

**CIHM
Microfiche
Series
(Monographs)**

**ICMH
Collection de
microfiches
(monographies)**

Canadian Institute for Historical Microreproductions / Institut canadien de microreproductions historiques

© 1998

Technical and Bibliographic Notes / Notes techniques et bibliographiques

The Institute has attempted to obtain the best original copy available for filming. Features of this copy which may be bibliographically unique, which may alter any of the images in the reproduction, or which may significantly change the usual method of filming are checked below.

- Coloured covers / Couverture de couleur
- Covers damaged / Couverture endommagée
- Covers restored and/or laminated / Couverture restaurée et/ou pelliculée
- Cover title missing / Le titre de couverture manque
- Coloured maps / Cartes géographiques en couleur
- Coloured ink (i.e. other than blue or black) / Encre de couleur (i.e. autre que bleue ou noire)
- Coloured plates and/or illustrations / Planches et/ou illustrations en couleur
- Bound with other material / Relié avec d'autres documents
- Only edition available / Seule édition disponible
- Tight binding may cause shadows or distortion along interior margin / La reliure serrée peut causer de l'ombre ou de la distorsion le long de la marge intérieure.
- Blank leaves added during restorations may appear within the text. Whenever possible, these have been omitted from filming / Il se peut que certaines pages blanches ajoutées lors d'une restauration apparaissent dans le texte, mais, lorsque cela était possible, ces pages n'ont pas été filmées.
- Additional comments / Commentaires supplémentaires: **Text in Ukrainian.
Various pagings.**

L'Institut a microfilmé le meilleur exemplaire qu'il lui a été possible de se procurer. Les détails de cet exemplaire qui sont peut-être uniques du point de vue bibliographique, qui peuvent modifier une image reproduite, ou qui peuvent exiger une modification dans la méthode normale de filmage sont indiqués ci-dessous.

- Coloured pages / Pages de couleur
- Pages damaged / Pages endommagées
- Pages restored and/or laminated / Pages restaurées et/ou pelliculées
- Pages discoloured, stained or foxed / Pages décolorées, tachetées ou piquées
- Pages detached / Pages détachées
- Showthrough / Transparence
- Quality of print varies / Qualité inégale de l'impression
- Includes supplementary material / Comprend du matériel supplémentaire
- Pages wholly or partially obscured by errata slips, tissues, etc., have been refilmed to ensure the best possible image / Les pages totalement ou partiellement obscurcies par un feuillet d'errata, une pelure, etc., ont été filmées à nouveau de façon à obtenir la meilleure image possible.
- Opposing pages with varying colouration or discolourations are filmed twice to ensure the best possible image / Les pages s'opposant ayant des colorations variables ou des décolorations sont filmées deux fois afin d'obtenir la meilleure image possible.

This item is filmed at the reduction ratio checked below /
Ce document est filmé au taux de réduction indiqué ci-dessous.

10x		14x		18x		22x		26x		30x	
						☒					
	12x		16x		20x		24x		28x		32x

The copy filmed here has been reproduced thanks to the generosity of:

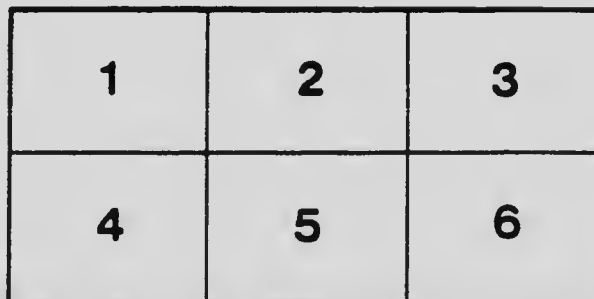
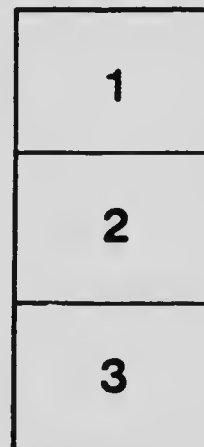
National Library of Canada

The images appearing here are the best quality possible considering the condition and legibility of the original copy and in keeping with the filming contract specifications.

Original copies in printed paper covers are filmed beginning with the front cover and ending on the last page with a printed or illustrated impression, or the back cover when appropriate. All other original copies are filmed beginning on the first page with a printed or illustrated impression, and ending on the last page with a printed or illustrated impression.

The last recorded frame on each microfiche shell contains the symbol \rightarrow (meaning "CONTINUED"), or the symbol ∇ (meaning "END"), whichever applies.

Maps, plates, charts, etc., may be filmed at different reduction ratios. Those too large to be entirely included in one exposure are filmed beginning in the upper left hand corner, left to right and top to bottom, as many frames as required. The following diagrams illustrate the method:

L'exemplaire filmé fut reproduit grâce à la générosité de:

Bibliothèque nationale du Canada

Les images suivantes ont été reproduites avec le plus grand soin, compte tenu de la condition et de la netteté de l'exemplaire filmé, et en conformité avec les conditions du contrat de filmage.

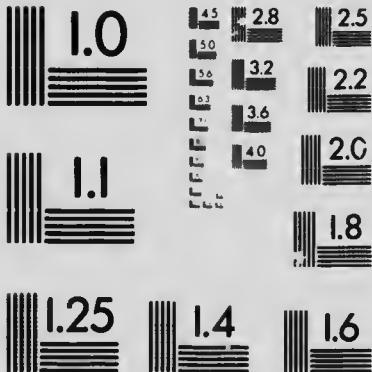
Les exemplaires originaux dont la couverture en papier est imprimée sont filmés en commençant par le premier feuillet et en terminant soit par la dernière page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration, soit par le second feuillet, selon le cas. Tous les autres exemplaires originaux sont filmés en commençant par la première page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration et en terminant par la dernière page qui comporte une telle empreinte.

Un des symboles suivants apparaîtra sur la dernière image de chaque microfiche, selon le cas: le symbole \rightarrow signifie "A SUIVRE", le symbole ∇ signifie "FIN".

Les cartes, planches, tableaux, etc., peuvent être filmés à des taux de réduction différents. Lorsque le document est trop grand pour être reproduit en un seul cliché, il est filmé à partir de l'angle supérieur gauche, de gauche à droite, et de haut en bas, en prenant le nombre d'images nécessaire. Les diagrammes suivants illustrent la méthode.

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482-0300 - Phone
(716) 288-5989 - Fax

МАРКО
ВОВЧОК

Марко Вовчок.

ТВОРИ МАРКА ВОВЧКА

З ЖИТТЄПИСОМ АВТОРКИ Й ЖИТТЄПИСНИМИ
МАТЕРІЯЛАМИ

ТОМ I

ЖИТТЄПИС І ЖИТТЄПИСНІ МАТЕРІЯЛИ.

КИЇВ—ЛЯЙПЦІГ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Українська Накладня
с. з о. п.
BERLIN W 62
Kurfürstenstr. 83

Книгарня Наукового
Тов. ім. Шевченка
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Ukrainska Knyharnia
i Nakladnia
850 Main Str.
Winnipeg Man. (Canada)

Printed in Germany

PG3948

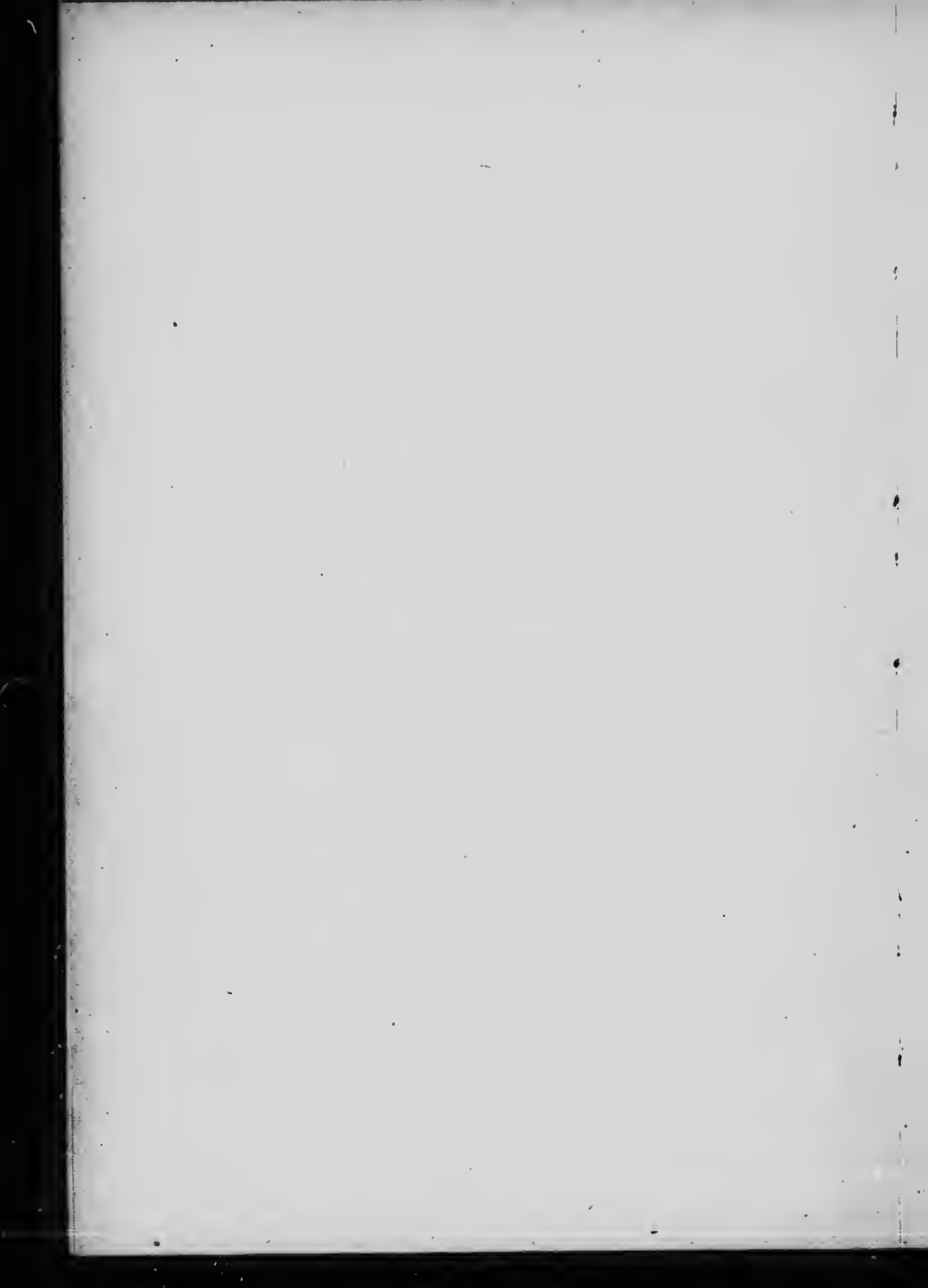
V66

1920

v. 1

Printed in Germany.

ВСТУП.

Коли 1857 року появился в Петербурзі перший том «Народних оповідань» Марка Вовчка, перед нею, по словам Куліша, закурили фіміямом з десятих кадильниць. Вона ж була, мов «мовчуще божество серед хвалебного гимну: приймала славословіє земляків, яко дань достойну її праведну.»

Куліш, відомий уже тоді письменник і вчений, мабуть перший закури́в цей фіміям. В своїх українських та російських статтях називав він Марковичку «речником народнім, здоровим умом і горячим серцем»¹⁾, а її писання величав «істими, непорочними, повними мистецької свіжости творами»²⁾. Та не лиш Куліш. Не менше, хоч інакше, захоплювався Оповіданнями Марковички найбільший український поет, Тарас Шевченко.

.... Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій....
Світи на мене і огрій,
І оживи моє побите,
Убоге серце, неукрите,
Голоднес! І оживу,
І думу вольную, о доле,
Пророче наш, моя ти доню! —
Твоєю думу назову!³⁾

¹⁾ Передмова до першого видання I тому оповідань Марка Вовчка.

²⁾ «Рускій Вѣстникъ», 1857. т. XII. П. Кулішъ «Взглядъ на Малор. Словесность по случаю выхода въ свѣтъ книги «Народни оповидання» Марка Вовчка».

³⁾ Повне видання творів Тараса Шевченка (редакція Богдана Лепкого) Київ-Ляйпціг том II. стр. 639.

Шевченко, заки особисто пізнав Марію Марковичеву, захоплювався її творами й хотів хоч письмом подякувати її за її сердечні, щирі «Оповідання»¹⁾. Він присвятив їй свій прегарний вірш: «На панщині пшеницю жала»²⁾, а на «Неофітах», які подарував їй «на пам'ять 3 Апріля 1859 г.» написав: «Моїй єдиній доні Марусі Маркович».

На питання Тургенєва, як би йому навчитися української мови, Шевченко радив читати Марка Вовчка, бо він оден володіє нашою мовою³⁾. До того несподіваного успіху першої книжки Марковичевої серед земляків, прилучилися незабаром також похвали Москалів і то — після Гоголя і Бєлінського!

Найбільше авторитетний критик цього часу, Добролюбов, високо цинив оповідання Марка Вовчка, а появу їх перекладу на московське, та ще зпід пера такого мистця, яким був Тургенєв, порівнувано з появою «Хати дядька Тома», Бічер Стоу.

Редакція «Русск — ого Вѣстник — а» писала, що «Оповідання» визначаються принадою і свіжістю народної мови і незвичайним мистецтвом у передаванню народніх почувань і в малюванні побуту»⁴⁾.

Здавалося, що літературний шлях, на який ступила молода письменниця, простелиться перед нею самими рожами і що по тих рожах зайде вона на верхівя слави.

Та мало котрий із великих письменників втішався довго ласкою долі. Дорога їх розвитку була звичайно не рівна і не гладка, а повна всіляких перешкод, повна підйомів і склонів, нераз аж у глибоку пропасть.

Не судилося й Марії Марковичці прямувати гладким шляхом, спинаючися без надмірного зусилля, все вище й вище.

¹⁾ «Основа», 1862, III. стр. 17. Лист Тараса Шевченка з 22 лютого 1858 р.

²⁾ Повне видання Творів Т. Шевченка т. II. стр. 635.

³⁾ Кобзарь Т. Шевченка. Спомини Тургенєва 1876.

⁴⁾ «Русскій Вѣстникъ», 1858 р.

Вийшла вона за границю, відбилася від рідного літературного ґрунту, нестало рівно геніяльного, як доброго Тараса Шевченка, поміж Марковичевою а Кулішем виникло непорозуміння, (щоб не вжити гострішого слова), злоба і зависть стали підносити голову. Родинна трагедія, а саме розрив подружніх зв'язків між Марією Олександрівною і Опанасом Василевичем, доливали оливи до огню. Родина й приятелі Опанаса звальювали вину цього розриву на Марію, не знаючи й не розуміючи причин, чому вона не вертала до краю і не жила з чоловіком. Знайомство з такими людьми як Тургенєв, Герцен, Бакунін і другі, кололи зависливих людей в очи. Честолюбивий і гордий Куліш не міг перенести цього, що Марковичева не пішла на зустріч його любовним почуванням, Кулішева-ж, як жінка, що боготворила свого славного мужа, плекала в своїм серці нехить до мнимої суперниці, — одним словом над головою великої письменниці замість фиміяму, збірився чад і повисало отте павутиння, котре що лиш І. Франко вважав потрібним геть повимітати¹⁾.

Боротьба за хліб насущний, цей перший і найгірший ворог поетів і мистців, не кидала й нашої поетки. Волілася як чорна тінь за нею. Опинившись на чужині з маленьким сином, Богданом Опанасовичем, Марковичева мусіла пером пробиватися крізь життя.

Гонорарі діставала добрі, не тільки на тодішні, а й на теперішні часи, але приходи ці не наспівали в свій час, тоді як їх треба було, — Марія Марковичева мусіла залазити в довги й платити банкові відсотки. До того вона була в грошових справах непорадна, і подібно як її муж, Опанас, не практична. Ці безнастанні турботи видно з її листів і з листів її знайомих (приміром Тургенєва). Треба було писати не те, що хотілося, а те, що давало скорий і певний заробіток, навіть проклямації

¹⁾ «Літературно — Науковий Вістник», р. 1903 кн. XXI. стр. 85. «Новини нашої літератури.» Франко пише: «Нова критика буде мусіла основно повимітати те павутиння, яким обвішав Куліш сю незвичайну літературну появу.» (себто М. Марковичеву. Ред.).

для Бакуніна, і на тім чимало терпів її літературний розвиток. Слава, котра привітала її при перших її кроках на літературнім шляху, відверталася від неї. Гнівалася на неї і — мова. Її мова, це була українська мова. Нею писала вона свої «Народні Оповідання» так гарно, як ніхто другий. Колиж ради хліба стала писати повісти російською мовою і з російського життя, твори ці не робили вже такого сильного вражіння, — до якоїсь міри, гадаю, навіть розвінчували її, як велику, надзвичайну літературну появу. Гіпотеза Куліша, немовто «Народні Оповідання», це спільна праця Опанаса й Марії Марковичів, діставала сприятливий ґрунт, на котрім вона росла і вибуяла до таких карикатурних, зовсім несподіваних і ніяк небажаних розмірів, як отсе, що ті оповідання написав Опанас, а Марі: прямо присвоїла собі їх і увінчалася вінком, котрий належав її безталанному мужові.

Вернувши із заграниці Марія Марковичева, наш славний Марко Вовчок, пішла на службу чужої, російської журналістики. Редагувала російські часописі, бо своїх не було, а жити хотілося, хотілося заробити на хліб насущний для себе і для сина.

Це відчуження від рідної літератури теж не пройшло безкарно, хоч було воно хвилеве тільки і поневільне, під примусом неблаганого матеріяльного життя. Вороги Марковичевої діставали нову зброю в боротьбі з нею. Казали — «Московка, відцуралася української літератури, не пише, може навіть не вміє писати по нашому. Поки жив Опанас, поти був і Марко Вовчок, а не стало його, то й Марко Вовчок не пише більше по українськи.» Колиж Н. И. Петров¹⁾ написав, що «Со смертію его (Опанаса), умерла для украинской литературы и Марко Вовчокъ, продолжая трудиться на поприщѣ общерусской литературы,» так це речення стало на довгі часи прямо кано-

¹⁾ «Очерки истории украинской литературы XIX ст.» (К. 1884) стр. 374.

ном. Його підхопив Куліш, Огоновський і другі, пересні-вучучи на всілякі тонації, аж до несхочу.

Вороги Марії Марковички і приятелі покійного Опанаса Марковича, котрі своїм обов'язком вважали оборону (?) покійного, перейшли до прямої атаки. В друкованім слові появилися візвання, щоб Марко Вовчок дала відповідь на важкі обвинувачення¹⁾. А Марко Вовчок мовчала.

Вона одружилася вдруге з Лобачем — Жученком, почала нове життя, далеко від літературних і культурних центрів, може навіть не чула і не відала про весь цей шум, що учинився кругом імен: Опанас Василевич і Марія Олександрівна Марковичі. А колиб і знала, то можливо, що гордість і вроджена мовчазність не дозволяли б їй виходити на торговицю людську і лаятися.

З тим гордовитим мовчанням на устах вона і відійшла від нас (28 липня 1907 року) «ідіже ність болізні, ні печалі,» де нема ні літературної критики, ні вуличної злости.

Відійшла з закидом «якоїсь першої — ліншої кацапки,» «нахабної кацапки», що вкрала від свого мужа «українську личину, чи той почесний вінець українського автора,» який належався не їй, Марії Александрівні, а її мужові, Опанасові Василевичу²⁾.

Не знаю другого приміру, щоб так безпощадно й безкарно покривджено великого письменника. Правда, в англійській літературі виринає теж іноді питання авторства Шекспірових драм, але являється воно на тлі маловідомого життєпису великого драматурга і стоїть далеко від людської злости і такої вуличної лайки, якою обкидано славне ім'я Марка Вовчка. Не рішене також

¹⁾ Спомини невіжа Опанасового, Дмитра Марковича в «Кіевській Старині» р. 1893. IV. стр. 75 і дальші. «Афанасій Васильевич Марковичъ», Біографическая замѣтка М. З. Черниговъ 1896. Н. III — в. (Шугуров), «Кіевская Старина», 1843, т. V. стр. 759 — 270. Лист Олени Пчілки до Омеляна Огоновського, видрукований в його історії літератури, Львів 1893, III. стр. 1086 — 1078.

²⁾ Лист Олени Пчілки до Омеляна Огоновського, цитований передше.

питання хто був автором «Слова о полку Ігоревім,» але не рішено його тому, бо нема достаточних матеріалів до вирішення. Щобиж автора, який недавно жив поміж нами, заживав доброї і великої слави, нараз зроблепо «нахабою,» прямо плягіятором і більше ніж плягіятором, чоловіком непоправно злим, який не хоче признатися до вини в присвоєнню чужого вінка слави, — чогось подібного не довелось мені стрічати.

Справа набирає окремого освітлення ще й тому, що тую «нахабну Московку» ніхто другий, а сам наш найбільший геній, Тарас Шевченко, називав, своєю «Єдиною донею», величав її «кротким пророком і обличителем жестоких людей неситих.» Була вона його повірником і сповідником прибитої горем душі геніяльного поета. А Тургенєв, а Герцен! Вониж так високо цинили її, і як авторку, і як людину. Не вжеж усіх їх осліпила тільки фізична краса цієї жінки так, що вони не пізналися на її моральному убожестві? В яким же тоді світлі являються всі отті великі люде? Як зіставити титул «кроткого пророка» з обидливим прізвищем «нахабної гацапки,» яка краде вінок слави від свого чоловіка?

Зневажаючи Марію Марковичеву вуличними і в літературному життю прямо недопускаємими словами, вороги її зневажали до якоїсь міри також Шевченка, Тургенєва й Герцена, про Куліша вже й не згадуючи, бо він сам кинув на себе тінь, коли своє колишнє «мовчуще божество» обснував сіткою брудного павутиння.

Тую сітку перший добачив Іван Франко і кликав, щоб її розірвати і вимести, бо як справжній, великий поет, відчув кривду, яка сталася його товарищі по перу і зрозумів, яка велика втрата діється таким чином для української літератури. Знеславлюванож одно з найбільших і найголосніших наших літературних імен!¹⁾

На зазов Франка відгукнувся Василь Доманицький, той самий, котрому завдячуємо перше критично

¹⁾ «Літературно-Науковий Вістник,» Львів 1903, кн. ХХІ.

опрацьоване видання «Кобзаря» і розслід його тексту¹⁾.

Року 1907 познайомився він з другим мужем покійної Марії Марковичевої, Михайлом Демяновичем Лобач-Жученком і з її сином Богданом Опанасовичем Марковичем, дістав від них багато устних і писаних біографічних матеріалів, розглянув рукописну спадщину покійної авторки «Народніх Оповідань» і впевнився, що всі оті поговірки про спільне авторство, Марії та Опанаса, про те, що львина часть заслуги в цьому авторстві паде на Опанаса, а врешті, що він є властивим автором, а Марія «нахабною Московкою», що здерла з голови мужа вінок його слави, були нічим більше лиш вигадкою та наклепами людей, котрі не знали, або не хотіли знати сущої правди.

Вислідом цієї праці пок. Василя Доманицького являється його студія «Марія Маркович» і стаття «Авторство Марка Вовчка»²⁾.

Доманицький, як звичайно, так і тут поставився до теми дуже поважно. Розслідив тексти, пізнав генезу, час, місце й умовини, серед котрих написані поодинокі оповідання, зібрав чимало невідомих доси нікому листів Марковички, до мужа і до знайомих, та від них до неї, і в такий спосіб неначе відтворив до якоїсь міри цей літературний варштат, з якого вийшли знамениті «Народні Оповідання.»

До того він добре розбірав почерк зисьма, Марка Вовчка, її мужа Опанаса, Куліша і других, простудіював

¹⁾ Т. Шевченко. Кобзарь. Видання «Общества имени Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцамъ Южной, Россіи, учащимся въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ С.-Петербурга» та «Благотворительнаго общества изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ». С.-Петербургъ. Книгопечатня Шмидтъ. (перше видання 1907, друге 1908 р.). В Доманицький. Критичний розслід над текстом «Кобзаря». Київ 1907.

²⁾ В. Доманицький. Марія Маркович — авторка «Народніх Оповідань». «Літ. Наук. Вістник» Львів, 1908. к. I. «Авторство Марка Вовчка». «Записки Наук. Товариства імени Шевченка», т. 81. Львів 1908.

ортографію письменниці, знав її правописні похибки, приглянувся навіть до паперу так, що яка небудь похибка з його боку прямо виключена.

Годі згодитися на гіпотезу одного з учених¹⁾, що немозто Марковичка тільки переписувала за границею ті оповідання, які вона написала давніше в краю, разом зі своїм чоловіком. З її листів, до Опанаса Марковича видно, що вона пише нові твори, яких він навіть не обговорював з нею і вона просить його, щоб прислав їй потрібні історичні матеріяли²⁾.

Уважний і неупереджений до Марії Марковичевої читач, з праць Доманицького міг бути впевнений, що авторкою «Народніх Оповідань» являється тільки вона, а співробітництво мужа обмежується до поправок язикових, граматичних і стилістичних, котрі вона не все навіть приймала. Не виключене, що в перших роках подружжя, живучи з ним під тим самим дахом, вона звірювалася йому, як чоловікові і дорадникові зі своїх літературних намірів і плянів, вела розмови на ті теми,— може й хіснувалася його добрими порадами, алеж від такого співробітництва до співавторства, а то й до цілковитого нехтування авторських прав, дуже й дуже далеко!

Багато поетів та письменників хіснувалося темами, матеріялами й порадами своїх товаришів і знайомих, а критикам та історикам літератури і в гадку не прийде заперечувати, або обмежувати їх авторство. Відомо, що теми до «Мертвих душ» і до «Ревізора» піддав Гоголеві Пушкін, може й обговорював з ним тії теми, може й деякі замітки робив, коли Гоголь читав свої архитвори, а всеж таки автором «Мертвих Душ» і «Ревізора» був, є і буде ніхто другий, лиш Гоголь.

Так само в науці. Нераз професорам їх учні збирають матеріяли по бібліотеках та архівах, переписують, роблять виписки і т. д. а всеж таки підстави до співав-

¹⁾ «Рідний Край», Київ 1907. З засідання Укр. Наук. Тов. в Києві.

²⁾ Ці листи друкovanі в нашій книжці, тому не цитую окремо.

торства в них нема. Шекспір брав навіть теми з драм своїх попередників, а всеж таки він найбільший драматург. Бо від теми й матеріалів, до тої скінченої, суцільної і досконалої форми, в якій являється архитвір, дуже й дуже далеко.

Досить порівняти мову Опанаса Марковича і Марії Марковичевої, стиль, темперамент і кольорит, в неї і в нього, досить приглянутися до поправок Опанасових і до тексту Марії, щоб сказати: «Народні Оповідання» написала вона, Марко Вовчок.

Отже це, як немож краще виказав Василь Доманицький.

І здавалося що на тому й покінчене питання про авторство «Народніх Оповідань».

Та де там!

Зі смертю знаменитої письменниці (28 липня 1907) віджило воно на ново. І, на жаль, навіть повага смерті не зменшила тієї злоби, з якою за життя відносилися до неї ворожі душі.

Замість жалю з приводу смерті великої письменниці, одної з найбільших не тільки в нашій, але й у світовій літературі, некрольоги настроєно на нуту Куліша. Заговорено про смерть «таинственного псевдонима», і про те, що не знати, коли властиво помер Марко Вовчок, 1 вересня 1867¹⁾ р., чи 28 липня 1907 року?²⁾

На хресті на могилі Марії Марковички не почіплею білої хустини, лиш оте брудне павутиння, котрим її їмя осотав Пантелеймон Куліш, не лавром і барвінком замаїли тую могилу вдячні земляки, а злобними, або недомовленими, а все таки непевними словами обкидали її. Одною з перших відгукнулася на смерть Марії Марковичевої друга визначна українська письменниця, жінка Куліша, Ганна Барвінок³⁾.

¹⁾ Дата смерті Опанаса Марковича.

²⁾ Дата смерті Марії Марковичевої.

³⁾ «Рідний Край», січень 1909 р. Число 1. «Спомини про Марка Вовчка.» Але стаття датована: 1907 р. 30 серпня, значиться написана в місяць по смерті Марії Марковичевої.

Але спомини її повні хронологічних і річевих похибок, повні закидів і обвинувачень, на котрі покійниця не могла зпоза гробу відповісти, повні нетаємної нехиті, роблять вражіння не споминів, а порахунку з нелюбою людиною. Порахунки живих з умерлими ніколи не роблять гарного вражіння і що лиш по смерті Ганни Барвінок, коли обі ці визначні письменниці, хоч далеко не тої самої міри, відійшли від нас, можна їх читати без цього дуже прикрого вражіння.

Та всеж таки не кинули вони ясного проміння на постать Марка Вовчка, а додали нового баламуцтва, оповили її імя ще гіршою імлюю.

І стаття Олени Пчілки¹⁾, хоч не має таких кріпких слів, як оте про «нахабну кацапку», що вкрала від свого чоловіка вінок слави, які писала колись тая авторка в листі до Омеляга Огоновського, стояла дальше на тому, що хоч «може основа оповіданнів і належить Марії Марковичці, та по всьому, найпаче по мові — либонь ті оповідання належать творчості українській,» (себто Опанасові Марковичеві).

Також приблизно думки були Стешенко і другі учасники дискусії на засіданню «Укр. Наук. Товариства» в Києві 1 жовтня 1907²⁾ з приводу відчитаного на тому засіданню реферату Василя Доманицького про Марію Марковичеву.

«Стешенко подав свої уваги і зазначив, що він зостається при своїй давнійшій думці, висловленій ним ще 16 вересня, що в утворенню «Народніх Оповідань» всеж таки приймав участь Опанас; він був творцем їх художнього стилю, їх чудової мови. Доказом сього може служити, на думку д. Стешенка, те, що російські твори Марка Вовчка дуже одрізняються від її українських творів: оповідання російські далеко не дорівнюють по своїй художественності українським оповіданням, — вони

¹⁾ «Рідний Край», 1907 р. 20 жовтня, число 1. Марія Марковичка. («Марко Вовчок.»)

²⁾ «Рідний Край», 1907, 8 Листопаду. Число 3.

просто «літературна базгранина» як висловився д. Сте-
шенко»¹⁾).

(Свій давний погляд на авторство М. Вовчка обстоював
також Грінченко.)

Вже цей оден вислів «літературна базгранина», котрим
Стешенко схарактеризував твори Марка Вовчка, писані
російською мовою, досить ясно свідчить про те, як він
поставився до пам'яті покійниці.

Для кращого зрозуміння цієї «літературної базгра-
нини» порівняймо майже рівночасний погляд П. Крапот-
кіна на значіння Марковички. В книжці «Ідеали» з 1907
року²⁾ він каже, що в свою пору «ціла образована Росія
впивалася повістями Марка Вовчка і плакала над долею
її героїнь — селянок. Та крім цієї служби «очерки» Марка
Вовчка мали поважну вартість» («серьезное достоинство»).

От як відзивалися чужі люде про нашу письменницю
тоді, як свої обкидували її ім'я болотом.

Це зневажування пам'яті Марка Вовчка набірає окре-
мого значіння, коли згадати, що жили ще її найближчі,
син Богдан і другий муж, Михайло Демянович Лобач-
Жученко, з котрим вони пережили цілих 36 ліг в най-
кращій подружній згоді і котрий прямо боготворив її,
(що найкраще видно з його листів до В. Доманицького,
друкованих в цій самій книзі).

Що мусіло діятися в їх серці на вид цієї зневаги і
прямо наруги над пам'яттю найдорожчої їм людини?

Не поміг і реферат Богдана Марковича³⁾, виголошений
на засіданню Петербурського клубу «Громада» дня
27 січня 1908 р. в котрім він подав чимало цікавих біо-
графічних подробиць і чимало доказового матеріялу на

¹⁾ Ср. cit. — як вище. (Реферат про те засідання також у «Раді»,
1907, Нр. 273.

²⁾ В мене під рукою тая книжка ушкоджена, без обгортки, тому
не можу подати її повного заголовка. Друкарський знак на першій
сторінці кожного аркушу є: Крапоткинъ. Русская Литература. Цитую
з розділу тої книжки п. з. «Ранніе белетристы-народники». — Про
Марковичку там є на сторони 244 і 245.

³⁾ «Рада», 1908. ч. ч. 26 і 27. (референти О. Русов і В. Піснячевський.)

те, що авторкою «Народних Оповідань» була його покійна мати. Для Богдана Марковича ціле це питання було особливо сумне і болюче, бо оберталось воно кругом імен батька й мами, котру зневажувано. Та ще як! З завзяттям гідним кращої справи.

З листів Михайла Лобача і Богдана Марковича видно, як їх це розвінчування бентежило й боліло і як вони були раді покласти кінець цій небувалій в історії літератури полеміці.

Спочував їм Василь Доманицький. Глибоко переконаний в тім, що Марії Марковичевій ще і за гробом діється кривда, і то з боку не наших політично-культурних ворогів, але таки від намого власного суспільства, а краще сказати з боку наших літературних кругів, він хотів після своїх двох попередніх праць¹⁾ приступити до монографії про життя і твори Марка Вовчка, в котрій булоб змальоване її життя, схарактеризована її літературна діяльність і розвіяні до решти всі ті сумніви, за якими скривалося правдиве обличчя великої письменниці. Одним словом хотів він вимести те літературне павутиння, яким обсновано її завдяки Кулішеві, а при поневільній допомозі Петрова й Омеляна Огоновського.

Доманицький придбав вірні відписи листів Опанаса й Марії Марковичів і багато других осіб, з котрим вони жили і котрих листування мало звязок з життям і творами Марії Марковичевої, листувався з Лобачем і з сином покійної Богданом, зібрав майже повну, досить богату літературу до Марка Вовчка, проаналізував її твори, студії, записки і пали авторки, одним словом — приготував так багаті й совісні матеріали, як ніхто перед ним.

Робив це за границею в Закопанім, куди виїхав був, щоб лічитися з важкої, грудної недуги, в санаторії Д-ра Вільчельського і в заведенню Д-ра Длуского.

¹⁾ «Літературно Наук. Вістник», 1908 кп. I, Марія Маркович — авторка «Народніх Оповідань» і «Авторство Марка Вовчка». «Записки Наукового Товариства імені Шевченка т. 84. Львів 1908.

Мені довелось бути свідком тієї праці, бо Доманицький відвідував мене в Кракові, або я їздив до нього, коли недуга не пускала його з постелі. Він дуже тишився кожним новим листом, кожною заміткою, кожним причинком до висвітлення літературного обличчя Марковички. Робив виписки, укладав плян своєї монографії, порівнював і справджував матеріяли, розвиваючи цей туман, в котрому Марко Вовчок скривався мов якесь справжнє «мовчазне божество», як сказав колись Куліш.

Але працю його спиняла в першу чергу важка хвороба, а далше те, що він мусів пером запрацювати конечний гріш на життя і на лічення. (Закопане славилось не тільки своєю красою, але й дорожничою), Треба було лишати любу працю, а робити те, що давало негайний заробіток, як приміром нове, популярне видання «Кобзаря», котре мабуть і не появилося ізза цензурних перешкод. Богато праці вимагало також друге видання історії Аркаса, котру він основно справляв, узгляднуючи нові дослідки і здобутки на полі нашої історіографії. Зимом, 1909, коли я відвідував його в заведенню Д-ра Вільчинського він показав мені відписи листів Марії і Опанаса Марковичів, а коли я дуже зацікавився тим матеріялом, позичив мені його на кілька тижнів, щоби я поробив собі потрібні для мене виписки і копії. «Я тепер і так маю другу роботу,» — казав до мене. — Хіснучися ввічливістю незабутнього покійника, я скопіював мало не всі листи і з подякою віддав йому дороге добро.

Та він ним мабуть і не користувався. Недуга прибірала грізні розміри. Д-р Длускі напирив, щоб Доманицький виїхав до Аркашон, бо Закопанська кліма занадто гостра для його хорих грудей.

Вибіраючись у дорогу покійний Доманицький заїхав до мене до Кракова, попрощатися. При тій нагоді полишив мені деякі матеріяли до задуманої монографії про Марковичку. «Як верну, відберу собі, а як ні, то може ви похіснуетесь ними.»

10 вересня 1910 року він помер.

Матеріяли зберігалися в мене, бо хотів я вволити його волю і видати монографію про «Марка Вовчка», розуміється зазначуючи, що зроблене покійником, а що мною.

Аж прийшла війна 1914 року. Російські війська підступили під Краків. Я перебував тоді у Відні і пригадав собі, що в мене зберігаються цінні матеріяли. Один з добрих товаришів, М. Голубінка, поїхав до Кракова і привіз мені їх. Як мене взяли при так званім «мустерунгу» до війська, я ті матеріяли зложив в «Союзі для визволення України». Там вони й перележали до 1918 року, поки мені їх не привіз Д-р К. Вовідка.

Сповнити волю покійного Доманицького мені до нині не вдалося. Бурливе десятиліття, від 1914 до 1924 року заставило й мене робити не те, що хотілося, а те що треба і що можливо було робити.

Колиж накладня Я. Оренштайна захотіла до двох томів оповідань Марка Вовчка додати ще один (як том I.) з життєписом і біографічними матеріялами авторки, я згодився написати життєпис і вибрати ці матеріяли. Гадаю, що пора це зробити. Найближчі з родини покійної письменниці не живуть. Її син, Богдан, помер 18 березня 1915 року в Петербурзі. Померла Ганна Барвінок і багато других. Можна писати, не вражаючи живого серця й не розділюючи незговних ран. Є вже й деяка історична перспектива і нема мабуть причин, щоб довше скривати правду. Історія нашої літератури мусить ясно і в повний ріст змалювати постать Марка Вовчка. А без усіх потрібних матеріялів цього не зробиш.

Не гадаю, що матеріяли, які отсе подаю на цьому місці є якраз тою найціннішою біографічною спадщиною по Марковичці, можливо, що в «Пушкінському Домі», куди Богдан Маркович передав посмертні папери своєї славної матері, є цінніші документи, (вже хіба й тому, що оригінали, а не копії, як у мене), але поки не появляться тамті, то й отся публікація хай робить свою службу. Є тут маловідомі в нас листи Тургенєва і Гер-

цена, друковані вже давнійше, але з похибкамч. Ті похибки справлено. Є листи Опанаса до Марії і її до нього, в яких малюється вдача цього замітного подружжя, світогляд, відношення до людей, літературні погляди, навіть стиль і мова. З листів Марковички із за границі, видно, як вона гарно писала українською мовою, — між тими листами, а її оповіданнями не видно ніякої різниці. Натомісць перо Опанаса зівсім друге. Він пише або по російськи, або мішає обі мови і на форму не звертає особливої уваги. Між матеріялами поміщено спомини про Марію Марковичебу її рідного брата Дмитра Віленського. Він жив зі своєю сестрою майже не розлучно цілих десять літ, від 8 до 18 року життя, і впевняє, що переживань цих не забув. І як раз спомини цих спільних переживань мають для нас окрему вартість, більшу ніж те, що він з наслуху передає, як приміром про їх родовід. Тут в дечому розходяться виводи його й Богдана Марковича, котрий по метрикам і иньшим урядовим паперам розсліджував це питання. Різниці виходять мабуть і тому, що Дмитро Віленський почував себе корінним Москалем, а Богдан Маркович Українцем.

Передрукував я також деякі голоси критиків і істориків літератури про Марковичеву і її твори, знаючи як тяжко добути тепер ці книжки й журнали, в яких були вони друковані, а при дослідах над нашою письменницею годі без них обійтися. У перше являються в отсім збірнику листи другого мужа Марковичевої, Лобача-Жученка і сина її Богдана до Василя Доманицького. В них знайде читач нові матеріяли до пізнання життя Марковичевої від її другого одруження до самої смерти, себто за останніх 36 літ.

Про той період мало що було відоме, не тільки нашій суспільности, але й історикам літератури, чого найкращим доказом студія п. В. Бойка.

На сторінці 82 своєї, дуже старано опрацьованої книжки, каже п. Бойко: «Біографічних відомостей про

життя Марії Олександровни, починаючи з повороту її з-за кордону, надзвичайно мало, майже ніяких нема.

Відомо, що в кінці 70 років вона вдруге одружилася з п. Лобачем-Жученком. Померла вона 28 липня 1907 р.»¹⁾

Отже ці відомости знайде уважний читач в нашій книзі. так що життя Марії Марковичевої зарисується перед ним куди повнійше, виразнійше і правдивійше, ніж доси. Правдивійше, бо я і дати провірив і чимало нових додав і старався зясувати не одно, що до тепер стояло під знаком питання. Це моя праця, але придбання і зібрання життєписних матеріялів, всіх отсих листів і споминів, які тут видруковано, належить не мені, а як вище сказано, покійному Василеві Доманицькому. Його пам'яті й посвячена ця книга. Я додав дещо нового в бібліографії. Тут у Німеччині поталанило мені добути німецьке видання Вовчкової «Марусі». Про нього ніде не стрічав я ніякої згадки і тому докладнійше описую цю книжку.

Листи друковані так, як я їх знайшов у відписах, задержуючи правопис, а навіть похибки, хотів я, так сказати, задержати тую атмосферу, в якій вони повстали. Суцільний правопис і сиравлення похибок робить книжку лекшою і приємнішою до читання, але на мій погляд тут ходило не о приємність, а о правду.

Перевід споминів брата Марковичевої зготовив п. Ніковський, за що йому і дякую на цьому місці. Цей перевід теж видруковано так, як він його написав.

У листах, як приміром у листах п. Лобача, попадається деяке кренке слово. І адаю, що читач простить його, бо воно вишло з уст, які привикли величати, людину, котру другі так тяжко обиджали.

В загалі полеміка про авторство Марка Вовчка, про її вдачу й характер, про її заслуги й гріхи робить дивне вражіння. Полемістам не можна підсунути мотивів нищої

¹⁾ В. Бойко. Марко Вовчок. Історико-літературний начерк. (З біографією письменниці і покажчиком літератури). «Загальна Бібліотека» ч. 185—187. «Українська Накладня.» Київ-Ляйпціг.

вартости. На мій погляд завинив тут Куліш, бо він перший скаламутив воду. Як звичайно так і тут, не міг запанувати над своєю гарячою вдачею («горячий Куліш»), не записав поррахунків з Марковичевою в ту інтимну книгу, недоступну для стороннього ока, куди їм було властиве місце. Омелян Огоновський, дуже добрий грамати́к, дуже совісний робітник, але в питаннях історично-літературних мало догадливий і не досить пронизливий, повірив у слова такого авторитету, яким був Куліш, і став по його боці. Інакше не був би видрукував фатального листу Олени Пчілки. За Огоновським пішли другі і полеміка прибрала карикатурний вигляд. Родина й приятелі Опанаса, не знаючи мотивів розриву його подружніх звязків з Марією, вважали своїм обов'язком боронити безталанного Опанаса, котрий скінчив так сумно, майже трагічно.

А тут не оборони треба було, а висвітлення справи.

Мовчання самої Марії Марковичевої, як я вище сказав, доливало оливи до огня, доводило противну сторону до злости. Олександра Кулішева, вірна й можна сказати ідеальна дружина свого знаменитого мужа, не могла стерпіти ні одної порошинки на його одежі. Взалася струшувати цей пил. На Марковичеву дивилася вона, як на свою суперницю не тільки в літературі, але й у житті, тоді як вони обі ще були молодими. Свої спомини писала на старості літ, після важких переживань, під вражінням тої кривди, яка на її гадку діялася покійному Пантелеймонові, котрого вона прямо боготворила.

Память не дописувала, час позатирав не одно, але не затер обидженої гордості з тих часів, як вона була молодю, як стала дружиною Куліша і мріяла про славу.

Був час коли між нею, а Пантелеймоном стояла вона — Марко Вовчок.

До того не забуваймо й політичних мотивів. Марковичеву зробили Московкою, навіть «нахабною Москов-

кою», хоч вона в своїх переконаннях була Українкою¹⁾, українською мовою писала куди краще ніж російською і праці для української літератури, праці над українським словником не кидала до самої смерти. Не знали люди, що важка недуга, не що друге відірвала її на довший час від пера, що кілька літ пережила вона під Дамоклевим мечем смерті²⁾, стала мізантропкою і не встрявала в ніяку літературну полеміку. Її ж покійний муж, Опанас, був відомим українським етнографом, потерпів за те саме, за що терпів Шевченко, зів'яв як не оден буйний цвіт України. В той час, як українському громадянству довелося зазнавати не одної кривди від Москви, оборона безталанного Українця перед «нахабною Московкою», хочби ця Московка була його власною жінкою, робилася чимсь природним і зрозумілим. Під таким кутом дивлюся на лист Олени Пчілки і на вперте обстоювання деяких визначних Українців при тому, що львина пайка заслуги в написанню «Народніх Оповідань» належить покійному Опанасові.

Це одна сторона. А тепер мотиви противників. Головним оборонцем доброго імені марка Вовчка являється її другий муж Лобач-Жученко. Він боготворив Марію так як Кулішева боготворила Пантелеймона. Як вона в своїм мужу, так він у своїй дружині не хотів бачити нічого злого. Ідеалізував її і до тих, що знеславлювали її імя, чув жаль і гнів. Це й пробивається у його листах.

Але Жученко був «тоже малорос». Вважав себе Українцем, а по українськи навіть писати не вмів³⁾.

Йому тяжко було добитися до слова серед нашої суспільности.

І став він його добиватися пізно, що йно по смерті «Марка Вовчка», тоді, як легенда про її псевдонім і таке

¹⁾ Це виразно видно з листів. Українську мову називає вона «нашою мовою». Говорить «по нашому».

²⁾ «Союзъ женщинъ.» Янврь 1908. Нр. 1 і II. Стаття під диктатом сина Марка Вовчка, Богдана.

³⁾ Гляди його листи до В. Доманицького.

друге вкорінилася досить глибоко в переконання наших читаючих кругів.

Найтрудніше завдання припало синові Марії Марковичевої, Богданові, бо діло йшло про його батька й матір.

Тому він такий обережний у словах, тому він і не висувається наперед в цій літературній процесі. Та всеж таки, розібравши справу і роздивившись добре в паперах, і Богдан став, також на тому, що авторкою «Оповідань» була мати, а не батько¹⁾.

З посторонніх і особисто не заінтересованих у процесі найважливішу роль відіграв Іван Франко і Василь Доманицький.

Франко тому, бо зажадав ревізії цього процесу, а Доманицький тому, що перевів цю ревізію.

Дивуватися треба, як Франко не піддався сугестії Куліча, Огоновського, Петрова й других і всупереч глибоко вкоріненім поглядам поставив своє твердження про авторство Марка Вовчка.

Це твердження Доманицький скріпив своїми совісними працями на основі нового і багатого матеріялу.

Частину цього матеріялу знайде читач у нашій книзі.

Д. В. Бойко в своїм «Історико-літературнім начерку» Марко Вовчок²⁾, каже: «Я вважав потрібним ще раз, в цій книжечці, що має на меті дати літературний образ Марка Вовчка, зняти це питання³⁾, щоб, нарешті, покінчити з ним раз на завше і більше за нього не згадувати, принаймні в такій формі, котра лишала б хоч який-небудь сумнів».

Гадаю, що вже й покійний Доманицький сподівався, що по його працях про авторство Марка Вовчка, ніякого сумніву більше в цьому питанню не буде. А все таки сталося інакше.

¹⁾ Відчит Богдана Марковича про «Марка Вовчка» і «Союзъ Женщинъ», як вище.

²⁾ Київ 1918, сторона 4. (Передмова.)

³⁾ Питання про авторство «Народніх Оповідань».

Так само, можливо, що її надія Д. Бойка передчасна, не дивлячися на те, що праця його дуже совісна і переконуюча.

Звичайно треба чимало часу і зусиль, щоб переконання, яке вкорінилося глибоко і має за собою авторитети учених, уступило місце новому.

Матеріали до біографії Марка Вовчка.

В. Бойко, автор найбільшої досі праці про Марка Вовчка¹⁾ каже: «На жаль, даних про життя М. О. Маркович не так багато, щоб можна було змалювати повну картину її духовного розвитку і точно означити той ідейний зміст, котрим вона завдячує гуртові своїх близьких чи знайомству з тими, чи іншими авторами. Біографічні відомости дуже скупі, і не дають досить матеріялу до пізнання тих факторів, котрі керували нею в її літературній роботі. Але все ж відомі нам біографічні данні проливають хоч такий-сякий світ на її життя і працю, і дають нам принаймні ті точки, од яких виходячи, можна з деякою мірою достовірности її повноти виконати наше завдання».

І дійсно біографія Марії Марковичевої в його історично-літературнім начерку повна прогалин. Не тільки бракує в ній таких конечних дат як: день, місяць і місце уродження славної письменниці, але не відомо, де і як вона проживала цілі десяти ліття.

І так не видно там, як вона жила і розвивалася від уродження до одруження з Опанасом Марковичем. Відомости, котрі нам подає н. В. Бойко про її молодість обмежуються до слів: «Марія Олександровна Вилинська народилася р. 1834. Де вона народилася — невідомо. Можна припустити, що в Орлі, чи в дідовому маєтку Орловської губ. про який вона згадує в своїй «автобіографії».

¹⁾ *Марко Вовчок*, Історико-літературний начерк. «Загальна Бібліотека» ч. 185—187. — «Українська Накладня». Київ-Ляйпціг. стор. 45.

Про її життя в Орлі Н. Петров пише: «Въ юности своєї она жила нѣсколько времени въ Орлѣ, кажется въ семьѣ родственниковъ своихъ Мордовцевыхъ, гдѣ у всѣхъ тогда жили сильныя малороссійскія симпатіи, доставлявшія въ свое время поводъ безпокоитися мѣстному жандармскому полковнику изъ поляковъ г. Н-му». Виховувалась Марія Олександровна — пише п. Бойко, — в Харкові, в приватному пансіоні.

Про свої дитячі роки сама Марія Олександровна дає свідство, на підставі якого можна думати, що для її родини не була чужою українська мова — в ній було чути українську пісню. Р. 1857 вона писала до чоловіка: «Іще дожидай пісні 'Маленький Соловейко', що мій дід навчився у козака старого десь у поході і любив її співати.» Мені здається, що ці малі відомости дають нам право припустити, що вже обставини дитинства Марії Олександровни сприяли тому, що в душі її зростала симпатія до всього українського. Поки ми не знаємо інших, більш повних даних, чи таких, котрі суперечили б цим, нема підстав утримуватися від такої догадки¹⁾.

Тільки всього подає нам п. Бойко, бо більше її не міг подати, не було потрібних матеріалів. Дальше він уже говорить про Опанаса Марковича і про його знайомість з Марією Олександрівною, пізнішим «Марком Вовчком».

Відомости, не тільки скупі, але й непевні. Досить вказати на те, що Марія не перебувала в ніяких Мордовцевих, як подає п. Бойко за Н. Петровим, котрий чув, що дзвонять, та не знав на якій дзвіниці.

Навіть малярський портрет, поданий за спогадами Дмитра Марковича дуже блідий і неясний. «Блондинка съ сѣрыми красивыми глазами; ровными, плавными и покойными движениями.... я помню ее высокою²⁾, съ

¹⁾ В. Бойко. «Марко Вовчок» і т. д. стр. 47.

²⁾ «Замѣтки и воспоминанія объ А. Б. Марковичѣ», «Кіевская Старина», 1893 кн. IV.

большою русою косою»¹⁾. З такого портрету годі собі уявити велику покійницю і для нас, Українців, неможливо блондинку (золотоволосу) малювати з русою косою, хіба, що ця коса приправлена, а не природна. Може під словом «блондинка» розумів Д. Маркович ясну краску тіла, а словом «руса коса» характеризував краску її волосся, — так тоді треба було це виразно зазначити.

Дата вінчання в життєписі В. Бойка теж непевна. «Р. 1850, чл. 51 — пише він на 48 сторінці свого начерку — Опанас Васильович і Марія Олександровна одружилися». А в примітці подає. «Точна дата невідома. Відомо тільки, що це було в Орлі.» Далше він знов характеризує Опанаса Марковича та пише про «час і міру, так би мовити, українізації Марії Олександровни, її національного усвідомлення і свідомості(?)»

Ця, так звана українізація, це також загадка нерозгадана.

Виходилоб, що національне освідомлення Марії Марковичевої завдячуємо її мужови, але ми знаємо, що він більше моралізував, а не українізував, і коли вона писала до нього, листи прегарною українською мовою, він відповідав їй доволі поганенькою московщиною. В листах своїх Марковичева називає українську мову «нашою», виходить, що вона вважала її за свою рідну і що свідомо була не тільки українського походження, але й приналежності до українського народу з котрим, по словам п. Бойка, «жила вона душа в душу, розуміла його горе й страждання, любила його».

На жаль і на підставі тих матеріялів, котрі нині маємо під рукою, не можна певно сказати, чи Марія Марковичева була Українкою з роду і національну свідомість, хоч у деякій мірі, відповідну до тодішніх умов так сказати, принесла з собою на світ, а всеж таки сподіємося, що і в тім питанню подамо дещо нового й певнішого, ніж відомо було досі.

¹⁾ Кулішева каже, що вона була середнього росту, огрядненька не по літах. (Спомини про Марка Вовчка, «Рідний Край», 1909. ч. I.)

Перші роки подружнього життя Марковичів описані в начерку п. Бойка дуже коротко. Про побут у Немирові маємо тільки декілька стрічок, а побут цей був і в життю Марковички і в її літературному розвитку незвичайно важний, бо тут вона почала писати свої знамениті «Народні Оповідання», тут зробилась «Марком Вовчком». Так само коротко розказує п. Бойко про побут у Петербурзі, хоч і на основі давних матеріалів можна було багато більше сказати.

Це мабуть тому, що автор студії про Марка Вовчка не писав окремої біографії, а подав лиш «біографічні відомости», звязуючи їх з «питанням про авторство».

Вирішити це питання, «щоб нарешті, покінчити з ним раз на завше і більше за нього не згадувати, принаймні в такій формі, котра лишала б хоч який-небудь сумнів»¹⁾ це й було мабуть головним наміром його праці.

Виїзд Марії Марковичевої за кордон, його причини і bliщі дані про нього остаються в праці п. Бойка, як і перше, теж одним із нерозвязаних питань.

Раз каже він²⁾, що Марія Маркович поїхала з Петербурга за кордон зі своїм сином Богданом, то знов, що за кордон поїхала вона з Ів. Тургеневим³⁾, то врешті, що «Куліш виїхав за кордон раніше Марковичів (в квітню)»⁴⁾. Цитує теж п. Бойко слова К. немовто «і Опанас рушив за нею (за своєю жінкою), але либонь з Берліна, чи що, вернувся, як пише д. Т. Мокрицький, свідомий, що становище його якесь-ніякове.» Це: «чи що» дуже характеристичне для п. К., бо з листів знаємо, що Марковичі ще в червні 1860 року жили разом у Дрездені і в Гайдельберзі.

Як це все звести до купи, — читач ніяк не розгадає.

І про життя в Парижі та в Римі подано дуже скупі відомости. Побут у Римі характеризує тільки-оден лист

¹⁾ *В. Бойко*, *Op. cit.* стор. 4.

²⁾ *Op. cit.* стор. 57.

³⁾ *Op. cit.* стор. 58.

⁴⁾ *Ibidem.*

Тургенева до Марковички¹⁾ і відомий лист Марковичевої до Тараса Шевченка²⁾, котрого Шевченко вже й не прочитав.

Довше задержується п. Бойко на знайомстві Марковичевої з Герценом, хоч і до тої сторінки біографії авторки «Народніх Оповідань» маємо більше матеріялу.

За те основно розглядає п. Бойко «прикре непорозуміння» що до грошевої справи між Опанасом і Марією Марковичами, отсю турботу Тургенева, щоб Опанас не «грабив» своєї жінки. Це «непорозуміння» йому удалося висвітлити і зробити доволі зрозумілим.

Спинившись на знайомстві Марії Марковичевої з Бакуніним та з чеським поетом Фріче³⁾ біограф Марка Вовчка пише: «Щось більше про життя Марії Олександровни за кордоном ми не знаємо. В Парижі вона далі провадила свою літературну роботу, друкуючи свої твори в «Основі», «Вечорницях», «Меті», в російських журналах, видаючи окремими книжками»⁴⁾.

Розповівши доволі основно про дальше життя Опанаса Марковича, пише п. Бойко: «Після смерти Опанаса Васильовича Марковича Марія Олександровна повернулася з Парижу в Росію. Точна дата її повороту не відома, А. Скабічевський каже⁵⁾, що в середині 60 років вона оселилась в Петербурзі»⁶⁾.

«В середині 60 років», — це добре в загальних історичних статтях, але не в життєписі визначного автора, котрий жив і творив не в таких то давних перед нами часах. Про такого автора хочеться більше й докладніше знати.

Натомість довше застановляється д. Бойко на питанню, чому Марковичева «кинула свою прилюдну україн-

¹⁾ «Русская Мысль», 1914. № 7.

²⁾ «Основа», 1861 р. кн. VI.

³⁾ не Фріче.

⁴⁾ В. Бойко. «Марко Вовчок», (і т. д.) стор. 70.

⁵⁾ «Ист. нов. руск. лит.» 1903. гл. XII. стор. 215.

⁶⁾ Бойко. *Op. cit.* стор. 80.

ську літературну роботу і що примусило її перейти на працю до російської літератури?»

Отсе слово «прилюдну літературну роботу» поставив біограф Марковички дуже на місці, бо хто знає її життя, цей впевниться, що вона праці для своєї рідної літератури і коли не кидала, а службу чужому письменству приймала з конечности, прямо тому, бо не було де і як українських творів друкувати, щоб добути за них гоно-рар на життя для себе і для сина.

При тій нагоді наведу вислів. Єфремов каже: «На першій порі вони (зв'язки між Марковичевою а українським громадянством) ще держались, але де-далі — інерція слабла»¹⁾. Цих слів «інерція слабла» — ніяк не розумію. Годі також згодитися на здогадку Доманицького, немовто корифеї російської літератури вплинули на Марковичеву в тім напрямі, що вона перестала писати по українськи²⁾.

Тургенев перекладає українські оповідання на російське і нігде я не помітив натяків на те, щоби Тургенев, Герцен або Дружкович визначні російські письменники відраджували їй писати по українськи, навпаки можна догадуватися, що вони вище цінили її твори писані українською ніж російською мовою.

Згадавши ще про останню гостину Марії Марковичевої в Києві, п. Бойко пише:

«Біографічних відомостей про життя Марії Олександровни, починаючи з повороту її з-за кордону, надзвичайно мало, майже ніяких нема. Відомо, що в кінці 70 років вона вдруге одружилася з п. Лобачем-Жученком.

Померла вона 28 липня 1907 р.»³⁾.

Стільки про 40 літ життя нашої найславнішої письменниці. Коли до того додати, що і про її дитячий та

¹⁾ «Рада», Р. 1907. ч. 211.

²⁾ «Літ.-Наук.» Віст., р. 1908. кн. IV. стор. 198.

³⁾ Б. Бойко. Ор. сіт. стор. 82.

дівочий вік, значиться від уродження та до вінчання (15 літ), теж мало що ми знали, то вийде, що в біографії Марії Марковичевої мали ми до тепер літ 55 майже без ніяких дат і відомостей.

Марія Марковичева жила літ 73. Коли від того числа відтягнути цих 55 майже невідомих літ, то вийде, що біографію її, і то не докладну, мали ми тільки за літ 17.

Як минуло 55 літ життя авторки знаменитих «Народніх Оповідань», на це питання ніхто не вмів відповісти, і, на жаль, ніхто цим не дуже то й турбувався, бо жила-ж вона не десть на якомусь далекому й мало відомому острові, а в Європі, на Україні, або в Росії і їй віднайти стежку до її порога не так то було трудно.

Дивна і прямо нерозгадана байдужність!

Може не так байдужність, як отсе сіре та брудне павутиння, котрим, по словам Франка, обвішано знамениту письменницю.

Люде рвали це павутиння, та не тому, щоб очистити образ, котрий за ним скривався, а прямо тому, що воно павутиння. Снується, рветься і летить за найлекшим подувом вітру, а часто-густо паде назад там, звідкіля його позривали. Ті павуки, що обмотали Марка Вовчка своїми нитками, нині не живуть. Можна писати про них і про їх пряжу.

Цього домагався покійний Іван Франко, до тої роботи підготовив ґрунт теж покійний уже Василь Доманицький.

Розгляд біографічних матеріалів.

Наша книжка хоче докинути свою цеголку; хочемо Марію Марковичеву змалювати такою, як вона була, а не такою, якою зсбра жалі її вороги, або байдужні до неї люде.

Такою, як була! Знаємо, що воно неможливе, бо навіть малярський портрет скриває в собі звичайно не тільки риси портретованого, але також і портретуючого.

(Безсмертним доказом Леонардова Джоконда). Знаємо також, що і ті матеріяли, на основі котрих приступаємо до праці, мають ще не малі прогалини. Їх не все можна перевірити а доповнити можливо хіба здогадами, дорогою інтуїції. А всеж таки спробуємо. Коли в цілості робота не вдасться, то може хоч подробиці будучому біографові Марії Марковичевої до його праці пригодяться.

Які ж ці наші нові матеріяли?

Перше всього листування Марії й Опанаса Марковичів.

«Тут, як у дзеркалі, — каже Василь Доманицький¹⁾ — одбивається істота їх обох. На щастя, абереглися листи, почавши з самої знайомости їх в Орлі, в році 1850, і ці листи дуже цінні тим, що показують, чого вимагав Опанас Василевич од будучої дружини своєї і який вплив його був на молоду дівчину.» Листування це тягнеться від червня 1850 до вінчання, зимою 1851. З тої пори вони живуть разом, і ясна річ, листів до себе не пишуть. Це триває до 1854 р. З 1854 р. маємо два листи Опанаса до Марії. Року 1857 Марія їздила в гостину до Орла і писала по українськи листи до свого мужа. Потім Марковичі живуть разом у Петербурзі, ідуть за границю, по кількох місяцях побуту за границею Опанас вертає, а Марія остається на довше і пише до нього цілу низку дуже цінних листів від 1860 до 1866 року. Ці листи теж писані по українськи.

Ці листи, крім важного біографічного матеріялу дають певну відповідь на питання, хто був автором, чи краще сказати авторкою «Народніх Оповідань».

Неупереджений читач і безпристрасний історик мусить відповісти: Марія з Виленських Марковичева.

В її листах з далекої заграниці та сама мова, що і в оповіданнях. Не поправляв же тих листів ні Опанас, ні Куліш. Ени в значній мірі рішають також питання співробітництва. Марія Марковичева пише так гарно, що

¹⁾ В. Доманицький. «Марк Вовчок.» Літ.-Наук. Вістник, 1908 I. стор. 52.

мови її поправляти не треба. Співробітництво обмежується до завдання чисто технічного, редакційного і коректорського. Знаємо, яку роль грає пераз редакційний олівець, знаємо скільки праці при деяких рукописах має коректор, а всеж таки їх не вважається співавторами. І цієї коректорської заслуги ніхто не може відмовити ні Кулішеві, ні Опанасові Марковичеві. Куліш до редакційно-коректорської справи ставився все дуже поважно. Любив, щоб книжка вийшла гарною і чистою, а не розхристаною. Це він і до Шевченка пише.

В листах Марковичевої з років 1860 — 1866 криється чимало знадобів до прослідження генези її творів. Бачимо, що вона опрацьовує нові теми, снує пляни, повідомлює свого мужа про нові, незвісні йому праці. Тут, як на долоні видно, що вона ці твори пише самостійно і незалежно від свого мужа, Опанаса Марковича.

Листування Марії й Опанаса Марковичів було частинно відоме з праць Доманицького. В цілости являються отсі листи мабуть у перве. Правда, не з оригіналів, а з копій, але зате друкую їх вірно, оставляючи похибки правописні і питоменности язикові, одним словом так, як вони лежать переді мною. Не кажуо, що це і вся кореспонденція подружжя Марковичів. По перше — бракує нам листів Опанаса до Марії за тих 6 літ що вони листування з собою а по друге — із захованих листів Марії до, Опанаса можна догадуватися, що вона їх більше писала. Не виключена річ, що у спадщині по Марії, яка зберігається в Пушкінськiм Домі у Москві, знайдуться ще нові, дуже цінні листи. Може й незабаром хтось туо спадщину по великій письменниці розгляне і подасть її до прилюдного відома, а поки що, хай отсе листування, яке маємо під рукою, робить свою службу.

Брат Марії Марковичевої, Дмитро Виленський, пише у своїх споминах:

«По отъѣздѣ сестры, Афанасій Васильевичъ поступилъ на службу по акцизу, надзирателемъ акц. (изныхъ) сборовъ, сначала въ Самару, а потомъ въ

Новгородъ-Сѣверскъ. Съ сестрой онъ переписувався. Переписки этой я никогда не видалъ, но могу увѣрить, что при жизни моеї съ нимъ, они всегда разговаривали по русски: сестра его называла Афанасіємъ, а онъ ее Маничкой, и я почти увѣренъ, что приведенныя въ воспоминаніяхъ Доманицкаго ея письма къ Афанасію, пересказаны, такъ сказать, своими словами, съ сохраненіємъ смысла, а не текста¹⁾.

Вважаю потрібним справити слова Д. В. Що Опанас і Марія, за час десятилітнього перебування в них брата Марії, Дмитра Виленського, могли балакати з собою по російськи, цього годі оспорювати. Опанас дійсно писав переважно російською, або мішаною мовою листи до своєї жінки. Але що вона до нього писала по українськи, це факт не оспоримий. Покійний Василь Доманицький протягом цілої своєї літературно-наукової діяльності дав стільки доказів солідності і правдомовності і заслужив собі на таку достовірність, що всякий підзор в підробленню матеріалів, в недомовлюванню, або затаюванню відомих фактів, а тим самим в перекладуванні російського тексту на українське і подаванню перекладу за оригінал, треба згори і то як найбільше рішучо виключити. Знаю з його власних уст, що копії листів Марії Марковичевої були вірні і ним самим провірені. Це одно. А друге. Василь Доманицький був добрим знавцем української мови, але його стиль, (переважно журналістичний і науковий) і мистецька літературна мова Марії Марковичевої так далекі від себе, що не треба бути дуже великим знавцем цього діла, щоби сказати, що Доманицькому не можливо було підробити мову Марка Вовчка. І не тільки він, але ніхто другий не годен був писати так, як писав Марко Вовчок. Недаром же казав Куліш, що «Марко Вовчок випив весь сок і запах із цвітів української мови» і не даром радив Шевченко Тургеневу читати «Народні

¹⁾ *Марко Вовчокъ*. Воспоминанія Дмитрія Виленскаго (в цій самій книзі, стор. 208 — 221. Цитовані слова на стор. 219 і 220).

Оповідання» Марка Вовчка, бо він найкраще знав українську мову.

Брат Марії Марковичевої, Дмитро Віленський, почував себе Москалем і з його споминів видно, що він і свою сестру Марію, рад був представити як Московку, вправді не «нахабну», а все ж таки Московку. Що вона писала прегарні оповідання українською мовою, це на його думку окреме, чисто літературне питання, але як людина, вона осталася Росіячкою.

Сподіюся, що недалеко будучність дасть нам спромогу побачити листи Марії Марковичевої в оригіналах. Її власноручний почерк і оригінальний папір¹⁾, може навіть і куверти з датою, згідною з датованням листу, розсіють до решти всякий сумнів.

Коли ми при споминах Дмитра Віленського, то розкажемо про них, як теж про новий і дуже важний матеріал. Ці спомини писані власноручно п. Дмитром Віленським почерком дуже не читким (Їх відчитано при помочі д. Ніковського, котрий зладив вірний переклад цих споминів на українську мову)²⁾.

Дмитро Віленський це був рідний брат Марії з Віленських Марковичевої. Вона мала двох братів, Валеріяна і Дмитра, а коли мати віддалася вдруге, то від другого батька була ще й сестра Віра. Другий батько був картьяр і гуляка. Протратив маєток і пропав без вісти. Прийшлося дітей роздати по родині. Коли Марія віддалася за Опанаса, забрала брата Дмитра до себе. Йому було тоді літ 8. Десять літ, себто до 18 року життя, перебув він у сестри і швагра. Потім Марія поїхала за кордон і з братом стрілася, що лиш 1877 року в Петербурзі.

За час від 1858 до 1868 року дістав Дмитро Віленський тільки оден лист від своєї сестри Марії, в котрім

¹⁾ Марія Марковичева уживала до писання гарного паперу. В Парижі писала на гладкім, тонкім папері, 13 і 22 сант. з витисненим знаком: чотирекутний щит, на нім корона і під короною: PARIS.

²⁾ Гляди ця сама книжка: Марко Вовчок. (Спогади.)

вона доносила йому про смерть свого першого брата, Пісарева, який втопився в морі на її очах.

Свого швагра, Опанаса Марковича, відвідував він 1864 року, коли Опанас був в Новгороді-Сіверському акцизним надзирателем.

Як бачимо д. Дмитро Віленський, автор «Спогадів» про Марка Вовчка, себто про свою сестру Марію, жив з нею, як брат з сестрою літ 18. Потім вони розіхалися по світі і тільки оден раз стрінулись ще, а саме 1877 року в Петербурзі і то — припадково.

І не тільки не видалися, але й не писали до себе. За десять літ мав Дмитро від Марії одного листа, а чи пізніше писала вона, він не згадує, але зі «Спогадів» виходить, що ні.

Що вони не видалися за час перебування Марії поза границями Росії, це й не дивно. Але дивно, що брат і сестра не шукали побачення з собою, коли жили в краю і не так то далеко від себе.

Тут можна всякої всячини догадуватися. Мені здається, що головна причина, яка їх відчужила від себе, то було те, що брат вважав себе Москалем, а сестра Українкою. «Марія Олександровна, через подружжя стала Українкою, але родом вона Великоросіянка і народилася вона в сімі потомствених дворян»¹⁾. Це автор «Спогадів» вважав потрібним зазначити на самому вступі.

Друге, що їх могло віддалювати від себе — це подружнє життя Опанаса й Марії Марковичів.

Дмитро Віленський, як видно з його спогадів, аристократ. Він дорожить родинними традиціями. Скрізь підчеркує своє дворянське походження. Від нього ми й довідалися, що бабка його й Марії була з князів Радивилів. Його мусіло боліти, що Марія не жила з чоловіком і що чоловік служив при акцизі. (Може він тому і їздив 1864 року до Опанаса, щоб спробувати погодити їх з собою. Та видно не виходило нічого.)

¹⁾ Наша книжка, стор. 221.

«Він (Опанас), зійшовся тоді з українською артисткою — аматоркою, 3-ою, жінкою заміжною, з якою зжився близько.» Це дуже важний причинок до питання, чому Марія Марковичева розійшлася зі своїм чоловіком, та про це поговоримо пізніше. Тепер ми вертаємо до розгляду «Споминів» Дмитра Віленського, як біографічного матеріалу. З них видно, що Дмитро В. і Марія Марковичева не жили, (крім вище згаданих 10 літ) в сердечних відносинах, як на брата й сестру пристало. Але про якийсь ворогування між ними й мови нема.

Може й тому Дмитро Віленський пише спокійно, навіть дещо зимно, але гадати треба, тим самим і об'єктивно. Він рішучо обстоює при тім, що авторкою «Народних Оповідань» була його сестра, та не дивлячись на те, яку їй кривду робили ті що оспорювали її авторство в користь Опанаса, він свого шрагра не кривдить. Згадує про нього, як про людину дуже добру, але непрактичну і не без гріха. Тут п. Дмитро Віленський дуже відбігає від тих, що обороняючи Опанаса, тяжко кривдили Марію.

Дмитро Віленський писав свої «Спогади», коли йому було літ 67, отже з доволі далекої перспективи. Але з написаного видно, що в його добра пам'ять і що він не одну дрібницю затамив. Чому ж би тоді й оспорювати важніші речі?

До свого завдання він ставиться критично. Виразно каже, що «багато дечого могло перелетіти попри його увагу, а саме таке, що не цікавило його, як малолітка, але згодом, в юнацькі роки, він жив зовсім свідомо». «В замітки мої — каже він даліше — може попасти яка непослідовність, бо пишу їх, не опрацювавши як слід, прямо на чисто, за те в них ніхто неправди не знайде, ані кривого суду: рідни ріднею, а правда правдою». Ці слова відносяться мабуть до питання про авторство «Народних Оповідань». В цьому питанню п. Дмитро Віленський вважав себе одним із клясичних свідків на суді історії, ставав між сестрою і швагром, отже й заявляє: сестра сестрою, а правда — правдою.

І нема нам причини оспорювати цього, що він помітив і передав нам про свою сестру, згадуючи її від дитини до 18 року життя. Це для нас найцінніший матеріал у його «Спогадах». Він додає чимало ліній і красок до фізичного й психічного портрету «Марка Вовчка», характеризує її вдачу, її відношення до родини й чужих, стверджує її вроджений — одідичений літературно — мистецький хист і т. д.

За те критично треба ставитися до родоводу Марка Вовчка. Тут він розходиться з сестрою. Він виводить свій рід з корінних Москалів, у неї нахил до того, що вона походить «із західних губерній», що в її родині українська мова була своєю, і не тільки мова, але й пісня, у неї свідомість українська, з деякими симпатіями до Поляків, особливо до польської літератури. (Ця симпатія походить не тільки з доброго знання польської мови і не тільки зі знайомства з Поляками, особливо в Немирові, але мабуть також з того, що вона вважала свою бабку, княжну Радивилівну Полькою).

Що ці симпатії були в Марка Вовчка, це видно також і з листів Тургенєва до Марковичевої, хоч би з цього жартобливого: «*Jak bozie kosham*».

Так само критично треба поставитись до полемічних натяків Дмитра Віленського, звернених в сторону покійного Доманицького. «Недавно — пише Дмитро Віленський, — в одному з українських журналів, у «Вістнику» довелося мені прочитати статтю п. Доманицького про мою покійну сестру. В цій статті є багато правди, але попадаються й неточности, і багато дечого, тому маю собі за обов'язок сказати все, що відоме мені про сестру; а відоме мені більше, як кому іншому».

Отже, коли й попадаються в згаданій і в другій статті Доманицького «неточности» про Марію Марковичеву, і коли там дещо недоговорено, то хіба тому, що п. Доманицький не мав матеріалів, щоби ж він щось свідомо затаював, себто недоговорював, це рішучо виключене, це треба так само відкинути і як і здогад п. Віленського,

немовто п. Доманицький переклав листи Марка Вовчка і переклади подавав за оригінали. П. Віленський не знав Доманицького ні як чоловіка, ні як письменника, не знав, що його вірності стоїть вище всякого, хоч би найменшого сумніву і тому мимохіть зробив йому кривду у своїх «Спогадах».

Що до імени «Вилинській», то тут і нині ще можна бути ріжної гадки. Марію Марковичеву, писали — Вілінська, Велинська, Вилинська, тощо. Для мене найважніше, що вона свій рід виводила з західних губерній і що її син, Богдан, шукаючи по метриках, дійшов до того, що вони писалися «Віленські» (розуміється без нашого теперішнього «ь»)¹⁾. Так я і пишу їх рід у своїй праці, вставляючи тільки це «ь».

Стільки про «Спогади» Дмитра Віленського.

Вважаю їх матеріалом цінним і важним, по перше тому, бо походять зпід пера рідного брата авторки, по друге тому, що Дмитро Віленський жив з сестрою мало що не 18 літ, а по третє тому, бо сам він зазначає, що в його споминах нема слова неправди. В тому ми не маємо права сумніватися. Можуть бути похибки, але похибка, а свідомо неправда це не одно. Похибки можна справити, порівнюючи сумнівні місця з иньшими джерелами, що ми і стараємося робити.

Дальшим новим матеріалом являється лист Богдана Марковича до Василя Доманицького.

Писаний він під свіжим вражінням тої кривди, яку зроблено його матері, відмовляючи їй повного авторського права та зневажаючи всілякими наклепами її добру пам'ять. Як знаємо Богдан Маркович виріс під рукою і під проводом матері. Весь час був з нею за границею краю. Як вернув до Петербурга, то дальше перебував біля неї і під її провдом образувався. З Петербурга

¹⁾ В біографічній очерку «Марко Вовчокъ», друкованім в Петербурзі, рік 1908, № 1 і 2, а написанім зі слів, так сказати під диктат Богдана Марковича є: Марія Александровна Виленская. Це «и» Виленская відповідає нашому «і», Віленська.

вислала була його мати до тяжко хорого батька, 1867 року. Він доїхав до Орла, до своєї тітки Мордовіної, тая задержала його, мабуть не найшла для нього надійного товариша подорожі на Україну і Богдан так і не доїхав до батька.

Що даліше було з Богданом не знаємо: вчивсь, був арештований за політично-революційну діяльність, сидів у тюрмі, вийшов з неї і остався під поліційним доглядом, мати журилася ним, та журба мабуть і причинилася не мало до її серцевої недуги, а потім працював як журналіст і редактор. Року 1893 Марковичева стрінулася зі своїм сином в Саратові і вперше після довгої розлуки замешкала з ним в одному місті.

Син-одинак щире любив свою матір, котра його виховала і щільно дбала, щоби він виріс на чоловіка умного й чесного та на свідомого, доброго Українця. Її бажання не зівсім здійснилися, бо Богдан, хоч був свідомим Українцем¹⁾, та діяльної участі в українському життю не брав і писав по російски.

Стільки про автора листу.

В тім листі на нього паде важке завдання — ставати свідком в ділі між мамою а батьком. Тому цей лист такий ляпідарний, тому він може й не хоче більше писати.

Та всеж таки він рішучо стоїть на тому, що авторство «Народних Оповідань» належить його матері, а не батькові.

«Это не только главное, — но единственное серьезное обвинение, — каже він. — Остальное — чепуха».

І те, що його мати виїхала з Тургенєвим за границю і те, що в Петербурзі покинула свою служницю Мотрю, і що брала гроші в Макарова й Лазаревського і що Шевченко втратив поважання до Марка Вовчка, — все це він вважає неправдою, прямо негідними сплетнями. Як безпідставно ті сплетні йшли, щоби зневажати його матір, для сього доказом наклеп, немов то він, Богдан, розносив

¹⁾ Білозерського-він називає ренегатом-обрусителем.

у Парижі газети. «При всей бѣдности М. В. въ Парижѣ. она меня баловала, какъ могла и въ ужасъ пришла бы, если бы предложили пользоваться моею робочою силою.» Це короткий зміст листу Богдана Марковича до Василя Доманицького.

Не дає він нам нових фактів, але скріплює вістки з інших рук і є доказом великого пієтизму сина до покійної матери. Цей пієтизм був би немислимий, колиб синові відомі були якісь дійсно темні місця на її життю. Писав же цей лист Богдан Маркович не молодим хлопцем, а 56 літнім мущиною, котрий просліджував життя своєї покійної матери.

Це видно між иншим зі статті в місячнику «Союзъ женщинъ»¹⁾, який виходив під редакцією М. А. Чехової і був посвячений питанням, звязаним з боротьбою за рівноуправнення жінок.

Тут поміщена стаття, а властиво біографічний нарис «Марко Вовчок».

В примітці від редакції сказано: «Настоящий очеркъ составленъ со словъ сына покойной писательницы Богдана Афанасьевича Марковича, любезно согласившагося на просьбу одного изъ сотрудниковъ нашего журнала рассказать о жизни своей матери».

В цій статті стрічаємо багато дечого невідомого про життя і про літературну діяльність Марка Вовчка, від діточих літ аж до самої смерти. І про походження і про побут у Немирові і про виїзд за границю і про друге подружжя Марії Марковичевої розказує ця стаття словами короткими і рішучими.

Це дальше наше біографічне джерело, настільки нове, бо ніхто ним не хіснувався. Колиб воно було відоме п. Бойкові, не писав би був, що «біографічних відомостей, починаючи з повороту її (Марії М.) з-за кордону, надзвичайно мало. майже ніяких нема»²⁾.

¹⁾ 1908. С. Петербургъ. Январь-Февраль.

²⁾ В. Бойко. Марко Вовчок, і т. д. стор. 82.

Дуже цінними, новими матеріялами до біографії Марка Вовчка вважаємо листи Михайла Лобача-Жученка до Василя Доманицького.

Автор цих листів, це другий муж Марії Олександровни М. Лобач-Жученко. Він прожив з нею у подружжю літ 36 і був майже невідступним свідком її літературної праці.

Познайомилися мабуть ще давніше, може тоді, як Марковичева у перве приїхала з Опанасом до Петербурга.

Кулішева у своїх «Споминах»¹⁾ каже, що у Вовчка «розвелось багато знайомих і прихильників. Михайло Лазаревський, Макарів, Василь Білозерський, Куліш та якийсь моряк, забула як на призвище». Лобач був моряком, так тоді, чи не про його ймова, бо натяку на якогось другого не стрічаємо?

Оженився він з удовою по Опанасі 1871 року, як пішов у відставку, мав з нею сина, діждався внуків і в своїм власнім невеличкім маєтку на Кавказі, в Терській області, в Нальчику, після довгої службової мандрівки доживав віку.

Там і померла Марія Марковичева Лобач-Жученко,

В листах Михайла Лобача-Жученка, писаних по смерті Марка Вовчка до В. Доманицького знаходимо матеріяли до отсих 36 літ життя Марка Вовчка, себто від її другого вінчання аж до смерти.

Тих листів маємо 11. У всіх тільки й мови що про покійницю²⁾. І тут, як у листі Богдана, на першій пляні справа авторства. Лобач дуже дбає о добре ім'я своєї дружини. З обуренням відпирає всі сплетні і наклепи на неї. Це обурення приймає ноераз дуже різкі форми. Лобач не числиться зі словами. Прямо зневажає ворогів своєї покійної жінки, котру вважає людиною прямо ідеальною. Знав її від молодих літ і знав літ найменше

¹⁾ Спомини про Марка Вовчка. «Рідний Край», Київ, 1909, ч. 1.

²⁾ Лобач інтересується теж і здоровлям Доманицького, — це річ зрозуміла, бо Доманицький заслужився для пам'яті Марка Вовчка.

сорок, — мав час пізнати. Колиб Марія справді була такою якою малювали її ворожі пера, був би Лобач не почував за собою моральної підстави боронити її так завзято. З того як він дбає про її Могилу, як будує хрест, садить цвіти, фотографує, як турбується тим щоби не забули цеї могили, як хоче в Нальчику утворити кольонію для письменників і в тій цілі провадить переговори з «Просвітою», з того всього видно, що він дійсно з великим і щирим пієтизмом відносився до неї. За життя був не тільки мужем-товаришем, але й співробітником-помічником в її працях.

Переписував навіть рукописи її і турбувався її літературним ділом.

Найважнійший з тих листів перший з черги, бо в нім подає М. Лобач дати й відомости про життя Марка Вовчка від 1870 до 1907 року, як раз із цього періоду, про котрий ми майже нічого до тепер не знали.

Лист лікаря Д-ра Сорочинського про недугу і смерть Марка Вовчка замикає ці звістки.

Листи Марковичевого товариша Дорошенка, дальше Макарова, Станкевича, Куліша, Мокрицького, Лашнюкова, Єшевського і Шевченка та доволі велика кореспонденція Тургенєва і Герцена не тільки додають чимало матеріалів до біографії Марка Вовчка, але й характеризують відношення тих людей до нашої письменниці і впроваджують нас в атмосферу, серед котрої вона жила. Для характеристики наведу виїмки двох листів Тургенєва до Анненкова¹⁾.

Тургенєв пише 3 червня 1860 року з Парижа:

«Здѣсь появился Боткинъ. Толстой и Круже здѣсь; здѣсь такожъ и Марко Вовчокъ. Это прекрасное, умное, честное и поэтическое существо — но зараженное страстью къ самоистребленію: просто такъ себя обрабатываетъ, что клочья летятъ! Она также намѣрена

¹⁾ Шість лѣтъ переписки съ И. С. Тургенѣвнмъ. («Вѣстникъ Европы.») 1865. IV. стор. 467—468.

быть въ августѣ на Уайтѣ. Наша колегія будетъ такъ велика, что прямо не худо бы подумать, не завоевать ли кстати этотъ островъ?»

А пізнійше:

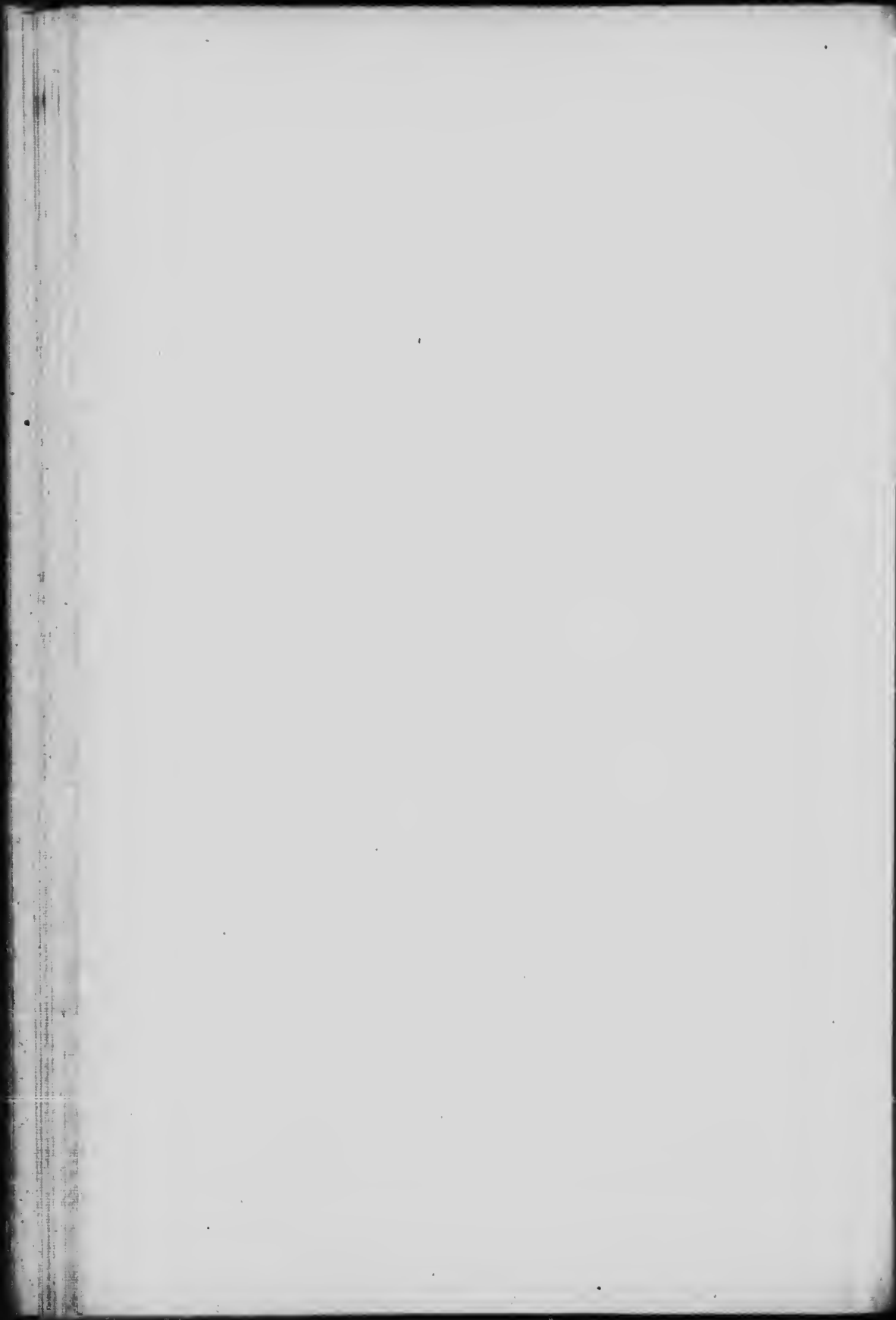
«Марія Александровна все здѣсь и живетъ и мила по прежнему; но что тратитъ эта женщина сидя на сухомъ хлѣбѣ, въ одномъ платьѣ, безъ башмаковъ, — это невѣроятно».

Це пише Тургенев, великий знавець жіночої душі «Прекрасное, умное, честное и поэтическое существо.» — ось його характеристика нашої письменниці. Якже тоді виглядають слова: «нахабна Московка»? —

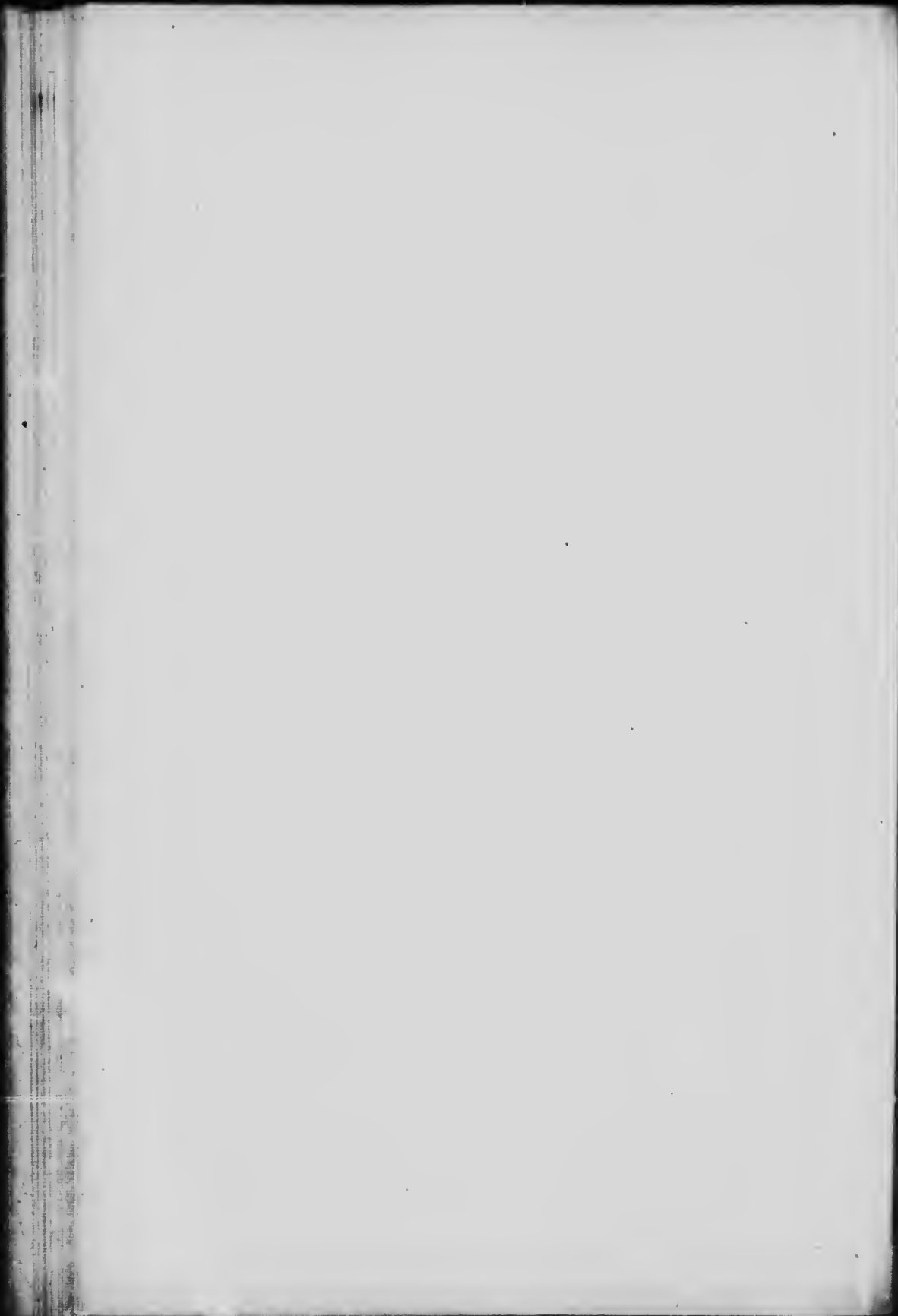
На такім матеріалі будуюмо біографію Марка Вовчка... Та знаємо ще одно джерело, а саме її твори. В творах кожного письменника є він сам. Творів від автора відділити трудно. Певно, що в героїнях «Народніх Оповідань» є чимало з самої Марковичевої. Згадаю тільки про «Сестру». Вона на ласці в брата. Марковичева знала з власного життя, що таке бути на ласці родини. Звідси й той чудовий психологічний аналіз «Сестри». Я певний, що колиб уважно перейти всі оповідання Марка Вовчка, то можнаб назбирати чимало рисів і красок, коли не до самого її портрету так до тла (до фону), на яким він перед нами зарисовується.

Та і є вже окреме завдання, яке вимагатиме чимало часу і п'яці.

Моїм завданням є розказати про життя Марка Вовчка і дати начерк її літературного портрету. Рисую контур; викічений малюнок це діло будучности.

МАРКО ВОВЧОК.
(Біографічний нарис.)

Марія Олександрівна Віленська, пізніша знаменита письменниця, Марко Вовчок, прийшла на світ 10 грудня 1834 року в маєтку свого батька Александра, близько села Казакова, в Єлецькому повіті, Орловської губернії¹). Марію Віленську (Марка Вовчка), вважали Московкою, навіть «нахабною московкою» чи там «кацапкою, і цей погляд був одною з причин питання про авторство «Народніх Оповідань», яке в свою пору наробило чимало непотрібного шуму.

Тим то й треба ближче розглянути її родовід.

Брат Марії Олександрівни, Дмитро Віленський, у своїх «Воспоминаніях»²), каже: «что касается нашего отца, то онъ былъ великороссъ, уроженецъ г. Ярославля, и я слышалъ будто отецъ его (т. е. нашъ дѣдъ) назывался просто Вилинь, но поступивши на службу въ синодъ, прибавилъ, вѣроятно, для благозвучія — «скій», и сталъ именоваться Вилинскимъ».

Вже слова: «я слышалъ будто», вказують на те, що Дмитро Віленський не знав свого родоводу по документах, тільки говорив про нього з наслуху. Тим більшу вагу має те, що про своє походження написала сама Марія Олександрівна.

¹) Гляди: Марко Вовчокъ. (Марія Александровна Марковичъ) Біографическій очеркъ. «Союзъ женщинъ», С. Петербургъ, январь, 1908. Стаття написана під диктатом («со словъ») сина письменниці Богдана Марковича. Ту ж дату подав він також у рефераті, виголошенім дня 1 лютого 1908 в «Українськiм клубі» в Петербурзі. Богдан Маркович зладив по джерелам життєпис своєї матері і мав він вийти в світ «через кілька місяців» після реферату; (гляди: «Рада», 1 февраля 1908). Чи появилася ця стаття не знаю, але цитовану вище статтю в «Союзі женщинъ» вважаю наче її екстрактом і беру за підставу доси невідомих нам даних.

²) Наша книжка, себто «Твори Марка Вовчка», том I. стор. 208 і дальші.

В якійсь газеті передруковано її біографію із слівника Брокгавза і вона на марінесах поробила замітки й поправки. Там читаємо: «Дід по матері — уроженець, кажеться, Московской губернії; поселився в своєм ім'яні в Орловской губернії. Бабка по матері — Полька-Литвинка. Отець — уроженець западних губерній».

Цей висказ скріпив пізніше її син, Богдан, який провіривши родові документи у своїм викладі в «Українськiм клубі» в Петербурзі, дня 1 лютого 1908 р. сказав: «Родина Віленських була скоріше польсько-українська, ніж польсько-великоруська»¹⁾.

На тім приходиться і стояти, а саме, що Марія Олександрівна, походила по батькові із західно-українського роду, котрий, як не оден з цих родів мав у своїх жилах децьо польської крові.

Батько Марії, капітан Симбірського, гренадіського полку, брав участь в поборюванню польського, так званого листопадового повстання (1831 р.), а потім жив у своїм маєтку²⁾ коло села Казакова в Орловській губернії.

Оженився з 14 літню Параскевією Даніловою, донькою Петра Данілова.

Це була мати Марка Вовчка.

І по матері наша письменниця не була чистою Московкою, бо бабка її походила зі славного литовсько-білоруського роду князів Радивилів (Радзівілів).

Дід Марка Вовчка по матері, Петро Гаврилович Данілов, «столбовий дворянин», був теж військовим, стояв зі своїм полком в Польщі, познайомився з князю Радивилівною і оженився з нею.

Це була бабка (по матері) Марка Вовчка.

Тітка Марка Вовчка (мамина сестра), Варвара Данілова, віддалася за капітана Пісарєва і мала сина Дмитра,

¹⁾ «Рада», 1. февраля 1908 р. Тут треба зазначити, що І. Франко вже перед тим догадувався, що Марія Марковичева походила не з московської а «з української, чи може з польської сімі».

²⁾ Маєток цей звався Екатерининское. (Восп. Д. Віл. як вище, стор. 210).

славного письменника і критика російського, котрий, значиться був першим братом нашої славної письменниці.

Батьки Марка Вовчка і батьки Дмитра Пісарєва жили в сусідстві. Перші близь Казакова, другі на Варґлі. Обі родини бували в себе, і Марко Вовчок перебувала нераз у своєї тітки Пісарєвої. Її первий брат, Митя Пісарєв, був молодший від неї на літ шість¹⁾.

Мати Пісарєва була всесторонно образована, знала кілька язиків, не виключаючи й англійського. Митя Пісарєв на пятому році життя говорив і читав трьома мовами²⁾. Дмитро Віленський пише у своїх «Воспоминаніяхъ», що Варвара Пісарєва сама вчила свого сина і що він здав вступний іспит на університет «блистательно». Це мабуть не згідне з правдою, бо Енгельгардт пише, що в грудні 1851 року Митю відвезли до Петербурга, де він поступив до третьої, тоді одинокої тамошньої клясичної гімназії, в котрій був першим учнем. Значиться, мати підготувала його до гімназії, але підготувала так добре, що він скінчив гімназію з медалею і на другім році філософії провадив бібліографічний відділ в журналі Кремніна «Разсвѣтъ».

Рідний брат Варвари Пісарєвої, Андрій Данілов, (дядько Миті Пісарєва й Марії Віленської, Марка Вовчка), був по словам Дмитра Віленського образованим чоловіком, працював літературно і писав «недурные стихи».

Мати Марії Олександрівни (Марка Вовчка) так, як і мати Миті Пісарєва, була образована, знала чужі мови, грала на роялі і старано виховувала своїх дітей. Розговорною мовою між нею і дітьми була мова французька і дітям приходилось французькими фразами випрошувати прощення руському чоловікови за якусь там провину.

¹⁾ Дмитро Іванович *Пісарєв* родився 1841 року на границі Орловської і Вороніжської губерній (*Николай Энгельгардт*. *Исторія Русской Литературы XIX столѣтія, томъ второй*, 1830—1900. С. Петербургъ, 1903, ст. 173).

²⁾ Енгельгардт. *Op. cit.* 173.

Як бачимо і мати Марії Олександрівни і її тітка, Пісарєва у котрої Марія часто-густо перебувала від малої дитини, вміли чужі мови і пильно дбали, щоби їх діти говорили нею. Не диво, що пізнійша наша славна письменниця, Марко Вовчок, так легко вчилася чужих язиків і так гарно ними писала.

Про її діточі літа не багато знаємо.

Батько, військовий, мабуть не дуже то й піклувався дітьми. Зате мати мала велике слово. Була це жінка, по словам Дмитра Віленського («Воспоминанія») лагідна, любяча і дуже добра. Її кріпаки дуже любили.

І в Віленських і в Пісарєвих життя йшло, як Енгельгардт пише, ладом патріархальним, значиться так, як здавна водилося в родинах заможних дідичів. У Віленських була старенька няня Катюшка, пасічник Прохор, форрейтор Максим, були коні й хорти, Марія Олександрівна мала свою улюблену ялинку. Вона від малої дитини визначувалася бистрим умом і великою цікавістю. Була здорова й гарна. Ббиралася просто, чесалася без викрутасів, гладко, або коси в вінок. Змалку тягнуло її до науки. І змалку була дуже милосердна. Стара кухарка Катерина розказувала, що бувало як хто що розібе, чашку, карафку, миску, то зараз біжить до неї і вона завсіди брала вину на себе, казала, що це вона збила. «Памятаю, — пише Дмитро Віленський у своїх «Споминах», — мати оповідала мені, що за чотири роки Маша натовкла стільки посуду, що на цілу посудну крамницю вистарчилоб».

Марія мала двох братів, Валеріяна і Дмитра, автора «Споминів». Найстарший з них був Валеріян, потім ішла Марія, на рік молодша від нього, а наймолодший був Дмитро¹⁾, на сім літ молодший від Марії.

Марія Олександрівна була дитиною, як помер її отець. Її було не більше 10 літ, коли мати вийшла

¹⁾ По смерти батька, як мати вдруге вийшла за свого двоюрідного брата, Дмитрієва, рідни збільшилася ще одною, наймолодшою сестричкою, Вірочкою.

вдруге за муж за свого двоюрідного брата Дмитрієва. Це був чоловік розбещений і грубий, гуляка і картяр, гнобив він селян до тої міри, що раз хотів його вбити кріпак Михайло, кравець. Впившись трівожив усіх, весь двір ходором ходив. Мати Марії побачила, що діти нічого доброго від такого вітчима не навчаться і старших, себ то Валеріяна і Марію дала з хати. Валеріяна взяв дядько Данілов, а Марію тітка Катерина Мордовіна¹⁾, що жила в Орлі. Лишила при собі молодшого сина Дмитра і маленьку доньку від другого мужа, Віру. Хоч Валеріян і Марія пішли не на чужі люди, а до своїх, то все таки розлука дітей з доброю і безталанною мамою була-родинною трагедією. Важко було молоденькій Марії розставатися з мамою, і з братами, важко було кидати родинне гніздо, з котрим зрослася тими незримиими корінцями, якими зростається кожний з нас зі своєю батьківською хатою, з городом, садом, селом і полями. Треба було привикати до нового місця і до других людей, котрі дивилися певно на неї, як на «панночку на ласці родини.»

Як бачимо діточі літа нашої славної письменниці, не були завітчані рожами. Зарання прийшлося їй пізнати, що таке горе, що розлука, що руїна родинного щастя. Молодою дівчинкою побачила вона на свої власні очі, яке то горе недібрана пара, яке нещастя, коли муж, замість стати опікуном сиріт, марнує їх масток та зводить усьо нанінащо.

Мабуть тому й пише до неї геть пізніше Опанас Маркович: «Я поздравляю тебя съ довольноной жизнью послѣ вѣчныхъ сценъ своихъ и чужихъ неудовольствій, которыми судьба загоняла тебя съ дѣтства»²⁾.

Мабуть тут і треба шукати причини, що Марія, хоч гарна, талановита, здорова і цікава, була мовчазлива і здержлива від людей.

¹⁾ Не — Мордовцева, як хибно подав Петров, а за ним повторювали й другі.

²⁾ Лист з 1850 року.

Горда від природи не вмiла й не хотiла з другими дiлитися своїм горем, ховала його для себе, переживала від молодих лiт тиху драму. Алеж цi переживання, це власне горе, виробили в нiй спочуття для недолi ближнього, яким пронизанi її пiзнiшi лiтературнi твори. Горе її героiнь i героiв це не лiтературний сентимент розниженої аристократки, котра «бавиться в лiтературу», а щире вiдчуття недолi покривджених людей. Марко Вовчок розумiла трагедiю своєї «Сестри», котра перебуває на ласцi в брата i в братової, бо сама вона перебувала на ласцi родини, розумiє кривду крiпакiв i крiпачок у своїх «Народних Оповiданнях», бо сама мала недоброго вiтчима, котрий погано й жорстоко поведився зi своїми людьми, i сама вона мабуть зазнала від нього не одної зневаги, коли врештi мусiла кинути рiдну маму й рiдне гнiздо. I поки цей вiтчим не пропав, прогайнувавши весь маєток своєї жiнки i її дiтей, вона до рiдного села не навидувалася. Мабуть зустрiч з вiтчимом була прямо неможлива.

Тiтки, Мордовiна й Пiсарева, вiддали її на науку в Харкiв, до приватного пансiону, а не до iнституту, як до тепер читали ми в бiографiях Марка Вовчка. Цю похибку справила вона сама на маргiнесах тiєї часописi, де була передрукована її життєпись з лексикону Брокгауза. («Никогда вь институтъ не была».)

В пансiонi в Харковi вчилася не довго. Мабуть не бiльше як чотири роки. В одинадцятiм роцi вiдвезли її, а в 15 роцi життя вона вже перебувала в своєї тiтки в Орлi, де й пiзнала свого будучого мужа, Опанаса Марковича.

Побут у Харковi ближче нам не вiдомий. Але не забуваймо, що був це тодi город новий i не великий, що здебiльшого люди зналися i що визначнiшi Харкiвцi мусiли бути вiдомi також в тому пансiонатi, де вчилася Марiя Вiленська.

Харкiв був, пiсля Полтави, другим огнищем умового українського життя. Тамошнiй унiверситет був засно-

ваний (1805 року) заходами українського патріота Василя Каразіна. Старанням деяких професорів став там виходити (з 1816 року) «Українській Вѣстникъ», між університетською молодіжю розбудилася цікавість до місцевої історично-поетичної старовини. Наш славний письменник Григорій Квітка-Основ'яненко, був директором театру в Харкові, пильно займався інститутом для освіти дворянських дівчат, — його вибрали врешті маршалком Харківського дворянства. В харківському театрі грав великий і славний артист Щепкін. Як раз тоді, коли Марко Вовчок вчилася в Харківським пансіоні ректором університету (від р. 1841 — до р. 1849) був український поет Петро Артемовський-Гулак.

Тут працювали Метлинський, Срезневський і Костомарів, тут вчився, а потім служив у міській думі знаменитий лірик Яків Щоголів. Тут появилася друком не одна українська книжка.

Годі уявити собі, щоб в інтелігентних кругах, а тим більше в науковім пансіоні не цікавилися такими людьми як Артемовський, Метлинський, Костомарів, Щоголів і другі, щоб не знали їх життя і творів, щоб не розуміли, що це Українці, що вони працюють для добра обновленої української літератури.

Марія Віленська знала українську мову від дитини, (в листах своїх пише, що її дід любив співати українських пісень) і я певний, що вона в Харкові ближче познайомилася з українською літературною мовою і що вже тут почався процес її українського освідомлення; котрий пізніше, в Немирові, завершиться її працею на українському літературному полі.

Про шкільну науку Марії Віленської, включаючи туди й освіту в харківському пансіоні пише її син, Богдан.

«Виховали Марію Олександрівну по нашим часам дуже убого, а по тодішньому може й гарно: до шіснацяти років вона уміла чудово грати на клавесінах, мило

щебетати по французьки і танцювать модні тапці. Більше тоді і не вимагав ніхто од гариої поміщицької дочки. Арифметику покійна вчила тільки до «дѣлення». І потім все життя ніяк не могла справитись з четвертим арифметичним «дѣйствіємъ». Найтрудніщі соціяльні, літературні завдання далеко миліші були її серцю в житті, ніж сама проста задачка на «дѣлення»¹⁾.

Тут Богдан Маркович розходиться в дечім зі своїм дядьком Дмитром Віленським, котрий у споминах каже, що музика зівсім не вдавалася його сестрі і що навіть така знаменитість, як п'яніст Розов, у котрого вона вчилася грати на фортепяні, надармо витратив час, і Марія, одружившись з Опанасом цілком закинула музику.

Нам здається, що тут правда таки по стороні сина, а не брата. Коли Марія Олександрівна й закинула фортепян, так це тому, що не було грошей, щоб купити дорогий струмент, але музику вона все дуже любила, гарно співала і піклувалася виданням народніх пісень. Мала знамениту музичну пам'ять, чого доказом тих 200 народніх пісень, котрі вона з пам'яті співала до запису в ноти.

Коли Богдан Маркович каже, що його мати вміла «чудово грати на клавесінах», то мабуть він цього з воздуха не схопив, мабуть йому не раз доводилося чути, як вона грала, натомість Дмитро Віленський проживав у сестри як раз тоді, коли вона жила вбого, часом навіть у скрайних недостатках і про купно струменту навіть бесіди не було.

Натомісь Богдан Маркович не міг знати, яке було образования його матері, заки вона одружилася. Тут скорше можна покладатися на свідцтво її брата, Дмитра, котрий пише: «Сестра отличалась пытливымъ умомъ и большою любознательностью. Своимъ умственнымъ развитіемъ она отчасти обязана студентамъ Харьковского Университета, которые вмѣстѣ съ ней проводили кани-

¹⁾ «Рада», 1908, ч. 27.

кулярное время у тетки Писаревой, всесторонне образованої, знавшеї нѣсколько языковъ, не исключая англійскаго»¹⁾.

Можливо, що до арифметики Марія Віленська не мала ні великого хисту, ні особливої охоти, але все таки годі повірити, щоб за чотири роки науки в пансіоні вона не дійшла навіть до ділення. Дівчина з інтелігентного дому, донька образованої матери і сестрінниця Писаревої, котра свого сина підготувала до іспиту зі знаменитим успіхом, а до того від природи спосібна й цікава, мусіла дечого більше навчитися ніж миленько щebetати по французьки й танцювати модних танців, тим більше, що знання французької мови принесла вже з хати до пансіону. Не сиділа ж вона чотири роки з заложеними руками і коли така інтелігентна жінка, як Писарева, годилася на науку своєї сестрінниці у Харкові, так видно, що вона там чогось і вчилася.

Зі сказаного видно, що Марією, за час її перебування в Харкові, піклувалася її тітка, Писарева, до неї вона й їздила на ферії. Мітя Писарев був тоді хлопчиком, дуже талановитим і передчасно розвитим. Геть пізніше, як Марія Марковичева вернула з заграниці, вони зійшлися, працювали разом і Писарев влюбився у свою перву сестру. Чи тая любов корінилася в перших еротичних почуваннях діточого серця, відповідь на це лежить у сфері здогадів. Дядько Марії, себто брат її матери і тітки Писаревої, Андрій Данілов, був від Марії тільки на чотири роки старший. Він писав «недурные стихи» і, на гадку Дмитра Віленського, мав великий вплив на умовий розвиток своєї сестрінниці, Марії.

Марія, як вище було сказано, ззарання мала велику охоту до науки, натомісць не мала найменшого потягу до «модничання». Не любила нікуди їздити, на балах нудилася, вбиралася старанно і зі смаком, але не любила розкішного й ефективного вбрання.

¹⁾ «Спомини». Оп. cit. стор. 211.

Характеристику її тітки, Пісарєвої, у котрої Марія перебувала на феріях, як вчилася в Харкові, знаходимо в листі Опанаса Марковича з 1850 року. Він пише:

«Родные мои слышали о добрейшей Варварѣ Дмитрієвнѣ, что она *personne vénérable*, да еще *vraiment vénérable*. Это мнѣніе такъ сильно въ обществѣ, что мои родные, лично ея не зная, говорятъ это съ полнымъ убѣжденіемъ и чувствомъ, точно какъ бы вознаграждая себя за то, что мало о комъ могутъ сказати такой отзывъ. Ты догадываешься, какъ я радъ за тебя, что есть передъ кѣмъ тебѣ высказаться и поучиться жизни. Авторъ *Paul et Virginie*, Бернардень не такъ былъ радъ одобрительнымъ словамъ своего друга, живописца Верна; — «мой другъ, въ тебѣ геній», — какъ ты, милая сестра, сообществу друга своей тетеньки.»

Марії Олександрівні було літ 14, як вона з Харкова, з пансіонату, переїхала до Орла, до своєї другої тітки Катерини Петрівни Мордовіної.

«Тітка наша, — пише Дмитро Віленський у Споминах, — Катерина Петрівна, жила в Орлі отверто й широко («держала свой домъ на открытую и при томъ большую ногу»). Вона, як на той час, мала доволі великий маєток, раз тому, що придане своє зберегла, а друге що чоловік її, Михайло Саввич Мордовін, що вислужився із звичайних собі приказних, і став секретарем казенної палати, був спритний «ділець» і всяке таке инше.... Коротко кажучи, дім тітки Катерини Петрівни був першим в Орлі і там можна було стрінати і людей з місцевого *beau mond'a* і народника Павла Івановича Якушкіна, завше з нагаєм, яким він крадькома частував тітчиних собачок, і адміністративно засланих студентів, до яких, не так, як тепер, і приватні люде і адміністрація ставилися незвичайно добродушно-прихильно. Бував у неї й Опанас Маркович. Тут він стрінувся з Марією Віленською, котра перебувала в

своїї тітки Мордовіної в характері «бідної сестринниці», хоч і не сиділа даром, бо вчила її дітей, Колю і Катю».

Опанас Маркович (наголос на «а», М'аркович) походив із старого роду, котрий виводять із Сербії. (Во-

Опанас Маркович.

роги Марковичів казали, що вони походять із жидів). Цей рід записався в історії України неодним гарним ділом. Він розрісся доволі широко по Лівобережжю, найбільше в Прилуцькому й Пирятинському повіті. Батько Опанаса Василь, мав у Пирятинському повіті, в Калужинцях великий маєток. Там сім'я у його була велика. Із синів, крім Опанаса, знаємо ще Аполльона (дідича),

Модеста (гусара), Василя (офіцера корпусу лісничих) та Івана, письменника, автора надрукованої в «Основі» праці т. з. «Географическое обозрѣніе Южно русскаго края». Василь (умер 1864 р.) та Іван були свідомі Українці. Син Василя, Дмитро виступив на літературну ниву в Херсонському «Степу».

Опанасів батько, Василь Маркович, був типовий український пан із «старих, добрих часів». Він славився правдивою українською гостинністю, про котру луна йшла по цілій Полтавщині та Чернігівщині.

В його великому дворі гості не переводилися. Їх навіть не питали, хто вони таке і пощо приїхали. «Гість в дім — Бог в дім!» — тай годі. Від самого ранку тільки й турботи було, щоб гостей угостити на славу. Обід. Музика із кріпаків заграла польonesa. Домашні й гості парами йдуть у їдальню. Гарні страви, добрі вина й меди, грає музика, хор співає українських пісень.

Так минає день за днем, і масток тане, мов сніг весною. По смерті батька мало що й лишилося. Опанас дістав зі спадщини тільки, що за ті гроші міг покінчити школи. Йому було літ 24, як 1846 р. скінчив університет у Києві «дѣйствительнымъ студентомъ». Дня 23 вересня 1847 за ним затверджено учене звання «кандидата», а в марті тогож року арештовано Опанаса (рівночасно з Костомаровим) за приналежність до Кирило-Методіївського брацтва. В червні того самого року, по словам Куліша¹⁾, Опанас був уже на засланні в Орлі, а 13 липня бачимо його на службі в Губернаторській канцелярії при відомім «самодурі», губернаторі Петрі Трубецькім.

Зразу був він молодшим, а від 13 серпня 1849 року старшим помічником управителя канцелярії.

Був це, по словам Дмитра Віленського, великий наріст мущина, чорнявий, тип справжнього Українця, з задумливим поглядом, десь у далекий простір, що не звертав ніякої уваги на свій зовнішній вигляд. Не мав

¹⁾ стор. 240 нашої книжки.

ніяких пристрастий, вдоволявся чимбудь, все його життя, всі забаги йшли в напрямі співу, театру, приказок та приповідок. «Був щирий народник, але того окремого штибу, що вдаючись у козацьку старовину, так потопає у минулому, що про добробут сучасної людини зовсім і не думає».

Така характеристика здебільшого годиться також з другими джерелами, крім останнього речення, що Опанас ніби то й не журився добробутом сучасної людини. Вже сама приналежність до Кирило-Методіївського брацтва перечить такому поглядові, тому, бо братчики йшли до визволення селян із кріпацтва і взагалі не обмежувалися програмою чисто академічною, але хотіли дати їй реальний, життєвий підклад.

Вислів Дмитра Віленського можна розуміти так, що бракувало йому практичного хисту. А все ж таки знаємо, що коли він загадав якийсь діло, котре було любе його серцю, як ось хор, або театральна вистава, то вмів його zorganizувати й довести до краю. Практично ж дбати про «добробут людини» в тих часах, та ще в тих умовах, себто, як помічник губернаторської канцелярії, йому не було спромоги.

До Орла заслали його не самого, а по словам Дмитра Віленського разом із товаришами: Нарбутом та Улазовським, котрі теж попали туди за якусь там «політичну непокірливість».

Гарний, дотепний, добрий співак і гуляка, дідич звісного імені і хоч засланий, а всеж таки помічник управителя губернаторської канцелярії, Опанас Маркович знаходив відчинені двері до кращих домів у городі Орлі.

Двері до гостинної хати Мордовіної відчинені перед ним може ще й тому, бо був він Українцем, а по словам Петрова у Мордовіних жили тоді «сильні українські симпатії». (Брат Катерини Мордовіної, Миколай так і добре балакає по українськи). Ті симпатії були мабуть на стільки сильні, що турбували навіть самого жандармського полковника, «изъ поляковъ», г-на Н-го.

Той самий Петров каже, що Маркович був тоді дуже цікавою людиною, особливо для любителів «українського побуту», і української мови.

Він був інтересний не тільки з боку політичного — мав також чимало душевних цінностей, котрі притягали до нього серця чоловіколюбних людей, і здобували йому любов та поважання всіх, хто тільки пізнав його благородну вдачу. Мав доволі широке літературне образование і вмів зацікавити людей літературою.

Подібно характеризує Опанаса Марковича також його син Богдан, розуміється геть пізніше. «Сюро по приїзді молодий, гарний крамольник з відомої української родини завоював серця всього інтелігентного суспільства. Молодь на нього молилась, як на героя і що б він не сказав, жадно ловила кожне його слово, як непреложну істину. Старі і особливо тіточки та маменьки робили на нього форменні облави, як на завидного жениха»¹⁾.

Куліш у листі до О. Огоновського з року 1889 пробує дати психологічну характеристику Опанаса Марковича. Між иншим каже, що Опанас, «м'ючи в серці Божу іскру, оповідав живим словом. Гарно проповідував він Христову правду і як гарно проповідував, так і чинив».

На жаль, Куліш не забуває при тім про Марію Марковичеву і відивається про неї обидливо, зводячи таким чином свої особисті порахунки. «Марія писала так, — каже Куліш, — а чинила инак. Скільки в Марковички було запеклого егоїзму, стільки в Опанаса — саможертвования й любовної ширости».

Знаючи Куліша і його відношення до Марії Олександрівни не можемо вірити його обвинувачуванням без віродостойних доказів. А всеж таки те, що Куліш про Опанаса Марковича говорить, можемо прийняти до його характеристики, а саме що Опанас був релігійний, що його слова не суперечили ділам, що був це чоловік

¹⁾ «Рада», 1908, № 27.

щирій, а навіть готовий до саможертви. Г. Н. Шовць¹⁾ каже, що Опанас був гарячий ентузіаст, великий любитель, знавець і збірач українських пісень, зберігав молодечий жар серця, був всеціло відданий інтересам народа і мав незвичайний дар захоплювати других тим, чим сам захоплювався. Був це чоловік ніби сотворений для пропаганди того, в що сам вірив і що сам любив. Чарував людей від першої стрічі; у нього душа була «на распашку», всякий почував себе з ним, як з товаришем; його сейчас знав цілий город, ним захоплювалися пані, він так любив говорити, так легко одушевлювався мав цей дар, котрий може искру роздути в пожеву, розтанути лід, і збентежити, розврушити навіть тих, що звикли неспосібними до жадного руху, до якого чуття

П. М. Мокрицький каже, що «на серні і бентежити не було ні капелиночки злоси, його ніщо не могло не любити»²⁾.

Інший біограф Опанаса Марковича³⁾, А. В. говорить, що це був: «незаурядний знатець духовної сторони народної жизни и особенно принадлежно изучал народную музыку. Но по живому, первному характеру А(фана)сія В(асилевича) ему трудно было приняться за какую нибудь систематическую работу потому, что какихъ почти работъ послѣ него не осталось». «Важно його незвичайний музичний і співацький хист, являє та ж його братанич, Дмитро Маркович. У його «Споминах»⁴⁾ пише він: «В Опанаса Василевича був знаменитий баритон. Раз сівши до фортепіану і заспівав. Він так просто, з таким жаром і чуттям передавав одну за другою українські пісні, що мали саме музикальна і з високорозвиненим музичним слухом не витримала й

1) «Кієвская Старина», 1893, V, 20.

2) М. В. Афанасій Васильевич Маркович. Черниговъ 1896. стор. 26.

3) «Кієвская Старина», 1892, IX, стор. 405—409.

4) «Замѣтки и воспоминанія объ А. В. Марковичѣ.» «Кієвская Старина», 1893, IV.

розплакалася. Звернула на це увагу Опанаса тітка і він моментально впав на коліна перед матір'ю. «Тоню! Сестричко, голубонько! Що се ти?». На батька його спів теж зроби́в вражіння. Він зажурився, став свистати і вийшов. З дверей виглядала Горпина, Гапка і на першім пляні бабуся, моя няня; вона втирала сльози. «Но вотъ дядько вскочилъ, по его приказу появился тазъ, вмѣсто бубна, кочерга съ кольцами, колокольчики; дядько собираетъ нас всѣхъ дѣтей, раздаетъ мажорный аккордъ и дядько зашѣлъ:

Ой я тобі, моя мамо, перекір нароблю,
Повну хату козаків наведу,
Та ще тобі, моя мамо, перекорище
Повну хату і кімнату,
Та ще й дворище».

Ми всі підхоплюємо, і починається пекельна музика. Опанас з захопленням, грізно насупивши брови, переходить із тона в тон, ми всі співаємо з ним, кричимо, пищимо. «Тазъ гремить, кочерга брезчить, колокольчики звеяють.» «Годі!» — крикнув він і ціле його обличчя від підборіддя до корінців волосся оснілося усміхом і він став сміятися несамовито, захоплюючо.» Ця жива сценка, ніби вихоплена з якоїсь побутової театральної штуки, свідчить не тільки про музичний, але й про театральний талант Опанаса Марковича. Мимо своєї широти був він до якоїсь міри актором у життю, любив з життя робити театр, може й не бачив тієї межі що лежить між одним і другим.

Він прегарно ставив «Наталку Полтавку», а оден з очевидців тої вистави в Чернігові, Ал. Амф. Тицииський говорить: «Багацько бачив я спектаклів, бачив і трупу Кропивницького, але не бачив нічого подібного до тих спектаклів, які споружав Опанас Василевич. Тай сили ж були добрі.»¹⁾

¹⁾ М. З. Аф. Вас. Марковичъ. стор. 23.

Зовнішній вигляд Опанаса, мабуть найдокладніше, малює його небіж Дмитро Маркович¹⁾.

«Дядько Опанас був високого росту, брунет, з великими вусами; ніс його доволі значний, «шелъ къ нему», коли можна так сказати, карі очі безнастанно змінляли вираз; обличчя незвичайно рухливе: то робилося грізним, і я боявсь його в ці хвилини, то знов прояснювалося так скоро, що переходу від суворого до веселого годі було й запримітити, навіть при найбільшій уважливості, і цей вираз покривався розкотистим душевним сміхом, обличчя ставало таке добре, що дивлячись на нього, годі було не любити його, не сміятися разом із ним. Незвичайно рухливий, дядько Опанас цілою своєю фігурою, цілим своїм еством, міг захоплювати, і здавалося був сотворений на те, щоб поривати своє оточення.»

«В снігах почувся чийсь регіт. Це сміявся оксамитний баритон. Такого сміху ніколи в життю не чув: сердечний, безжурний, заразливий сміх.»

«А що не ждали? Адже ось і ми! Тоню, голубко!» — кричав голос до матері. «Василю — брате!» — до батька. Я догадався, що приїхав дядько і заглянув у двері. «В великім передпокою побачив я щось велике (пишу, як мені тоді представлялося), — дядько в сивій шапці і в шубі, цілий обілений морозом, цілувався з батьком...»

Подібно малює Опанаса Марковича, Дмитро Віленський, котрого слова ми вже наводили й вище. «Був це великого росту чоловік, тип справжнього українця, з задушевним поглядом кудись далеко вперед, що не звертає на свою зовнішність ніякої уваги. Інакше я його й не можу собі уявити, як лиш у старому, заялозену вбранню, в обстріпаних штанах і у виходжених чоботях. Він був страшенний забудько і дуже невиба-

¹⁾ «Замітки и воспом. объ А. В. Марковичѣ», «Кіевская Старина», р. 1898. IV. стор. 50 і далші.

гливий у звичайному життю . . . це був ідейний чоловік до самозабуття і чесний до глупости. Я не думаю, щоби він міг на чомусь скупчитися (сосредотачиваться), крім записування старинних дум, і ледви чи був до чого иньшого спосібний. Це він доказував усім своїм життям, тою життєвою безладністю, котра не випускала його з пазурів. Маючи на останній своїй службі «акцизного надзирателя» велику платню, він усе роздавав, жив на гроші, і вмер злидарем. Чим, чим тільки він не бачився чиновником губернатора, «стряпчим», управителем маєтку (в Качановського?), учителем географії в гімназії і нарешті акцизним надзирателем, і нігде не міг знайти пристановища по душі. Чиновником губернатора він не остався через те, що губернатор був на його думку, хабарник. Із «стряпчих» він «вибув», бо підчас Севастопольської кампанії якийсь доставник биків наважився дати йому хабара; ставши управителем маєтку, він так попустив віжки, що ті, ким він управляв, стали розтягати і його власне і хазяйське добро. Учителювання в гімназії не вдавалося йому, бо був забудькуватий і, нарешті, будши акцизним доглядачем, терпів вічні муки; і хоч його співробітники були люде чесні, але фабриканти й орендарі все добірали всяких способів, щоб обкрадати державну касу і свого таки добивалися. Він це знав і мучився . . . Отже й питаюся я, чи міг такий чоловік бути, не кажу вже творцем чогось цільного й закінченого, але навіть провідником Марії Олександрівни в її літературній праці? Певно, що ні!

Він сам це знав, і як людина рішучо правдива, коли питали його такі, що мало були з ним знайомі та чомусь не хотіли за Марією Олександрівною признавати самостійної творчости, — він без усякої скритої думки відповідав: це у неї (себ то в його жінки, Марії Олександрівни) талап від Бога.»

На основі цих характеристик та ще маючи перед собою на жаль тільки одну і то з пізніщих літ та й не

дуже то добру фотографію, можемо відтворити собі портрет Опанаса Марковича.

Високий, сильно збудований мущина. Брунет. Ніс злегка вірлиний, досить великий. Так само великі уста. Вус чорний, пущений вділ, невеличкий. Волосся зачесане набік. Чоло високе, мисляче. Очі мрійливі. Ліва брова трошки в гору піднята. Шия довга і досить груба.

Обличчя виразисте. Воно легко змінюється, відбиваючи переживання душі, смуток і радість, гнів і вдоволення. Ті очі й ті уста не вмють брехати. Що в серці, те й на язиці. Це поява щирого чоловіка, не політика, не дипломата, а прямо сердечної, живої, товариської людини. Як сміється, то негамовано, широко, як говорить, то пориває слухачів своїми словами, як співає сумної, то зворушує до сліз, як веселої, то хочеться з радості скакати.

На одяг не звертає уваги. Навіть комір у нього лежить якось криво, ніби й він достроюється до вдачі свого пана. Широка, степова натура.

З походження пан, з переконань демократ, хлопоман. Любить народну пісню, казки, перекази, пословиці, весь наш народній побут. Бачить у ньому нашу окремішність. Це йому, покищо, заступає політичну концепцію самостійної держави, без котрої ми нині не могли собі уявити такого чоловіка як Опанас Маркович.

Ідеаліст, романтик, — гроші не мають у нього ніякої вартости. Не вмів їх утримати в своїй кишені. Нині є, завтра нема. Як бачить когось у біді, — дасть, а завтра сам не має. Та що це йому? Щоби совість чиста, щоби гарно днину пережити! Настроєва людина.... І чесна.... На совіт нечистивих не піде. Нічого поганого не зробить. Не розум, не холодний рахунок руксводять його вчинками, а серце, а момент, з настрій. Його поривають моменти, а він пориває за собою оточення. Образований, спосібний, навіть дуже, але безпрограмовий. Не знає компромісів. Легко зражується, нігде місця

довго не загірє. Живє з дня на день. Про будучність не дбає. Якось воно буде. Єсть же якась правда на світі! Єсть Бог! Він віруючий чоловік, і то віруючий щиро. Має в собі щось з актора і з духовника. Хочє навертати людей до Бога, хочє проповідувати євангеліє правди і любови. І так йому тяжко вдержатися на тій лінії між мистецтвом і вірою. В душі може то й ні, але перед людьми! Люде не вміють погодити одного з другим.

Буйна, богата вдача, незвичайний чоловік, такий не подібний до типу тодішних панів-дідичів і до пересічних чиновників. Зовсім другу якусь атмосферу вносить з собою, оживлює товариство, серед котрого явиться, годі скучати там, де він є.

І його люблять. Особливо жінки. Свій чоловік, зі старого, знатного роду, з хати, в кстрій жили на широку ногу, так що про те життя ходили фантастичні вісти, а все ж таки якийсь инший, не подібний до молодих панів-дідичів. Це тип, це «оригінал», як казали в західній Європі в другій половині XIX століття. Такі мушчини подобаються жінкам. Це — мушчини.

І Опанас Маркович здобуває собі в Орлі прихильність пань-маток і тіточок, у котрих є панночки-відданиці. Його радо запрошують до краєвих родин. Він буває також у хаті Мордовіних, в одному з краєвих і богатіших домів у Орлі.

Там знайомиться з Марією Віленською.

Якаж то вона?

Відповідь коротка, — гарна, навіть дуже гарна собою.

Її брат, Дмитро каже, що вона була ясна блондинка, з блакитними очима, кругловида, з тяжкими золотими косами, і з нормальними рисами, — вона безперечно могла вподобатися О. Марковичу, бо подобалася усім.

Дмитро Маркович у своїх споминах¹⁾ каже, що Марія Олександрівна «отличалась отъ Афанасія Васильевича

¹⁾ «Замѣтки и воспоминанія объ А. В. Марковичѣ» Дм. Марковича. Кіевская Старина, 1893. IV. 50.

всѣмъ, рѣшительно всѣмъ; блондинка съ сѣрыми красивими глазами, ровними, плавними и покойними движеніями; въ моменты рѣзкихъ порывовъ дядьки Опанаса она смотрѣла на него широко раскрытими глазами, не улыбаясь. Я помню ее високою, съ большою русою косою....»

А на другому місці, описуючи колядки каже: «Дядько, весь серіозность, что-то объяснялъ своей женѣ, теткѣ Марусѣ, и ея чудные, сѣрые глаза, такіе же покойные, уставились на него.»

У споминах иньших осіб Марія Олександрівна теж не инакше змальована. Ні фотографії, ні ручного портрету з її молодих літ не маємо.

З матеріалів, які в нас під рукою, можна собі уявити, що тоді, коли з нею познайомився Опанас Маркович, була вона 14-літною, на диво развитою дівчиною. Високого росту, сильної будови тіла, з гарним регуляним обличчям, з буйним волоссям й виразистими очима притягала до себе молодих муштин, — подобалася.

Що до краски волосся, то раз її називають блондинкою, а раз кажуть, що в неї були довгі, русі коси.

На фотографіях це волосся темнаве, скорше можна гадати, що його краска була русява, попеляста.

Так само про очі одні кажуть, що були вони блакитні, а другі, що сірі, мабуть тому, що вони мінилися і що за їх виразом забувалося про краску. Але хто тільки згадує про Марію Олександрівну, не забуває гадати про її очі, і всі називають їх чудовими. На фотографіях вони дивляться на нас зпід рівних бровів якось так незвичайно спокійно і розумно. Ціле обличчя виявляє багато тихої доброти і погідного розуму. Ніби життєві тривоги не бентежать його, ніби погань землі не в силі знівечити його краси, бо ця краса є тільки зовнішнім обявленням краси внутрішньої, душевної. Дєволі високе, гладке чоло і незвичайно маленька рука та ще хід гармонійний, спокійний доповнюють цей гарний образ. Причіска гладка. Волосся на половині голови розділене

і на висках злегка сфільоване, або коса, як діадем над чолом, одяг гладкий, здебільшого чорний, без ніяких прикрас, без золота, перел, коралів і дорогого каміння. Уста вузкі, легко й гордовито стулені, ніби не скорі до усмішки; не знають влєсливих слів, не вміють піддобрюватися, а вже про брехню і не згадуї . . . Достойна краса.

Від дитини була Марія Олександрівна цікава до науки, а за те забави не цікавили її. Ні пишні одяги, ні балі й танці, ні товариські сплетні не мали для неї особливої принади. Була маломовна, робила вражіння пишної квітки, що перед людськими очима криється в траву. Хто її ближче не знав, міг сказати — горда!

А її мабуть не вдоволяло товариство звичайних людей, отих панів-дідичів, що або по уши влізли в господарство і нічого більше не бачили на світі, гречкосії, або в псах, конях, ловах, в келішку та картах, в п'яних радощах та нікчемних забавах з дівчатами шукали мети життя, отих чиновників, що ніби вищою рукою накручені машини сповняли свої обовязки, чекали вищої платні і нового ордеру, отих жінок, що не цїнили, бо не мали за що цїнити своїх мужів, а вдавали, що вони горді ними, і отих дівчат, що зітхали до молодих паничів, щоби згодом біля них вянуги, як зівяли їх мами. Бачила це життя від дитини, тямил а яке пекло внїс вітчим у їх хату і уста її сцїпилися гордо. Хотїла чогось иньшого, якогось кращого, більш ідейного і більше діяльного життя.

І вона між дівчатами, так само, як Опанас між молодими мущинами до якоїсь міри являлася явищем аномальним, була иньша ніж другі. Не дармож геть пізнійше не хто другий, а Тургєнєв, називає її нерозгзданим сфінксом.

Мабуть не помилюся, коли скажу, що ця нерозгзданість, ця дівоча оригінальність більше ще ніж фізична краса потягнули до неї Опанаса Марковича. Вислів її брата Дмитра, що вона тому подобалася Опанасові, бо подобалася другим, являється мені надто поверховним.

Опанас був багато старший від Марії, мав щастя у жінок, а гарних жінок тоді не бракувало, і коли він як раз полюбив Марію Олександрівну, сироту і безпосажну, то мусіла в цьому бути якась глибша причина, якась сильніша принада, а саме ця своєрідна душевна краса. На це доказом листи, які він писав до неї, як до своєї судженої. В них він підчеркує її благородне серце, добрий і здоровий ум, душу підчинену вищій волі, одним словом між мільоном жінок треба шукати такої, котру можна б рівнати з нею.

Чим же подобався Опанас Марії? — питається Дмитро Віленський і не береться рішати, але гадає, що перше всього своєю оригінальністю. «Онъ былъ безусловно красивъ, мечтателенъ, пѣвецъ . . . и дѣвочка институтка, развитая не по лѣтамъ, подобно своему брату Д. И. Писареву, — увлеклась».

В тих словах, як вище зазначено, є багато правди. Опанас був нинішній, як другі, ідеаліст, багатий душею, інтелігент в правдивім розумінні цього слова, можна було сподіватися, що він поведе свою дружину іншими шляхами від тих, котрими водили своїх жінок тодішні паничі.

Він був письменник, любив цілою душею етнографію, студія народнього побуту була його найбільшою розрадою. Це також мабуть одна з тих сердечних ниток, що вязали душі Опанаса й Марії.

Він був чоловік моральний, віруючий, з певними життєвими принципами, котрих вона не бачила в других, а котрі мабуть теж високо цінила.

Це були ті спільні прикмети.

Та не бракувало й контрастів.

Опанас був людиною несистематичною, недбайливою, Марія велику вагу прикладала до охайности. Він любив широкий гест, голосну розмову, спів, сміх, забаву, вона дуже здержливо відносилася до людей, мало говорила, ще менше сміялася, не легко було упросити її щоб сіла до фортепяну й заспівала.

Контрасти стрічаються.

Вони часто-густо не відпихають мушину від жінки, а притягають їх до себе.

Опанас і Марія стали судженими.

На око творили дібрану пару.

Обоє високі, стрункі. Він чорнявий, смаглявий, вона русява, білолиця. Обоє здорові, повні сил і найкращих надій.

Будучність усміхалася до них. Приманювала їх до себе, обіцяла, що поведе їх дорогами, встеленими рожевими, пахучими квітками.

Та не так склалося, як ждалося....

Але не забігаймо вперед.

Опанас Маркович приїхав до Орла мабуть з кінцем червня, або з початком липня ст. ст. 1847 р.¹⁾ 13 липня тогож року він постунив на службу в канцелярію Орловського губернатора, князя П. І. Трубецького, з чином губерньського секретаря. Першого листопада тогож року був назначений молодшим, а 13 серпня 1849 року старшим помічником директора канцелярії. Дня 4 лютого 1850 року став титулярним совітником.

Марія Віленська перебувала ще тоді в Харкові на науці.

¹⁾ В. Бойко пише в своїм начерку «Марко Вовчок» (стор. 47): «В липні 1848 р. в Орел приїхав під догляд губернатора князя П. І. Трубецького студент Київського Університету Опанас Васильович Маркович, що попав туди по „Костомаровській історії“, по справі Кирило-Методіївського брацтва».

Звідки п. Бойко взяв цю дату, не знаю. Але із урядового формуляра Марковича видно, що він уже 13 липня 1847 р. поступив на службу в Канцелярію Орловського губернатора.

Коли взяти під увагу, що Шевченка арештовано 5 квітня 1847 р. а 30 мая прочитано йому і другим обжалованим в провину Кирило-Методіївського брацтва «всемилостивіший присуд», то деж тоді цілий рік дівався О. Маркович?

Тим то й дата липень 1847 року, як час його приїзду до Орла здається мені правдивою.

Під весну 1850 року вона приїхала до Орла й познайомилася з Опанасом, котрий був уже тоді відомим чоловіком в орлівському товаристві. Він бував і в Мордовіях. «Онъ былъ, — як каже Петров, — очень интереснымъ лицомъ, особенно для любителей малороссійскаго быта и малороссійской рѣчи. Кромѣ своего интереснаго политическаго положенія, Афанасій Васильевичъ сосредоточивалъ въ себѣ много превосходныхъ душевныхъ качествъ, которыя влекли къ нему сердца чуткихъ къ добру людей, приобрѣтали ему любовь и уваженіе всѣхъ, кто узнавалъ его благороднѣйшую душу.... Этотъ-то замѣчательный молодой человекъ встрѣтилъ Марію Александровну Вилинскую, которая кромѣ своей несомнѣнной даровитости, обладала также и прекрасной наружностью.»

Про стрічу Марії з Опанасом, про їх перше знайомство і про перші хвилини кохання, ніяких даних не маємо. Можна тільки догадуватися, що Марія приїхала до тітки Мордовіної на великодні свята, що вони в неї на святах зустрілися і що зараз від першої стрічи стали не байдужими до себе.

Маріїна тітка радо бачила Опанаса в своїй гостинній хаті, симпатизувала з ним, і мабуть прихильно дивилася також на нього, як на жениха своєї сестрінниці. І не диво. Він був з відомого, доброго роду, визначався гарними прикметами тіла, ума і серця і хоч покараний за політичну провину, але всеж таки був титулярним совітником і старшим помічником правителя канцелярії. Перед ним відчинялися широкі перспективи на будучність. Його цінили й шанували не тільки, як любого чоловіка в товариському життю, але також як талановитого урядника. Загальна симпатія, якою він тішився в Орлі, була мабуть теж не без впливу на першу зустріч з Марією.

Молоденькій Марії, яка що лиш кинула шкільну лавку і стояла на порозі з діточого до дівочого віку не могло бути байдужим, що така відома й усіми

люблена людина, як Опанас, як раз до неї поверта своє серце.

І вони полюбилися.

Розцвітались цвітки, щебетали пташки...

Незабаром прийшла і розлука.

На літо ніїхала Марія в маєток своєї тітки в Знаменское. Розлука не все нівечить любов. Частійше вона її скріпляє, і виставляє на пробу, — чи правдива і щира це любов, чи тільки мимолетна химера?

Розлука Опанаса з Марією була теж такою спробою. З листів, котрі він писав до неї, від 24 червня 1850 року починаючи, можна слідити за цим любовним процесом. З першого листу знати, яке було прощання. Марія плакала й благословила Опанаса, казала, що не може уявити собі, як вона буде жити без нього та й потішалася гадкою, що мабуть так Богові угодно.

Опанас називав Марією сильною і чистою, одушевленою християнською любовю, порівнював її зі слезинкою, котра змиває порошок з зіниці ока а гореч із серця, казав, що після її відїзду йому і слуги милі, бо на них дивилася Марія.

Розставшись з нею він тяжко занедужав.

Марія писала йому, що їй у тітки добре і що вона здорова. На те він відписав: «Слава Богу, що тітка тебе «леліє», подякуй їй, що в її хаті, під її «леліючою» рукою такий гарний настрій і що тверда думка ясніє в твоїй душі...¹⁾ Твоя душа горить і ти здорова. «Милая, милая, любочка, ясочка, серце!» «Я заспокоївся як озеро тихої води і зробився ясний, як моя ясочка.»²⁾ «Маня, Маня! Далеко ти. Ні, близько! от у мене в руці, в серці, в молитві.»³⁾

¹⁾ стор. 50 тої самої книжки.

²⁾ стор. 51.

³⁾ стор. 53.

«Благословлю тебе, люблю тебе, поважаю, молюсь за тебе своєю безсильною молитвою.»¹⁾

«З правдивим вдоволенням дивлюсь на твої «портрети». Братові і його домашнім більше подобається перший знімок, де ти в темному вбранню.»²⁾ «Але оба вони не такі гарні як ти, краса моя!»

З листу Опанаса до матері видно, яке вражіння робила на нього Марія. «Вду ли по л'їсу и вижу стройную, молодую сосну, гонкую вверхъ, безъ вѣтвей внизу до половины дерева, мнѣ сладко думать, что этотъ образъ возвышающейся духомъ женщины идетъ къ ней. Она для меня, что это озеро на песчаной пустынь, свѣтлое, прозрачное до дна, по берегамъ которого цѣпляется трава съ лиловыми цвѣтами — мое чувство съ надеждами. При пути стоитъ дикая груша и дрожить маленькими листками, я представляю, какъ зыблется на миломъ лицѣ бѣгущія вслѣдъ за мною (її) мысли. Правый берегъ Десны крутой и обрывистый, въ немъ отражаются сосны вѣковыя, да небо; лѣвый отлогіи съ байдаками, барками, плотами, лодками и людьми. Одна часть М. А., какъ лѣвый берегъ принадлежитъ всему народу, гдѣ — т . . . на двѣ, чи на три губерніи, а внутренняя спрятана про меня.»³⁾

Отсі порівняння і поетичні образи свідчать про незаперечений поетичний хист Опанаса, але якіж вони інші й неподібні до порівнянь і образів у творах Марка Вовчка! В Опанаса вони висловлені широко, деколи натягнуто і якомсь ніби неприродно, в Марка Вовчка коротко, ясно, просто і влучно. Вже на тій переписці видно, яка різниця в стилі обох, буцім то співробітників «Народних Оповідань», — така різниця що оба літературні прийоми звести в одно дуже й дуже важко, мабуть не

¹⁾ стор. 56.

²⁾ стор. 57. З того видно, що були фотографії Марка Вовчка з молодих літ, тільки вони нам невідомі. Може де й заховалися в її родині та між знайомими.

³⁾ стор. 59.

можливо. Марковичі мають окремі, індивідуальні фізіогномії. Хто уважно читає отсі цікаві Опанасові листи, цей легко побачить, що Опанас старався Марію настроїти на свій тон, та що йому це не вдавалося.

В листі Опанаса з 29 люція 1850 р. маємо натяк на оден епізод із перших днів їх кохання. Був ясний, свіжий, чудесний вечір. Товариство збиралося їхати човном. Марія кликала й Опанаса, щоб їхав. «Идите! Идите!» відповів він і глянув з усмішкою на Ю. А. Тая відмова й тая усмішка обидила Марію і вона мабуть пригадувала йому це в одному з листів. У відповідь він виправдувався, казав, що не хотів «чтобы вниманіе твое ко мнѣ, не обратило на тебя вниманія стоявшей на берегу толпы и бывшей въ лодкѣ компаніи; съ такимъ чувствомъ удовольствія я посмотрѣлъ на Ю. А. и съ улыбкою. Не смѣю отпираться, что въ ней была усмѣшка надъ твоей увлекательностію, которую мы тогда не могли же принять за истинное чувство.»¹⁾

Марія перебувала ціле літо в Знаменськім, їздила до Задонська, а в вересні відвідала свою маму в Єльці.

Не була тут літ кілька. «Грустно, мой добрый другъ, мой милый Афанасій!» — писала звідси до нього, дня 17 вересня того ж року. «Вечеромъ я пріѣхавши (із Задонська), застала въ Знаменскомъ Ѳеклу отъ Маменьки и тарантасъ, который пріѣхалъ за мною. Маменька писала, что больна и одна въ городѣ съ дѣтьми. Я стала собираться и хотѣла ѣхать съ Андреемъ Дмитріевичемъ, хотя онъ и вѣчно говоритъ пустяки, но я бы заставила его молчать, просила ѣхать со мною отъ того, что я не была совсѣмъ увѣрена, одна ли маменька будетъ на завтра? Но только что мы сѣли, лошади тихо ѣхали, а онъ не можетъ такъ ѣздить, соскочилъ и убѣжалъ опять домой, обѣщаясь пріѣхать сегодня ввечеру въ Елецъ.... Какъ нечисто все, какъ нехорошо, грустно было. Митя мнѣ обрадовался, заплакалъ. а ужъ какъ рада была мнѣ

¹⁾ стор. 66.

Аврелія, просилась ко миѣ и Воинъ былъ очень обрадовался, но Аврелія больше, все говорила со мною, рассказывала что за жизнь ея, добрый мой другъ! бѣдность ужасная и никого нѣтъ у нихъ! ей 15 лѣтъ еще нѣту, а Воину, брату ея только 12. Я была у нея, ничего нѣтъ кромѣ картинъ, которыхъ не нужно смотрѣть бы и взрослому, не то что ребенку. Вездѣ грязь, пыль, все переломано, разбросано, ты не можешь представить какъ неприятно это поразило меня Изъ деревни пришла моя няня, ея дочь и еще одна женщина, чтобы посмотреть на меня, сейчасъ пришла еще старуха, нѣкогда славная пѣвица и бывшая няня и моя и брата и маменьки, — всѣхъ. Миѣ что то не весело однако. Какъ бы желала я взять и отдать куда нибудь Аврелію, — бѣдная, какъ она будетъ жить здѣсь? Я хочу по крайней мѣрѣ все время пробыть съ ними.» «Но какъ все это выросло, узнать нельзя почти. Такъ странно видѣть большими тѣхъ, кто былъ ребенкомъ когда оставила Грустно, что дѣти такъ приучены къ безпорядку, что не обращаютъ на него никакого вниманія.»¹⁾

Досить порівнати цей лист Марії з листами Опанаса, щоб ще яркїйше побачити рїзницю їх стилю. Марія пише короткими реченнями. Не вживає ніяких порівнань. Нотує те, що бачила, без екзальтації, просто і щиро. З листу віє тихим смутком. Марії жаль знайомих людей, котрі бідують. Вона рада б їм допомогти. Те спочуття до людського горя, яким проняті її оповідання, видно і з листу до судженого. Сама вона і її кохання — ніби усуваються на другий плян, ніби горе людини важнїйше від її особистого щастя. Опанас в листах до Марії вживає багато всяких пестливих слів, називає її душкою, Манюпулечкою, сердечком, голубкою, пташечкою, ясочкою, ангелятком, Марія дальше «доброго друга» не їде і замість цілунків посилав йому благословення Боже. Ні слїду дівочого захоплення, ні знаку пенсіо-

¹⁾ стор. 68.

нарьської екзальтації, ні натяку на банальну еротику, за-
позичену з лектури романів, — російських та французьких авторів.

Між отсим листом, а оповіданнями Марка Вовчка багато схожого, а натомісьць листи Опанаса нічим їх не нагадують.

Цей лист Марії до Опанаса характерний також тим, що вона велику увагу звертає на лад і охайність. «Какъ нечисто все, какъ нехорошо, грустно, грустно было!» «Вездѣ грязь, пыль, все персломачо, разбросано, ты не можешь представить какъ неприятно это поразило меня». «Грустно, что дѣти такъ приучены къ безпорядку, что не обращаютъ на него никакого вниманія. Митя¹⁾ до того вечера въ грязи былъ; руки всѣ вымочканы, непричесанъ бѣгаетъ»

Під пером молоденької, несповна 15 літної дівчинки, ця любов до охайности, до чистої хати і до гарного вбрання якось аж дивно виглядає. Це ніби натяк на різницю між Марією і Опанасом, котрий до свого зверхнього вигляду не прикладав ніякої ваги і в котрого в хаті, все було порозкидано і неприпрятано²⁾, різниця, про котру слід згадати пізніше, коли буде мова про те, чому розійшлись Опанас і Марія.

Та на тім різниці між ними не кінчається.

З листування видно, що Марія відносилася до Опанаса, як до свого старшого друга, котрого вона полюбила. Любила його таким, як був, вірила в його чесність, тіщилася, що він був иньший, як другі; перетворювати

¹⁾ Брат Марії, Дмитро, автор Споминів про Марка Вовчка.

²⁾ Дядька я застала въ убогой обстановкѣ; въ его распоряженіи были двѣ комнаты, въ остальныхъ помѣщалось акцизное управление. Эти двѣ комнаты наполнены были столами, а на нихъ масса книгъ, тетрадей и исписанныхъ листовъ, все это въ безпорядкѣ. Здѣсь лежала груда листковъ съ народными пословицами, тамъ — ноты, между ними рукописи и опять лоскутки съ записанною гдѣ нибудь пѣсней, ствхотвореньемъ, стакашъ недопитого чаю, — обстановка столь знакомая студентамъ».

(Авгасій Васильевичъ Марковичъ, біографическая замѣтка М. З. стор. 26 і 27.)

його на свій лад, відповідно до якогось свого власного, вимріяного ідеалу, вона й не гадала.

Інакше ставився до своєї судженої Опанас.

Він дивився на неї, як на дитину, так сказати, як на матеріал, з котрого можна уформувати будучу дружину, таку, якої він бажав.

З листів видно, що він і працював у тім напрямі.

Перше всього хотів защебити в ній глибоку віру, зробити її релігійною людиною.

Чому? — відповісти годі. Може з розмов з тою талановитою дівчиною, набрав переконання про її вільнодумство, може вона, зазнавши чимало горя в родиннім житті (недобрий вітчим) висловлювалася песимістично, що нема справедливости Божої на світі, а може прямо, як віруючий чоловік, вважав своїм обов'язком перше всього защебити віру в серці своєї будучої дружини.

Досить, що майже в кожному листі він звертає її думки до Бога. І так зараз у першому, з 24 червня 1850 р. Опанас пише: «і чиста, одушевлена христіанскою любов'ю и нашою дружбою, — ты й ни о чемъ не затоскуешь». Дальше питається, чи взяла французьку біблію з собою і радить, щоби вона уважно прочитала її і поробила собі виписки. «Муравьева евангеліе нужно взять въ Задонскъ съ собою». В листі з кінця червня заявляє, що що лиш «після святині йому дорога родина й вітчизна». Тішиться, що вона вибирається на богомілля, питається, чи прочитала всі письма про Богослуження, бо вони до богомілля потрібні і «уручає її єдиному Богу». «Ясочко моя! Богъ съ тобою!» В третім листі, з 20 липня, прямо проповідь говорить своїй судженій, як священик. «Аще кто любить міръ, нѣсть любве отчи въ немъ. И міръ преходить и похоть его, а творяй волю Божию пребываетъ въ вѣки. Древній мудрецъ сказаль: отъ многословія не избѣжишь грѣха; а щадя уста разумень будешь.»

З того видно, що між Марією і Опанасом зайшов був якийсь ближче нам невідомий інцидент, невідомий

тому, бо не маємо всіх листів Марії. Опанас хотів, щоб Марія сповідалася йому з усіх діл і помишленій своїх. Вона це мабуть і зробила вдоволяючи його прохання. І він тоді й каже: «Но хто тебя знаетъ, на говорливости ли затѣйливой во вкусѣ французскихъ водевилей ты поймала себя, милая, чистая моя сестра, добрый мой, избранный другъ, или на движеніяхъ гостинной стратегіи, на продолжительныхъ сладкихъ взглядахъ, либо же на тихомъ голосѣ, на картинно-задумчивомъ отчужденіи отъ общества, на веселой улыбкѣ, награждавшей серьезное вниманіе, на чемъ, не знаю, ты не пишешь. Если на словахъ, то сдѣлай милость напиши, на какихъ. Сначала я огорчился, поболѣлъ сердцемъ. Показалось ли мнѣ, что ты меньше меня любишь, что любовь ко мнѣ не заполняетъ твоего сердца, или что ты не перемѣнилась нравственно, а мы это воображали только съ тобой, обманывались, что благодатная перемѣна возродила тебя къ лучшей и высшей жизни і т. д.»

В тім довгім моралізуючім трактаті брак послідовности. Раз Опанас каже, що йому здавалося, немов Марія не перемінилася морально, немов то вони тільки обманювали себе, віруючи в твою благодатну переміну, — значиться, тая моральна переміна в душі Марії була на його думку потрібна, — то знов у тому ж самому листі він величає її «моральну чисту і її возвишену й піжну любов.»

«Слава Богу до сегодня я могу безъ трепета взять твою руку, моя отрывалась со дня нашей разлуки отъ взего, что сдѣлало бы ее недостойной твоей, она даже не искала вокругъ теплой дружбы сердечной, согрѣтая твоею, еще не простывшая, какъ будто сейчасъ оставила твою, какъ будто держитъ твою, не выпускаетъ ее»¹⁾.

З листу годі зрозуміти, чого він хоче Проповідувати.

«Ось тобі мій сердечний заповіт, котрий ти утверди в своїй памяті: въ маломъ ли, въ большемъ ли об-

¹⁾ сторона 55 нашої книжки.

ществѣ маєшься ты, помни, если не можешь забывать о себѣ въ пучинѣ мыслей и наблюдений, лежащихъ передъ душою каждого человѣка (это богатство и наслѣдство, котораго не лишень ни одинъ въ свѣтѣ), если не дано тебѣ этой жизни собой однимъ безъ себя, и если, не взирая на усиліе все искренной и пламенной, твоей души тебѣ этого не дастся, не будетъ на то произволенія Божьяго, то приучи себя къ такому чувству, что окружающіе тебя не чужіе люди, которые будутъ судить тебя хорошо или дурно, а свои родные, домашніе, которые поругаютъ только за непріятность, которую имъ хстья и нехотя сдѣлаешь, а хвалить вовсе не стануть, потому, что если хорошо, то такъ и должно быть, а худо, такъ они скажутъ тебѣ тутъ же.»

Не легка річ такий, сердечний заповіт укріпити в своїй памяти його й не легко зрозуміти, особливо, коли кому не минуло ще літ 15 і коли він на життя дивиться не як на низку днів, тижнів і місяців, котрі чергуються по тим самим приписам якогось морального, годиться, не годиться, як життя монахів у замкнутих келіях, лиш коли він від цього життя сподіється чогось нового, гарного, доброго, коли він дійсно хоче — жити!»

Опанас хотів виховати собі дружиину та з його листів видно, що особливого педагогічного хисту в його не було. Він забуває, що молодість має свої права і що виховувати, це не значить вбивати індивідуальність, а як раз навпаки. Сам обдарований безперечним літературним хистом, не бачить, що Марія зраджує теж літературні дарования, замість в цей бік спрямовувати її думки, він каже їй читати святе письмо й релігійні книжки.

«Книги о подражаніи Іисусу Христу есть у сестры. Тоже на (русскомъ) языкѣ. Какъ я радъ, что ты собираєшься дѣлать что ибудь полезное. Спасибі тобі. Пиши мнѣ, сестрицѣ! Пиши, пиши. Если иѣтъ новаго грѣха, то пиши, сдѣлай милость, подробнѣе о старомъ у Ар. и о старыхъ подробнѣе, обстоятельнѣе, насмѣшливѣе, злѣе. Это самовоспитаніе замѣнить, чего я не

могу говорити, не знаю. Пожалуйста со всею подробністю. Христось съ тобою.»

Есть щось прямо хоробливого в тім силуванні до самообвинувачення, котре Опанас називає «самовоспитаніємъ,» в тім приневолюванні молоденької Марії, щоби вона не тільки признавалася до якогось, буцім то гріха, але щоби розписувалася про нього широко, насмішливо, злобно.

Якого рода міг бути цей гріх, можна догадуватися з листа, писаного дня 29 липня. Опанас довідався від Марії, що вона танцювала на домашній забаві в Артемієвих. Замість тішитися, що його молоденька суджена гарно провела декілька годин, що на хвилину забула про своє сирітство, про столочене родинне щастя, про горе дорогої мами, він пише: «Читаю во второмъ писмѣ, что тебѣ не хотѣлось танцевать; очень естественно. Но дальше ничего не понимаю, какъ черезъ одну недѣлю захотѣлось танцевать, да еще и съ желаніемъ слышать похвалы кругомъ себя. Я понимаю минуты упоенія музыкою, святынею, добромъ при любви: тогда ярче блеснетъ близкій сердцу образъ и слышишь стаетъ голосъ отсутствующаго друга далекого, родной намъ и милый. Но глубоко не понимаю упоенія танцами, до забвенія о другѣ, котораго съ нами нѣтъ. Значить впечатлѣнія глубокія уснливають глубокое чувство, впечатлѣнія легкія улетучиваютъ его Слова евангелія всегда мнѣ западающія въ душу новыми, какъ будто я ихъ въ первой читаю, шевелятъ сладкое воспоминаніе о тебѣ, что и ты ихъ глубокой, святой и вѣчный смыслъ....»¹⁾

Такі це були гріхи, за котрі доводилось Марії слухати довгих, для неї може й не цілком зрозумілих проповідий! Незрозумілих тим більше, що писав їх не хто другий, як Опанас Маркович, котрий сам любив заспівати, заграли й забавитися в товаристві, котрий сміявся таким широким, щирим сміхом, що аж вікна дзвеніли.

¹⁾ сторона 63 і 64 нашої книжки.

Чому ж тоді хотів, щоби його суджена була тиха і мовчалива як черниця? Знав же він, що вона й без того не скоро була до веселощів, до уборів, до забав і до товариства, невже ж треба було, щоб вона геть віддуралася від людей і замкнулася в собі, роздумуючи тільки над євангелієм і над «Imitation de Jesus Christ?»

Опанас мабуть сам собі ставив ці питання і відповідав на них: «Можеть быть танцювальная история неприятно поразила меня потому, что я никому въ свѣтѣ не повѣрилъ бы другому, если бъ не ты сама сказала объ ней, кромѣ того не ловко какъ думать, что можеть быть, если благословить насъ Господь жить вмѣстѣ, я не буду въ состояніи вводить тебя въ кругъ такихъ удовольствій, а держаться въ немъ постоянно ты и сама не позволишь, не захочешь Какъ подумаю о томъ, что голубочка моя сама написала о своемъ преступленіи, то какъ тихо въ душѣ станеть; какое сокровище сердце твое, Маня. Но, Господи укрѣпи его въ добрыхъ началахъ, Тобою въ него положенныхъ. Я просилъ тебя подробнѣе описать обстановку и внутреннее содержаніе, какъ этого дѣла такъ и другихъ, если за нимъ слѣдовали. Лучшаго нѣтъ ножа для душевныхъ вредовъ, какъ свой. Вся рука владыка, говоритъ народъ.»¹⁾

Значиться, коли молоденька дівчина танцює, так це «душевний вред», котрий треба вирізати своєю власною рукою!

Не диво, що Марія не знала, що відписувати на такі аскетичні проповіді, і тоді Опанас знов «роптав на неї», що вона «о томъ, о другомъ» не пише у відповідь на його листи²⁾, а коли пише, так «двострочніі письма».

Нам, що читаємо листування Марковичів, мов листки з якоїсь, недокінченої повісти, приходить перше всього на гадку, що Опанас був багато старший від Марії і як часто в подібних випадках буває, боявся, щоб ріжниці віку не розлучила їх з собою, иньшими словами, був

¹⁾ стор. 65 нашої книжки.

²⁾ стор. 66 нашої книжки.

заздрісний о неї. Любов велика егоїстка, а Опанас горячо любив Марію.

Чи здогад цей правдивий, не знаю, але він людський. Любов велика егоїстка!

Опанас, хоч впевняє Марію, що він її більше любить ніж самого себе, хоч підбирає що найнещливійших слів, щоб тую любов виявити і що найбільш вигадливих порівнань, щоб її схарактеризувати, а всеж таки частогусто пише про своє плохе здоровля, про те що він і вчора був хорий і нині не здоровий, ніби хоче, щоб суджена журилася ним і поза цю журбою нічого більше в світі не бачила.

«Розставшись съ тобою я былъ ужасно боленъ, приѣхавши вчера ужасно боленъ, сегодня опять боленъ.»¹⁾

«Присавъ еще хоть маленькое помышленіе о моемъ здоровьи, которое въ одинаковомъ положеніи, по котормъ какъ будто забыла.»²⁾

«Ты несправедлива, кажется, ко мнѣ, говоря, что я не забочуся о своемъ здоровьи, напротивъ я думаю о немъ черезъ чуръ много, а если не поправляешься, такъ что жъ дѣлать?»

«Можетъ быть пренебрегу имъ и поѣду.»³⁾

«Я только третьяго дня приѣхалъ, Губернаторъ ласково принялъ и спросилъ, здоровъ ли я? Я сказалъ, что лучше прежняго, но еще не совсемъ здоровъ.»⁴⁾

«Я спалъ ночь дурно и неспокойно.»⁵⁾

«Мнѣ не здоровится Богъ вѣсть отъ чего, я не хочу Васъ видѣть сегодня, съ увѣренности, что сильное желаніе меня видѣть у Васъ не послѣднее.»⁶⁾

«Тиньковъ узнавши, что я приѣхалъ и послѣ дороги хвораю немного, обѣщавъ приѣхать, посѣтитъ меня.»⁷⁾

¹⁾ стор. 50 нашої книжки.

²⁾ стор. 57 нашої книжки.

³⁾ стор. 69 нашої книжки.

⁴⁾ стор. 71 нашої книжки.

⁵⁾ стор. 76 нашої книжки.

⁶⁾ стор. 75 нашої книжки.

⁷⁾ стор. 72 нашої книжки.

Таких виписок про здоровля можна би навести ще більше.

Натомісць про свою зустріч з Гоголем згадує Опанас тільки кількома словами: «Вчера я пробыль цѣлый день съ Николаемъ Васильевичемъ Гоголемъ.»

І коли ми нині раді були б довідатися дещо більше про цей епізод, то наскільки ж більше цікавилася ним Марія, — а довідалася тільки, що Опанас цілий день пережив з безсмертним автором «Мертвих душ».

Опанас називає Марію «любою мрійницею» (милая мечтательница¹⁾), перед його досвідним оком не міг скритися її яркий літературний таланти, а в листах нема ні одного натяку на тодішній рух літературний, мистецький і загалом на культурне життя. Нігде не бачимо, щоби Опанас дбав про її інтелектуальний розвиток, про розширення її умового горизонту, про мистецьке й національне підготовлення будучої знаменитої письменниці.

Він пише їй цілі довгі-предовгі, морально-педагогічні трактати, цілі «поученія» на зразок повченій із староруських ізборників, заплутані і тяжко зрозумілі диспути на теми «не шукай похвали чужих», рецепти, як стати досконалою людиною», підозріває її, що любов до нього (до Опанаса) не заповнює цілого її серця і поза ради читати святе письмо, *Imitation de Jesus Christ* і їздити на богомілля, не виходить.

А історичний момент був такий цікавий, от хочби 1848 рік! У воздуху висіли такі питання, як знесення кріпацтва, в літературі й в літературній критиці було стільки нового й цікавого, — а Опанас навівав на Марію монастирсько-аскетичного духа. Молода дівчина любила свого судженого, але не могла й не хотіла стати його рабицею, боронила свого власного «я», своєї індивідуальності. В їх листуванні видно вже початок тієї боротьби

¹⁾ стор. 70 нашої книжки.

між «ним» і «нею», котра в решті решт і довела геть пізніше до знівечення їх подружних зв'язків.

Та не забігаймо вперед.

Перед нами частина переписки суджених, а саме вісім листів Опанаса і тільки оден Марії.

Та цим одним, на мій погляд, вона побиває його.

Це лист писаний щиро, просто й гарно. Марія ділиться з Опанасом своїми вражіннями. Описує де була, з ким бачилася, що говорила. Люди виходять живі, вона теж живе у своїх словах. Бачимо її добре серце, її чоловіколюбну вдачу, її нахил до гарного, чистого, упорядкованого життя. Її мова, така, як вона. Речення прості, але заокруглені і викінчені, без зайвих слів, без афектації, без любовного і всякого другого сентименту. Аж дивно, що молоденька дівчина так гарно пише.

Не маємо причини гадати, що другі листи були писані инакше.

Натомісць у листах Опанаса до Марії повно зайвого менторства, проповідування, моралізовання, повно слів і порівнань, у котрих губиться провідна гадка. Видно, що він хоче формувати душу своєї будучої дружини, але не годен вгадати на який лад. Одно видно, що він хотів би її відірвати від реального життя, зробити з неї людину, яка носить ся скрізь зі святими книгами, молиться, аналізує себе, не живе а лиш томиться життям.

Різниця характерів, темпераментів і світоглядів дуже велика. Опанас, хоч майже у двоє старший від Марії, не може її перетворити по своїй власній уподобі, не тільки тому, що вона «індивідуальність», але й через те, що сам він не знає, чого хоче, — так воно по крайній мірі з листів виходить.

І між ними приходять до непорозуміння.

Перший лист починає Опанас словами: «Счастливый другъ мой, Манюсипька!», в другім титулує її «Милая!».

в третім називає її «Ангелятком», в четвертім повторюється те саме слово, в п'ятім читаємо «Милая и добрая Марія Александровна», в шестім «Добрый другъ. Маріечка!», аж нараз лист з 7 грудня 1850 року за титулований: «Милостивая Государная Марія Александровна».

В попередніх «ти», в цьому «Ви, Вам, Вас!»

Цей лист кінчиться дивно. «Что если Вы любили хоть немножко? Ще разъ спасибы Вамъ, Богъ съ Вами! Поклонитесь своїй компанії и роду. Затормы такіе, что лошади вязнуть буквально по уши, никогда я такъ не завязалъ в своихъ ошибкахъ, я! Когда приѣдишь по этому пути? *Путь къ Вамъ невѣрный надо мнѣ правду сказать.*»¹⁾ А в дописці прямо: «я не хочу Васъ видѣть сегодня»²⁾ Лист зраджує велике роздратовання, навіть у мові і в правописі³⁾. Він аж нечемний: («путь къ Вамъ невѣрный . . . я не хочу Васъ видѣть сегодня»).

Не маючи всіх листів перед собою не можемо і всієї правди знати бачимо тільки, що між ними щось по-псувалося і що судьба їх дружби висіла на волосочку.

Можна всякого догадуватися.

До відомих гріхів Марії, як отсей, що вона танцювала на забаві в Артемівих, можна додати й «пороки» в роді того, що вона не відписувала йому на його релігійні питання, що хвалюлася перед другими його привязанням до неї, замість похвалитися своїм до нього⁴⁾, що давало читати його листи тітці Юлії Федоровні, хоч Опанас казав, щоби Марія їх «сжигала», і т. д.

«Только не думаю, чтобы тебѣ необходимо было хвалиться моею привязанностью передъ другими, лучше своею хвались.»⁵⁾ І в тому самому листі: «Что за прекрасныя письма ты мнѣ прислала, не знаю какъ за нихъ

¹⁾ Підкреслення наше.

²⁾ стор. 7 нашої книжки.

³⁾ «спасибы», «Поклонитесь своїй компанії и роду».

⁴⁾ стор. 70 нашої книжки.

⁵⁾ стор. 70 нашої книжки.

благодарить тебя». Колиб не додаток: «Жаль только, что ты грустишь», то можна би гадати, що він іронізує. А після того: «жаль только, что ты грустишь» ідуть слова: «Боюсь, чтоб эта грусть не была въ ущербъ чему нибудь другому». Чому саме? Не знати. Гадай, що хоч. І так все. Листи писані талановито, але вони не передумані, не викінчені, недбалі навіть що до мови. Я не знавець російської мови, але вона для мене в Опанасовых листах якась химерна, повна всіляких, навіть орфографічних похибок, перемішана з українськими словами і зворотами. Натомість українського листу ані одного. Про українізацію будучої великої української письменниці ні слуху, ні духу.

Хіба тільки два короткі українські віршики, а саме: «сивий голуб, сивий голуб» та «Ой у полі три дубочки». Та хіба ще отсе його власне: «Уручаю тебе, мое сердечко, да єдиному Богу». І тільки всього! Нігде не видно, щоб Опанас брався в серці Марії розпалювати, коли вже не любов, то хоч прихильність до українського народу, до його пісні, побуту, до його лиха й горя.

А цей народ був Марії не чужий і не байдужний, коли в хаті її тітки, в котрій вона перебувала, були настільки сильні симпатії до українства, що ними турбувалися місцеві поліційні органи.

Натомість в листі до Марії з 7 грудня 1850 р. Опанас цитує її слова «Так і того не говори, і того не говори!» — виходить ніби вона до його бралася вже тоді по українськи писати, а може тільки ин дівлягала українські речення. На всякий сп собі це доволі цікаве для тих, що заслуги українізації Марія Вовчка приписують Опанасові.

Загадочне «Я не хочу Васъ видѣть сегодня, с увѣренности, что сильное желание меня видѣть у Васъ не последнее», свідчить, що між Опанасом і Марією щось сильно попусувалося. Перехід від «ти» до «Ви» від «Добрый другъ, Маріечка!» до «Милостивая Государыня Милая и добрая Марія Александровна» говорить аж

надто вимовно, що їх сердечні взаємини остудилися і що між ними могло прийти до зірвання стосунків. Безпосередньої причини не знаємо. Може її і не було, а як була, так може це було щось маловажне, крапелька, котра доповнила у щерть налиту чарку горечі. Тая гореч виливалася з різниці темпераментів, світоглядів, по частині може навіть з різниці віку. О тім передше була вже мова.

Та до розриву не прийшло, Хто з них перший подав руку до примирення, це теж годі нині певно знати бо не маємо повної кореспонденції, бракує листів Марії.

Але вже в листі з 7 грудня 1850 року Опанас на-тяков на «тучу собственихъ глупостей, или ихъ послѣдствій», котра стала була на нього налягати, а в листі з 27 грудня він прямо признається до вини.

В тім листі нише Опанас: «Я снав ніч зле і неспокійно Не треба було допускати до голови гадок про тяжкий хід наших діл, о моїх неправдах до тебе; ти мені простила краще, ніж прощають влюблені; подержи лист до брата ти ніби усунула хмарку, котрою я затемнив був нашу ніжную дружбу і тим ніби завершилася з дороги, щоби не лишати мене самого в зимному смутку. Мила Мері, тепер я сумний, але мій смуток не зимний і не тяжкий. Твоя соромливість і любов, твердість і уступчивість, обнімаюча мою душу як сонішне тепло. твої признання, в котрих чується розкіш і чари небесного світа і Божої благодати, твоє благородне мовчання, тоді як сл ва булиби нарушенням святих прав страдаючого серця, котре тисилає тобі благословення на все, що ти робиш і будеш робити¹⁾».

Врешті в тім самім листі він признається до своєї «безразсудної пилокости», которая дасть Богъ угомонится», і кінчить словами: «Если трудно будетъ почему бы то ни было окончить наши заботы, то не удручай себя ими

¹⁾ стор. 76 цієї книжки. Подаю в перекладі на українську мову.

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

4.5

5.0

5.6

6.3

7.1

8.0

9.0

10

11.2

12.5

14.3

16

18

20

22.5

25

28

31.5

36

40

45

50

56

63

71

80

2.8

3.2

3.6

4.0

4.5

5.0

5.6

6.3

7.1

8.0

9.0

10

11.2

12.5

14.3

16

18

20

22.5

25

28

31.5

36

40

45

50

2.5

3.0

3.6

4.0

4.5

5.0

5.6

6.3

7.1

8.0

9.0

10

11.2

12.5

14.3

16

18

20

22.5

25

28

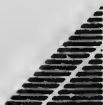
31.5

36

40

45

50

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

слишкомъ, я буду терпеливъ и никогда не позволю себѣ упрекать тебя, что это отъ холодности или невниманія ко мнѣ. Цѣлую тебя, Марусенько моя»¹⁾).

Так розвіялася тая темна хмара, що закрила була ясне небо над ними.

На виправдання Опанаса треба сказати, що він був хорий і що діла його не наладжувалися.

Якого рода була його недуга — не знаємо. Він мало що не в кожному листі пише, що хорий, але ніколи не скаже, що йому бракує. Можна догадуватися, що крім фізичної недуги терпів також психічно. Кирило-Методієвське брацтво, арешт, слідство, присуд, заслання, — все воно не тільки знівечило його життєві пляни й розвіяло рожеві, молодечі надії, не тільки відірвало від наміченої, дорогої серцю праці над етнографією, але також зрушило нервовий систем. Це зденервовання бачимо в його листах, таких нерівних і невикінчених, навіть з боку мови, правопису й інтерпункції. І його релігійність, котра переходить у релігійну загарливість, в охоту проповідування, не є, на мій погляд, природною. Молодий, здоровий, такий живий і жвавий чоловік, яким був Опанас, повинен проявляти в листах до своєї судженої більше інтересу до реального життя. Опанас надто вразливий на своє «я». Він пише Марії, щоб Марія не хвалилася його любовю до неї, а своєю до нього, не хоче, щоб вона давала своїм близьким читати його листи, хоч до того, по тодішнім родинно-товариським поглядам була обов'язана, він своє «я» висуває на чільне місце і надає йому великої ваги. Опанас легко сердиться, виходить з рівноваги, забуваючи, що він мущина і мущина багато старший від Марії і тому від нього треба б сподіватися більше розважливості, більше помірковання у словах. Все, це, як кажу, свідчить, що він не тільки

¹⁾ стор. 77 цієї книжки.

фізично, але до якоїсь міри також психічно нездужав. Він же сам говорить про своє «страдающее, грустное сердце», про свою «безразсудную пылкость», каже що йому «больше другихъ нужно молчать, особенно съ друзьями», натякає на «психологическое наслаждение» при згадці про Марію і таке друге.

На зденервання Опанаса впливав також немало негарний хід його діл. Річ у тому, що Опанас не хотів женитися, не маючи тривкої матеріальної підстави під будівлю подружного життя. Вже в листі з 20 липня 1850 р.¹⁾ натякає не тільки на те, що «старыя раны не вдругъ залѣчиваются», але що їх «обстоятельства грустныя», що їх діла і «положеніе въ обществѣ неустроеныя», що тії, «обстоятельства, здоровье и служба нерѣшенныя» і що вони «отдаляютъ отъ насъ счастье быть вмѣстѣ скоро». В листі з 29 того самого місяця пише знов, «что дальше будетъ, совершенно не знаю; мое здоровье по несчастію не поправляется и на счетъ своей службы, я не имѣю пока извѣстій отъ тѣхъ, къ кому писалъ».

Все це неначе розвиває основну гадку, висказану в першій листі Опанаса до Марії (з 24 червня 1850 р.). Він тоді писав: «Я выѣжаю какъ только позволятъ деньги, а къ нимъ я по несчастію склоняю свою голову, какъ бы захмѣленную безденежемъ. Ужасно! Пока я не буду ихъ имѣть хоть меньше чѣмъ нужно, пока я не буду чѣмъ нибудь въ обществѣ, едва ли рѣшусь брать твою руку, не отъ того чтобы жалко было тебя лишать чего нибудь, а что жалко подставляютъ тебѣ свою мрачную фигуру. Время все покажетъ яснѣе. Я буду тебѣ все писать и знаю — не даромъ. Ты уймешь рты, разинутые въ осужденіе меня».²⁾ З тої причини Опанас не хотів писати до матері Марії про те, що він гадає з нею одружитися. «Къ Праск. Петр. я конечно не буду

¹⁾ стор. 54 цієї книжки.

²⁾ стор. 56 цієї книжки.

писать пока не стану сколько-нибудь въ лучшее положеніе на службѣ, если это когданибудь случится». Але все таки він давав Марії «право сказати, що я просиль твоей руки, и если тебѣ будетъ пріятно это.»

З того видно, що Опанас Маркович вважав ту посаду, яку він мав в Орлі, невідповідною і що шукав другої, кращої і певнішої.

Як знаємо із службового формуляра Опанас був старшим помічником правителя канцелярії з рангою титулярного совітника. Посада не така то вже й лиха, щоб не можна було вижити з жінкою. Але в листах Опанас нарікає, що не має грошей, раз навіть каже, що в нього нема «ні копійки грошей». Виною була мабуть непрактична вдача Опанаса, те життя без рахунку, життя з нині на завтра, не оглядаючися, що буде завтра.

Тая Опанасова «безшабашність» була теж мабуть причиною всіляких гутірок в Орлі і тому він писав до Марії, що вона «уйме рты, разинутые въ осужденіе» його.

Можливо, що ці сплетні між иншим теж спонукували його шукати иншого місця і то між своїми, на Україні, куди його тягнуло, як Українця і, як етнографа.

З урядового формуляра бачимо, що він взяв собі відпустку дня 12 червня 1850 року і поїхав на Україну. Був у брата в Острі та в Остерському повіті, в селі Сорочотичах, їздив до свого дядька в Золотоношу і там десь у Полтавщині, бачився з Гоголем. Відпустку мав на чотири місяці і в жовтні був уже в Орлі. «Привіз я тобі, — пише до Марії, — поклони із своєї землі, від добрих людей».

Та більше нічого. Вернувся з тим, з чим і поїхав. Марії все ще не було. Він на Різдвяні свята пише до неї з Кирилівської слободи, (дивно, що про свята нічого не згадує). Кінчаючи цей лист каже: «Если дѣла наши будутъ спориться, проси ее (Юлію Алексієвну), быть на свадьбѣ нашей и возьми сбѣщаніе гостить у насъ, когда Господь благословить насъ жить въ своей хатѣ.»

Видно, все ще не тратив надії «що його діла будуть-спориться» і сподівався, що незабаром відбудеться його вінчання з Марією.

Щож робила тоді Марія?

Ім деяких натяків на те в листах, знаходимо дещо в її пізнійшій російській повісти «Живая душа», котра має автобіографічний характер. Маша в «Живій луші», це сама Марія. Вона каже, що «здѣсь (розумій у тітки¹⁾) жизнь была почти такая же точно, какъ дома, почти тоже давала для развитія: хорошую бібліотеку, удаленіе отъ свѣтской пошлости, природу». Прислухалася до гарних розмов і слухала пориваючих проповідий. Маша на память знала євангеліє. Це була не тільки її улюблена книга, але й приют у трудних хвилинах. А ті трудні хвилини прийшли до неї рано. Вувало серед безсонної ночі, наплакавшись доволі, брала євангеліє і прочитувала його від початку до кінця. Іноді тихий спокій сходив на неї. Та не на довго. Часто вона сокрушалася, признавала себе великою грішницею, жалувала, що пристращається до земного. Але й це не тривало довго. Вона будилася з бажанням життя, любови, свіжої, живої любові! А ця книга (євангеліє) говорила щось цілком друге . . . «На небѣ успокоеніе, или гдѣ тамъ, положимъ да, но дѣятельность, но любовь, но главное жизнь — вѣдь это на земли»²⁾. Вправді повість «Живая душа» писана геть пізнійше, але нема причини сумніватися, що авторка вірно передала в ній свої переживання з молодечих літ. Бачимо, що вже тоді в душі її ішла боротьба між аскетичним а життєрадісним напрямком. Цей аскетичний настрій, — наче навіяний Опанасовими моралізуючими словами, життєрадісний, це її вроджена вдача. «Тихомирря десь там на небі, а тут на землі діяльність, любов, свіжа, жива любов — життя!» В словах «свіжа, жива любов» брешуть ніби якийсь жаль, ніби смуток, що та любов,

¹⁾ В селі Задонскому, Орловської губернії.

²⁾ стор. 64. Цитує у виїмках і в переводі.

яку її давала тоді доля, не була ні свіжа, ні жива, вона була спутана всілякими застереженнями релігійно-моральних принципів. Що тоді ще робила Марія крім слухання гарних розмов, добрих проповідий, крім читання книжок з тітчиної бібліотеки, перебування з природою і з знайомими людьми, крім таких «хвилиних прогріхів» як танці на раві у сусідів, за які її доводилося вислухувати від Опанаса гірких і скучних докорів? Бралася до письменницького діла. В листі з липня 1850 року пише їй Опанас: «Для перевода книги у меня нѣтъ, а если это желаніе столько же сильное, какъ искренное, то отошли Орловскаго уѣзда въ слободу Кирѣевскую Петру Васильевичу Кирѣевскому пѣсни, если ужъ ты ихъ скольконибудь собрала и попроси выслать книгу для перевода, чему онъ будетъ очень радъ, о чемъ, если захочешъ, я напередъ ему напишу.» Цей лист можемо собі так доповнити. Марія хотіла перекладати якусь невідому нам блнзше книжку і просила Опанаса, щоби добув її для неї. Опанас, котрий справляв її на шлях етнографічних записів, не добув цієї книжки і сумніваючися в її щирому і сильному бажанню робити це діло, справляв її до Кирієвського. Іншими еловами йому важні дули Маріїні етнографічні збірки, а не друга якась праця пером і він відсилав її з цим ділом до Кирієвського.

Хто таке Кирієвский? ¹⁾

Петро Васильович Кирієвский, брат Івана Васильовича, відомого критика і філософа, автора твору «О необходимости и возможности новыхъ началъ для философіи», славянофіла, родився 1808 року, умер 1856, зібрав народні пісні, котрі видав Безсоновъ 1860—1874 року ²⁾.

Петро Кирієвский, як і знаменитий його брат Іван, був людиною широко освіченою. Він не замикався в

¹⁾ Г. Князевъ. Братья Кирѣевскіе. Біогр. очеркъ. Спб. 1898 г. — В. Ласковскій. Братья Кирѣевскіе. Жизнь и труды ихъ. Спб. 1899 г. Изд. О. Р. Р. истор. просв. вып. III. — Словарь Брокгауза-Эфронъ т. XV.

²⁾ Пор. Бестужевъ Рюминъ, От. Зап. II 1862, 1—3.

кружку етнографічних дослідів, а дбав також про поширення європейської історичної літератури в Росії. Славянофіл, як і його брат¹⁾, але з чималими симпатіями до українства, мав Петро Василевич вплив на Опанаса і на Марію. Про цей вплив пише сам Опанас у споминах про Петра Кирієвского, друкованих в «Русской Бесѣдѣ» 1857 р.

«25 жовтня минулого року (1856) помер Петро Василевич Кирієвскій саме в розцвіті сил. Коли я

¹⁾ Іван Кирієвскій має багато дечого спільного з Герценом, з котрим пізніше познайомилася Марія Марковичева. Оба вийшли з Канта, Шеллінга, Фіхтога й Гегля, оба були романтиками, оба мали значний літературний хист. Для характеристики Івана Кирієвского наведу дещо з його творів. Ось яку антитезу ставить він між сходом і заходом Європи. «Тамъ (на заході) роздвоєніє силъ и разума, — здѣсь (на сході) стремленіє къ нхъ живой совокупности; тамъ движеніє ума къ истинѣ посредствомъ логическаго сцѣпленія понятій, — здѣсь стремленіє къ ней посредствомъ внутренняго возвышенія самосознанія къ сердечной цѣльности и средоточію разума... тамъ роздвоєніє духа, роздвоєніє мыслей, роздвоєніє наукъ, роздвоєніє государства, роздвоєніє сословій, роздвоєніє общества, роздвоєніє семейныхъ правъ и обязанностей, роздвоєніє нравственнаго и сердечнаго состоянія, роздвоєніє всей совокупности всѣхъ отдѣльныхъ видовъ бытія челоѣческаго общественнаго и частнаго, — въ Россіи, напротивъ того, преимущественное стремленіє къ цѣльности бытія внутренняго и вишняго, общественнаго и частнаго, умогляднаго, и житейскаго, искусственнаго и нравственнаго (Соч. 1861. т. II стр. 275 і дальше).

«Особенность Россіи заключалась въ полнотѣ и чистотѣ того выраженія, которое христіанское ученіє получило въ ней, — во всемъ объемѣ ея общественнаго и частнаго бытія.»

«Корень образованности Россіи живетъ въ ея пародѣ, и, что всего важнѣе, онъ живетъ въ его Святой, Православной Церквѣ.» (Ibidem).

«Первое условіє для возвышенія разума, — чтобы онъ стремился собрать въ одну недѣлимую цѣльность всѣ свои отдѣльныя силы, которыя въ обыкновенномъ положеніи челоѣвка находятся въ состояніи разрозненности; ... чтобы постоянно искалъ въ глубинѣ души того внутренняго корня разумѣнія, гдѣ всѣ отдѣльныя силы сливаются въ одно живое и цѣльное зрѣніє ума... всѣ ея струны должны быть слышны въ полномъ аккордѣ, сливаясь въ одинъ гармоническій звукъ.»

(О необходимости и возможности новыхъ началъ для философіи. — И. В. Кирієвскій. Полное собраніє сочиненій 2 т. Изд. Кошелеба. Москва 1861 г.)

служив 1849 року в Орлі, познайомився я з покійним в одного з моїх службових товаришів. Він приїздив до його брата, збирача народніх пісень, П. Якушкіна. Незвичайно добре й привітливе поведення П. Вас. якого я, мало значучи в суспільстві, ні перш, ні потім від нікого не зазнавав, на диво, — ані трохи мене не бентежило, такою щирою та спокійно свобідною добротою воно було оґрїте.

Я почував, що якоюсь чудотворною струєю припливає мені до мозку думка за думкою, а в серці являється одно почуття за другим. *Тоді я був хворий тілом і душею* (розбивка наша). Простодушно звертався я до нього з гадками й почуттями, що прокидалися в мені і признаюся, дуже радів маючи такого незвичайного, такого доброго і світлого слухача! Нема чого й казати, що я їздив до нього в Слободку (7 верст від С. ла) і цілими днями вплився возвишеною розмовою з Кириївским, — Боже мій, якою прегарною, якою теплою та значучою розмовою!

Він був самостійний і поважний діяч в науці і в нашій(!)¹⁾ освіті. Він був у нас(!) один з перших по часу і по впливу, коли не перший славянофіл. Загального означення славянської ідеї, гадаю, ніхто не чув від П. В. але окремі її тези переняв багато дехто, як я чув від нього.

Головна прислуга, якої сподівалися від П. В. в громадянстві, та в літературі, був збірник велико-руських народніх пісень, що він готовив до друку і про багатство цього збірника були найвідрадніщі чутки... Я, в часи нашого знайомства з П. В. (1849—1852 р.), бачив у його кабінеті великі коші та картонові коробки, повні виписок з літописів, з заголовком: «князь», «вѣче», і т. д. і нічого стілько не чув від нього, як найясніших і теплих гадок, найблискучіших висновків з минулого старої Руси! Вважаю тільки за свій обо-

¹⁾ Викличники наші.

взяток посвідчити, що знайдений Н. А. Скалоном в Стародубському архіві «Протокуль до записованья справъ поточныхъ на рокъ 1690» (надрукований в «Черниг. Губ. Вѣдом.» 1852 р.) видано цілком тільки завдяки тому, що того завзято бажав П. В., а не через те, що ніби сама редакція знала йому ціну.

До такого рода його діяльності треба зачислити величезне підприємство — переклад на російську мову найкращих класичних творів з історії. В тій ціли мені дано; 1) «Geschichte des österreichischen Kaiserstaates von 'Johann Grafen Mailat». Zweiter Band. 2) «Pierwotne dzieje Polski i Litwy et c. wydal Wacław Aleksander Maciejowski» а в поміч 3) Słownik polsko-rosyjski, przez Stanisława Müllera.

Не міг я нічого теж сказати про працю його над піснями усіх народів і про етнографію історії, бо не знаю про висліди, до яких він дійшов.

В дуже цінній бібліотеці П. В. на яку звичайно йшла значна частина його доходів, можна було знайти *все краще з поля історії та етнографії України* (Розбивка наша!) Він сам давав свідоцтво самостійности давньої української мови в написах, які він відчитав на чашах київських князів в «Московській оружейній Палаті» і радив досліджувати сучасні українські наріччя по областях Полян, Сіверян, Деревлян та Угличів».

Я нарочно подав виїмки статті Опанаса Марковича про Петра Кириєвського, бо про неї перший згадав у своїх паперах Доманицький, а на скільки мені відомо, ніхто доси не звертав уваги ні в біографії Опанаса, ні Марії Марковичів. А між тим стаття, на мою гадку, має не мале біографічне значіння для нього і для неї. З цієї статті, вже на перший погляд видно, що Опанас, як хотів, умів гарно писати, що він був чоловік, який не забував того добра, котре йому хтось зробив, що він почував себе «малозначучим в суспільстві», що на його мали вплив сильніші, більш освічені індивідуальности.

Видно з неї, що Кириївські мали вплив на ідеологію Опанаса, на його славянофільство, на нахил до релігійної містики. Цікаве, й дуже цікаве те, що Петро Кириївський мав у своїй бібліотеці що крапці книжки з нашої історії та етнографії, що він обстоював самостійність української мови і радив вивчувати її наріччя. Це як раз пролежний погляд до погляду більшости російських учених, котрі мову нашу вважають за наріччя російської.

Може я й не помилюся, коли скажу, що українізація Марка Вовчка, а по крайній мірі початок тієї українізації завдячуємо Петрови Кириївському. Марія збирала російські пісні для нього, але з його бібліотеки діставала що найкращі книжки з поля української історії і етнографії, чула від нього про самобитність і оригінальність української мови й побуту, чула прихильність до України, а що в неї теж був дещо підготовлений ґрунт до українства (дядько таки гарно по українськи балакав, в хаті тітки були українські течії, — Опанас був Українцем) так не диво, що зацікавилася Україною і мабуть уже тоді зрозуміла, що вона не Московка, хоч «нахабною Московкою» назвуть її ще геть пізніше.

«В паперах, що осталися по смерті Марії Олександровни, є оден листочок, який свідчить, що вже в ті часи Марія Олександровна пробувала свої сили й на літературній ниві. Се початок оповідання (російською мовою), де якийсь 40 літній мужчина слухав чийсь спів у садку і той спів його бентежить.... На листочку тім дата, 1851 рік і присвята «М. В. Марковичу»¹⁾

На тому можна би й покінчити характеристику Опанаса Марковича і Марії з Віленських, з того часу, як

¹⁾ В. Доманицький. Марко Вовчок. Літературно-Науковий Вістник. 1908. Книжка I. За січень стор. 57.

«М. В. Марковичу», — мабуть похибка друкарська, або lapsus calami. Опанас Маркович по російськи Афанасій Васильевич Маркович, отже повинно бути «А. В. Марковичу».

вони познайомилися і стали судженими, а тим самим і біографію Марії до пожружжя з Опанасом.

Скупість джерел, між иньшими прогалини в їхньому листуванні, не дають нам спромоги більш *рельфно* змалювати портретів цієї інтересної пари. Історично-літературне тло, на якому вона зарисовується в нашій уяві, доволі відоме. Менше відоме (як ось знайомство з Кириївськими і славянофільська течія), виплели ми з наше оповідання. Збираючи до купи вище сказане доходимо до таких основних ліній рисунку.

Опанас Маркович, уроджений мабуть 1822 р., скінчив Київський університет, 1848 дістав ступінь кандидата, належав до Кирило Медодіївського брацтва, був арештований, засланий до Орла, і 13 липня 1847 іменований губернським секретарем. Походив зі старого, відомого в українській історії роду. Батько його, дідич в Кулажинцях, Пирятинського повіту, Полтавської губернії, був типічним українським паном; любив жити над стан і дім його славився великою гостинністю.

Вислідом такого життя була розтрата маєтку, так що по смерті Василя Марковича синам лишилися тільки невеличкі останки. Опанас свою пайку продав одному братові і за ті гроші вчився. Здобув гарну освіту, був дуже релігійний, чоловіколюбний, — демократ. Талановитий письменник, добрий співак, людина музикальна, легко здобував собі симпатії серед оточення. Свідомий Українець, дуже любив українську минувшину; але найбільше цікавився етнологією. Був гарний собою, високого росту, кріпкої будови тіла, брунет. Подобався жінкам. В Орлі почував себе погано. Процес, заслання, знівечені пляни і надії, непевне становище, все те дратувало його. Виховані в розкошах і багатстві не знав ціни грошам. Не вмів з ними числитися, не вмів утримати копійки в кармані. Взагалі був чоловіком живим, щирим, але не практичним, — романтик, не реальний чоловік.

Ще пробивалося вже в його зверхній появі, в недієздатним убранню, в широких рухах, в меіканню, ко-

трого не тримав в порядку. Служба при губернаторі не вдоволяла його. Хотів иньшої, та ще на Україні. Мабуть тягло його до праці на науковому полі, особливо на полі української етнографії.

В Орлі нездужав, — тілом і душею. Яка була ця фізична недуга не знаємо, а про душевну він згадує в листах.

Марія Вілепська донька Олександра, військового, а пізніше дідича, з Єлецького повіту, Орловської губернії уроженця «Западних губерній» і Параскевії з Данилівих, котрої мати була з роду князів Радивилів. В родині Марії зберігалися такі ж як у роду українсько-литовсько-польські традиції. Уроджена 10 грудня 1834 року, діточі літа провела в маєтку батька. Мати образована, гарно грала на фортеп'яні і добре балакала чужими мовами. Марія дитиною теж балакала по французьки. Була вдумлива, цікава дівчинка, милосерна до прислуги з кріпаків. Батька втратила в діточім віці, мати віддалася вдруге, вітчим був гуляка, картяр, чоловік наглої вдачі. Тому мати віддала Марію під опіку сестер Пісарєвої і Мордовіної. Пісарєва, мати славного російського критика, Мордовіна жінка орловського вищого урядника і знатного богача. Марію післали на науку в якийсь харківський приватний пансіонат, з відки вона приїхала 14 літньою дівчиною до своєї тітки, Мордовіної, в Орел. Висока, гарної будови тіла з гарною русою косою і ще краєткими незвичайної глибини очима, з виразистим, регулярним обличчям, не дивлячись на те, що була бідна і жила на ласці в тітки, вже молоденькою дівчиною мала женихів. Була над вік розвита і над вік поважна. Не любила дорогого вбрання, ні блискучих оздоб, не шукала забав, ні шумного товариства. Визначалася достойною простотою в убранню, в рухах, у мові. Любила лад і не могла дивитися на неохайність в хатьному господарстві. Сама з дитини зазнала чимало горя і вразлива була на недолю ближнього. Словом, незвичайна дівчина.

Тих двоє людей стрінулося в Орлі, в гостинній хаті Мордовіних. Симпатія і любов. Було багато дечого такого, що зближало їх до себе. Поетичний погляд на світ, легковажені і буденності, байдужність до моди, маломістечкових сплетень, балакаєння на тему нових капелюхів і поганої прислуги. Обоє були сотворені до вищих важніщих завдань і були свідомі того. Обоє носили в душі смуток. Доля не пощадила їх молодих літ. Роджені в достатках, були свідками руїни своїх родинних гнізд. На обох вчасне сирітство закинуло серпанок туги. І Опанас і Марія відчували, що їх матері горюють. Але було й таке, що віддалявало їх від себе. Опанас був мало що не у двоє старший від Марії, йому було літ 27, їй 14. Він дивився на світ очима досвідченого, бувалого муштини, вона щойно збиралася жити. У його була широка вдача, в неї аристократична достойність. Він не зважав на лад і на охайність, вона без одного і другого не могла жити. Він любив її і був заздрий до своєї любові, вона хотіла любові щирої, з повним довір'ям подавала йому руку, як вибраному свого серця. Він хотів виховати Марію на таку дружину, якої собі бажав, вона з природи була горда, цїнила своє «я», мала свідомість індивідуальну.

Опанас нездужав фізично і психічно, вірив, молився, попадав у ролю апостола, проповідника, вимагав від судженої, щоби вона студіювала євангеліє і релігійні книги, щоби роздумувала над суєтою мирською, щоби аналізувала свої думки, щоби сповідалася йому зі своїх злих вчинків, і зі своїх гріхів. А вона тих гріхів не мала, бо на танець не дивилася як на гріх і життя брала так, як може брати 14-літня дівчина, природно, — прямо жила, а не роздумувала над життям.

Літом 1850 р. Марія виїхала на село, до тітки і відвідала свою матір в Єльці.

Опанас взяв відпуску на чотири місяці і поїхав на Україну шукати собі місця. Хотів «чимсь» бути, бо службу при губернаторі не вважав відповідною для себе.

Листувалися. Віддалення, з одного боку скріпляло любов, але з другого давало спромогу з дальшої перспективи бачити те, що зникало під впливом щоденних стріч в Орлі. Ріжниця вдач і світогляду зарисовувалася чимраз більше. Небо затягалось хмарами.... Розрив.... Та до нього не прийшло. Непорозуміння усунено. Опанас признався до «безразсудної пилкости», признався до «своїх неправд» до неї, її стидливість і любов, твердість і обнимаюча душу уступчивість (?) зворушили його, він писав: «Да успокоить тебя Мати всѣхъ скорбящихъ» і обіцяв, що буде терпеливим. Марія простила йому «дучше, чѣмъ прощають влюбленные» і вони рішили одружитися¹⁾.

Зимою 1851 Опанас оженився з Марією.

Дата вінчання невідома. Ніхто не поцікавився заглянути до церковних метрик, — як що свідоцтва вінчання не знайшлося в паперах Марковичів.

Треба гадати, що вінчання відбулося в Орлі, в мясниці 1851 року. Маємо дві дати, котрі вказують на

¹⁾ Знаю, що багато дечого, що я тут подав, виходить поза рамці літературно-історичної біографії. Воно входить в інтимно-приватне життя Опанаса й Марії Марковичів, Колиж я все так вважав потрібним доторкнутися цього матеріалу, так це тому, що попередні наукові й принагідні біографи Марії порушили ці теми, обсновуючи велику нашу письменницьку сіткою всіляких обвинувачень, здебільшого несправедливих, а то й наклепами та підозріннями, котрі хоч і не зменьшують вартости її дорогоцінних творів, то все таки ставлять в непевному світлі тую замітну, одну з передових постатей нашої літератури.

Свою аналізою хочу пообмітувати це навутиння, це сміття, котре назбиралося кругом Марка Вовчка, до чого завзивав нас Іван Франко.

Але далекий я від того, щоб навутиння, обметене з Марії, кидати на голову Опанаса. Воно повинно піти геть на бік, а в нашім тимку повинна зостатися ця замітна пара, незвичайна на свій час і серед свого оточення, — двоє гарних, добрих і високоталановитих людей, котрі багато в житті турбувалися і страждали, але жили не даром, бо добре заслужилися для нашої літературної справи.

те, а саме: з урядового формуляра Опанаса Марковича видно, що він дня 10 січня 1851 р. взяв відпустку на два місяці, а в суботу перед Великоднем тогож року написав вірш, присвячений «Марії Алекс. Марковичевій», себто своїй дружині.

Значиться, вінчання відбулося між 10 січнем, а між великодною суботою 1851 р., — правдоподібно в січні, бо в листі з 27 грудня 1850 р. журиться Опанас, як то він зо своєю дружиною їхатимуть з Орла в *середин зими*.

З того листу можна догадуватися, що повінчалися вони в Орлі, а після вінчання вибралися до Маріїної матері в Єкатерининське.

З ними їхав одинокий кріпак Опанаса Марковича, Іван.

Цей Іван грав теж деяку ролю в життю Марковичів і тому треба нам розказати про нього. Про нього згадує Куліш у листі до Омеляна Огоновського, називає його богомільним і каже, що Опанас вважав його своїм братом, а не слугою. Навчив його письма й допускав до розмов про біблійні й гомеричні речі. Часто просив цей Іван Куліша, прочитати щонебудь із Нового Завіту. «Оба любили сього хлопця яко взір того, яких кріпаків треба випускати на волю. Алеж Іван постеріг, де його пан кладе гроші, обікрив його тай щез без сліду. Та от Маркович не жалкував про гроші, сумував тільки про душу свого кріпака¹⁾».

Зі споминів брата Марії, Дмитра Віленського отсеї кріпак Іван і крадіж грошей виходять в иншому світлі.

Дмитро Віленський пише²⁾:

Я добре тямлю приїзд молодих з Орла до нашого села Катерининського, Єлецького повіту. Наші кріпаки приходили їх поздоровляти, і вважали, що чоловік панночки, хоч і хохол, але людина, як і слід бути,

¹⁾ О. Огоновський. Історія літератури, ч. III. відділ I. стор. 226.

²⁾ стор. 227 і дальші нашої книжки.

тим більше, що Опанас Василевич добре говорив по московськи; а зате кріпак Марковича, що приїхав з ними, був типом не виданого в нас суцього хохла.... Вічно заспаний, із щіткуватою стриженою бородою, зо своєю характерною українсько-полтавською говіркою, Іван уявляв собою таку дивовижу, на яку збігалися дивитися старі й малі, і як де вже розлягався незвичайний регіт, там певне був Іван і глядачі надурничкю. В додатку до Івана, — що був добрим кухарем, мати пропонувала сестрі взяти з собою з наших кріпаків покоївку, молоду 15 літню дівчину, але сестра на відруб відмовилася і просила матір пустити Маринку на волю, що було й зроблено.»

Цей Іван, як пізніше зо споминів Дмитра Віленського побачимо, ніяких грошей в Опанаса не вкрав, добув їх для нього Дмитро Віленський, і Іван втік та не вернувся більше.

З того й бачимо, що на свідоцтво Куліша в біографії Марка Вовчка годі покладатися, — він був не безсторонім свідком.

Марковичі по словам Дмитра Віленського пробули в матері декілька днів і, зібравшись в дорогу, виїхали в Чернігів.

Не могло воно статися без окремого дозволу, бо Опанас перебував в Орлі на заслання, покараний за приналежність до Кирило-Методіївського брацтва. Про цей дозвіл він старався мабуть ще перед вінчанням, між 12 червнем і 12 жовтнем 1850 року, тоді як дістав був відпуску і їздив з Орла шукати собі якоїсь кращої посади. З біографічного начерку в «Союзі женщинъ», писаного під диктат Богдана Марковича¹⁾, знаємо, що старання ці робив він через впливових знайомих і товаришів свого покійного батька, котрий за молодих літ служив у гвардії і товаришував з ними. Дякуючи їм

¹⁾ Союзъ Женщинъ. Январь 1908. стор. 11. Марко Вовчокъ (Марія Александровна Марковичъ).

він цей дозвіл добув. Мабуть був це одинокий реальний добуток, з яким вернувся тоді до Орла. Чи місце коректора при Чернігівських губернських відомостях дістав тоді, чи що лиш приїхавши до Чернігова виклопотав його, не можемо сказати. Але мабуть, що ні. Опанас, приїхавши з жінкою та її малим братом, Дмитром до Чернігова, що лиш шукав собі місця. І мабуть не легко було знайти, бо не радо давали яку посаду чоловікові, що був замішаний у політичний процес. Колиб Опанас мав був якесь заняття, то може не їздив би був з жінкою до Орла. А що він їздив це знаємо зі споминів М. Номиса (Симонова), котрий пише:

«Когда именно былъ освобожденъ оттуда (з Орла) А. В. точно я теперь не знаю но, что онъ былъ уже свободенъ отъ Орла въ 1851 году и жилъ въ Черниговѣ, это вѣрно: проѣздомъ въ этомъ послѣднемъ году изъ Чернигова въ Орель съ женою въ гости къ ея роднымъ, онъ заѣзжалъ въ Нѣжинъ ко мнѣ и обое у меня останавливались.»¹⁾

Посаду коректора «Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостей» він дістав мабуть що лиш під кінець 1851 року.

Виїзд молодого подружжя з Катерининського ось як описує Дмитро Віленський, котрого молодята забрали з дому матері на своє новосілля.

«Памятаю, мені дуже жаль було кидати наше село, лишати матір, меншу сестричку Віру²⁾, і стару Катерину, і покоївок Надію й Маринку, і пасічника Прохора, і Максимка форејтора, і наших коней, і наших хортів.... Всього-всього страшенно жаль було, і я гірко плакав, а Іван, що їхав з нами, найбільше спочував мені в мойому горю.... Почав він розважати мене оповіданнями про Україну, і хоч я розумів з його оповідань хіба що половину, але скоро

¹⁾ «Кіевская Старина», 1893. IX, стор. 450.

²⁾ Від другого мужа Маріїної матері.

заспокоївся і заснув у його на руках: цей величезний і добродушний чоловік тримав мене, восьмилітню дитину, на руках, як ляльку.... Згодом я всею своєю дитячою душею привязався до Івана, і як його кривдили, мені дуже жаль його було: душі він був м'яккої і вмів плакати гірко й жалібно.»

Про життя молодого подружжя в Чернигові знаємо дуже мало. Найкращого матеріялу, яким бувають листи, з тої пори не маємо, бо молоді не розлучалися тоді з собою. І брат Марії, Дмитро, у своїх спогадах про Чернигів тільки дуже коротко згадує, а як Марковичам жилося не каже¹⁾. Можна здогадуватися, що не добре. Бідували. Яка була платня коректора в губерніяльній друкарні? Марних декілька рублів. Правда життя було дешеве, за 20 копійок можна було купити годовану гуску, алеж молоде хазяйство потребувало зкладу на біля, постіль, обстановку, а вкладати не було з чого. До тогож і Опанас і Марія були непрактичні. Марії було ледви 16 літ! І в дома, в дитячих літах, і пізніше, під огікою багатой тітки, матеріяльних злиднів вона не знала. Опанас же, як з давнішого знаємо, привик був у хаті свого батька таки до розкішного, аж надто розкішного життя. Тепер прийшлося бідувати і залазити в довги. Мабуть на тую матеріяльну скруту натякає Опанас у своїм великоднім віршу, присвяченим Марії, котрий починається словами:

«Сдержи мой другъ, сердечныя стенанья».

Цей вірш, це одинокий інтимний документ з перших місяців подружнього життя Марковичів і тому треба нам його прочитати уважно.

«Сдержи мой другъ, сердечныя стенанья
Снаситель нашъ во гробъ вновь!
Не даромъ Божии опять страданья,
И не вотще еще смиряется любовь!

¹⁾ І не диво, йому було тільки літ 8.

Заутра онъ возстанець съ гроба,
Во власти все моей, вновь проглаголить намъ,
И можетъ быть изъ пробужденныхъ волнь народа
Возстануть мужи йти по Его слѣдамъ!»

«Здави у собі сердечні стони» — каже Опанас до своєї молоденької жінки і то в декілька тижнів по весіллю. «Не даром Ісус Христос терпів. Він воскресне завтра. Так може воскресне свідомість народу і встануть ті, що підуть його слідами.»

Ні сліду, тої насолоди маєм-розмаєм подружнього життя, котрої можна було сподіватися з їх недавнього листування. Стони, страждання і якась не ясно висловлена надія на «пробуджені хвилі народу», — тільки всього.

Остається буквально брати оте основне: «Сдержки мой другъ сердечныя стенанья», остається гадати, що з молодого серця Марії дійсно виривалися стони терпіння і що побожний Опанас порівнював ті стони з терпіннями Христа і потішав свою дружину надією на воскресення, котре вязав з мрійливим пробудженням хвиль народу. І як що добре вдуматися в життя-буття Марковичів у Чернигові, то ніяк не можна собі малювати його рожевими красками, — з окрема постаті Марії годі уявити собі в веселому, світлому вбранню.

Вона вдумчива і вражлива. Не могла забути недавнього весілля. Сирітське весілля — яке воно сумне! Які сумні весільні сирітські пісні! Знав їх Опанас, може й Марія знала і співала, коли не в голос, то в душі. Весілля в чужій хаті. А по весіллю гостина в безталанної матері, вид руїни колишнього добробуту, колишнього родинного щастя. А від мами їзда у далекий Чернигів. А в Чернигові нужденна посада друкарського керектора, безрадна турбота як добути копійку, як повести хатнє господарство, щоб прожити з дня на день. Мати не могла прийти їй у підмогу, просити в багатих тіток, — ні, на це вона була за горда! Тільки допомоги,

що тітки на іменни яку коштовну матерію прислали. Такого дарунку годі було не прийняти, але попити з них пишиного вбрання теж не було як, і Опанасова дружина ніколи модницею не була, так звичайно ці речі збувалися, певно за щобудь і добуті гроші йшли на прожиток¹⁾).

Шіснадцятилітня Марія Марковичева мусіла себе почувати в Чернигові дуже бідною, безрадною і мов відірваною від пня. Колиб її муж був иньшій, а то й він почував себе погано. Нездужав, і був невдоволений посадою, бо як же міг вдоволитися нею образований, талановитий чоловік? Непорадний і непрактичний в реальному життю, в боротьбі за хліб, він не уявляв собою тої мужеської сили, тої відшори і надії, якої треба було молоденькій жінці. Бідували.

Місце їх новосілля, Чернигів, теж не могло їм дати великої розради. Від нього теж віяло смутком. Місто старе, про котре згадується вже 907 року, а від 1024 це княжий город. Мстислав, Святослав Ярославич, Володимир Всеволодович і відомий з «Слова о полку Ігоревім», Олег Гореславич. Татари, Литва, Польща, а від року 1686 Росія. З цілої тої бурливої минувшини залишилося декілька високих могил, валів та церков. Спомини колишньої слави і величі, щось ніби в родині Марії, котрої бабка носила княжу корону, а її внучка, жінка коректора друкарського, котра може іноді й не має з чого зварити обід.

Населення Чернигова здебільшого московське, — урядники, дрібні купці, тощо. Українців мало, дуже мало.

І товариське становище Опанаса й Марії було тут далеко не таке, як в Орлі. В Орлі Марія була сестринкою багатої і всіми поважаної Мордовіної, тут вона тільки жінка коректора і Опанас був в Орлі спосібним, молодим чоловіком з доброго, старого роду, котрого радо скрізь гостили, бо не одна мати була не від того, щоб його

¹⁾ Ст. миии Дмитра Віленського, стор. 230 нашої книжки.

назвати своїм зятем. В Чернигові він тільки коректор, що взяв собі сироту за жінку і бідуює з нею. В Орлі Опанас був на заслання за політичну провину, але він разом із тим служив при губернаторі, від нього не потрібувалч бокувати, не потрібували боятися, що знайомство з ним може кому пошкодити. А в Чернигові він являвся «огальним чоловіком», йому не хотіли дати посади гімназійного вчителя і поки живий цар Микола для нього не сподівалися ласки.

Чернигів.

Знаємо, що вони жили ближше тільки з Білозерськими. Микола Михайлович Білозерський¹⁾, мав хутір Миколаївку не далеко Борзни, був добрим знайомим Шевченка і написав спомини про нього²⁾.

Його жінка походила десь з Костромської губернії і подібно як Марія Марковичева почувала себе в Чернигові, мов на чужому ґрунті.

Між Марковичами й Білозерськими завелись мабуть добрі товариські звязки, бо Марія геть пізнійше пише

¹⁾ не Василь, брат Олександри (Кулішевої).

²⁾ «Кіевская Старина», 1882 р. кн. X.

в листі до Опанаса «побачилася з Миколаєм Михайловичем (Білозерським) то аж заплакала, так то згадалось багацько!»

Крім Білозерських були ще в Чернигові Вовки, Раневські і Ілля Петрович Дорошенко.

З Раневськими й Дорошенком Марія Марковичка листувалася ще й пізніше і з того можна вносити, що в Чернигові Марковичі жили з ними¹⁾. Чи те знайомство мало звичайний товариський характер, чи може при-

Чернигівське передмістя.

чинилося воно також до національного освідомлення Марії Марковичевої не маю спроби прослідити.

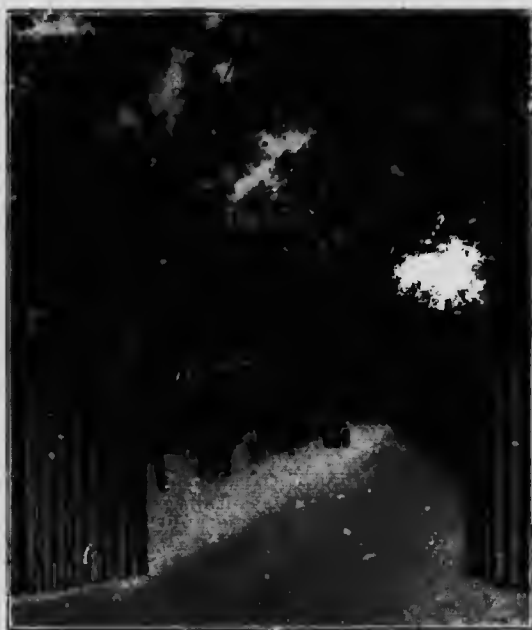
В півтора року, після вінчання Марковичів, в них родилася дівчинка, що незабаром померла. Марія довго їй важко після родів слабувала²⁾.

Недуга Марковичевої, смерть дитини, і похорон не тільки важкими турботами налягли на вбогу хату Марковичів, але до решти розстроїли їх грошові справи.

¹⁾ «Кіевская Старина», 1893. IV. стор. 76.

²⁾ Спомини Дмитра Віленського, стор. 230 нашої книжки.

Прийшлося відмовляти собі навіть найконечнішого¹⁾.
Мабуть не було за що і хреста на могилці покласти.
Року 1857 пише Марія до Опанаса. «Були ми на могилках, здається мені, що я знайшла ту саму, а про те не знаю, боюсь вірити. Як там зелено і гарно! Той гапчочок, кущики ті так згустіли і вигнались у гору.»

«Вал», місце прогулюк у Чернівці.

Весною 1853 року Опанас дістав трохи краще місце в «палаті государственних імушеств» у Києві²⁾, і вони вибралися туди разом з 10 літнім братом Марії, Дмитром Віленським, котрого, як ми вище бачили, забрали і з ним з Катерининського, вибираючись в Чернівці.

¹⁾ Союзъ Женщинъ, op. cit. стор. 11.

²⁾ Дня 29 марця був він іменований бухгалтером провіантового відділу, а 30 вересня 1853 «стряичим».

Тогож 1853 року, мабуть незабаром після переїзду в Київ народився їм син Богдан, одинока дитина подружжя Марковичів, що осталася при життю, її пережила батьків.

Богданові завдячуємо не оден цінний причинок до біографії Опанаса й Марії Марковичів.

До Києва тягнуло Марковичів не тільки краще службове місце, але й сам город Київ. Тут Опанас прожив свої молодецькі літа, тут він стрінувся з Костомаровим, Кулішем і з другими братчиками, членами Кирило-Методіївського братства, тут пізнав він Тараса Шевченка, котрий явився був серед ідейної української молодіжи, як небесне світло.

Багато гарних споминів ожило в серці Опанаса на вид золотоговерхого Києва. Хоч братчиків розігнано по всім усюдам «несходимої Росії», то всеж таки осталися в Києві колишні знайомі Опанаса, а по селах і хуторах сиділи теж пани, з котрими як не він то його батько знався. Про роботу в користь народу годі було й гадати, але можна було думати про наукову працю, бо всеж таки що Київ, то не Чернігів.

Та це воно так тільки здалека виглядає. На ділі Опанас і в Києві був невдоволений собою.

Урядова служба, та ще в провінціоальному городі, яким тоді вважався Київ, була йому не по душі. Його мрією було стати учителем історії в якійсь середній школі. Та покищо тільки мрією.

З початком Кримської війни доручено Опанасові утворити в Київській губернії валову полубригаду і кінну роту «подвижного магазина дѣйствующихъ войскъ» і в цвітні 1854 р. дістав «Высочайшую благодарность» за бистре й успішне виконання цього доручення¹⁾. Мабуть тому він і їздив з кінцем січня через Тарашу в Черкаси, звідки й писав листи до своєї дружини. І ці

¹⁾ Аванасій Васильевичъ Марковичъ. Біографическая замѣтка. М. З. стор. 4.

Київ у часах перебування Марковичів у тому городі.

листи писані ще по російськи, та мало того! — колишня «Марієчка» перемінилася в них у «Машу», в «Милую Машу».

Тільки, ніби через забуття попадаються деякі українські слова, як ось «Спасибі сердечко». Що до характеру, то вони значно різняться від давніших. Короткі, ясні, без релігійно моралізуючих поучень, без нарікання на лихий стан здоровля. Нема в них також тих довгих речень, того запутаного стилю, котрим визначалися давніші Опанасові листи. Видно з них, що в подружжю Марковичів панував гарний, щирний настрій. Опанас дуже сердечно промовляє до жінки, хоче їй «багато, багато сказати від любячої душі» і питається, чи згодиться їй Богданик, його «голубяточко». Каже так, щоб не обіжали Митю, себто брата Марії, Дмитра Ілленського.

Мабуть на цей більше бадьорий настрій вплинуло також у дечому доручення творити «валову полубригаду» і «кінну роту». Всеж була це якась активна праця, а не сидження у бюрі, котрого так не любив Опанас. До того була надія на заслугу перед урядом і вслід за тим надія, що може в будучности дадуть йому місце учителя історії, що й було мрією Опанаса.

А поки ця мрія не здійсниться, він носився з гадкою кинути посаду «стряпчого». Натяк на це стрічаємо в першому листі. Опанас пише до жінки: «Въ случаѣ приѣзда Вас. Вас. и разговоры о нашемъ рѣшеніи или намѣреніи, ты скажи, что я для своей чести долженъ оставитъ хоть на время теперешній скудный хлѣбъ, во 1) чтобы долги заплатитъ, во 2) чтобы не дѣлать новыхъ, въ 3) чтобы сбить хоть маленькія деньги про чорный день, такъ какъ здоровье мое не такое, чтобы вѣчно служить, а правила не такіе чтобы на службѣ собирать посторонніе доходы; изъ окладовъ же нельзя приобрѣсть въ запасъ и тысячи рублей. Составь списокъ всѣмъ нашимъ долгамъ. Не забудь въ Орлѣ Сивилова 100 руб. съ процентами, въ Каменецъ Подольскій 125 р. с. съ процентами. Видишь, я сказалъ, а ототъ списокъ

у насъ есть, такъ надо, чтобъ былъ, когда спросить Вас. Вас.»

В другім листі, з 30 січня¹⁾, питається, чи дістали перший лист, пригадує, що просив її в ньому зготовити «реєстр довгів» і каже, щоб не забула в тім реєстрі додати довг Вас. Вас. Тернавському²⁾ 151 р. 50 к. с. Можна собі тую справу так з'ясувати. Василь Тарновський, великий пан і меценат, відомий нам з біографії Шевченка, котрий заслужився для української культури між иньшими також своїм музеєм у Чернигові, знав Опанаса і його родину. Можливо, що бував у Марковичів у Чернигові. Не без того, щоб не зацікавився Марією. Гарна і незвичайно талановита жінка, з дідичівського роду, по матері з князів Радивилів, котра віддалася за непорядного чоловіка і бідувала, мабуть будила в його чоловіколюбній душі спочуття. Помагав Опанасові гроши. Але бачив, що така поміч не багато pomoже і придумав щось друге: покликати Марковичів до себе і доручити Опанасові інвентаризацію своїх маєтків³⁾. Мабуть Опанас відповів йому на це пропозиція, що не може виїхати з Київа, бо має довги, а тоді Тарновський обіцяв ті довги поплатити. Опанас мав подати йому реєстр своїх довгів. Виїжджаючи на місяць з Київа, доручав своїй жінці зготовлення цього реєстру і подав їй пункти, котрих вона має триматися у розмові з Тарновським, як що він у його відсутности відвідає їх.

Що з того списку вийшло і як вони зговорилися з Тарновським, не знаємо, але весною 1856 року Марковичі переїхали до Тарновського.

¹⁾ Стор. 79 і 80 нашої книжки.

²⁾ Мабуть lapsus calami Опанаса, або похибка переписувача, повинно бути: Тарновському.

³⁾ Дмитро Віленський пише, що Опанас був «управителем» дібр Тарновського. Здається нам, що це не вірно, бо Опанас для такої посади не мав ні потрібних кваліфікацій, ні хисту. Він своїм дрібним грошовим ділом не вмів як слід управляти, а щож казати про великий маєток?

З формулярного списку виходить, ніби то Опанас покинув службу стряпчого дня 19 серпня 1854 року, в дійсності воно сталося два-три місяці скорше. В лютім він формував отсі військові частини на кримську війну, про які ми вище згадували, в цвітні дістав «Высочайшую благодарность» і хоч до бюро не ходив, його з служби в Палаті не виключали.

Гадаю, що літом Марковичі перебралися до Тарновського. Але й тут вони довго не заірили місця. Чалий у своїх споминах¹⁾ каже, що з початком вересня (ст. ст.) вони вже назад були в Київі.

Таким чином Опанас остався без ніякої служби і вони так цілий рік пережили, а краще сказати — перебідували.

До історії побуту Марковичів у Київі важним джерелом являються спомини Чалого²⁾, з котрих і наводимо що цікавійше:

«Встрѣтился я съ нимъ (з Опанасом М.) послѣ возвращенія его изъ ссылки въ концѣ 1852³⁾ года въ Киевѣ. Служилъ онъ тогда въ Киевской Палатѣ Государственныхъ Имуществъ бухгалтеромъ. Узнавъ о моемъ перемѣщеніи изъ Немировской гимназіи во вторую Киевскую, А. В. тотчасъ же явился ко мнѣ и сталъ канючить, чтобы я передалъ ему для напечатанія нѣсколько пѣсень, записанныхъ мною въ Подольской губ., такъ какъ въ то время готовился къ печати сборникъ народныхъ пѣсень професоромъ Метлинскимъ. Послѣ этого впродолженіе двухъ лѣтъ, занятый службой, я встрѣчался съ нимъ очень рѣдко.

Какъ-то вечеромъ весною 1854 года мы сошлись на террасѣ Андреевской церкви полюбоваться Днѣпромъ и, идя оттуда, зашли къ нему на квартиру. Жилъ онъ тогда на Большой Владимирской улицѣ въ

¹⁾ «Кіевская Старина», 1894. V. стор. 343.

²⁾ «Къ біографіи К. В. Марковича.» «Кіевская Старина.» 1984. стор. V. 342—345.

³⁾ Це похибка. Маркович став бухгалтером в «Палаті гс. ім. дня 29 марця 1853 р.

домикъ, уцѣлѣвшемъ какимъ-то чудомъ отъ прежняго Кіева доселѣ подѣ брандмауэромъ дома Лаппо; принадлежалъ онъ тогда Мандрикѣ. Въ первой комнатѣ сидѣла съ груднымъ ребенкомъ на рукахъ Марія Александровна....¹⁾ Обстановка квартиры была особенно богатая. Хотя А. В. занималъ уже въ той же Палатѣ должность чиновника особыхъ порученій съ тысячерублевымъ окладомъ, но онъ не переставалъ жаловаться на недостаточность содержанія и высказывалъ желаніе бросить эту службу и поискать чего-нибудь получше.

Не прошло послѣ нашего свиданія и недѣли, какъ онъ явился ко мнѣ на Васильковскую улицу съ просьбой принять на квартиру мѣсяца на два брата жены своей гимназиста Митю. Имѣя лишнюю комнату, я согласился взять мальчика на время экзаменовъ, бесплатно; самъ же А. В. уѣхалъ съ женой въ с. Каченовку, къ помѣщику В. Тарновскому, приглашенный имъ для статистическаго описанія его владѣній....

Прошли каникулы. Въ началѣ сентября, проходя мимо Братскаго монастыря²⁾, въ окнѣ второго этажа «Московской гостиницы» я увидѣлъ какъ будто знакомое лицо; всматриваюсь — Марія Александровна. Предполагая, что она приѣхала одна на время изъ деревни, я зашелъ въ номеръ побесѣдовать; но оказалось, что она съ мужемъ оставила г. Тарновскаго навсегда. — Афанасій, объясняла она, нашелъ, что ему, не имѣя почти никакого дѣла, даромъ брать деньги не приходится и потому мы и уѣхали въ Кіевъ»³⁾.

¹⁾ З листів Марії Марковичевої знаємо, що 27 жовтня 1853 року родився Богдан. 27. IX. 1857 року пише вона: «сьогодняшняго ранку як раз місяць до Богдасевого рожденія, вже чотири роки йому мине.» А перед тим ще, дня 30. I. 1854 Онанас Маркович у листі з Черкас питається: «Щож мое голубятчко, Богданик? Чи здоровенький він?

²⁾ На Подолі.

³⁾ Тут Чалий додає, що по словам В. В. Тарновського Маркович займався в Качанівці більше збиранням народних пісень і пословиць, ніж статистикою його маєтку. Він цілими днями пересиджував у млині.

Лишаємо на боці рішення питання, чому Марковичі так скоро покинули Качанівку, де їм певно жилося добре та безжурно і повернули в Київ на біду й недостатки. З Чалого виходить, що Тарновський був невдоволений з Опанасової роботи, з слів Марії Марковичевої, а також із споминів її брата, Дмитра, видно, що він там не мав що робити, а за дурно не хотів грошей брати. Най-

Василь Тарновський.

скорше виною була непосидюча вдача Опанасова, котрий нігде довго не закріпив місця і скрізь знайшов, коли не иньшу, так моральну причину бути невдоволеним. І горда вдача Марії могла спричинити їх скорий виїзд. Маломовна, не скоро зживалася з людьми, та ще з багатими панами, вона, колись теж багата, а тепер проживаюча в біді, на гроші, які муж позичав, хоч

мав 1000 рублів «окладів»¹⁾. І в тітки на ласці не почувала себе добре, а не то в Тарновських. Коли не намовляла свого мужа кидати Качанівку, то може і не відраджувала йому вертати в Київ, де вони не мали ніякої посади і згори мусіли знати, що прийдеться клепати біду.

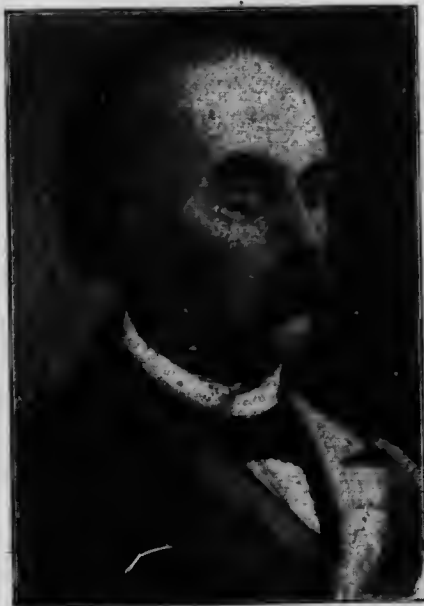
¹⁾ Другі з тими окладами таки добре жили й багатилися, але знаємо як, беручи хабарі. Опанас був надто чесний з собою, щоби багатитися в такий спосіб. А що тих 1000 карбованців не вистарчало на прожиток, то причиною тому була непрактична вдача Марковичів.

Та як би там не було, я певний, що побут Марковичів у Качанівці мав дуже велике значіння для розвитку Марії, як будучої української письменниці.

Качанівка, це великий маєток Тарновських в Борзенському повіті. Там була прегарна, великопанська палата і великий, розкішний парк.

Власником Качанівки був магнат Грицько Тарновський, той самий, що до його заїздили артисти, письменники й учені, бо він любив товариство освічених і талановитих людей. Тут перебував між іншими також і Глінка. Грицько Тарновський належав до тих українських панів, що не забували про свій народ і про його минувшину. Цікавилися українською історією та археологією. З Грицьком Тарновським познайомився був (через Мартоса) Тарас Шевченко і з листів видно, що між ними були відносини прості, щирі і приязні¹⁾. Шевченко заїздив до Качанівки і поведився тут, як у себе в дома. Вбігаючи по великопанських сходах виспівував собі, або деклямував у голос.

Грицько Тарновський був бездітний. Від нього перейшла Качанівка на Василя Тарновського, родженого 1809 року. Був це чоловік з гарною освітою і великий прихильник народу, — свідомий Українець. Як неопен

Василь В. Тарновський.

¹⁾ Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка і т. д. написав Олександр Кониський. Том I. стор. 106 і 107.

з патів любив старовину і збирав її. Він то і поклав основи звісного музею Тарновських. Помер 1865 року.

Мав сина Василя Василевича. Це той, що закликав у Качанівку Марковичів. Василь Василевич Тарновський продовжував традицію роду. Був українським паном, в кращому розумінню цього слова. Він то упорядкував музей свого батька, збогатив його новими придбаннями, з окрема манускриптами Шевченка і пам'ятками по вели-

Музей Тарновського в Чернігові.

кому поеті і пізніше подарував його Чернігівському земству. Як Марковичі приїхали до Качанівки, жили ще оба Василі Тарновські, себто батько і син. Гарна бібліотека, український музей, розмови на історичні теми, національне й соціальне питання, все воно мусило мати сильний вплив на так звану українізацію Марковички. Одні спомини про Шевченка, з котрими вона в Качанівці стрічалася на кожному кроці, що були варті.

Стоїмо на тому, що Марія Марковичева «не была чужда украинской рѣчи еще раньше своего знакомства съ Марковичемъ. отчасги она познакомилась съ нею въ семьѣ своего дяди: дядя ея, Николай Петровичъ Дани-

ловъ хорошо говорилъ по-украински»¹⁾. Алеж у Качанівці вона мала спромогу добре простудіювати тую мову. Нею говорили в палаті, пани і служба, а тої служби було тут дуже багато. В Марії було багато вільного часу ходити, розмовляти і прислухуватися, як народ говорить. Що вона це й робила, маємо натяки у її останній повісти «Гайдамаки», над котрою ще перед смертю працювала. Тут вона згадує про «Дівочу вежу» і зазначає, що бачила її колись в маєтку Тарновського²⁾.

Стоїмо також на тому, що Марія Марковичева свідомо була свого не московського походження. Побут у Качанівці скріпляв тую свідомість. На Тарновських вона бачила живий примір, як український великопанський рід, не зважаючи на важкі Миколаївські часи, на переслідування усього, що не московське, вертав до свого рідного народу і коли не міг того повороту проявити якоюсь активною, політично-національною роботою, то працював для добра української культури.

Гадаю, що коротенький період побуту в Качанівці у Тарновських був настільки важний у розвитку нашої письменниці, що годі його збути кількома словами, як це доси робили.

* * *

Вернувшись з Качанівки до Київа, Марковичі знайшлися «на бруку». Коли вони перше, маючи тисячу рублів платні, не могли кінців позводити до купі то щож було тепер, як Опанас не мав ніякої платні? Недаром же каже Дмитро Віленський, що життя Марковичів у Київі було «съ большими лишениями». Ціле щастя, що Марія була не вибаглива, не дбала про вбрання, не захочувала Бог зна чого, навпаки, як каже той самий Дмитро Віленський, вона вміла без того й без иншого обійтися.

¹⁾ «Союзъ Женщинъ», Январь, 1908, стор. 12. Це по словам не кого другого, а сина Марії Марковичевої, Богдана.

²⁾ Дівоча вежа, це — панський гарем.

Як те життя «съ большими лишеніями» виглядало, знаємо між иншим зо споминів Чалого.

Марковичі перенеслися з Київа на передмістя, а властиво на село під Київом, на так звану Куренівку. Мешкали «въ самой бѣдной лачугѣ, даже безъ дверей, вмѣсто которыхъ входъ въ квартиру былъ завѣшенъ какой то дерюгой. Такая нищета произвела на меня удручающее впечатлѣніе. Измышляя способы, какъ бы

Околиця Київа.

помочь земляку, не оскорбляя его самолюбія, я замѣтилъ на полу въ углу кучку книгъ.

— А что это у васъ, А. В. за книги? — спрашиваю его.

— А это оставшіяся непроданными пѣсни Метлинскаго.

— А сколько ихъ у васъ осталось?

— Кажется, экземпляровъ 30.

— Хотите, я ихъ продамъ.

Кстати въ это самое время мнѣ приходилось читать моимъ ученикамъ о народной поэзіи, — они ихъ и разберутъ.

Книги эти я взялъ съ собою на извозчика и на другой же день черезъ Митю¹⁾ отослалъ А. В. вырученные за нихъ 30 рублей. На слѣдующій день къ квартирѣ моей, въ новомъ цилиндрѣ отъ Огюста и сиреневыхъ перчаткахъ, подкатилъ на лихачѣ А. В.; подъ мышкой ящикъ бомбическихъ сигаръ, другой съ сухими конфетами отъ Балабухи и еще что-то въ сверткѣ — такъ что, какъ я посчиталъ все, что было куплено, то изъ 30 рублей едва ли что нѣкоудь осталось на продовольствіе.

Ну, думаю себѣ, тутъ не поможетъ никакая субсидія
Нужно придумать что-нибудь другое.

Посоветовавшись съ нѣкоторыми изъ своихъ сослуживцевъ я склонилъ въ пользу А. В.-ча инспектора казенныхъ училищъ Тулова, который и предоставилъ ему должность учителя географіи²⁾ въ Немировской гимназіи³⁾.»

Нема ніякої причини не вірити Чалому. А коли так, тоді епізод, який він так живо малює, незвичайно характеристичний не тільки для Опанаса, але й для Марії. Обое були непрактичні, не вмiли поставитися до життя реально, жили з дня на день, не думаючи, що буде завтра. Ясна річ, що при такім «поетичнім» погляді на життя і мови не могло бути про впорядковані матеріяльні відносини. Біда часто-густо входила до їх хати, не потрібуючи навіть відчиняти дверей, бо їх не було, замість дверей висіла якась верета.

Марковичі жили як богемісти, алеж матеріяльна скрута ніяк не спиняла їх літературної роботи.

¹⁾ Через брата Марії Олександровни.

²⁾ В. Бойко в іст. літ. начерку «Марко Вовчок», стор. 52 каже, що «Опанас Маркович в серпні 1855 обняв посаду молодшого вчителя географії в Немировській гімназії», де був Ілля Петрович Дорошенко вчителем географії.

³⁾ Цей епізод розказав також Омелян Огоновський за Кулішем. («Правда», 1889, XI. 112); але не вірно. — ніби це було аж 1868 року в готелю на Подолі, де під вікном сиділа Марія Олександрівна з чоловіком і т. д.

Навпаки. Можна гадати, що колиб вони мешкали були в Києві, в самім городі і мали гроші, щоб жити з людьми, ходити до театру, на концерти, тощо, то може це і не вишло було б у користь Марії, як українській письменниці, — може б вона не мала нагоди так добре познайомитися з життям селян, з їх мовою, звичаями, світоглядом, як це сталося тут, на передмістю, а краще сказати на селі, в Куренівці. Куренівка чимало причинилася до так званої «українізації» Марка Вовчка. Туди не доходила великоміська культура, Марковичі жили вбого, просто, в якійсь сільській хатині, вони мусіли стикатися з тамошними селянами, а селянам не важко було переступати їх низькі і бідні пороги. Хоч це були пани-інтелігенти, але пани бідні. Між Марією Олександрівною та Куренівськими жінками вивязалися близькі товариські стосунки. Прислуги «із кріпаків» не було, служила якась дівчина Текля, котра так до своєї пані привязалася, що як Марковичі відіхали до Немирова, то вона не хотіла в других панів служити. Марія Олександрівна бувала навіть кумою.

Деяке світло на Куренівський епізод у життю Марковичів кидають пізніші листи Марії.

І так 26 серпня 1857 року пише вона з Чернигова до мужа. Виїзжаючи із Києва чуємо: «стійте, стійте на Бога!» Дивлюся, се моя кума з Преворок.

«Кумонько ж моя любя, мила, дорога! — каже обнімаючи мене. Бачу я — їдете. — Се моя кумонька, думаю, да боюсь . . . , а далі вже не можу — побіжу. Крестник вже такий великий бігає, а кума віддали в москалі.»

Ти й не повіриш, як вона плакала з радощів, що побачила нас. Я даю гроші, хрестникові, щоб однесла гостинця; «не треба, не треба, кохана кумонько! Мені, аби вас побачити».

Та я кажу, що се не годиться — візьміть!

То вона не дивлячись сунула ті гроші в пазуху.

Питаю, чи знає, де Текля?

«Якже не знати. Боже мій. Як вона плаче, так плаче, так плаче, та журиться за вами, що й Господи! І живе там, де ви жили в останнє, і не піду нікуди найматися, каже, може вони сюди знов прийдуть, або хоч папич приїде, я хоч розпитаюся за них.»

Я сказала їй, що буду знов їхати, то і візьму Теклю із собою....

З того й видно, як жила Марія Олександрівна з селянами, котрі стрічали її як рідну, як близьку собі і дорогу людину. Алеж з листу цього видно також як гарно вже тоді балакала наша письменниця українською, щире народньою мовою, якої не навчишся з жадної граматики, з ніякої книжки, хоч би ти тих книжок цілі гори попрочитував. Так можна навчитися тільки з життя, з розмов із самими селянами.

«Такъ усвоить себѣ духъ языка, въ особенности его синтаксисъ, можно только при условіи употребленія его съ дѣтства, а не путемъ изученія по книгамъ. Изученіе по книгамъ не только не дало-бы языку той жизненности и народной простоты, которой онъ отличается въ «Оповиданняхъ», но и не дало бы возможности автору ихъ быть по своему языку оригинальнымъ. А между тѣмъ мы видимъ, что языкъ Марка Вовчка оригиналенъ и явственно отличается отъ языка не только поэтовъ, но и прозаиковъ малорусскихъ», — каже М. З.¹⁾ ведучи річ до того, що немов то Опанас Маркович «принималъ большое участіе въ писаніи «Оповиданнівъ».

Під тами словами можна безпечно підписатися, крім — самого висновку.

Язик Марка Вовчка простий, але в високій мірі мистецький. Такий язик можна засвоїти собі не лектурою, а розмовою з народом, бо лектура не могла б дати того живого кольориту, тої свіжости, якою визначається мова «Народних оповідань». І можна згодитися з М. З., що мова тих оповідань оригінальна і що вона різниться від

¹⁾ Афанасій Васильевичъ Марковичъ, Черниговъ, 1896, стор. 10.

мови не тільки поетів, але й прозаїків українських. А все ж таки це мова Марка Вовчка і нікого другого. Найкращим доказом вищеведений виїмок із її листу. Не справляв же його Опанас, а писаний він так, як і її оповідання. Цей самий синтаксис, те саме багатство слів, цей самий живий, незвичайно п'ястичний діялог, котрого міг би Марковичевій позавидувати не один драматург.

«Изъ ‚Оповіданнівъ‘ Марка Вовчка видно, что авторъ знаетъ описываемый народъ не изъ рассказовъ о немъ, не изъ книгъ, онъ знаетъ не только внѣшній бытъ его, а знаетъ его душу, его психологію, его горе и радости», — каже той самий М. З. і знову веде до того, що Марія Олександрівна не могла так знати українського народу, а знав його її муж, Опанас, «выросшій среди малорусскаго народа, изучавшій его, глубоко засматривавшій въ его душу», і — принимавшій большое участіе въ писаніи «Оповіданнівъ».

Отже й тут можна погодитися з думкою, що автор «Народних оповідань» глибоко заглянув у душу українського народу: пізнав його світогляд, його радість і горе, але всеж таки тим автором був не хто другий, а Марія Марковичева.

І на це свідком вищеведений виїмок із її листу. З нього видно, що вона близько, щиро і сердечно жила з народом. З селянами — кріпаками стрічалася вже давнійше, а тепер, на передмістях Київѣ, не занедбувала ні одної нагоди, щоби зійтися з ними ще ближше та пізнати їх ще краще.

«Заслуга Марка Вовчка в тому, — каже Куліш, — що він переняв од народу його щирю мову, як переймають пісню; и заговорив до нас так, як сам народ говорить проміж себе.»¹⁾

Правдиві слова! — і колиб Куліш не замінив був їх другими, то нині може не було б цього питання, що називається «авторство Марка Вовчка».

¹⁾ Передмова Куліша до «Оповідань» Марка Вовчка.

Що тягнуло Марію Марковичеву до українського селянства? Гадаю, що в першу чергу голос крови. Цей голос приспаний був чужиною і чужинецьким поглядом на селян, як на кріпаків, як на якусь низшу расу, коли ж Марковичева одружилася з Українцем і пізнала український народ не з книжок, а з автопсії, то тим більше полюбила його, — любовю неофітки. Це часто буває у людей, які повертають до віри й національності своїх предків. Що вона вважала український народ, а не який другий, своїм рідним народом, а українську мову своєю мовою, — на це маємо численні докази в її листах і в її літературних творах. Чужою мовою годі так писати, як вона писала.

Не без впливу було тут етнографічне багатство України, ця перевага буйного, теплого, багатого в краски і звуки полудня над широкою, зимною і сірою півночю. Видно вдача її більше схилялася до теплої України, ніж до зимної Росії.

«Знання народа великорусскаго не могло замѣнить ей знанія малорусской народности, — каже М. З.¹⁾ — И странная вещь: не смотря на то, что въ разказахъ изъ русскаго быта описывала г-жа Марковичъ народъ гораздо болѣе близкій и извѣстный ей, чѣмъ малорусскій, эти рассказы далеко не пользовались такимъ успѣхомъ, какъ «Оповідання». Если бы даже допустить, что «Оповідання», имѣли большой успѣхъ главнымъ образомъ потому, что появились в эпоху, когда подымался вопросъ объ освобожденіи крестьянъ, то вѣдь и «Рассказы» появились въ то же время и для читателей великороссовъ были понятнѣе, роднѣе.»

Гадаю, що те, що я вище сказав, дає досить ясну відповідь на питання поставлене д. М. З.

Покійний Доманицький чув від другого мужа Марії Олександрівни, Лобача-Жученка, що вона, живучи на селі,

¹⁾ Афанасій Васильевич Марковичъ. Черниговъ 1896. стор. 10 до 11.

біля Київa, цілі дні проводила на базарах, серед жінок-молодиць, все розпитуючи, до всього придивляючись та прислухаючись, — до мови, до убрання, — і все те собі занотувувала. Доманицький бачив ці записки¹⁾ ці численні етнографічні та другі матеріали, писані рукою В. Марковичевої. Зібрані вони в Преварці, в Шулявщині, в Борцагівці, в Броварах та в інших селах близь Київa, — котрі на місцях, а котрі від жінок, що приходили на київські базари з усякими продуктами свого сільського господарства.

Вона не тільки пильно прислухувалася до мови селянок, а й нотувала собі кожде цікаве слово, «кожде образове вираження», як каже Лобач-Жученко, кожду приказку, прислів'я, ботанічні та інші терміни²⁾. Таким чином оставила не тільки багаті етнографічні записки, але й цінний слівник, в котрім українські слова пояснені французькими висловами, бо французькою мовою вона володіла прегарно.

Цей словник містився в двох чималих зшитках, один з часів перед 1857 роком, а другий з останніх 25 літ. Значиться, Марковичева весь час працювала над ним і не кидала тої праці до самої смерті. З листів її другого мужа до пок. В. Доманицького знаємо, що вони посилися з гадкою видати тую працю авторки

¹⁾ «Вчера, когда былъ у Богдана (*Марковича, сына Маріи*), говорили мы по поводу Вашего предложенія присоединить къ изданію отдѣльной книжки посмертныхъ работъ М. А., найденныя въ тетрадахъ матеріалы — пословицы, приказки, образныя выраженія, данныя для словаря и проч. — Вы (*Доманицький*) все это имѣли въ рукахъ и знаете характеръ этихъ матеріаловъ. Я говорилъ Богдану, что прежде чѣмъ переписывать, слѣдовало бы его классифицировать, такъ какъ записывалось все съ ряду и матеріала очень много. Быть можетъ, можно выбрать для отдѣльн. изданія сначала пословицы оставивъ словарь.» (Листъ Лобача до Василя Доманицького, з 15 лютого 1908, — наша книжка, стор. 183.)

²⁾ плаз — reptil

розквилвся — s'attendrir, fonore en larmes

улеглий — solemis

одлюдок — misant, і т. д.

«Народніх Оповідань», як взагалі хотіли оголосити друком всю її літературно-етнографічну спадщину¹⁾.

Та не тільки в отсі окремі словники заносила покійна Марія Марковичева замітні українські вислови, але, як це бачив Доманицький, по всіх її бруліонах була велика сила всяких принагідних записів і нотаток; що десь випадково гочула, те зараз же її записувала на маргінесах.

Доманицький мав бруліон оповідання «Гайдамаки», писаного перед самою смертю Марковичевої. На маргінесах і на чистих сторінках були такі записки: «як мошкарн густо. Закида словами, поглядом. Гірш згадючила. Скоро увійшли у миль дві. Галас-воплъ. Огрядна, гладка, що і миш не одержитья. А ніс так несе, що і коцюбою не дістанеш. Через губу не плюне, тільки все через голову. Пані на всі сані, та ще й поги висять. Сипле іску в вічи. Годинчик-скликанчик, і т. д.»²⁾

Цей матеріал звичайно входив в оповідання Марка Вовчка. Разом з новими темами любила вона вносити в свої твори також нове багатство мовне, любила, щоб нові люди, яких вона перед читачами виводила, говорили инакше, як їх попередники, щоб мали свою індивідуальну мову.

¹⁾ Мабуть смерть обох почитателів Марії Марковичевої припинила це діло, бо мені не доводилося чути про таке видання. Можна сподіватися, що і словник Марковичевої зберігається в Пушкінськiм Домі в Москві, куди Богдан Маркович передав автографи своєї покійної матері. Чей же вони там не пропадуть. Українська Академія Наук повинна б звернути на них свою увагу.

Не гадаю також, щоб словник Марковичевої увійшов у склад словника Грінченка. Цей останній почав являтися друком 1907 року, а в листах Лобача-Жученка також з 1907 року говориться про словник Марії Олександрівни, як про матеріали, котрі що лиш чекають на свою публікацію.

²⁾ В бруліоні оповідання: «Як Хапка солоду одрікся» читаємо такі приписки: «Хапка взяло за серце. Яке в тебе тло? Що то за тло вимислив? Який чистидло-чищисе. Забув, коли від телятем був. Тло твого норева. Упоминає. Яку маєш устану. Спразний часу, а не встиг за тим пивом. Бач який викрутень! Як хмара іспала на нього. Безліч, Уряд і т. д.

Розуміється, що не лишала вона й тих матеріялів, які були в Опанаса Марковича. І з них, з тих пісень та пословиць, що ввійшли пізнійше в збірник Номиса, вона брала, що підходило під її смак, і брала не мало. От тут то і є те літературне співробітництво, до котрого таку велику вагу прикладали ті, що раді були скоротити її о-голову. І так стрічаємо в її записках: «ой плахотка червчаточка. Як поїдеш на Україну, то не обаряйся. Стала мати порядок давати. Отсе тобі, ковалівно, вечірнеє стояння, потайнеє розмовляння, опівнічне обнімання», — звороти відомі також з творів Шевченка і других українських авторів. В Опанаса Марковича був також свій власний словничок, зложений в сорокових роках, так певно і ним хіснувалася Марія Марковичева. «Наш Марко Вовчок, — каже Куліш¹⁾, — як бжолка Божа, випив найкращу росу із квіток нашої мови, бо покохав її, покохав той люд, котрий вилив всі свої думки та гадки, все своє серденько тією мовою.»

І тут, як і перше можна тільки дивуватися, як гарно Куліш, порівнянням з Божою бжолою, схарактеризував пильну працю Марії Марковичевої над вивченням української мови і так, як перше треба тільки жалувати, що він і на дальше не остався при тій гадці, лиш відбігши від неї, дав привід до всіляких сумнівів на тему авторства Марка Вовчка.

Та на самім слові не кінчилася праця Марії Марковичевої. Вона так само любила й цародню українську музику. Вона зібрала також чимало українських пісень і подбала, що їх покладено на ноти. «Эти пѣсни, — пише Лобач-Жученко до В. Доманицького²⁾, — какъ я кажется говорилъ Вамъ, были собраны непосредственно М. А. въ народѣ и гарантией сохраненія ихъ въ неприкосновенной чистотѣ можетъ служить та высокая добросовѣстность. съ какою она относилась ко всякой

¹⁾ «Основа», 1861. IV. 32.

²⁾ Лист з дня 13 грудня 1907 р. В нашій книжці стор. 181.

вообще работѣ и какъ любительница музыки и пѣнія дѣйствительно была въ состояннн удержать ихъ въ памяти до покладки на ноты въ Дрезденѣ. — Изъ разговоровъ съ Ю. П. Ешевской я знаю, что въ Дрезденѣ М. А. нерѣдко бывая у Ешевскихъ, съ которыми была хорошо знакома, пѣла по ихъ просьбѣ многія изъ тѣхъ пѣсенъ своимъ прнѣтнымъ контральтю. Покойная такъ любила украинскія пѣсни, что еще за 1—2 мѣсяца до заболѣванія — кажется въ Декабрѣ 1906 года, я лично изъ сосѣдней съ ея кабинетомъ комнаты слышала напѣваніе ихъ уже слабымъ утраченнымъ голосомъ ея.»¹⁾

Отъ якъ любила українську пісню та «пахабна Московка», отъ якъ ставилася вона до української етнографії і до мови, котрої зробилася перворядним мистцем! Якуж кривду робили її за життя і роблять ще її по смерті всі ті, що подають у сумнів її авторство, якъ авторки «Народніх Оповідань!» Поки не відомі були автографи Марії Марковичевої, її листи та етнографічні матеріяли, можна було ще до якоїсь міри виправдати ці сумніви, але після праць Доманицького відповідь лежала якъ на долоні. Авторкою «Народніх Оповідань» могла бути і була тільки Марія з Віленських Марковичева. Її рукою писані ці автографи, листи й етнографічні матеріяли, вона складала словник, вона в пам'яті своїй зберігла

¹⁾ Коли ми вже при пісенних матеріялах Марковички так, гадаю, не від речі згадати про нихъ ближче. Покійний Лобач-Жученко в тнм самім листі пише: «О нотахъ украинскихъ пѣсенъ, собранихъ покойною М. А., я на дняхъ напишу г. Кошницю. Незнаю только, какъ его познакомить съ этою работою: всѣ ноты — по желанію М. А. — переплетены въ одну большую книгу и отослать почтою въ Кіевъ такой оригиналь, съ разными пометками и выписками покойной (розбивка паша!), неудобно. Впрочемъ я опишу это г. Кошницю и вѣроятно опъ дастъ мнѣ какой нибудь совѣтъ....! Можетъ оказаться много и такихъ, какія уже вошли въ сборники другихъ знатоковъ украинской пѣсни, по все это свѣдущій человекъ можетъ выяснитъ и издать то, что должно имѣть интересъ независимо даже отъ имени.»

Що сталося з тим цінним збірником з різними замітками й вписками покойної Марії Марковичевої, — не знаю. Може це скаже д. Кошниця.

народні пісні, котрі пізнійше покладено на ноти. Не диктував же її листів до Опанаса Марковича сам Опанас Маркович, бо це було фізично не можливе, і не був співробітником оповідань, котрі вона писала здалека від нього і про котрі доносила йому в листах, як про щось нове, не відоме йому.

Ні. Марія Марковичева, добувши собі власною працею основне знання української мови і пізнавши народний побут, психіку українського народу, його світогляд, «випивши найкращу росу з українських квіток», підготувилася як немож краще до своєї літературної праці. Побут у Києві, а властиво на селі під Києвом, був одним з етапів того підготовлення. Хоч з боку матеріального жилося тут Марковичевій бідно й погано, так зате духово, будуча письменниця, збагатилася незвичайно, придбала собі цінности, за котрі незабаром мала здобути велику й добре заслужену славу.

Все те, гадаю, не без значіння для характеристики Марії Марковичевої і для її мужа. Не зважаючи на біду, вони не кидають своєї улюбленої праці. Марія, хоч з такими аристократичними традиціями, зближається до народу і нема нігде сліду, щоби вона нарікала на свою недолю, на те, що в їх бідній хатині навіть дверей нема. Навпаки з листу, про котрий вище була мова, видно, що вона тішилася тою прихильністю, яку собі між селянками здобула. Вона так живо, так сердечно розказує Опанасови про свою стрічу з кумою, а про матеріальні злидні забуває, ніби їх ніколи й не було. Якже вона мусіла любити Україну й український народ з яким запалом підготовлялася до праці на полі української літератури, коли за тою працею забувала про себе!

І якже супроти того виглядають всі ті докори, що ніби то вона була егоїстка, що в неї одно було на слові, а друге на ділі, що вона й не була Українкою, лиш убралася в чужі пера, щоб на полі української літератури здобути собі славу!

Гадаю, що відповідь лишня.

Для характеристики, з яких джерел впливали такі закиди, наведу слова Н. Ш-ова про етнографічну діяльність Марковичевої. Шугуров (Ш-ов) пише:

.... еще въ сборникѣ южнорусскихъ пѣсень, изданномъ Амвросіемъ Лук. Метлиискимъ было помѣщено много пѣсень, которыя значились собранными «М. А. Марковичевою». Сборникъ этотъ вышелъ въ 1854 году, когда Аф. Вас. жилъ въ ссылкѣ въ Орлѣ, а Марья Александровна, только что вышедши за него замужъ, какъ говорятъ, еще не бывала въ Малороссіи; это было тогда, когда съ именъ лицъ, участвовавшихъ въ Кирило-Мефодіевкомъ братствѣ, еще не была снята опала, что и заставляло ихъ, появляясь въ литературѣ, скрывать свои дѣйствительныя имена вымышленными чужими.... Гдѣ и когда М. А. Марковичъ успѣла собирать упомянутыя пѣсни и мотивы — представляется въ такой же степени загадочнымъ, какъ и то, какимъ образомъ она, будучи великороссіянкою и не живши прежде въ Малороссіи, послѣ выхода замужъ за Аф. Вас. вдругъ сдѣлалась украинскою писательницею, съ первыхъ своихъ произведеній обратившею на себя вниманіе критики, какъ вѣрнымъ изображеніемъ малорусскаго народнаго быта, такъ и прекраснымъ украинскимъ языкомъ.»¹⁾

Хто прочитав таку «критику» та ще в поважнім українськiм журналі, яким безперечно була «Кіевская Старина», цей міг погадати, що з авторством Марка Вовчка дійсно щось не так, як треба. Марковичева не була на Україні, а записувала українські народні пісні, не бачила українського народу, а описувала його звичаї і обичаї та ще такою мовою, як ніхто другий.

Не що інше, а писав те все її муж, тільки йому не вільно було виступати під власним іменем і тому

¹⁾ Кіевская Старина, 1893, V. 269.

він підписував свою жінку. Такі наклепи приймалися і ширилися тим більше, що людина, на котру їх пускали, жила, а не боронилася. Видно, так воно й було. Але хто уважно прочитає «критику» Шугурова, цей побачить, що в ній, що слово, то брехня. Маркович в 1854 році на заслання! А з урядового формуляра видно, що він 1851 року покинув службу в Орлі, де перебував на заслання, дістав дозвіл вернути і на Різдво того ж року був уже в Чернигові.

Марія Марковичева 1854 року виходить заміж за Марковича! А ми знаємо, що Опанас оженився з Марією зимою 1851 року і як молоде подружжя поїхали вони на Україну.

До 1854 року Марія не була на Україні! А вона як раз від 1851 до 1854 перебувала в Чернигові, в Києві, в Качанівці і знову жила на селі під Києвом.

З Марковича до 1854 року не була знята опала! — А він до того часу був уже державним урядником і одержав навіть «Высочайшую благодарность».

На таких то матеріялах будували вороги Марії Марковичевої свої обвинувачення. Це незвичайно характеристичне і — сміле. Бо людина, котру обвинувачувано, мала докази в руках, котрими могла оборонити себе, а обжалувати їх, як не совісних письменників.

Не зробила того, бо як з листів Лобача-Жученка знаємо, не цікавилася й не знала навіть, що про неї писали.

В Немирові.

Марковичі приїхали до Немирова перед початком шкільного року 1855.

Немирів недалечко від Брацлава, (на північний схід), невеличкий подільський городок, брацлавського повіту.

Місцевість відома ще з XIV століття, колись Мирів. Мешканців кілька тисяч. Гуральні, цегольні, досить великі торги.

У тих часах, як до Немирова приїхали Марковнчі, він мало чим ріжнився від якого небудь більшого українського села.

Але була тут мужеська гімназія, що вважалася одною з кращих на українських землях. Її в значній частині удержував своїми грішми польський граф Потоцький, якому належав Немирів і який у Брацлавщині мав великі маєтки.

Тую гімназію польські пани вважали ніби за свою і радо посилали до неї своїх синів. Пани були багаті і за утримання своїх синів платили великі гроші, від 500 до 700 рублів сріблом.

Коли погадати, що життя було дешеве, бо за яких тридцять копійок можна було купити гуску, так цих 500—700 рублів, то була велика сума.

Не одна немирівська родина з того й жила, і добре жила, що брала учеників на мешкання та на харчі.

Багато учеників Поляків у Немирові та чимало польських панів і всяких панських економів, тощо кругом Немирова, надавало цьому місточкови мішаний, польсько-український характер. Скрізь по хатах чути було польську мову.

В тих польських кругах місцевим героєм вважався Сава Чалний, гайдамацький ватажок, що перейшов до Поляків, був командантом немирівської польської міліції і переслідував гайдамаків, за що його і вбив загін Гната Голого 1741 року¹⁾. Про цього Саву Чалого й осталася гарна, сумовнта народня пісня.

Гімназія, як на ті часи була поставлена гарно; мала добрі учительські сили:

Історії навчав Автоном Григорович Теодорович, російської мови й літератури Микита Василевнч Барщевський, Ілля Петрович Дорошен математик²⁾, а Опанаса

¹⁾ «Кіевская Старина» 1887. ч. XI. стор. 471—490.

²⁾ Так пише у своїх споминах Віленський, котрий і сам учився тоді в Немирові, так певне й тямив, хто якого предмету вчив. У других джерелах Дорошенко названий учителем географії. Коли

Марковича іменовано учителем географії, бо як вище була згадка, йому не довіряли, раз тому, що був «українофілом», а по друге, ізза «неблагонадежного прошлаго».

Директором немировської гімназії був Михайло Андрієвич Тулов, а інспектором Дельсаль. Тулова загально поважали й любили, про нього й згадують, як про «незабутнього Тулова».

При гімназії був пансіон для учеників, і крім того гімназійна кольонія, себто інтернат учителів, що брали на повне утримання гімназистів.

Тую кольонію складали вище названі учителі: Дорошенко, Теодорович і Барцевський.

Марковичі, по словам їх сина («Союзъ женщинъ» 1908. ч. 1) зразу жили в Немирові бідно. Мешкали в простій хаті, у них майже не було меблів. А всеж таки в тих порожніх стінах було гамірно й весело. Опанас мав хист притягати до себе людей. І в Немирові в Марковичів завелись скоро знайомі й приятелі. Читали, грали й співали, дімок гомонів як улії.

Богато матеріялів до побуту Марковичів у Немирові не маємо, а з тих, що є, можна догадуватися, що це бідне життя не трівало довго. Бідне, бо число годин учительських було обмежене, а платня молодого вчителя невеличка. Може добрі приятелі й подбали про те, щоб дати поміч молодому подружжю. З поміж них оден тільки Маркович і був жонатий, тому то його й прийняли до гімназійної кольонії, в котрій він, а властиво його жінка заправляла усім господарством. Тоді мабуть і мешкання змінили на краще і взяли прислугу, щоб було кому і хату чисто тримати і в кухні варити їжу.

Як Марковичка поїхала з Немирова в гостину до Орла, то в листі до мужа питалася: «Як у вас хазаїство

зважити, що на вчителя географії призначений був Опанас Маркович, то може певніше так гадати, що Дорошенко вчив математики, хоч був по фаху географом. — Та це для життєписі Марка Вовчка не важне.

іде? Чи прийшла нова кухарка і яка вона?» А в другім листі питається: «Яку кухарку відправили? Чи Лобощьку, чи ту, що прийшла з села? Чи добре ви зробили відправивши сільську? Вона, кажуть, готує краще ніж поварі і доброго норову.» З того й видно, що самих кухарок було дві, — не те, що перше в Чернигові, де оден кріпак Іван, був і кухарем і покоєвим і всім, та ще через свою неохайність доводив молоду паню до сліз і ставав причиною домашніх неспокоїв, — і не так як на київським передмістю, в тій хатині без дверей, де тільки прислуги й було, що якась сільська дівчина. Тепер у Марковичів крім двох кухарок була ще й нянька, бо Марковичева знов таки в одному з листів пише до мужа: «Скажи няньці, що я хочу, щоб вона зосталася у мене.»¹⁾ Як були кухарки та нянька, то може й покоєвої не бракувало. Одним словом Марковичі зажили краще, завдяки отсій гімназійній кольонії, в котрій проживали учителі й ученики. Учителі жили ніби у якійсь комуні, віддавали Марковичам платню, певно лишивши собі дещо на дрібні видатки, а ученики платили 500 до 700 карбованців за своє утримання.

Видно, що стосунки між учениками і Марковичами були гарні, бо Марковичева у своїх листах до мужа не забуває про них. «Паничам нашим ми усі кланяємось», «Я всім паничам кланяюсь і Богдан тоже, — цілує», «Ученикам кланяйтесь», пише вона. Деяких із тих «паничів» навіть по імени згадує, як ось Мечислава Крижановського та високого Митю та Вжеща, котрий її маленького сінка у возику возив. Із слова «панич» видно, що це були сини панів ідичів, а з того, що вона їм кланяється знати, що це були не хлопчики малі.

Про стосунки Марковичів до товаришів-учителів пише Дмитро Вілеєвський. «Коло неї (коло Марії Марковичевої) купчилися всі ці милі люде, — лицарі чести і

¹⁾ Орел, 27 сентября.

содружества. Всі вони були Українці, прихильники Тараса Шевченка, народники, що, може бути, мріяли про долю меншого брата, але в широкому розумінні, всі вони любили Україну, всі шанували її старовину, але вузьких думок про відродження єдиної України не плекали, а цікавилися долею всієї Росії. Ніколи я не помічав у них тої дрібязковоти, котра виявляється в зовнішніх ознаках, одежі (свитках і вишиваних сорочках) та в українській говірці. Убіралися вони, як і годиться учителям, пристойно, говорили між собою звичайною російською (не зовсім чистою) мовою але думали широко і докладно, і мабуть з більшим глуздом, ніж генерішні одеські Українці. Шанували вони не тільки Шевченка, але великоруських проводирів думки і думали про спільне добро.»¹⁾

В цих споминах не важно відділити зерно від полови, правду, — не скажу, від брехні, — а від помилок. Правда те, що всі були Українці, прихильники Тараса Шевченка, народники, мріяли про долю меншого брата, любили Україну, шанували її старовину, а решта аж до несмачного вислову на адресу одеських Українців, іде на рахунок власних поглядів і політичних переконань Дмитра Віленського. Так він дивився на старости своїх літ, та з того не можна вносити, що так гадали Дорошенко, Теодорович, Барцевський, Опанас Маркович і всі ці лицарі чести і содружества, котрих він, як молодий хлопець не міг зрозуміти.

Що вони вдягалися не в светки а в «пристойне» вбрання, «як годиться учителям», це річ можлива, бо немирівська гімназія була панська, аристократична і учителям, котрі приймали до свого інтернату «панічів» треба було з тим числитися. Але, щоб свідомі Українці, прихильники Тараса Шевченка, котрі мріяли про долю меншого брата, любили Україну і шанували її старовину, разом із тим нібито турбувалися долею цілої Росії і не

¹⁾ Наша книжка, стор. 231.

виявляли сепаратистичних, чисто українських стремлінь, — це вже ніяк не підходить до себе, не римується з собою, як Німці кажуть. Так само не виглядає правдиво, щоб у хаті Марковичів, ціле товариство балакало російською, хоч не чистою, мовою. В школі — так, але в хаті, ні. Колиб це була правда, то якже би тоді, малий їх синок не навчився російської мови, а балакав тільки по українськи і, — як тоді пояснити це явище, що Марія Марковичева виїхавши з Немирова в гостину до Орла, писала до чоловіка лиш по українськи і то такою гарною, чистою, народньою мовою? Колиб вона і з мужем і з «паничами» і з учителями балакала по російськи, то їй і на гадку не прийшло би писати по українськи. Це ясне. А що малий її син, Богдась, саме в Немирові назчився української і тільки української мови, на це маємо повно і певних згадок у листах Марії до Опанаса, писаних з Орла:

«Богдась хоч би однісеньке словечко сказав по руськи, — по нашому та по нашому, та як я говорю, то він так і вється коло мене; ,мамо, то башмак — черевик? Черевик? Щоб то я сказала — черевик. А один панок, се ще в дорозі: ,ти, каже, хохол', Як же він обидився, світе мій! ,Як би він перше се сказав, то я б і орішків од його не взяв, мамо: Я собі йому скажу, що він кацап'. Тай налаяв так Митю Василева: той каже йому ,хохол!' ,А ти сам хохол і кацап, а я тільки Богдась!' — каже».

«Дядінька вчора не слав по обіді і у проходку не пішов, все з Богдасем говорити ,Что у тебя, пазуха это?' ,І ви маєте пазуху, дідуно, — відповідає'. ,Что, что, Богдасю?' ,У вас єсть пазуха, то згчить — ви маєте пазуху'. То так усе говорить твій Богдась....»

Або знов: «Богдасеви годять, почали і говорити по нашому. Коля¹⁾ то таки і добре говорить, тільки й чути по покоях: *сховав, утік, поцілуй мене, чи любиш*

¹⁾ Син тітки Марії Олександрівни.

мене, коник, поганяти, навіть і дядько, то і той говорить по нашому. А було тут з Богдасем, як тітка почала грати: ,погано, та й годі': Заграй мені — ,Дід рудий', ,заграй', та ,заграй'; та аж у плач твій Богдась. Мусіла вже козака йому заграти. А ще було отщо: тутешній хлопець каже Якимови хлопчикови¹⁾; ,чи тому правда, що Малороссіянин галушкою вдавився?' ,ні, каже Яким, се не правда, тільки правда, що Руський кашею вдавився, от се то правда'. А тут де взявся Богдась — так і присікався: ,кашею, кашею', — То сміху було! Вже тепер, як він такий грізний, то ніхто й не каже нічого такого, щоб його не вразить.»

А ще далі: «Як приїдемо до тебе, мій друже, то розкажем тобі, як бився Петро Дорошенко, і всі його діяння, а також і Богдана Хмельницького з синами, бо се вже ми добре знаємо, без омилки. От колиб послухав, як він роспитувався про Петра Дорошенка, та чи знаєш на що звів? Купи йому ножа, мамо, то і він буде воюватись. «І не жалкож тобі буде, Богдасю?» — «Ні, мамо, не жалко буде, купи мені ножа.» Я аж залякалася, та все ходить за мною: «на що його женули (тобто його вигнали) од війська, на що, — я дуже не хочу.» От такий то Богдась твій.

Ще в однім листі пише Марія Опанасови:

«Усі говорять до Богдася по нашому і як вже там не говорять, а говорять. Дуже жадаю, щоб ти послухав, як Богдась почне оповідати про діяння Дорошенка і Хмельницького. Він оповідає не довго, та добре якось. Я бачу, як він *сознання у одпалих Українців будить*...²⁾ ей же Богу мовму, що так.

Ти знаєш, що тут їх чимало у Орлі.»

З тих виїмків видно, що Богдась, єдина дитина Марковичів, тільки по українськи балакав і що російська

¹⁾ Що приїхав з Чернігівщини разом з Марією Олександрівною.

²⁾ підчеркнення наше.

мова вражала його як щось чуже і нове. Доказ, що в хаті він московської мови і не чував.

Та ще ті листи говорять ясно, що й сама Марія Марковичева вже тоді (1857 р.) прегарно по українськи писала, так само писала листи, як і оповідання. Якоїсь окремої, літературної мови у неї не було. Вона балакає з мужем, як балакають герої її оповідань з собою. Це її і розговірна і літературна, одна мова.

Мабуть чи не найближче до Марковичів за час немирівського побуту стояв Ілля Петрович Дорошенко. Вони навіть жили гуртом на кооперативних основах. Була це людина не лиш чесна й розумна, але й свідомо своєї української національності. Його лист, до Опанаса Марковича, (з 5 червня 1860 р. з Чернигова), писаний дуже гарною українською мовою. Він навіть виявляє деякі спільні прикмети з мовою в українських листах Марковичевої.

З того можна вносити, що з немирівським кружку, серед котрого жили Марковичі, великої турботи про цілу Росію не було. Певно, що балакалося й про загальні питання, літературні й політично-суспільні, от хоч би й про знесення кріпацтва, певно, що крім Шевченка читали там і російських авторів, бо не було українських журналів, а наших книжок являлося мало, алеж загальний настрій був все таки український.

Як що про чужу домішку говорити, то чи не правдивіше буде згадати про впливи польські. Знаємо, що польський елемент не тільки в Брацлавщині, і на Поділлі, але й у Києві, на кілька літ перед вибухом повстання 1863 року проявляв сильнішу енергію, ніж перед тим. Скрізь були польські тайні, або замасковані гуртки, велася агітація «за васю і нашу вольність», поляки старалися серед Українців підготувати собі, коли не союзників, так симпатиків для свого революційного руху.

Що Марковичі жили з Поляками в Немирові, а може і поза Немировом, з панами, котрих діти були в їх ін-

тернаті, це певно, але з котрими і як, — на це нам покищо бракує певних матеріалів.

Марія дуже добре говорила по польськи і від Поляків ніколи не бокувала, за що їй навіть Тургенєв дорікав злегка.

Можна гадати, що в Немирові Українці і Поляки ставилися до Москалів, як до ворога, що на російську культуру дивилися вони, як на камінь, котрий одним і другим сниняв дорогу до волі. Що до Марії, то вона вже тоді Росію вважала чужою. Українська мова, то була її мова, «наша мова», як вона пише. Тішиться, коли її Богдась «сознання у одпалих Українців будить». Вона знає українську історію, виховує сина це то патріотично, але аж шовіністично, купує і читає Кониського, Бантиш-Каменського, Рігельмана, Марковича, знає, хоч і чужою ще тоді, українську літературу, словом — вона українка.

В Немирові довершився процес так званої українізації Марка Вовчка.

Цього слова уживаємо часто, але невластиво. Не була це українізація в розумінню перероблення Московки на Українку, а краще національне освідомлення людини, в котрій жилах плила українська кров і котра в своїй душі почувала любов до українського народу. Колиб не це, то дійсно годі булоб уявити собі, як чужинка могла так глибоко і так сердечно відчуту нашу душу народню, як вона могла так пронизливо зазирнути в її глибину, як вона могла думати по українськи. Можна дуже добре володіти чужою літературною мовою, можна нею навіть писати, і то бездоганно, наукові й літературні твори, тільки не ліричні, дійсно ліричні поезії, і не такі оповідання з селянського життя, як «Народні Оповідання» Марка Вовчка. Тут треба не тільки писати, але й чути й думати по українськи. А читачеві, котрий дійсно не тільки розуміє, але й відчуває трагізм героїв Марка Вовчка, навіть через голову не перейде, щоби ця письменниця думала по російськи, а писала по україн-

ськи, — тут перед нами збувається процес не вправного володіння літературним пером, а творчість, у якій вражіння, переживання, і передача їх у мистецькій формі сплітаються у щось одно, суцільне й нероздільне. Тут затрається часто-густо різниця між авторкою, а її героїнею, між нею, а її твором, тут маємо вислід справжньої творчости, в якій мова й етнографічний апарат були тільки солідним підготовленням до того, що давав із себе ум і що виявляло серце. Тут навіть так звана інтуїція творча не вистарчає, тут треба того споріднення по крові і по душі, котрого нігде й від нікого не навчнися. Найкращий пейзажист не намалює українського краєвиду, коли він не зріс під українським небом і коли українське сонце не нагріло його душі. Це буде ефект, а не мистецька еманация всього того, що творча душа носить у собі, що вона хоче, так хоче, що аж мусить сказати від себе, щоб воно дальше жило й творило. Дійсно вражливий і вдумливий читач «Сестри», «Двох синів», «Інститутки» забуде про зміну літературної манери, про иньшу техніку, якою орудують нинішні письменники і ці твори промовлятимуть невідкупною мовою людської душі, дихнуть на нього ароматом життя, котре зміняє свої форми та не зміняє суті.

Ще раз підчеркую, щоби так і такі твори написати, треба не тільки принести на світ великої міри літературний дар, але й споріднення фізичне і психічне з предметом творчої обсервації, з літературними темами.

Те, що треба принести з собою на світ і те, що можна набути дорогою пильної праці, щоб бути творчим письменником, зєдналося в авторці «Народніх Оповідань».

Розуміється, що балакання про всяке співробітництво аж до співавторства при таким творенню відпадає і переходить у сферу звичайних літературних анекдотів.

Щось таке можуть казати та ще обстоювати при тім, що кажуть, тільки люди, котрі совгаються по верху літератури, але не мають дару увійти в «секрети літератур-

ної творчості», в той незвичайно складний апарат, в якому родяться знамениті мистецькі твори.

Друга річ впливи.

Без них не обходяться навіть найбільші генії. Як у малярстві нема красок самих по собі, а є кольористичне явище, льогічно сконструоване в даний момент, як у краєвиді небо забарвлює воду, а водна імла зливається з повітрям, як там світла й тіни, це не чорні та білі плями, а сполука і гра найвсілякіїших красок і відтінків, так і в літературних творах, нема нічого первісного, зівсім оригіального, від нікого й від нічого не залежного. Сказав колись Гете: «колиб я був приневолений признатися, скільки я винен моїм великим попередникам і сучасникам, то могого власного осталася б мала жмінка. Даємо із себе тільки спосібности, а наш розвиток завдячуємо тисячам впливів того великого світа, від якого ми все собі присвоюємо, що тільки нам відповідає.»

Коли відкинути це самопризнання, цю горду покору, на яку можуть дозволити собі тільки дійсно великі й творчі уми, такі як Гете, то все таки треба признати, що мистець творить у життю, між людьми і що одно і друге мусить впливати на нього.

Тому то й годі виключати вплив на творчість Марковичевої такої близької до неї людини, як її муж Опанас.

Опанас був без сумніву поетична душа, поет у життю, чоловік, котрий поетично дивився на світ. Він гарно знав українську мову, — як етнограф, збирач українських пісень, приказок, тощо. В його було чимале багатство словне, хоч великого дару слова в українських писаннях Опанаса не видно. Вже хоч би тому він мусів впливати на Марковичку, котра пильно студіювала українську мову. Можна уявити собі, що вона нераз радилася свого чоловіка у тих студіях.

До того він був непересічним типом справжнього Українця, котрий скрізь вносив українську атмосферу, і своїй жінці не давав забути про Україну. Як брати річ не поетично, а реально, то можна сказати, що він таким

чином дійсно чимало заслужився, що великий талант Марка Вовчка не пропав для нашої літератури. Можливо, що колиб вона віддалася була за якогось московського дідича, то можеб ми й не бачили її Оповідань. А так Опанас повів її на Україну, зближив до українського суспільства і впровадив у сферу етнографічних питань, котрими й сам цікавився більше усього. А від етнографії до народніх оповідань було вже недалеко.

Отце і його велика заслуга, куди більша від якогось там співробітництва, котре обмежувалося до лексикальних поправок, які Марія Марковичева здебільшого відкидала і то не без причини. Його поправки звичайно не звязані органічно з її мовою, котра має свій окремий тип, свій власний аромат, хоч ще так близька до народньої мови. Поправки Куліша куди ближче підходять до стилю Марка Вовчка.

Та як би воно й не було, в Немирові Марія з Віленських Марковичева стала знаменитим Марком Вовчком. Таким чином Немирів так само звязаний з «Народніми Оповіданнями», як «Енеїда» з Полтавою, «Маруся» з Харковом і Основою а «Кобзар» з Петербургом.

У Немирові на тій хаті, де мешкали Марковичі, повинна висіти табличка: «Тут жила й писала свої знамениті оповідання Марія Марковичева.»

Чи відомо кому, де тая хата стоїть, або стояла, — не знаю. А шкода, бо такі місця у культурних народів бувають національними святинами. У Німеччині майже нема міста й містечка, котре не славилося бними. В деяких їх навіть багато. Такий Ваймар, приміром, виглядає як оден музей: Гете, Шіллер, Вілянд, Ліст, Нічше — про кого не говорить цей малий, чудовий городок, що таку велику роль відіграв в історії німецької культури! У нас таких памяток куди менше і тим більшу ціну повинніб вони мати. Та на жаль, не мають. На кожному кроці забуття і запустіння. Навіть історія таких знаменитих літературних появ, як Вовчкові «Народні Оповідання» не прояснена, скрізь доводиться блукати серед

здогадів, будувати гіпотези, замість подавати історичні певні факти.

А між тим нема сумніву, що «Народні Оповідання» Марка Вовчка, це шедевр української літератури. Тут у перше українська проза засяла таким сявком ясним, як поезія в «Кобзарі». І в перше народня душа заговорила так щиро, безпосередно, так гарно, як ні в однім давнішій оповіданню і в мало котрім із пізнійших. «Народні Оповідання» мали ще й те велике значіння, що зробили українську літературу голосною, були незбитим доказом, що це не видумка якогось гуртка фантастів, а дійсність, з котрою треба числитися. На підйом духа серед Українців мали вони теж дуже великий вплив, — а про дальший розвій української прози нема що й говорити. До Федьковича і Стефаника наші новеліст стараться писати як Марко Вовчок і що лиш ці два великі мистці дали новий тип новелі з життя українського селянства. Тимто й заслужують Вовчкові оповідання, щоби докладно прослідити їх генезу, щоби знати як де і коли вони явилися на світ, не друком, а пером на папері,

На жаль нині годі і на це питання докладно відповісти. І тут, як давнійше, треба потішатися надією, що помертні папері Марії з Віленських Марковичевої-Лобач-Жученкової скривають ще не одну невідому нам тайну. Ці папері в Пушкінськім домі в Москві і поки що, нам годі дібратися до них. Але є люде, котрим доступ до них і близький і лекший; може вони поцікавляться тим цінним скарбом. Нам доводиться стояти на тому, що здебільшого прослідив і сказав покінний Доманицький з додатком власних здогадів, котрі все таки тільки здогади.

Покінний Доманицький, розглядаючи питання Кулішевої редакційної праці над «Народніми Оповіданнями» наводить слова Марковичевої: «Поправок зовсім нема; щоб там що бул вставлено, — ні, тільки де то счеркнуто, бо каже Куліш, що я дуже сиплю багатствами —

треба надалі берегти . . . » А даліше пише Доманицький:

«Яснішого свідочтва, здається, не треба! Але колиб хто захотів запідозріти правдивість того, що говорить про поправки Куліша в писаннях Марії Олександровни (сама вона)¹⁾, то я повинен сказати, що серед паперів збереглися *оригінали тих 12 оповідань* що були у Куліша, і Куліш 11 з них видрукував, а 12-е, «Чари» придержав і умістив згодом, р. 1660 у збірнику своїм «Хата». Се дуже дорогий документ. З цього ми можемо бачити первісний текст тих оповідань (всі вони писані рукою Марії Олександровни а і значна частина їх була віддана просто у друкарню, бо в рукописі поставлені скрізь наголоси, абзаци, олівцем позначено «набирать до сихъ поръ», прізвища наборщиків і т. п.) По сих рукописах сладалося в друкарні перше видання «Народніх повісток»²⁾ Марка Вовчка. В рукописі скрізь пороблено поправки Куліша. І мушу сказати, що Марія Олександровна у тільки що цитованім листі своїм пише святу правду-поправок тих аж надто небагато, але треба сказати правду, що правлячи коректу, Куліш ще стільки поробив як у рукописі. Але й беручи се на увагу, поправки сі не вимагали од Куліша якоїсь саможертви, як се йому здавалося . . . Ще згадаю, що Куліш позакреслював скрізь дати під оповіданнями, а се для нас не байдужа річ. Тільки під першими оповіданнями: «Викуп», «Знай Ляше», «Свекруха» і «Чумак» немає дат, а решта 8 — датовані ось коли: «Одарка» — 15 цвітня 1857 року, «Максим Гримач» — 16 цвітня 1857 року «Сон» — 18 цвітня, «Сестра» — 1 липня, «Козацька кров» — (також і «Данило Гурч») 2 липня, «Козачка» — 4 липня, «Панська воля» — 8 липня.

¹⁾ вставка наша.

²⁾ Не знаю, чому Дом. вжив такої назви. У виданню з 1858 року вони називаються не «повістки», а «Оповідання», що й видно в долученого факсіміле.

З цього ми бачимо, що раніш половини липня 1857 року Куліш не міг їх мати в своїх руках»

Безперечно, що подані дати можуть бути тільки terminus post quem non але коли саме написані Оповідання, чи року 1857, чи раніш, — сього запевне не скажу¹⁾. Факт тільки те, що найперші два оповідання («Сестра» і «Знай Ляше»)²⁾ — як стоїть під оригіналом: «оба истинныя происшествія. Послѣднее случилось недалеко отъ Звенигородки». Як се так і деякі деталі в «Сестрі» немов би показують на найтісніший звязок їх із київським періодом Марії Олександровни³⁾.

Отсей рукописний збірник оповідань Марка Вовчка це дійсно дуже дорогий документ, для вирішення питання, хто був автором «Народніх оповідань» і яку участь приймав Куліш у їх зредагованню.

Колиж хто хоче будувати на ньому хронологію цих творів і вирішувати питання, коли Марковичева стала писати свої оповідання, то натрафить на багато сумнівів, які вирішити важко.

Збірка (цей дорогий документ, як її називає Доманицький), складається з 74 листків листового паперу, зшитих в одну брошуру, в паперовій синій окладинці (обгортці). Хто їх сшив, чи Куліш, чи Марковичка не відомо. Та мабуть, Марковичка писала свої рукописи аркушами, так їх і складали в друкарні, а тоді, що лиш зшити, щоб не розлетілися.

Папір тільки розмірами підходить до себе, а виробом ні. «Викуп», «Знай Ляше», «Свекруха», «Чумак», писані на папері, на котрім в горі, на ліво витиснений знак: Paris, а над ним корона з трьома листками.

¹⁾ підчеркнення наше.

²⁾ Чому «найперші — не знаю. «Сестра» стоїть у першій виданню на першій місці, але «Знай Ляше», на 9, а в рукописній збірці ані «Сестра», ні «Знай Ляше» не стоять на першій місці, тільки «Викуп», хронологічно ж перша «Одарка».

³⁾ В. Доманицький: Марія Олександровна Маркович — авторка «Народніх оповідань». Літ. Наук. Вістник, 1908, збіжка I. стор. 66 і 67.

«Сестра» писана на папері грубшим, жовтійшим і з знаком: «фабрики Аристархова», на таким самим па-самім папері писана й «Панська воля». «Одарка має знову знак «Paris», так само «Грімач», «Сон», «Чари», а «Козацька кров» і «Козачка», знову на папері «фабрики Аристархова».

Разом із папером змінений також почерк.

На папері Paris письмо виразнійше, на папері фабрики Аристархова воно дуже дрібне.

Отже так: 7) *Викуп, Знай Ляше, Свекруха, Чумак, Одарка, Максим Грімач, Сон* — писані на папері Paris письмом виразнійшим, більше мужеським, стрічок 20 до 28 на сторінку, букв у стрічці коло 30. 2) *Сестра, Панська воля, Козацька кров* (Данило Гурч) і *Козачка* та ще й «*Чари*», писані на папері з фабрики Аристархова, письмом дуже дрібненьким, від 34 до 38 стрічок на сторінці, отже о 10 стрічок більше, ніж у тамтих і букв у стрічці коло 40, значиться теж на 10 більше.

Гадаю, що ті дві групи розмежовані не лиш родом паперу і чорнилом (у групі 2 воно темнійше), але й часом. На мій погляд група 2, на чолі котрої стоїть «Сестра» старша, а група з «Викупом» на чолі, молодша.

І ще одно: «Сестра», «Панська воля», «Козацька кров» і «Козачка» не мають після титулів *мотто*, а інші мають. Гадаю, що ідея давати такі мота, прийшла Кулішеві до голови не зразу, а пізнійше.

До «Викупу» підібрав Куліш такі слова:

Ой визволи, Боже, нас всіх, бідних невільників з тяжкої неволі!

До «Знай Ляше!»:

Мамо, закрий мені очі, щоб мені на того Ляха не дивитись! (Старосвітська гутірка).

До «Свекрухи»:

Ледача невістка, ледача,

Та й до роботи не вдача! (Пісня.)

«Чумак» не має мота.

До «Одарки» підбрано:

Чи не було річеньки утопитись мені?
Чи не було кращого полюбитись мені?
Довелося стидо-бриду
Ціловати мого виду,
Нещастя моє!
Недоле моя! (Пісня.)

«Грімач» без мота.

До «Сну» додано:

Ой колиб того Син Божий намножив(?),
Хто щирі любовці на сей світ проложив!
Щирії любовці — серденьку одрада.... (Пісня.)

До «Чарів»:

Прибудь, прибудь, мій миленький,
Ой я тобі рада буду:
Яж без тебе усю ніченьку
Як сива голубка гуду. (Пісня.)

На скріплення здогаду, що група друга старша, наводжу ще й таку важну річ, як Кулішеві поправки. У «Сестрі» їх досить багато, а у «Викупі» майже нема. Гадаю, що Марковичева чим даліше, тим вправнійше й певнійше писала, так, що Кулішеві не було й що справляти.

Дати, які поставлено під деякими оповіданнями, рукою Марковички, довільні. Це рішучо не дати написання, а переписання, а може лиш прочитання рукопису, бо ми знаємо, хоч би з листів, що Марковичева пильно працювала над своїми творами, не писала від руки, а між тим з дат виходило би, що вона «Грімача» написала 16 цвітня а «Сон» 18, «Гурча» 2, а «Козачку» 4 липня і т. д.

Зрештою ті дати вона посчеркувала своєю власною рукою, а Куліш у першій виданню їх теж не подав, значить вони не актуальні, на них нема що будувати хронології, бо вони не вияснюють, а тільки заплутують це питання.

Гадаю, що «Сестра» і «Панська воля» написані найскорше і тому Куліш саме «Сестру» поставив на початку першого видання.

Та все це лиш здогади, бо ми маємо відписи зготовлені до друку, а не первописи оповідань Марковичевої. Може ті первописи й зберіглися між її посмертними наперами, а тоді на тій підставі можна буде усталити їх хронологію.

Чому покійний Доманицький називає «Сестру» і «Знай Ляше» двома найпершими оповіданнями Марка Вовчка, не розумію. Він каже, що «сі оповідання, певніш усього й були поперед усього послані Кулішеві». Це не можливо (як що мова про відомий «дорогий документ»), а не можливо тому, що «Знай Ляше» починається на тій самій картці, на котрій кінчається «Викуп». (Одна сторона того самого листка паперу кінець «Викупу», а друга початок «Знай Ляше!»). Отже як посилала Марковичева «Знай Ляше!», то мусіла б післати й «Викуп».

І тому також дописка «Оба розказа истинное происшествіе» і т. д. написана і перечеркнена рукою самої Марковичевої, може відноситися тільки до «Знай Ляше!» і до «Викупу», а ніколи до «Знай Ляше!» і до «Сестри». («Сестра» стоїть окремо, геть пізнійше від «Знай Ляше!» В ній і папір інший і почерк другий.) Натомісць «Сестра» і «Панська воля» так само звязані з собою, як «Викуп» і «Знай Ляше!». На одній сторінці того самого листка кінчається «Сестра», а на другій починається «Панська воля». І їх то, на мою гадку, Марковичева й післала Кулішеві¹⁾ як спробу своїх писань. Уявляю собі, що Куліш похвалив ці оповідання, захопив

¹⁾ Що дати під рукописами Марковичевої це не дати написання, а павіть і не переписання, видно з того, що під «Панською волею» стоїть «8 липця 1857 року», а цензурний дозвід датований 7 августом тогож року. За той час мусіла посилка з Немирова дійти до Куліша, він мусів її справити, предложити до цензури й добитися дозволу. Такий поспіх був би на всякий спосіб чимсь незвичайним.

авторку до дальшого писання і Марковичева післала йому дальших 10, з котрих 9¹⁾ увійшло до першого видання «Народніх Оповідань», а «Чари» лишилися до збірки «Хата», що вийшла 1860 року. Всі ті 11 оповідань, що появилися у першому виданню, від «Сестри» до «Данила Гурча», збудовані на реальнім, побутовім ґрунті, «Чари» своїм містично-фантастичним змістом не підходять до них і тому Куліш видрукував їх окремо.

Д. Бойко пише²⁾: «Мабуть одержавши від Куліша згоду на друкування її оповідань, Марія Олександровна в листі переписала начисто ще нові оповідання: Сестра — 1 іюля, Козацька кров (Данило Гурч) — 2 іюля, Козачка — 4 іюля, Панська воля (Горпина) — 8 іюля, і з цими оповіданнями подалася в Орел, а по дорозі заїхала до Білозерських.»

Цей здогад не переконує мене. Тут повно суперечностей, повно дечого прямо фізично неможливого. Скажім, що «Сестра» переписана дійсно 1 іюля 1857 р., так як написано і перечеркнено на останній сторінці того оповідання. Але ж на другій сторінці того самого листка паперу починається не «Козацька кров», а «Панська воля», значиться Марковичева, скінчивши «Сестру» 1 липня, могла 2 липня переписувати «Панську волю». Між тим під «Панською волею» стоїть написана й перечеркнена дата «8 липня 1857 року». «Козацька кров» має дату, не як д. Бойко пише «2 іюля» лиш «9 липня 1857» року, — але й ця дата перечеркнена рукою Марковичевої.

«Козачка» має дату «4 липня», але й ця дата теж не орієнтаційна. Бо коли «Козачка» написана, чи переписана 4, «Панська воля» 8, а «Козацька кров» 9 липня, то чомуж тоді на початку «Козачки» поставив Куліш свою примітку: «Въ этой повѣсти знаки препи-

¹⁾ Всіх оповідань у першому виданні 11, а саме два післані наперед, а 9 пізнійше. А може вони не йшли двома послілками а трьома, на це теж нема ніяких доказів.

²⁾ В. Бойко. Марко Вовчок. Київ 1918. стор. 53.

панія и проч. сами переправляйте, сообразно съ прежними.» (Сами — себто Марія Марковичева, бо замітка писана чорнилом, а вказівки для складачів олівцем.) «Сообразно съ прежними», значиться це оповідання було останнє, так як воно й останнім стоїть у рукописній збірці.

Коли про «Козачку мова», то згадати треба ось що. Це оповідання кінчиться словами: «А пані така, що й поховати добре не хотіла, не то помянути. Двірські люде самі і поховали й помянули нещасливу.» Але ж у рукописі Марковичевої ішли ще дві сторінки закінчення, (стрічок 62). Це закінчення починається словами: «Йшли торік до Київа наші козаки» і т. д., а кінчається: «Ой, брате Петре! Чого не бува, аби здорова наша голова!» Тих 62 сторінки закінчення відділила Марковичева від самого оповідання двома лініями (———), а з боку написала «Тутъ би й скінчити?» Видно радилася Куліша, чи не випустити його, і Куліш червоним олівцем отсе закінчення счеркнув. Воно й осталося не виправленим, так, як Марковичева написала, і на нім можна прослідити і її власний правопис і мову, бо тут Куліш не прикладав своєї редакторської руки.

Вертаючи до хронології зупинимося ще й на «Панській волі», та на «Козацькій крові». «Панська воля» має написану й перечеркнену дату «8 липня 1857 року», а «Козацька кров» («Данило Гурч») «9 липня».

Значиться протягом одного дня мусіла б Марковичева зредагувати й переписати на чисто «Козацьку кров», 13 сторінок друку! Воно можливе, але не правдоподібно. Письмо дрібосеньке, старанне, ніякого поспіху не видно. Навпаки так писати можна тільки не поспішаючись. До того Марковичева пильно приглядалася до кожної стрічки, до кожного словечка, вона до своїх писань від початку аж до кінця ставилася дуже поважно.

Коли додати, що не була вона «сама собі господиня», мала дитину, хату, завідувала пансіонатом, то тоді треба сказати, що одної днини переписати і до складу при-

готовити 13 сторінок друку, це таки за багато! Цеж 390 сторінок у місяць! При такій поспішній праці літературне жниво нашої авторки було би куди більше. Як зберемо те все до купи, то прийдеться сказати, що тих кілька дат для хронології творів Марка Вовчка не мають ніякого значіння. Вони вносять, як я вже вище згадав, тільки ще більшу плутанину. Видно, що сама Марковичева признала їх помилковими, коли власноручно пошчеркувала.

Так само не можливо, щоб Марковичева з «Сестрою», «Козацько юкровою», «Козачкою» і «Панською волею», «подалася в Орел», як гадає, д. Бойко, «а по дорозі зайшла до Білозерських».

«Сестра» має дату 1, а «Панська воля» — 8 липня, Марковичева бачилася з Кулішем між 26 а 29 серпнем, бо 26 писала до Опанаса з Чернігова, а 29 з Борзни. І в листі з Борзни, 29 пише: «бачила, Сестру» надруковану». Як 29 серпня була «Сестра» надрукована, то не могла вона її що йно тоді Кулішеви привезти. І других оповідань теж ні, бо на них уже 7 серпня був цензурний дозвіл, — значить мусів їх Куліш дістати кілька місяців перед тим. Між переписанням 12 перших оповідань, а між видрукуванням «Сестри» (29 серпня був друк готовий!) мусіло минути кілька місяців часу, коли зважити тодішні комунікаційні, цензурні, друкарські й усякі другі відносини. Гадаю, що так воно й було. Зимою, а найпізніше під весну 1857 року Марковичева, а може її чоловік, післали Кулішеви усі 12 оповідань, чи в двох, чи в трьох посылках, не знати, Куліш подав у цензуру, приготував до друку, і Марковичева відвідала його вже, як хресного батька своєї першої літературної дитини.

Вибралася вона з Немирова в половині серпня 1857 року. Перший лист з дороги, писаний до Опанаса Марковича, без дати. З нього довідуємося, що Марія Олександрівна їхала зі своїм синком, Богданом, тарантасом з віконцем. Їхали до Києва. Героєм листу, як

легко догадатися, малий Богдась. Який він цікавий, який дотепний, який мудрий! Все хоче знати: і чи білий кінь на них дивиться, і як коноплі по польськи називаються, і чи треба колесо мастити? А лиш по нашому говорять: «Бували такі, що дуже вже по московськи говорять, то й тих, ей Богу, на їх добру дорогу навертав, з ним і заговорять як слід.» Як приїхали в Київ, то хто не їде, заговорює зо всяким. «Як би ти побачив, то ей Богу, добреб натішився.»

Київ. (Пам'ятник св. Володимира і вид на Дніпро.)

В Києві Марія Марковичева відвідала Тулових. Дуже були їй раді. «В половині одинадцятої години вернулася від них. Не можна було ніяк раніше.»

Цікавий фінансовий звіт, який Марія здає свому чоловікові. Прогони, направа колеса і т. д. 21 р. 20 к. На себе видали всього 2 р. 52 к. З цього убогим дали аж 92 копійки!... Причинок до пізнішого цікавого й нероз'яшеного питання, куди Марія дівала гроші. Бідні всюди є, так у Києві, як і в Парижі! Цей видаток пояснений словами: «Стріли якогось старого чоловіка, замітав двір. бачу слабій він, змучений, побіг Богдась

та дав йому 20 гр. шей, а далі я виїшла з тарантаса, питаю: звідки? «Отдала мене нані на покуту.» Як?» «Нездухаю панщини робити, подушине оплачувати, то і отдала, щоб тут заробляв.» Ми дали йому ще 70 коп. та сліпому хлопчику 10 к. та жидівці 2.»

Цей фінансовий звіт ще й тим цікавий, що, як з нього видно, Марія не орудувала грішми, вважала потрібним вираховуватися з кожної копійки перед Опанасом. Лист кінчиться словами: «Недалеко вже і до Куліша мені; не журись.» А з того знову видно, що Марія відносилася до Куліша, як до доброго знайомого. З Опанасом же був знайомий особисто, а з Марією вони познайомилися листовно. Мабуть не одним листом обмінялися і великий жаль, що те листування не зберіглося. Воно сказало б нам більше, ніж усі дати найбистрійші згадки.

26 серпня Марія з Богдасем виїхали з Чернигова і під вечір приїхали до Борзни.

Перед виїздом Марія знову писала до Опанаса, що бачилася з Іваном з братом Ілії Петровича Дорошенка і з Варцевою, де вона зустрілася з кумою селянкою, розпитувала про свою служницю Теклю, бачила Тулуба. «Такий як... Дуже їй подобався Куц.

Обіцяла написати з Глухова, а може і з Ніжина, та тих листів, щоправда, нема.

Проїзжаючи Козелець, бачила на станції старосту. «От якби змалювати! Невеличкий собі чоловічок — чорнявенький і гордоватенький і веселий і говіркий і жартовливий, збивається і на «Возного» й на «Виборного». Ми з ним у розмову зайшли. «Наш городок глухий, так собі, от у Ніжині то буде краще постановлено. Тільки що церква у нас добра, славна.» Іван Ваніч! (То смотритель, ще молодий і з ним друге... здається, під орудою у нього, як то кажуть) — хто церкву будував? — Графиня Розумовська, одказав Ваніч, і всі здивились на церкву, наче зроду не а коні стоять приведені, — не запрягаються.»

Отсей епізод, такий живий і кольористичний, свідчить про добре вироблену літературну техніку Марії, і може стати ще одним доказом більше, що вона і без допомоги Опанаса і без коректорського Кулішевого олівця могла і зміла гарно писати.

Білів. (Церква св. Андрія.)

З Борзни написала Марія третій лист, якого відпис маємо під рукою. Він короткий, писаний перед виїздом в дальшу дорогу, датований днем 29 августа. В ньому гадка, що Марія бачила друковану «Сестру», а про Кулішем вона каже так: «Чому ж ти, назав мені, що такий він, той Куліш? що не зрозуміла, що тее за душа

Видно, що зустріч з Кулішем була для Марії милою несподіванкою. Вона собі його иньшим уявляла, письменником, ученим, до якоїсь міри «паперовим чоловіком», а побачила 38 літнього мушкетера, дуже освіченого, з товариською культурою, дуже дбайливого про свій зовнішній вигляд, гостинного.

Докладніше про тую стрічу вона написала Опанасові що лиш дібравшись до Орла, десть з початком вересня, бо по дорозі вступала ще до Опанасового брата Василя в Острі.

.... треба тобі, — пише Марія, — усе знати як було. Слухай лишень.

В одинадцятій годині поїхали ми з Чернигова і в той же день у десятій ввечері були в Мотронівці. Ніжин минули, наняли собі у Жукові вольних за сім рублів. Стрів мене пан Куліш, я його наче перше¹⁾ бачила, зараз і пізнала, і жінка його мене. А тут Василь: «здорові були, землячко!» Василь Тарновський, убрання на собі козаке мав, здається, що я вже тобі писала?²⁾ Всі брати Білозерські вітають, і все то так дивиться наче на щось добре на мене. А всі вже знають, мій друже, що я переслала в Петербург П. А.³⁾ де-що; все то вже читало і перечитало. Миколаї Данилович (Забіла) просив йому сказати, як я приїду, і раненько приїхав, стали мене просити, щоб я їм читала. Ти знаєш мою істоту. Яково ж то мені було! Єй Богу, як туман пав мені на очі — не можу, та не можу⁴⁾.

На другий день Марія Олександрівна таки читала своїх «Чумаків». Чого б то я не дав, — казав Куліш, — за сі слова: — еге, каже чумака, еге! — Так каже, і бачить того чумака, що йому і Німець приївся, і степи він ба-

¹⁾ вже колись давнійше.

²⁾ «Бачила я Василька Тарновського у снігах шароварах, в сорочці вишивавій і в чемерці, привітав нас любенько» (лист М. М. з 29 серія 1857 р. з Борзни).

³⁾ Кулішеві.

⁴⁾ Стор. 88 нашої книжки.

чить безкраї.» Я його просила, — пише даліше Марковичка, — не друкувати сих »Чумаків», бо почула читаючи йому, що з них ще буде щось добре, а тепереньки — ні, ще тільки догад на добре.»

З того видно, що Марія доручила була Кулішеві крім відомих нам уже 12 оповідань ще й своїх «Чумаків», та при читанню побачила, що над ними треба ще попрацювати і відсунула друк на пізнійше. З листу вид. також, що Куліш носився тоді з гадкою заснувати в друкарню у Москві і хотів перетягнути туди також паса Марковича: «будемо печатати і издавати і погодимось вже з ним, так, щоб добре було.» — Він тебе лічить за великого критика — додає Марія, — що в тебе єсть чутка¹⁾ якась ніжна, і так він сказав мені. А мені й подумати не весело, що на Москву заберемось, хіба щороку їздити на Україну будемо?»²⁾

На відїзді з Мотронівки Марія дістала дарунок від Куліша. Мабуть портрет, або фотографію. В короткім листі без дати³⁾ пише: «Я привезу тобі свій подаруночок от П. А. такий, як живий він!»

Взагалі видно, що стрічею з Кулішем і взагалі гостинію в Мотронівці, Марія Марковичева була вдоволенна. «Багацько дечого чула, доброго дуже. Пан Тарас⁴⁾ у дорозі, їде у Петербург, а може що й на Україні буде. Що ти скажеш про се?» — питається свого чоловіка владувана цією вісткою так, як тільки щира Українка могла радіти. Взагалі про Шевченка, заки ще його пізнала, відзивається з великим поважанням. В листі до Ілії Петровича Дорошенка пише: «Видѣла ту сорочку⁵⁾, вь которой казнили Кочубея, видѣла кунтуши, видѣла пор-

¹⁾ чутка, мабуть у значінню — вразливість, почуття.

²⁾ Взагалі Марія почуває себе в Орлі, як на чужині. «Не знаю ще, коли до вас поїду. А дуже сумно! Засну, і сниться мені Україна, ой Богу!»

³⁾ Нашої книжки стор. 86.

⁴⁾ Шевченко.

⁵⁾ не — рубашку.

треть пана Тараса и его стихотвореніе нарисанное углемъ слышала.»¹⁾)

Якже тепер ця гостиня змальована у споминах Ганни Барвінок (Кулішевої)? «Як вони вже одружилися, теж були у сестри, — пише Г. Б. — їй Марковичці, було ще літ 17-ть. Таке ще молоде і так чудно було убране,

Ганна Барвінок. (Кулішева.)

видно що було пригнічене: гладесенький білий кісейний чіпчикок без кружева й всякого убрання; та дарма, за нею сестра так упала, мов вона в найкращих брюсельських кружевах. Була мовчазна, жало говорила, так, що трудно було узнати її розум. Може од того Куліш і назвав її «Вовчком», що вона наче злякана, мовчуща. Очі в неї були гарні, голубі, великі, сама біла, румяна, середнього росту, постать так собі, бо була огряденька не по літах.

Носила накидку широку (мантілію), — се й ховало її бюст.

Після того, як вона одружилася, не знаю, чи швидко, а вона вже сама, їдучи з Житомира в Петербург, в х. Мотроповку до нас заїхала, — себ то до мами. Незабаром

¹⁾ Стор. 87 отсєї книжки.

і ми поїхали теж у Петербург. Здається се було в 50-тих роках. Нам вона здалась боязкою, чи не світською, не прикидливою до людей. Чось ні до хазяйки, ні до Куліша, не горнулася; як по нашому темпераменту, — була не привітна, не гаряча. А ми всі дуже до неї ласкаво оберталися. А вона якось зогордо Мов: — «Ви мене любіть, а я в світі нікого Тільки ми й чули одповідь на свої речі, а сама нічим не цікавилась. Я так подумала: «Бідна! може її горе ще дитячого життя прибило; і таке пониження терпіла у тітки між людьми. — Може, вона й од прислуги терпіла яку наругу, то їй усе й здається не людяне» Ганна Барвінок писала свої спомини про Марію Марковичеву старенькою бабусею буди, в 50 літ по її гостині в Мотронівці. Відома річ, що старі люде звичайно краще тямлять те, що дуже давно діалося, ніж те, що було вчора. І Ганна Барвінок мабуть теж дещо добре затила, та не все. Багато вона переплутала. І так каже, немовто Опанас з Марією були в них по вінчанню, а пізнійше поступала туди сама Марія, по дорозі з Житомира в Петербург. Нічого такого не було. Марія перший раз побачилася з Кулішами 26 серпня 1857 по 10 годині в ночі, в Мотронівці, приїхавши туди з Чернігова. Вона виразно каже, що Куліша «*наче* перше (колись) бачила, зараз і пізнала», — значить ніколи його не бачила, отже перед тим з Опанасом у Кулішів не була. І сама вона до них не приїздила, а з сином, Богданом, котрого називали маленьким Кирилом Туром і котрий Куліша «*втішав своєю величностію*»¹⁾).

¹⁾ Як були у Забіли на обіді і як хотіли взяти від него борщ, то аж заплакав. «Отсе, — каже Куліш, — краще од усіх смакує, чує, що се борщ гетьманський.» («Отсе» — малий Маркович.) Дають варення і питають його, чи добрі. «Не знаю, каже, — ще те знаю, дайте мені сметани!» Ну як би ти побачив, ходить і говорить, ніби щий вік між великими панами був, — нагадав він мені, знаєш, ту семиліточку, що її пан водив, та дивив то тим, то сий, а вона каже: «І то добре, і то добре, і се гарно», — та до хліба! (стор. 88 цієї книжки).

І портрет її переданий якимось дивно. Знаємо, що Марія була гарна, навіть дуже гарна, всім подобалася, а Кулішева малює її так: «біла, рум'яна, середнього росту, постать так собі, бо була огрядненька не по літах. Носила накидку широку (мантилію), — се й ховало її бюст».

З такого малюнка нічого гарного не виходить.

Як жінка, Ганна Барвінок не забуває про вбрання, але описує його дуже загально, каже: «так чудно було (воно) вбране, видно що було пригнічене: гладесенький білий кісейний чіпчикок без кружева й всякого убрання.» Отже з одягу тільки й бачимо, що білий чіпчикок і широку мантилію. Натомісць на фотографіях, навіть з пізнішого часу, ні одного, ні другого не видно. На фотографіях характеристичною прикметою убрання Марії Марковичевої являється темна, гладка, тісно до тіла прилягаюча сукня, в якій не ховається, а якраз добре зарисовується її повний бюст.

І внутрішній портрет не змальований суцільно; «Мовчазна, боязка, чи не світська, не прикидлива до людей, бідна.... життя її прибило, пониження.... може й од прислуги терпіла яку наругу.» А разом із тим: «ми всі дуже до неї ласкаво оберталнся. А вона *якось погордо* Мов — *«Ви мене любіть, а я в світі нікого»*

Одно з другим годі звести до купи. Горда і принижена А всеж таки в Ганна Барвінок признає, що в Марії Марковичевої «очі були гарні, голубі, великі.»

Та ще признає вона, що Марія «ні до хазяйки, ні до мене (до Кулішевої) ні до Куліша, не горнулася; була не привітна, не гаряча.»

Це признання з уст Кулішевої в питанню Куліш — Марко Вовчок має окреме значіння

Ганна Барвінок каже, що псевдонім «Марко Вовчок» підібраний Кулішем ніби то тому, що Марковичева була наче злякана, мовчуца. Не вже ж наляканість і мовчазливість це характеристичні прикмети молодих вовків?

Уявім собі гарну, молоденьку жінку та ще до того незвичайно талановиту, прямо небувалу доси зорю на українському літературному небі, котрої оповіданнями Куліш захоплюється і котрому вона сама дуже подобалася і ось той Куліш прозиває її Вовчком? Який контраст до псевдоніму його власної жінки — Барвінок! Тут зоольогія, а там поетична ботаніка.

Якось воно виглядає не правдоподібно і, до ввічливого для жінок Куліша, не підходить.

Псевдонім «Вовчок» могла собі підібрати сама Марковичева. Читав я десь, тільки не можу перевірити де, що котрийсь із її предків, був ватажком і його називали Вовком. На спомин цього ватажка, Вовка, вона ніби то й прозвалася Вовчком. Можливо, — але мені здається, що псевдонім Марковичевої подиктований їй власним іменем:

Марко — вичка

Марко — Вовчок, — от і все.

(Прямо гра звуків.)

З Орла Марія пише знов до Опанаса, дня 11 вересня. І в тім листі багато місця присвячено Богданові. Він дячка її прозиває Хмельницьким, «крушить» багато лячок і грається з хлопчнком, котрого їм подарував пан Дорошенко. Богдась українізує цілу родину, не хоче говорити по московски, навіть борщ варять і вареники гречані і ще дещо, бо Богдась щей не їсть, а його мати теж їх їсти не може.

Марія в Орлі працює, викінчує «Гайдамаку» і заповідає, що в слідууючу пошту дещо вишле Опанасові, і до «пана Куліша теж». Має на гадці певно котрісь із нових оповідань, котрі тут написала. Вона перестудилася була, горло її боліло, лікарь Кортман сказав, щоб пила якісь трави. В боці було їй зовсім перестало боліти, тільки в грудях важко та ще простуда.

Одинадцятого вересня, а сніг уже двічі ішов, «коли він нас тут застане, то ми *свій тарантас*¹⁾

¹⁾ Підчеркнення наше.

переробимо на зимній, та й поїдемо собі на Україну, до дому».

Дальше питається, чи Опанас дістає її книжечку од Білозерського «Там всего одинадцять повісток, бо ту, „Що птиці літали“ не помістили». — Значиться перше видання «Народніх оповідань» появилося перед 11 вереснем. Куліш «каже» про се тільки моя проба пера, да чимало він каже!¹⁾ Іраїло, всего, що він щиро любить і розумно усе своє! Незабаром, 17 вересня Марія знов пише до Опанаса. Та цей лист майже цілий присвячений Богдасеві. Він уже добре й без омилки знає про Хмельницького з синами і про Петра Дорошенка. Просить, щоб йому мати ножа купила, хоче «воюватись». «Був тут Якушкін, почув, що я приїхала і прибіг, зрадів дуже, питав, про тебе, чи здоров? Чи не сердися, що статтю поправлялп, що се не він винен, а та «Руська бесѣда», що Русск. (?) пѣс. хутко вийдуть і тобі він пришле екземпляр.» Мова мабуть про Павла Івановича Якушкіна, беллетриста й етнографа, який переодітий офенею, збирав народні пісні і видав їх 1860 року. (Русск. Пѣсни) Мабуть про них тут і мова.

Цей Якушкін близький Опанасові по душі як етнограф, був одною з цікавіших постатей тодішньої російської літератури. Належав до того гуртка, що Слєпцов, Решетников, Помяловскій і оба Успенскі, Миколай і Гліб. Вони зривали з Пушкіном, з естетизмом, для них законом був голий, аскетичний реалізм і утилітаризм, — література для добра народу, — те, що в критиці ширив двоюродний брат Марковичевої, Пісарев. Якушкін походив з багатого панського роду (уроджений 1820 р. помер 1872), з орловських дворян, жив як богеміст, волочився по Росії, збирав етнографічні матеріали і студіював народне життя. На тім тлі й написані його оповідання «Беликъ Богъ земли русской», «Бунты на Руси», «Небывальщина» й другі, невипрацювані, але цінні, як

¹⁾ Підчеркнення додаткове.

одні з перших проб реального малювання народнього побуту на основі знання життя простого люду і його світогляду. Як його товариші по літературному перу, Якушкін пив, не з біди, а «отъ любви гъ народности.»

Та чоловік він був любий і до Марковичевої, котру знав дитиною, ставився як близький земляк і як добрий знайомий. Можна уявити собі, що про погоду не балакали, — було багато дечого спільного між ними в поглядах політичних і літературних. Марія теж засновувала свої оповідання на добрім знанню мови, побуту, світогляду українського селянства, тільки естетизму не відкидала, як Якушкін і товариші, — вона йому надавала новий окремих вираз.

В листі з 17 вересня згадує ще Марковичева про якогось Павлова, але про якого, не знаю. З того, що звязує його імя з Якушкіном та натякає на те, що він, цей Павлов, читав «письмо Щедрина» догадуюсь, що мова про письменника Миколая Михайловича, (Біцина) або Миколая Филиповича, автора «Трьох повістей», одобрених Пушкіном і Беліньським. Цей Миколай Филипович, як раз тоді, 1857 року, містив критичні статті в «Русск. Вѣстн.» а від 1860 до 1862 видавав «Наше Время».

Коли це він був, так тоді кружок знайомих Марковичевої складався з освічених і близьких до літератури людей. Якушкін, як почув, що приїхала Марковичева «прибіг і зрадів дуже». Не диво!, крім звичайної симпатії, яку мав до неї, як до доброї знайомої, рад був побачити нову літературну зірницю. Марія виїхала з Орла молоденькою молодичкою, крім своєї небуденої вроди нічим більше незамітною, а приїхала тепер, як письменниця, котрої оповідання зробили велике вражіння, їх читали, про них писали й балакали.

Можна собі уявити, яке це вражіння зробило також в її кружку родиннім. Це вже не сирота Маша, що сидить на ласці в багатій тітці, а жінка гімназійного вчителя, талановита авторка «Народніх оповідань».

Це певно впливає на її настрій і на охоту до дальшої праці. «Робота моя іде не швидко, та добре, щодня по троху. Читаю Каменського, се більш для Богданка.» Він не забуває і історії Української і теперички я покинула всі роботи, а пишу для його дещо, щоб легше мені було йому розказувати по писаному, тай на далі нехай йому зостанеться».

Цим ділом вона видно поважио занялась була, бо далі ще раз каже, що не читає «тепереньки нічого, окрім Історії Бантиш-Каменського (других не найшла, Маркевича в переплет отдала була)» а в листі з 27 вересня того ж року просить Опанаса, щоби він написав їй усе, що знає про Петра Дорошенка, Сірка й Пушкаря, а теж про Морозенка й Нечая, бо воно потрібне для науки її і Богдасевої.

В тім самім листі пише, що хотіла купити Кониського, але тут (в Орлі) є тільки Маркевич і Рігельман а на прикінці ще раз нагадує: «напиши ж про П. Дорошенка, Пушкаря і всіх, що я тебе прошу, всі предання, факти, все, що ти чув, або читав. Пиши, пиши!»

В листі з 20 вересня питається Марія Марковичева свого мужа, чи дістав він лист від Куліша і її «Повістки» від Каменецького.

Це питання ще раз повторює, — видно, що хотіла би, щоби Опанас побачив її першу збірку.

Але вражіннями своїми з Опанасом не діляться. Нігде не видно гордощів, що вона писменниця і то, не якабудь! Раз тільки згадує, що всі (у Куліша) знають, що вона переслала дещо в Петербург «все вже читало й перечитало», просили, щоб їм сама дещо прочитала і хвалили. Згадує також, що коли читав «Чумаків», то Куліш сказав! «Чого б то я не дав за сі слова; еге, каже чумаки, еге!»

Знати, що працює самостійно. Але цікавиться також роботою мужа. Питається, що його пословиці. «Напиши, не забувай».

В дорозі чула: «не один пес Гривко — є їх чимало» і «Тихше ідете, то далі станете» і зараз йому пересилає. Так само посилає вірші «якогось Мироненка» (Ой не шуми, луже, не розвивай гаю) а також пісню: «малесенький соловейко, чом ти не щебечеш?», що її дід навчився «від козака старого десь у поході і любив співати». Голос обіцяє привезти з собою. «А ще пришло ноти, що мій батько написав, попроси Маменьку розіграти, сам побачиш і пізнаєш яка то музика. Багацько знайдеш знайомих пісень там».

З того слідно, що в родині Марка Вовчка здавна проявлялася охота до музики і до народньої поезії і що наша письменниця цей нахил одідичила від предків.

В листі з 27 вересня каже, що її робота «потроху йде» і «те, що почала в Немирові, уже скінчила зовсім».

Гадаю, коли б Марковичі працювали спільно над оповіданнями, то Марія хоч тут написала б була: «те, що ми почали в Немирові, уже скінчила зовсім». А вона виразно каже: «я почала» і «я скінчила».

Листи писані просто і щиро. Нігде ні сліду якогось непорозуміння в подружжі Марковичів. Навпаки, хоч усі їй раді, «то той прийде, то другий заговорить, то третій питає», а все ж таки: «Коли б вже хутко до дому! Як мене не розважають, а все мені бува так сумно часом що й не сказати. Я міркувала так, щоб до Богдасевого роження дома вже бути та мабуть не вспію. Ти не журись, прошу я тебе, мій друже, не журись, не сумуй, а краще як будеш ще й мене ляяти за те, що я сумую. Напиши мені, чи все у вас добре йде. Не сварись ні з ким, пиши».

Отсе «не сварись ні з ким!» — характеристичне. Видно, що Маркович, як дуже любий був у товариському життю, так у діловому іноді й сварився, що й було мабуть головною причиною, чому на жадній службі довго не закріпив місця. Марія мабуть не любила, як він сварився, бо й сама була не сварлива; в одному листі пише, що ніколи поганого слова не сказала.

Збираючи до купи ці листи, та ще раз уважно розглядаючи їх зміст, бачимо, що перше місце займає в них сні, дальше родини і знайомі, а тоді літературне діло. Про себе нині Марія розмірно мало, — от тільки, щоб муж не трівожився її здоров'ям. Натомісць все питається, як він живе і що чувати в хаті. Не забуває про знайомих, згадує їх добрими словами і здоровить. Сплетнями не цікавиться, хоч новин з товариського життя певно не бракувало, а круг знайомих, як бачимо був таки доволі широкий. Хто з ким посварився, за що та ізза кого, хто розтратив маєток, хто збогатів, хто осоромився, і т. д. — це, ніби для неї не існує, вона далека від мирської суєти. Одна тільки еротика яку роль грала на склоні кріпацького устрою, скільки романтичних пригод і поганих подій являлося скрізь і що динни на тому підкладі! — Марковичева не доторкається її того питання, — обминає болото.

Та ще незвичайно характеристичні її листи тим, що вона про нікого зле не говорить. Як не може нічого доброго сказати, то мовчить. Не видно ні злоти до людей, ні неохоти, ні помсти. А вже ж годі подумати, щоб вона жалю до нікого не мала.

З того й виходить, що Куліш несправедливо характеризував її, як самолюбну вдачу, як людину, що одно думає, а инше робить. Листи самолюбів инакше виглядають.

І не видно також, щоби Марія одно гадала, а друге робила. Навпаки, коли вона милосердиться над людською долею, то це милосердя не кінчиться на словах, а виявляється ділом, коли любить кого, так і дбає про нього, коли має які літературні пляни, так виконує їх, — і т. д.

«Віїду може завтра, — пише вона в останньому з цих листів, — завтра (10 октябрю). Сподіваюсь, що завтра. Вже дещо укладено й наготовлено. Сьогодні їду попрощатися з добрими людьми. Богданко радіє, що до свого тата їде.»

Ще на одну подробицю зверну увагу. Неприхильні Марковичці люде кажуть, немовто вона була марнотратна, витрачувала багато грошей, котрих її муж не мав. Я вже вище вказував, куди вона гроші дівала; як роздавала, то бідним, на себе витрачувала дуже мало. Вбиралася так звичайно, і не модно, що Ганна Барвінок не могла їй того майже до смерти забути.

В листі з 27 вересня 1857 р. каже Марія М. «Грошей поки ще мені не треба, а коли треба буде, то й тут дістану. На сі, що ти прислав, хочу книжок купити.»

Щоб бути справедливим, так треба сказати, що може який зайвий карбованець пішов на вбрання та на заставки для Богдася. 20 вересня пише вона, що Богдась тепер справдешній запорожець у червоних штаних широких, як чорне море і у чоботи штани, а чоботи нові з закаблуками, з червоною випусткою. «Є у нас і снігі, є і чумацькі з пістри що як надіє, то кажуть: коли б трохи дьохтю, то зараз як з Криму повернувся.»

Коли про такі подробиці мова, то признати треба, що Опанас чимало витрачував не так на жінку, як може на її родину. І брат довгі літа жив при них і вчився, а наука коштує, і мати пересиджувала і сестра, Віра приїздила. Все те не обходилося без коштів. Але нігде нема сліду, щоб Опанас нарікав на ті витрати. Грошеве питання виринуло між подружжям Марковичів щойно геть пізніше, як Марковичева жила в Парижі, а біографи її, може й непотрібно, надали тому питанню великої ваги так, що тепер його вже годі мовчанкою збути.

Мабуть, так, як писала Марія, що вибереться 10 жовтня в дорогу до мужа, так і вибралась. Опанас турбувався їздою, — се певно тому, що під кінець жовтня бува погано на дворі¹⁾, а Марія недавно перебула не-

¹⁾ Про тодішню погоду писала Марія М. 20 вересня: У нас то тепло, то дуже холодно, то сонце, то дощ такий ливне, як з відра.

дугу. Вона заснеювала його. «Чого ти сумуєш як ми доїдемо? Доїшли сюди добре, то й до дому вернемося добре.» (Лист із 27 вересня.)

Про цей поворот нема ніякої згадки, хіба тільки те, що Марія М. збиралася переробити тарантас до дуги, бо так казали, луче буде, не буде сварок із глядачами.

(З того й виходило би, що їхала своїм тарантасом.) На сім, як уже й Доманицький¹⁾ зазначив, уриваються наші відомости про Немирівський період.

А перебули тут Марковичі ще цілий рік.

Та мабуть нічого замітного й нового не сталося. Минув цей рік на звичайній і літературній роботі на листуванні з літературними кругами, особливо з Кулішем.

На це листування натякає Куліш в листі з 24 лютого 1860, кажучи: «Послѣ долгаго молчанія пишу къ Вамъ опяť, какъ во времена оны — немировскія».

Але ми на жаль цієї немирівської кореспонденції, не маємо. На жаль, бо може вона вияснила би нам несподіваний зворот у відношенні Куліша до Марка Вовчка і подала причини, чому Марковичі перенеслися з Немирова до Петербурга.

Відношення Куліша до Марії М. ішло по лінії сильно схвильованій, видно, що він не міг ставитися до неї спокійно й збентужено, як до байдужої собі людини. Познайомило її перо, молоду, початкуючу письменницю з відомим поетом, критиком і культурним діячем.

Книжка друкувалася, як Марковичева, по дорозі в Орел поступила до Борзни і познайомилася з Кулішами. Білозерськими та ще з деякими із сусідства.

З листів бачимо, що Куліш зробив на Марковичеву дуже добре вражіння, а вона на нього мабуть ще краще. Симиатії набрали особистої закраски, їх скріпило вражіння. Яке робить жива, гарна людина. Так вони й розіхалися.

¹⁾ Марко Вовчок, Літ. Наук. Вістник 1908. I. стор. 68.

Було це у вересні 1857 року, а 7 липня 1858, отже в кілька місяців пізніше Куліш пише до Каменецького:

«Что до Вовчка, то рука моя болѣе къ нему не прикоснется. Пускай сличаетъ мою печать со своими оригиналами и выправляетъ по даннымъ мною образцамъ художественной редакціи. Если же въ себѣ сомнѣвается, то пусть ему помогутъ другіе люди со вкусомъ. Я сдѣлалъ для новаго писателя такъ много, какъ никто никогда ни для кого новаго и никому невѣдомаго. Этого съ него довольно. Не вѣкъ же мнѣ разрываться изъ великодушія.»¹⁾

Що не було це хвилеве, переходове невдоволення «горячого Куліша», видно з того, що в місяць пізніше, 8 серпня тогож року він знов писав:

«Вовчкомъ зайнявся мнѣ некогда. Вас. Мих. (Білозерський) имѣеть довольно вкуса. Онъ можетъ дѣлать исключенія, а это едва ли не главное въ редакціи. Шевченка можго призвать на совѣтъ. Но, право, было бы странно пріостановить мнѣ свои работы, чтобы опять вести писателя, которому уже отворены мною настезь двери и показана дорога.»²⁾

Що ж такого сталося, що Куліш нагло змінив своє незвичайно прихильне відношення?

Не маючи перед собою його листування з Марією М. можемо тільки здогади пустити до слова.

З листів Марії до Опанаса виходить, що її зустріч з Кулішем була, як того її слід було сподіватися, гарна, що вони розійшлися добрими знайомими.

Інакше виходить із споминів Кулішевої. Вона пише, що Марія М. якось ні до хазяйки, ні до неї, ні до Куліша не горнулася; як по нашому темпераменту, — була не привітна, не гаряча. А ми всі дуже до неї ласкаво оберталися. А вона якось погордо.... Мов — «Ви мене любіть, а я в світі нікого.»³⁾

З того спомину можна би догадуватися, що Куліш дожидав від Марії М. більшої вдяки за свою працю коло видання її першої книжки, а що вона не вміла дякувати гарними й влєсливими словами так він і обидився, — погадав собі: «Не вѣкъ же мнѣ разрываться

¹⁾ «Кіев. Стар.» 1898, стор. 235.

²⁾ «Кіев. Стар.» 1898, стор. 241.

³⁾ «Відний Край» № 1, стор. 10.

изъ великодушія».... Коли ти така горда, то давай собі і без мене раду....

Та ще можна гадати, що він дуже високо цинив свою редакційну роботу коло «Народніх Оповідань», а вона — ні. Вона ж виразно писала до мужа: «Поправок зовсім нема; щоб там що було вставлено, — ні, тільки де то счеркнуто, бо каже Куліш, що я дуже сиплю багатствами — треба на далі берегти.»

Як бачимо, авторка і редактор розходилися в поглядах на редакційну працю. Куліш гадав, що «дѣлать исключенія, это едва ли не главное въ редакціи», а Марковичка счеркнення не вважала поправками, на її думку, коли б там що було вставлено, то тоді була би коректа, — поправки.

Тим самим вона й не признавала за Кулінем надто великої праці коло своїх «Народніх Оповідань» і тому може й не почувалася до великої вдяки супроти нього. Може це й донеслося до Куліша і він образився. Остається ще один здогад, а саме що Куліш і Марковичева за час, як він казав «немпровських времен» бачилися не один раз, а двічі, і що під час того другого побачення між ними зайшло щось таке, що спричинило зміну в настрою Куліша до Марковичевої.

Цей останній здогад можна оперти на споминах Кулішевої, котра каже, що Марко Вовчок була в них раз сама (себто з синком) а раз з Опанасом і то перш з Опанасом, а потім сама¹⁾.

Гапна Барвінок, пишучи свої спомини старечою рукою не одно переплутала, так може й переплутала отсі дві гостині, бо з листів Марковичевої видно, що вона перший раз бачилася з Кулішем тоді як поступила до Борзни їдучи з Немирова в Орел, себто перед тим з мужем своїм у Кулішів, чи там у Білозерських не була. Але могла бути пізніше, між жовтнем 1857 р. а початлипня 1858 р. і тоді могло між ними зайти якесь непорозуміння.

¹⁾ Спомини про Марка Вовчка, Рідний Край, № 1, стор. 9.

І заздрість не виключена. Куліш пише до Каменецького: «Вовчкомъ зайнятися мнѣ некогда. Вас. Мих. (себто Білозерський)¹⁾ *имѣеть довольно вкуса*». А в пізнішій листі, з 15 марця 1860 р.²⁾ він пише до Марії:

«Едва ли я дамъ ему хоть что-нибудь въ журналъ, потому, что онъ хочетъ кормить читателей похлебкой неопредѣленнаго вкуса и, помѣстивъ Ваши рассказы, ради ихъ извѣстности, вѣроятно будетъ у Кочубея говѣть, у Галагана исповѣдываться, а у Тарновскаго причащаться, во отпущеніе грѣха своего.»

Р. С. додає: «Жаль, что Вы печатаете новыя Ваши пьесы безъ строгаго осмотра.»

Лист цей свідчить про непорозуміння між Кулішем і В. Білозерським, в котрім Марковичева ніби грає якусь невідому нам ближче ролю. На всякий спосіб Куліш не хотів 1858 р. редагувати її нових оповідань казав: най редагує Василь Михайлович, «онъ имѣеть довольно вкуса».

На тому місці слід придивитися, що такого великого справді зробив Куліш для Марії М.

Це питання основно розроблене Доманицьким і Бойком³⁾. Тому то й пригадаю тільки, що редакторська праця Куліша була совісна, але не важка, а до того приємна. Він не справляв якогось пересічного твору, а лиш «чистое непорочное, полное свѣжести художественное произведение», котрим, як справжній літературний знавець, мусів любоватися. Готовити до друку оповідання Марка Вовчка, це значило не витрачувати дорогий час, а робити велике, історично-літературне діло. Хто, як хто, але Куліш це дуже добре знав!

Справляти мову Марка Вовчка це значило разом із тим учитися мови від неї, — хоч би й такому мистцеві українського слова, яким безперечно був Куліш. Тому то Куліш переборщує кажучи, що він для Марка Вовчка зробив так багато, як ніхто й ніколи для невідомого

¹⁾ Скобки мої, — так само курсив.

²⁾ Наша книжка, стор. 116.

³⁾ Марков Вовчок, Київ 1918, стор. 77—80.

письменника. Робота його обмежувалася до важного прочитання тексту і справлення похибок граматичних та орфографічних. Їх дуже небагато. Де не де счеркнув яке слово, або стрічку, де не де дописав, або підібрав инший вислів, а то й ціле речення¹⁾.

Крім того підібрав назви оповідань, ставив народні пісні, як мотто і робив розділи. Те саме, як справедливо завважав д. Бойко, зробив би був кожний совісний редактор, тільки, — додаю від себе, — не так, як умів робити Куліш. Назви оповідань підібрані гарно, розділи позначені влучно, счеркнення звичайно не шкідливі, а часом і корисні для тексту, так само вставки. Тільки на зміни слів і речень не все можна писатися: декути вони Кулішеві не вдалися, оригінал був кращий від поправки. Але скрізь видно велику старанність і обережність коректора, слідна вона навіть по почерку. Розуміється, що смішно читати у споминах Гаїни Барвінок, немов би Куліш, справляючи оповідання Вовчка, все тільки «черк-черк». А Білозерська стоячи за спиною й каже: «та що ж там Вовчкового зостанеться?»²⁾

Нічого подібного на скрипті не видно, кожна рясочка проведена дуже обережно, бо письмо Марка Вовчка було хоч гарне, але дрібне і на «черк-черк!» — прямо не було місця.

Тай не з тих коректорів був Куліш, щоб поправляти сокирою те, що було вистругане ножиком, скрізь видно свідомість, що він з архитвором має діло.

Тим то й не в числі поправок Кулішева праця, а якраз у тім уважнім і обережнім читанню рукопису. А читати й виправляти його було тим тяжче, що письмо Марка Вовчка, як кажу, піби мак. «Сестра», приміром, так писана, що треба мати такі добрі очі, щоб усе розібрати.

¹⁾ Це зазначено в цитованих давніше працях Доманицького про Марка Вовчка.

²⁾ Гаїна Барвінок: «Спомини про Марка Вовчка», Рідний Край, № 1, стор. 11.

І не така то легка річ розділи позначити. Це вже діло архітектурне. Легко покласти римське оден (I) на початку оповідання, але де покласти двійку (II) то вже треба таки добре подумати, треба мати цілість у тямці, щоб не поранити живого тіла. І ще одно. У книжці. скрізь наголоси, у скрипті лиш у деяких оповіданнях. З того бачу, що наголоси подавав Куліш, деякі у скрипті, а решту в коректі. Це також праця.

Коли до того додатн ще й чисто технічний бік справи, як ось папір, формат, добір черенок і таке нинше та ще видержання друкарських корект, то вийде, що Куліш, хоч не поробив великих змін редакційних, то все ж таки він заслужився чимало коло першого видання оповідань Марка Вовчка.

Книжка вийшла чисто і гарно. І папір і формат і черенки підбрані так добре, що ще й нині мило цю книжку взяти в руки. Вона проста й безпретенсійна, як її зміст, без ніяких прикрас, бо такого змісту прикрашувати не треба, вона тою простотою підходить до характеру авторки, котра, як знаємо, теж ніяких прикрас (навіть в убранню) не любила.

Можна певно сказати, що жаден з наших тодішніх редакторів був би тих оповідань тах гарно не видав, навіть Опанас ні. (Його поправки здебільшого невдали.)

Тим то Куліш і мав до якоїсь міри право сказати, що він перед Марком Вовчком відчинив нарозтвір двері. Певно, що в першу чергу відчиняли їх перед собою самі оповідання своїм новим, цікавим і цінним змістом та своєю гарною і теж новою формою, алеж в історії світової літератури маємо не оден примір, що навіть дуже цінні твори проходили непомітно через літературний базар і пераз, що лиш в кількадесять літ відгребувано їх та регабілітовано. Куліш гарним виданням, передмовою та своїми літературними звязками, коли не відчинив перед ними дверей, то всеж таки поміг їх відчинити і коли не показав дорогу» авторці, (бо вона провідника не потрі-

бувала), то показав читачам, якою дорогою вона йде. А це дуже багато значило.

На зразок, як виглядала робота Куліша коло редакції оповідань Марка Вовчка подаю печаток «Одарки» в рукописі і у книжці

Рукопись:

Старий нашъ небіжчикъ недобрий бувъ! Не тїмъ би задувати, да луччимъ ні за що.

У насъ черезъ річку гутіръ козакий вільний, то й козаки єю стереглись якъ огню и обходили, бо тяжко їхъ кривдивъ; а що вже ми, кренаки, натерпілись одъ єю, то нехай Господь боронить всякою хрещеною чоловіка! Було якъ стрінешъ єю — біжить, не розглядаючи чи юра, чи низъ, аби розминутись. Найбільшъ єю боялись дівчата Не одинъ вікъ дівочийкий веселий вінъ стративъ А що єму відієшь? Іде було по селу хмурий, сердитий, та поглядає туди й сюди, якъ той воронъ хижий

Якось сидимо ми въ своїй хаті, говоримо собі таки про єю, не добромъ задуючи, якъ застукотить у сїняхъ, зазрємизитить — самъ панъ у двері. Якъ то кажуть, про вовка мовка, а вовкъ у хату.

Увійшовъ вінъ та й питає: А де твоя дочка, Одарка?

А въ мою брата була дівчина. Боже мій милий, яка дівчина! Вона було увесь двіръ веселить собою, якъ зорою. Таке жъ то молоде та шесльве, ні якою лиха не знає, не відає, білає собі ди смієтця, мовъ у срібні дзвоники дзвонить. Спитавъ вінъ за Одарку, ми такъ и поприкинали ни місці, а Одарка саме въ хату. Вінъ якъ углядівъ дівчинку ажъ очи єму засвітились, та й кижє: Ходи зо мною въ двіръ, дівчино!

Книжка:

Одарка.

I.

Старий нашъ панъ, покійникъ, недобрий бувъ! Не тїмъ би задувати, да луччимъ ні за що.

У насъ черезъ річку хутіръ козакий вільний, то й козаки єю стереглись, якъ огню, и обходили, бо тяжко їхъ кривдивъ; а що вже ми кренаки, натерпілись одъ єю, то нехай Господь боронить всякого крещеного чоловіка! Було, якъ стрінешъ єю, то біжить не розглядаючи, чи юра, чи низъ, аби розминутись. Найбільшъ єю боялись дівчата. Не одинъ вікъ дівочийкий веселий вінъ стративъ. А що єму відієшь? Іде було по селу хмурий, сердитий, та й поглядає туди й сюди, якъ той воронъ хижий.

Якось сидимо ми въ своїй хаті, говоримо собі таки про єю, недобримъ словомъ задуючи, якъ застукотить у сїняхъ, зазрємизитить! самъ панъ у двері! Якъ то кїжуть: про вовка помова, а вовкъ у хату.

Увійшовъ вінъ, та й питає: «А де твоя дочка, Одарка?»

А в мою брата була дівчина, Боже ти мій милий, яка дівчина! Вона було увесь двіръ веселить собою, якъ зорою. Таке жъ то молоде та шесльве! ніякою лиха не знає, не відає; білає собі та смієтця, мовъ у срібні дзвоники дзвонить. Спитавъ вінъ про Одарку — ми такъ и поприкинали — на місці, а Одарка саме въ хату. Вінъ якъ углядівъ дівчинку, ажъ очи єму засвітились, та й кїже: «Ходи зо мною въ двіръ, дівчино!»

Одарка до матусі. Стала коло матусі не стоїть не динь, моя рибочка!

Вона іще й літє не дойшла, нане, тринадцятий іодокъ почи- нє, каже батько, а мати плаче.

Ану іще що зовори мині, вра- жий сину, то я тебе почастую, ірімнує на єго, да знов до Одар- ки: «Хутко, хутко, (дарко, ходім!»

Вона все стоїть — не іде.

«Хутко дівчино!»

Не іде, мовь обмертвіла. За- гарбає вінь її та й повіє . . .

Наче сонце нане зайшло! Якось у хаті опустіло, обезлюдніло.

Одарка до матусі. Стала коло матусі и стоїть, не дїне, моя рїбочка.

«Вона іще й літє не дїйшла, пдє: птїнадцятий іодкѣ почи- нє,» каже батько; а мати плаче.

«А ну іше що зоворї мині, вражїий сїну! то я тебе поча- стїю!» ірімнує на єго, та зївеу до Одарки: «Хїтко, хїтко, Одарко! ходім!»

Вона все стоїть, не іде.

«Хутко, дївчино!»

Не іде, мовь обмертвіла. Загарбає вінь її, таї повіє.

Наче сонце нїше зайшло! Якось у хатї опустїло, обезлюднїло.

В центрі немирівського періоду стоять знамениті «Народні Оповідання».

Деякі з них тут написані, інші викінчені й пере- писані до друку.

Звідси відправила їх молода авторка своему редакто- рові-видавцеві, Кулішеві.

В Немирові прочитала вона перші критики й рецен- зії на тії оповідання¹⁾.

Не тяжко уявити собі, скільки праці пішло на те, скільки думок і розмов оберталося кругом цього питання.

Тим-то Немирів грає перворядну ролю в біографії нашої письменниці.

Про «Народні Оповідання» написано дуже багато; мають вони свою літературу, як мало який з українських літературних творів.

Основний розбір до біографії не належить. Але ж знов годі їх і поминути, бо «Народні Оповідання» це частина життя Марка Вовчка, і то найбільш блискуча,

¹⁾ П. Кулішъ. «Взглядъ на малор. словесность.» Русскій Вѣст- никъ, 1857 р. кн. VII; «Русское Слово», 1857 р. кн. X; «Русскій Вѣст- никъ», 1858 р. кн. VII.

осяєна заслуженою славою і озарена ясними сподіваннями.

Перше видання «Народніх Оповідань», що явилось заходами Куліша в вересні 1857 р. в Петербурзі, це невеличка книжка, X + 189 сторін друку, по 25 стрічок на сторінці, і приблизно по 40 букв у віршу.

Починає книжку Кулішеве «Слово оть издателя», (5 сторінок), а дальше йдуть: Сестра (стор. 1—34), Козачка (37—67), Чумак (71—77), Одарка (81—94), Сон (97—110), Панська воля (113—120), Викуп (123—140), Свекруха (143—150), Знай Ляше (153—159), Максим Грімач (163—173), Данило Гурч (177—189). Разом 11 оповідань, або, як Марковичева казала, повісток. Вони розділені окремими листками паперу, на котрих, по середині, виписані назви повісток, крім того назви поставлено з початком тексту¹⁾.

У «Слові одь издателя» пише Куліш про нового, невідомого ще тоді автора: «Добру дорóгу вінь (себто М. М.)²⁾ собі вибравъ. Живучи поміжъ селянами, прислухавсь изъ великою увагою до їхъ розмови, и щò вони проміжъ себе розказовали, те вінь и пише ихъ складомъ и по ихъ смаку, добіраючи найвимовніші ихъ слова и приговірки. Отсе жъ у єго одінъ случай оповідує молодіця, другий пáробокъ, або жонáтий чоловікъ и всяка річъ така въ єго правдіва, наче чуєшь и бачишь передь собою тогò, хто говорить. Великого стòять сні оповідання тимъ, що живописують нашихъ селянъ, якъ вони єсть передь нашими очима, — живописують не такъ, якъ звикли на нихъ дивитись изверху, а такъ, якъ вони самі на себе дивлятца. Панъ Мáрко Вовчокъ розказує про иарòдъ, люблячи єго и шануючи єго чоловічу истòту. Тимъ у єго всяка черта вихòдить буйною и поважною.

¹⁾ Правопис з йорчками (Що жъ, бувъ, заміжъ). по «ж». «в». «р» теж стоить «ъ» не «ь» (ходижъ, вечіръ, теперъ, нездоровья) префотоване «і» не зазначене (ихъ, Божі), так само не зазначена ржиниця в «і» у таких словах як «годі, добрячі, років, досі, — Іду. Івана, п», а не «ду, Іван, і» замість «в», бачимо «е» (мое, послухає, чує, дорікаєте), «во» та «ьо» заступлене буквою «ѣ» — (слѣзи, ѣго), є в такий спосіб писання як: «сядовітца, девятнадцать, мннѣ, приїде, проїзжачіѣ, перекрещую, зъубожіѣ, сѣкілочки, тогдѣ, которі, іі паліме, завсєгда, третій, підитиуансь, жаловавъ, топліть, тимъ времямъ, моѣ пані-матку, дівчямъ, кричатъ, — тощо, «ат. дзидарями», (латинське g).

²⁾ Скобки мої.

Чѣ вінъ, що не малé діло оповідує, виставляючи душу людську зъ її нерівною долею и виводячи передъ просвіщенний миръ занедбане товариство, котóre есть корінь и сила нашої нації. Се не видумки на потіху гуляющимъ лбдямъ: се жива етнографія, котóру зрозумівъ писателъ здоровимъ умомъ и гарячимъ серцемъ.

Значиться Куліш признає за Марковичевою в першу чергу хист репродукційний, «щó вони проміжъ себе розказовали, те вінъ и піше їх склადомъ и по їх смакѣ»). Вартість того живописування бачить у тім, що Марковичева малює селян не так, як звикли на нихъ дивитись («извѣрху, а такъ, якъ вони самі на себе дїляються»). Це він (Куліш) доказує, порівнюючи Марка Вовчка з Квіткою і Шевченком.

«Квітка народню мисль провѣдивъ черезъ народню жизнь и дививсь на все, що трапляється въ житті зъ готóвою філософією». Тарасъ двома, трема словами підймає духъ свого читателя вгору, наче самъ читателъ пройшовъ черезъ усі митарства и зрозумівъ їхъ могущимъ розумомъ. Поэзия Квітчина есть хлѣбъ насущный; поэзия Тарасова — вино, веселящее сердце . . .» Марко Вовчок «самъ по собі ищѣ не виявивсь; а велике ёго діло, яко речникá народнёго, котóрий говорить не одъ себе. Не свої мислі вінъ обявляє намъ, якъ Квітка; не своєю душею за народ боліе, якъ Тарасъ: писателъ тутъ отступивсь геть, назадъ свого писання; а въ писанні ёго самъ народъ, лицёмъ до лиця, промовляє до насъ словомъ своїмъ такожъ, якъ у вищій свої годіни промовлявъ піснемъ. *Заслу́на па́на Ма́рка Во́вчки вѣ томѣ, що вінъ переняв одъ народу ёго щіру мову, якъ переняють пісню, и заговоривъ до насъ такъ, якъ самъ народъ зсобрить проміжъ себе.*»

З тих слівъ видно, що Куліш літературну заслугу Марка Вовчка звужував до ролі якогось, якби ми нині сказали фонографа, котрий створила природа, щоби він ловив і передавав життєві явища. Так само й заслуги коло нашої мови обмежує він тільки до того, що Марко Вовчок переняв «одъ народу ёго щіру мову».

Одно і друге з кривдою для нашої великої письменниці, бо вона не репродукувала, а творила, творила в повнім значіню цього слова.

Є письменники, котрі дійсно ловлять поодинокі моменти, ситуації, розмови і передають їх, як фотографічні знімки, або, як фонографічні плити, але Марковичева до них не належить. Кожде її оповідання це добре обдуманий і гарно опрацьований оригінальний твір, не

тільки виношений під серцем, але передуманий головою, синтетичний продукт усіх тих засобів, якими орудує поет. Поетичний дар, дар поетичного погляду на реальне життя, це її головна цінність. Як під пальцями Міда усе перетворюється в золото, так під її пером усе стає поезією, хоч і пише вона мовою прози. «Мати вмерла — я ще малесенькою була, добре її не запам'ятаю. Тільки мені наче снився, що хитав мене хтось у колисці і співав надо мною тихесенько.»

Невже ж це проза?¹⁾

¹⁾ Або: «Мати Божа!» крикнула Олександра, ридючи: «я тобі своїх діток уручаю!... Спни мої, сини мої!...» та й звалилась, як трава на гоєру косу».

Або: «Ві вже й старий, уже дочка к осені рушники готує, а ще й тепер мині так і сниться: широкий степ, безкрай, стелиться шлях, ідуть наші круторогі, риплять вози, а місяць світить...»

То знов, як Одарку пан від батька й мами забрав: «наче сонце наше зайшло! Яюсь у хаті опустіло, обезлюдніло».

(Це: «о-без-люд-ні-ло...» поставлене на кінці речеї глї за-ва-ва розділ, ніби якась незвичайна музична каденца. Цим одним словом, викликує Марковичева сильне поетичне вражіння).

Або пригадаймо собі, як тітка Одарку в больниці відвідує. «Тітко — серце! у нас тепер вишні та черешні цвітуть, а далі й мак красоватиметься... А тато й мама? ... Нема вісток?»

Ще нема, любко (каже тітка) «Ві тоді зараз прибіжу до тебе. Чи не бажавш ти чого, Одарцю?»

«Ні, тіточко, нічого не бажав, нехай тільки од вікна не женуть.» (Це бажання вікна стрічавмо пізніше в одному з Франкових оповідань.)

А отсе кінець того оповідання: «В нитницю її поховали. Як спускали домовину в яму, то все над нею білі голуби кружляли. Сонечко грало, мов розсипалось по землі золотим промінням. Ранок такий-то тихий та ясний придався! Ні вітерець не віне, ні хмарка не збіжиться. Душа праведна переставилась!»

«Сон.» «Одної ночі приснився мині сон: Стою я в зеленому житі, вище пояса; навкруги мене колоситься пшениця і мак червоніє, а против мене два місяці вповні. Що один ясний, а другий ще ясніший, і пливуть на мене просто. Той же ясніший місяць та все другого попереджав, а далі так і скотивсь мині на руки, а другий за хмару зайшов.» (А батько, як почув цей дивний сон, і каже:) «Чого-то тим дурним дівчатам не присниться і Бач, місяця рукою вхопила, як вола за роги! Спитьсє, то й сниться.»

«Панська воля.» (Пан казав від мами крепачки забрати з поля хору дитину, бо йому треба, щоб вона робила, а не з дитиною панькалася). «Понесли дитинку полем. Іще довго Горпина чула дитинчий плач, жалкий та болізнний; далі все тихий, а там і зовсім затихло.»

Пригадаймо собі деякі з описів. Ось приміром із Вкупу». «Славне село, як-би ви бачили! Церква стоїть висока. Старий сотник якийсь її будовав. Цвинтар заріс черешняком да зіллям трохи не в пояс; хаточки поховались у вишневі садки. Любо, що й казати!

Сидимо, дивимось. Гомоніли люде на селі, а далі один по одному і розійшлись. Цокотали ще дві молодичі; розходились і знов сходились, та все махали руками, наче горох молотили. Якби не вийшов з хати чоловік, то не розійшлись би й до світу. На селі стихло; хіба де стукне віконце, та вискочить по-під ворітьми хисткий паробок.»

Ось яким описом починається «Данило Гурч». «Козаче село Глібове при самому Дніпрі, та облягли його височенні гори. Іхатимеш, то шлях тобі звивається бором густим таким, що й не проглянеш; тільки над тобою світ Божий, округи імла пахуча; здалека щось гучить-гучить; коши, от, опахнув свіжійський вітерець — і засніє старий Дніпро поміж зелених комишів та червоного верболозу, і повстають круті сиві гори. Тут і село як раз. Біліють хати, цвітуть городи. От мурована церква з високою двівищею, давня вже; мур аж зазеленів; мощений цвинтар проріс травою.»

Усе те ніби таке просте й звичайне, але разом із тим, якесь инше, як до Марковички в нашій літературі бувало, поетичне.

В тій поетичности самої Марковички лежить головна вартість її творів, усе инше набуते, як набувається техніка в музиці, або в малярстві. Тую її вроджену поетичну красу відчув Шевченко (Як відчув між иншими красу духа «Слова о полку Ігоревім» і виявив це від-

(Вмерла дитина, мати з ума зішла.) «Ідеш понад городами, то й бачиш: сидить між повними маківками в білій сорочці, гарно убрана, у наместі й сама ще молоденька, тільки як крейда біла, сидить та перекидається маківочками, і всміхається, як дитина А маки процвітають, і білим і сивим, і червоним квітом повно.» (Цей чудовий кінцевий акорд відібеться в одному з оповідань Федьковича.)

чуття у переложенім фрагменті.) У своїх записках нотує він під датою 18 лютого, 1858 року: «Яке високе творіння прекрасне отся жінчина (Марковичка); треба буде написати до неї і подякувати за радіці, яких падає книжка її натхнення¹⁾».

А Шевченко тоді ще ані її самої, ані її портрету не бачив, красу її відчув з її творів.

Справжні мистецькі твори носять звичайно на собі печать духа, і фізіономії авторів. (Від себе не втечеш!) Говорення про об'єктивність, про затрату свого «я» ради героїв твору, і т. д. може бути добре тільки до якоїсь міри, поверху, але як придивитися швидко і глибоко, то в творі, мов себе самого у криниці побачиш авторове обличчя.

В оповіданнях Марка Вовчка видно скрізь її багату, гарну, достойну появу, видно отсе «прекрасне творіння», про котре писав Шевченко. Скрізь чується жіноче м'яке перо, котрим водить серце велике, любяче, прихильне до людей. Скрізь бачиться людину з багатою душею, яка ближнім добра бажає, бажає їм волі, бо без волі нема, на її гадку, ні добра, ні щастя. Скрізь бачиться достойну здержливість в рухах, гестах, у виявленню почувань словам. Це не силувана здержливість, не роблена, а вроджена такт набутий дорогою культурою традиції. Така здержливість ніяк не синняє Марковичку бути щирою, навіть наївною, як дитина. Вона захоплюється природою і добрим людя, вона вмів тішитися й сумувати, але знає границю, поза котру одно і друге стає скучним.

Не все знали тую міру її попередники й наслідники, навіть такі, як Котляревський і Квітка. Це були інші люде і тому й твори їх інші. Ніяк не розумію слів Куліша, немовто Квітка «Народню мисль проводив через народню жизнь». Бачу тільки, що Квітка, колись багатий паннч, потім химерний повик, врешті предводитель дворянства, в дозрілому віці, набравшись чимало життє-

¹⁾ О. Кониський, Тарас Шевченко, Львів 1898, т. II, стор. 242.

вого досвіду, пише гарні оповідання, гарною, літературною мовою, крізь котрі снуються дві нитки: етнографія і педагогіка. З готовою тезою (суєта, побіда правди, добре роби, добре буде, і т. д.) береться він за перо і до тої тези пагинає своїх героїв і героїнь, не жалуєчи власних слів і присвячуючи чимало праці для широких онисів природи, і для багатого етнографічного надбання.

Марковичка в першу чергу чує життя, його радість і смуток, життя живе, свобідне від усіх доктрин і виявляти ці почуття — це її творче задовілля. Не вона говорить за народ, а народ, устами героїв її оповідань, говорить нам про неї. Не репродукує, а творить, себто виявляє своє творче «я». На мою гадку зміст її оповідань — річ другорядна. В «Сестрі» цього змісту, коли змістом називаємо «літературну фабулу», дуже мало, він обмежений до найзвичайніших рідних подій, без політичного й соціального підкладу, а всеж таки «Сестра», оден з архитворів не тільки Марка Вовчка, але й цілої української літератури. Зміст її криється в тонкій аналізі сестриних почувань, в глибинах жіночої душі, простої і звичайної, але гарної і достойної, як Шевченкова «Наймичка», хоть трагізм її і жертвенність иньша. Та ще зміст цей так тісно зв'язаний з формою, що одного від другого розділити годі. І це буває у всіх кращих оповіданнях Марка Вовчка.

Так і видно, що вона любить і вмє формувати свої твори. Квітка прямо оповідає, онисує, часом провадить діяльог, він має час, не ніби на ниньший тільки лад спініється, не скорочує, не вичеркує, не формує змісту, він продовжує в своїх оповіданнях епічну традицію дум, кантів, казок. Марковичка для кожної теми хоче підібрати иньшу форму, иньше темпо, иньшу ритміку, надати їй окремий кольорит.

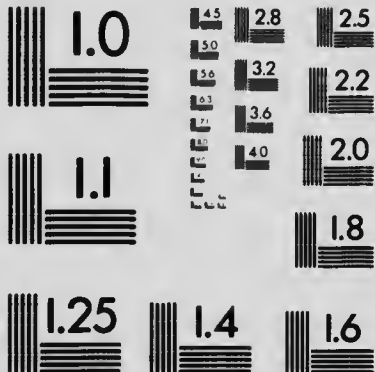
«Сестра» оповідає свої переживання, темпом, яке відповідає їй вдачі. —

Оповідання денедє переплетене й оживлене розмовами, як ось у III. розділі. Діяльог мистецький. Вн-

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

брані лиш найважливіші питання і найбільше характеристичні відповіді. Описів нема, хіба такий як у IV розділі, що не є декорацією, а передає настрої героїні.

«Село як на долоні, так мині в очах і замигтіли білі хати, колодазне цямріння, розквітлі садки й городн. Побачила й батьківське подвірря, і ту вербу кучеряву, гіллясту, що малою ще дівчинкою під нею гралась. Стою і з місця не зворухнуся, — задивилась.»

В тім описі передає авторка психічний настрої сестри, котра кидає батьківську хату, і розказує нам, як тяжко їй ту хату покидати. «Стою і з місця не зворухнуся, — задивилась.» Скільки в тих словах змісту!

Перед Марковичкою, а часто густо і по ній, описи, деколи навіть дуже гарні, мистецькі, твоїють в оповіданнях мялярські інтермеца, їх часто-густо можна счеркувати без шкоди, а то і з пожитком для цілости твору, (це мабуть і робить не один нинішній читач), а описи Марковички звичайно тісно звязані з твором, вони теж оповідають. Тому ті описи переважно не малярські, вона не підшукує оптичних, незвичайних ефектів, а підчеркує те, що в даний мент повинні бачити її персонажі. Ті описи ще й тому не вишукані, бо Марковичка хоче писати реально, а народ, як відомо, дивиться на явища природи не так, як образований читач.

Крім описів вставляє Марковичка прегарні образки. Тут вона, як сказав Куліш, розкидає богацтвом. Кількома словами зарисує те, що другий автор, викінчив би, як окремих образ. Ось приміром братові діти потішають «Сестру», свою тітку.

«Тіточко, любчко! чого ви журитесь? Може хто вас налаяв? Може ви нездужаєте?» Обсіли мене, як дрібні пташенята. «Не плачте», вмовляють та мині рученятами очі закривають....»

Яка чудова картинка і як просто вона змальована, без одного зайвого слова! Нею, як немож краще, змалувала авторка відношення сестри до братових дітей.

Попадаються деколи вставки, як ось про сліпого отця Івана, які з акцією мало мають спільного. Але Марковичка вмів їм визначити відповідне місце, щоб не псували цілости, у неї є вроджена «уміренность вь

р'вчакъ, обдуманность плана и риемовка большихъ и малыхъ частей плесы между собою», про котру говорить Куліш¹⁾. Головна постать мов виріазблена стоїть перед нами. Має не тільки уста, котрими так гарно, розказує, але й хребет, мязи, нерви, має богату душу і добре серце.

Инше темпо й инший кольорит має «Козачка». Тут більше руху, більше людей, виступає гурт-громада, одиниці попадають з тим гуртом і з його поглядами в конфлікт, тема не збувається скоро — триває довгі літа, це вже якась скорочена повість, — повістка, як каже Марковичка.

Мистецтво Марковички дуже добре можна простудіювати на оповіданню «Одарка», особливо на першому розділі, (який ми вище вже подали). Його диспозиція така: Коротка характеристика недоброго пана. В крепацькій хаті говорять про нього. «За вовка по-мовка, а вовк і тут» — входить пан. «Ходи зо мною в двір, дівчино!» — каже до малолітньої доньки. Родичі просять, щоб лишив. «Ходи!» Якось у хаті опустіло, обезлюдніло....»

Тут усе збувається так скоро, ніби грім з ясного неба бє. Люде балакають коротко, рішучо, деталі не спиняють акції, все менше важне опущене, відкинене на бік, перед нами проймаючий грозою — трагічний мент.... Цю сцену малював великий мистець!

Що галерія дієвих осіб в оповіданнях Марковичи не така вбога, як думає Скабичевскій, або Петров, видно вже з її першого тому. Добрий, але заголюканий жінкою і злиднями брат в оповіданню «Сестра», Данило Гурч, що був з роду щирий і правдивий, але не було кому його горду душу на добре напутити, веселий, жартовливий, але багатий і зарозумілий Максим Грімач і той батько зі «Сну», що як купив гостинця, то ніколи не сказав, що купив, щоб не гадали, що він про вас памятав, що він вас любить, все, щось таке прпдумав,

¹⁾ Наша книжка стор. 116.

ніби то він нехотячи той дарунок привіз, і багато других, тонко підмічених мужеських характерів виводить на сцену життя наша писменниця.

Про жінок і не згадувати. Вона малює їх по мистецьки, від доброї, тихої, любячої сестри до злющої Орлихи, високої, у червоному очіпку, що все чорними бровами здвигала.

Звичайно це не малярські портрети. Марковичка, лиш деколи (як оце здвигування чорними бровами) вміє підмітити характеристичні риси в зовнішних портретах своїх героїнь, але за те, дає дуже живі й гарні психологічні малюки, ті жінки малюють самі себе в своїх словах і ділах.

Як нема образів природи, викінчуваних тонким пензликом, на зразок ранку в Квітчиній «Марусі» так нема й портретів, подібних до, портрету «Марусі», де бачимо очі, брови, уста, сорочку й намисто, але всьо окремо, не звязане в органічну цілість і не оживлено чародійною силою автора-творця.

Люде в оповіданнях Марковички живуть до нині, хоч змінився краєвид, окруження, настали інші часи. А живуть тому, бо їх покликала до життя живе, гарне й багате серце авторки, не по приписам якоїсь літературної школи, якогось мистецького напрямку лиш ідучи за голосом вродженого великого таланту.

Мистецький бік творів Марка Вовчка чекає ще окремої студії, бо те, що понаписували Петрови й Скабичевські свідчить про пильність і рутину критиків, але грішить невразливістю і браком безпосередного, щирого відчуття.

Марко Вовчок належить якраз до тих авторів, до котрих з катальогованням і шуфлядкованням не підійде, тут треба «мати серце і дивитись у серце». Тут, або треба писати з великим знанням попередньої літератури, зі знанням суспільно-економічного та культурно-політичного тла, на котрім висгупає Марко Вовчок, як автор оповідань, або треба кожде з них брати, як

окрему появу і любоватися ним, як мистецьким твором, — бачити квітку і любоватися її формою, красками, аромом, забуваючи про Лінея і загалом про ботанічну науку.

Колиж хто до «Сестри», або до «Одарки» підходить не тільки зі скальпелем односторонньої критики, але ще і з політичними упередженнями, то з такого підходу нічого крім помилок, крім літературної зневаги вийти не може.

Марковичці завдячує українська література минстецьку форму короткого оповідання. Її слідом ішли пізнійші наші письменники мало що не до Стефаника й Коцюбинського і навіть на оригінальних, гуцульських оповіданнях Федьковича помітний її вплив. Вона переняла від своїх попередників дуже мало, а наслідникам передала багато, поклала основи під новішу українську новелю.

Була оригінальною. Ні в російській, ні в жадній другій сучасній літературі таких оповідань нема, це дійсно — українські оповідання. «Я була ще з репяшок, а вже мене ніхто переконати не посилив», — пише М. О. про себе в одному листі до мужа¹⁾. Це її прикмета і як людини і як письменниці. Пісарев був її першим братом, людиною близькою і не байдужною, але вона не йде за його літературними кличами. Не піде й за Тургенєвим, найбільшим з тодішніх письменників російських, ні за жадним другим, навіть за Толстим ні, — лишиться самостійною і незалежною, від критики і від письменства.

Коли який вплив помітний на ній, то хиба Шевченка, як це вже зазначив д. Бойко у своїй праці про Марка Вовчка. Але і цей вплив не доходить до наслідування, свідчить тільки про літературне споріднення найбільшого поета з найбільшою авторкою української прози. Не даром же й назвав її Шевченко своєю «донею». В обоїх знати поетичний погляд на світ і на життя.

¹⁾ Нашої книжки стор. 170.

Вони не радо доторкаються болота. Не можуть спокійно говорити про гидкі вчинки недобрих людей. Видно, що їх це болить і гнівить. Посторонними глядачами людської кривди й горя не можуть бути. Шевченко тоді навчає, картає, лихословить, іноді його гнів стає подібний до тирад старозавітних пророків, як отсе можуть «Схаменіться, будьте люде?» — Марковичці бракує цієї сили, скала її голосу не така широка й не така то голосна. Цю недостачу вона надолужує жіночою сердечністю, такими висловами як отсе: «Так, як жила плачучи, тақ і вмерла плачучи» («Козачка»).

Але і наш найбільший поет і найславніша авторка прози живої і дуже вразливої вдачі. Люблять і відчують природу, захоплюються красою і вмють її висловлювати словами, а всеж таки доля людини, це найважніше для них питання, людське горе, це їх власний біль. Шевченко свого «я» скрити не вмів, він майже скрізь стає між читачем і предметом своїх творів, не лиш як оповідач, але також як суддя, як учитель, як реформатор людського побуту. Марко Вовчок, хоч умів усунути себе в тінь, але читач все таки відчуває його присутність, чує близьке, тепле серце автора, котре так голосно бється.

Поетичний погляд на світ і вразливість на щастя й горе людини це головні прикмети цих обох наших великих письменників.

Залежність «Оповідань» Марка Вовчка від Тургенєва «Записок охотника» (1846—1851) зводиться, на мій погляд, до тої лінії, на якій лежать впливи архитворів старших на молодші. На всякий спосіб, читаючи «Сестру», «Одарку», «Козачку», ви й не думаете про Хоря, Мельничиху, про Татяну Борисовну. Вони з иншого світа. Тут не тільки зміст, але й форма инша.

Тургенєв зі стрільбою на плечах мандрує по лісах і долинах, заходить до селянських хат, встряває в розмови з усякого рода людьми і цікаві помічення заносить до своєї записної книжки. Він бачить не одно, чого

звичайне око не догляне, чує иноді «як трава росте», він психолог, естет, мистець, він виїмковий дідич російський на порозі двох устроїв суспільних, крпацтва й волі, але все таки він — «барін».

Марковичка забуває, що вона з князів Радивилів і з Данілових, столбових дворян, вона прямо жінка, що не годна спокійно дивитися, як кривдять людину. У неї нема спромоги боротися активно з тою кривдою, її не питають, чи злосити крпацтво, чи ні, але скрізь чується, що вона його знівечилаб без жалю, одної хвилини, щоб і сліду по тім устрою не лишилося. У Тургенєва крпаки і гарні і погані, і бідні і багаті, і мудрі і гупі, у Марка Вовчка вони — нещасливі.

Що до форми то досить глянути, як зачинає Тургенєв свої записки, а як Марковичка зачинає оповідання, щоб побачити, що у формі вони від себе незалежні¹⁾.

І Тургенєв і Марковичка творили нову форму, він для російської, вона для української літератури.

Про мову Марка Вовчка говорили й писали багато. Шевченко вважав її зразковою, Куліш казав, що Марко Вовчок вишив весь мід з цвіту української мови. До нині тая мова вважається справжньою народньо-літературною мовою.

Що Марковичка мову виучувала пильно з народніх пісень, казок, приказок, з розмов з українськими селянами й селянками, на це маємо такі незбиті докази, як її записки, нотатки, словник і т. д. Та це лиш матеріял, це інструмент, на котрім вона грає, як великий з ласки божої мистець. Мову знав Котляревський і Квітка вони обидва брали повними жменями від народу його

¹⁾ *Ермолай и Мельничиха*. . . . Вечеромъ мы съ охотникомъ Ермолаемъ отправились на тягу. . . . Не можетъ-быть, не всё мои читатели знаютъ, что такое тяга. Слушайтеже господа.

Чумак. Як помер наш батько, нехай йому земля пером! оставив нам девять пар волів полових хороших. Нас було три брати: и найменший, хлопчиком після батька остався.

богацтво словне, але всеж таки мова Марковички иньша, це її мова. Одна річ знати мову, а друга творити нею. Знав мову, як мало хто Куліш, а вона в нього друга, ніж у Марка Вовчка, це індивідуальна Кулішева мова: своєю мовою писав також Шевченко, як і майже кождий великий письменник має свою мову, себто свій спосіб висловлювати гадки й почуття спільною, літературною мовою.

Є письменники, в котрих дар слова проявляється з якоюсь окремою силою, як ось англійський поет Шелі; або польський Словаккі. Такою окремою силою проявляється дар слова в творах Марка Вовчка. Вона вроджений мистець слова. Це видно не лиш в літературних творах, але і в листах. Придивімся до виїмка з оповідання «Свекруха»¹⁾.

Над-вечір придивляютьця — не видно Гаир' чи не до дому пішла? Питають других жинчок, — не бачи' доб ішла; гукають — не озиваєтця; до того місця, де вона, була — нема. Що за диво! Коли ж, ходячи поміж копами, і найшли . . . Лежить вона, неначе спить, хороша й свіжа, як квітка. У головах снопок пшениці, ручки нахрест зложила . . . Вечір Господь дав такий ясний, тихий: лежить, як жива у пшениці, аж колосся над нею похилилось . . .

Слова, форми, складня — щиро народні. Але ж тими словами ту саму сцену можна на всякий лад змалювати. У Марксвички момент шукання представлений коротко, відірваними висловами (не видно, не бачили, не озивається, — нема!). Що не потрібне — вона счеркує, говорить викличниками, павзами, точками, ілюструє. Чути рух, поспіх, тривогу: мова передає драматичний настрій.

«Аж і — найшли.»

І тут нараз мова прибирає инше темпо. З алеґро переходить в анданте, котре й кінчиться музичною фразою: «лежить, як жива у пшениці, аж колосся над нею похилилось». (о д, о о д, о о о о, о о о о, о о о, о о о о),

Це вже прямо поетична проза.

Четверта частина «Максима Грімача» кінчиться инакше:

¹⁾ Перше видання «Народніх Оповідань», стор. 148.

«Як заіскрився місяць у воді, — уже ясний місяць зійшов, — каже, (а то було, як любились із Семеном, місяць зійде — він і пливе до неї), та й ступила на вербову віть Зійшла, як на хибку кладку, поглянула на всі сторони, та й кинулась на самий глиб.»

І тут мова народня, але з яким мистецтвом авторка орудує нею! В двох реченнях малює українську Офелію. Оба речення кінчаться односкладовими словами: «віт» — «глиб». «Віть» на кінці першого речення віддає хибкість тої верби, на котру дівчина ступила, слово «глиб» малює глибінь, в котру вона пірнула. Перше речення дуже тендітно зложено, воно виглядає властиво так: «Як заіскрився місяць у воді — ступила на вербову віть.» Між ті дві частини вставлено слова («Уже ясний місяць зійшов») і пояснення («а то було, як любились» і т. д.). Ті три частині авторка сплела так тісно, що вони творять нерозривну цілість і свідчать про її велике уміння орудувати скороченнями, як справжній мистець.

Зразків такого орудування можна вибрати чимало, та це вже предмет окремої праці. Нам хотілося тільки вказати на те, що Марковичка пише мовою народньою, але орудує нею самостійно, оригінально. Секрет її успіху лежить у вродженім дарі слова, котрого навчитися годі, — та ще в пильному й старанному викінченню мови. Марковичка не пише як будь, з легкої руки й не пише на стрічки та на аркуші. Навпаки, вона счеркує і скорочує оповідання до останніх границь, ніби памятаючи на слова критика, що: «в скорочуванні пізнати мистця».

Питоменність мови так само проявляється у листах до мужа. Вони секретні, не призначені до друку, а все ж таки писані мистецькою мовою. Візьмім початок листу з Парижа (Paris-Neuilly, 70 rue de Longchamps, без дати, мабуть з пізної осені 1873 р.). Це в листуванні Марії з Опанасом мабуть найвища точка напину, по котрій приходить останній розрив.

«Такий дивний та чудний лист я від тебе відібрала, що не знаю добре які на його слова прибрати. Отсе вже не по праву й не по добрости ти його написав, бо я, коли памятаю, ані жадно разу у шість, чи у сім літ, що минули, не написала тобі слова вразливого. Сам ти казав, що так виходить: за що усі лають і судять тебе, я

одна хвалю і наполягаю, щоб не кидав доброго діла за лихого поговору. Се було усе чим я замішалася у твої діла й чини, — сам се добре знаєш, та й те ще знаєш, що ти сам читав моєї ради.

Що до грошей, то я дуже жалю, що написала тобі за хлопчика. Повинна я була знати, що коли ти сам не присилаєш, то не треба казати пришло, треба знати, що або не сила, або не велика воля. Хоч воно те, хоч друге, докучати не годиться.¹⁾

«Дивний та чудний лист», — «писати не по праву й не по добрости», — «вразливе слово», — «наполягати, щоб ізза лихого поговору не кидав доброго діла», — які добірні вислови, і як легко, ніби некликано й не прощено вони насуваються під перо!

А вже речення від «що до грошей», до «докучати не годиться» можуть бути найкращою й найбільше переконуючою відповіддю на питання, чи треба було справляти мову Марковички... «або не сила, або не велика воля. Хоч воно те, хоч друге, докучати не годиться». Що тут можна справити, або змінити?... Хіба на гірше.

Читаючи листи Марковички, доводиться жалувати, чому вони не зберіглися всі, до одного, — коли не для життєписі, так для самої мови, така вона якась свіжа, щира й гарна.

Поява першого тому оповідань Марка Вовчка в першому виданню, це в історії української літератури подія перворядної ваги, тріумф нашої прози, як тріумфувала поезія в «Енеїді» і в «Кобзарі». Зіставлення Квітчиної «Марусі» з Вовчковою «Сетрою» показує нам, який великий шлях пройшло наше оповідання за цей розмірно недовгий час, як виробилася форма і поглибився зміст, особливо в напрямі психологічної аналізи.

Довго довго не буде в українській літературі книжки, котра б зробила таке сильне вражіння. Не менше значіння мала вона і в життю Марковички.

Був це несподіваний підйом понад рівень звичайного урядничого життя з його повсякчасними турботами,

¹⁾ Нашої книжки стор. 168.

о хліб і становище туди, де жили, а не животіли люде вибрані, осяяні славою.

Про Марковичку можна сказати словами Байрона, що вона одного прегарного ранку збудилася і довідалася, що вона славна.

Місток, по котрім перейшла вона в країну слави то була якраз ця невеличка книжечка, що звалася просто й невибагливо: «Народні Оповідання». Пізніші твори, хоч иноді, як ось «Інститутка» і «Два сини», не тільки дорівнують, але й перевищать перших 11 оповідань, того вражіння не зроблять, бо не будуть такою новиною, як тамті. Це одно. А друге — бракне такого посередника між ними й читачами, яким при появі першої книжечки був Куліш; його відношення до Марка Вовчка зміниться.

Та це вже належить до дальших глав нашої книжки. «Я була ще з репяшок, а вже мене ніхто переконати не посилив», — каже про себе Марковичка. Це, як я вище зазначив, і видно на її творах. Коли б у нашої письменниці не було цієї вродженої прикмети до самостійності, то може б вона пішла була слідами оповідань Квітки, може б був на ній більше помітний вплив Кулішевої прози. А так Марковичка дала новий тип українського оповідання, новий змістом і формою.

Та хоч у неї на якісь наслідування і натяку нема, то все ж таки, годі повірити, щоби цей новий тип склався несвідомо, принадково. Оповідання Марка Вовчка, безперечно свіжі і переважно не силувані, але знаємо що вона над ними пильно працювала, передумувала зміст і добирала відповідну форму. Її оригінальне твориво це таким чином не самопадна ростина, а вислід свідомої, складної письменницької праці, як здебільшого всі цінніші літературні твори.

З того, що оповідання читається легко, не слід робити висновку, що воно написане з легкої руки. Це видно по тих скороченнях, на які я вище вказав, і по будові речень, деколи дуже незвичайній. Навіть поодинокі слова Марковичка підбирає дуже уважно і влучно

та вмів поставити їх, якраз на таким місці, де вони роблять особливе вражіння, і викликають бажаний успіх.

Не тема над нею панує, а вона опановує тему і свій літературний задум переводить у діло певною і вправною рукою.

Тут мало вродженого хисту, мало божої іскри, тут була ще й праця над собою, було відповідне літературно-критичне підготовлення.

Про українську критику в тих часах нема що і згадувати, але мусіла Марковичка знати тодішніх критиків російських.

Її знайомі Українці і Росіяни, це були здебільшого люде, що цікавилися тим ділом, в першу чергу чоловік Марії, Опанас, а там її первий брат Пісарев і добрий знайомий, Кіреєвський, і товариші Марковичів, немцівські гімназійні вчителі, може і Тургенєв, а пізнійше також Куліш, і другі.

Для всіх тих освічених людей література й літературна критика насувала безліч тем, особливо в розмовах з Марією Олександрівною, котра не цікавилася ні товариськими сплетнями, і котра зо своїми етнографічними записками навіть про свою матеріальну біду забувала.

Критика п'ятидесятих років у Росії йде трьома струями: перша, це продовження утилітарного напрямку «неістового Вісаріона» (Добролюбов й Чернишевський), друга — напрямок чистого мистецтва (Анненков), а третя, — спроба зілляти отсі дві струї в одно русло (Григорієв і Дружинін).

Добролюбов від 1853 року пробував у Петербурзі, де від 1856 до 1861, себто до своєї смерті, був співробітником, «Современника», а від 1858 провадив відділ критики й бібліографії в тим журналі.

Автор «Органическаго развитія челоуѣка», талановитий і чоловіколюбний, але філософічно мало освічений, дивився на літературу з горожанського погляду; як критик він нині перестарілий, як громадянин гідний доброї

пам'яті, оден з горячих прихильників реформи, в першу чергу знесення кріпацтва¹).

Чернишевський (ученик Срезневського) котрого Маркс називає: «*der große russische Gelehrte und Kritiker*», чоловік великого ума й не меншої освіти, друкує 1858 року, як співробітник того ж *Современник*-а свої знамениті «Очерки Гоголевського періода», в котрих висловив своє критичне «Вірую»²).

Критику Гоголевського періода характеризує Чернишевський словами:

«Любовь къ благу родины была единственною страстью руководила ею: каждый фактъ искусства цѣнила она по мѣрѣ того, какое значеніе онъ имѣеть для русской жизни. Эта идея — любовь всей ея дѣятельности. Въ этомъ пафосѣ и гайна ея собственного могущества.»

В цих словах криється і його власна характеристика як літературного критика: служити добру Росії, говорити до публіки «настойчиво, упорно, съ энтузіазмомъ страстного увлеченія» ради «интересовъ публики».

«Единственная цѣль искусства — воспроизведеніе дѣйствительности.»

Що не наслідуює природи і не служить життю — справжньої вартости не має.

Утилітарний погляд на мистецтво доведений до краю. Дальше міг піти хіба тільки Пієв.

Анненков, котрого «Старая и новая критика», являється рівночасно з «Очерками» Чернишевського, стоїть на протилежнім погляді. Для нього повна об'єктивність, це перша умова мистецького твору. Мистецький твір повинен містити в собі, тільки те, що коначно потрібне, що органічно з ним зв'язане, а всяке виявлення авторського «я» псує загальне вражіння і нагадує крамничні

¹) В «Свистку» він висміяв «гласность і обличительное направление», людей, котрі говорили про реформи, але їх не робили.

²) «Критикъ, который хочет говорить только о томъ, о чемъ интересно говорить для него самого, который хочет сохранить въ своей дѣятельности столько-жъ гордаго спокойствія и достоинства, сколько сохраняетъ поэтъ или ученый — такой критикъ пишетъ для немногихъ». («Очерки», Изд. г. 1893. стор. 165.)

вивіски. Герої повинні говорити самі за себе, автор не повинен ходити за ними, як нянька. Подробиці найгруппуються рівно й поступенно, їх не треба накопичувати на одному місці, так само гоетичний елемент повинен розливатися по цілім творі, а не збиратися на вишуканих точках і освічувати їх, як блискучий феєрверк. «З педагогією мистецтво ніколи діла мати не може.» Основна ідея всякого оповідання, психологія героїв твору, — душевні відтінки, тонкі характеристичні прикмети, гра безчисленних зворушень людської вдачі, — це завдання, які повинен і мусить собі ставити письменник. «Народність» не належить до літератури, тільки до етнографії. Теорія, котра жадає, щоб мистецтво посвятило себе виключно службі суспільній зводить його і позбавляє творчої волі і спосібности.

Чернишевський хотів справити всі сили, між ними й мистецькі до роботи над здійсненням практичних цілей історичного моменту, бажанням Анненкова було, щоб мистецтво творило цінности незалежні від цього моменту, — довготривалі, щоб заспокоювало вроджене бажання краси і правди.

Григорєв пробував обидва ці напрямки спрямувати в одно спільне русло. На його гадку мистецтво, це не образ життя, але і суд на ним. Воно вже по своїй суті національне. Тая суть — творення типів. Типічне, це не загальне, відірване й одностороннє, а навпаки, конкретне і складне, як життя. Мистецтво — провідник життя. Критику, яка дивиться в такий спосіб він називав органічною, в супротивставленню до естетичної (Анненков) і до історичної (Белінській, Чернишевській, Добролюбов). Перша розуміє мистецтво, як щось відірване від життя, відграничене, замкнене в собі, друга підчинює його під силу життя, велить «безмисленно» відбивати це життя як фотографія відбиває природу.

Одно і друге не згідне з правдою. Мистецтво це сконцентрований образ життя з усім тим вічним, мудрим

і прегарним, що скривається між випадковими явищами¹⁾.

А. В. Дружинін (основник «Общества для пособия нуждающимся литераторамъ и ученымъ») казав, що «вертоград современнаго русскаго Пинда, изобилуя цвѣтами благоуханными и плодами прелестными, полонъ крапивы и сорныхъ травъ, въ количествѣ ужасающемъ». Ця хонта то парадокси, фальшиві погляди, односторонні виводи і загальні місця, що зробилися літературними законами. Правди можна добитися, дорогою міжнародньої контролі (Німці, Французи, Англичани) переведеної через російський ум і приміненої до російського життя. Ця контроля увільнить російську критику від дидактики і тенденційности. Тендеція це не натхніння, дидактика не література. Енергія і здоровий напрямок побідять рутиновану «направленщину»²⁾.

Годі уявити собі, щоб Марковичка стояла осторонь від цієї літературио-критичної боротьби.

Чернишевський, Добролюбов, Анненков були тоді на устах всякої освіченої людини³⁾.

Але вона, як вище зазначено, зберігла свою індивідуальність творчу, не пішла свідомо за жадним із тих авторитетів. Теми брала з життя, до питаєть соціяльних ставилася не байдужно, навпаки видно, що вони живо торкають струни її душі, але з дидактикою зриває, а тенденцію зводить до той міри, до якої кождому мистецькому творові і на наш инішній погляд вільно бути

¹⁾ Искусство существуетъ для души человѣческой и выражаетъ ея вѣчную сущность въ свободномъ творчествѣ образовъ, и поэтому самому оно независимо, существуетъ само по себѣ и само для себя, какъ все органическое, по душу и жизнь, а не пустую игру, имѣетъ своимъ органическимъ содержаніемъ. (Аполлопъ Григорьевъ, Сочиненія Т. I. Спб. 1876. стор. 451).

²⁾ А. В. Дружининъ. Собраніе сочиненій. Изд. подъ редакціей Н. В. Гербеля I—VIII т. Спб. 1865—1867.

³⁾ З Чернишевським вона листувалася, — з ним і з Аннейковим пізналася згодом особисто. «Спасибі Чернишевскому, що пише і усе там порядкує», каже Марія в листі (без даїи) до Опанаса. (Наша книжка стор. 143.)

тенденційним. З того боку вона вдоволяє у великій мірі прихильників старого критичного напрямку, котрого батьком був Белінській, а синами Чернишевській і Добролюбов¹⁾.

Натомісць у літературнім опрацьованню цих тем схиляється вона більше до поглядів Анненкова, скриває своє «я», не ходить за своїми героями, як нянька, вони говорять самі за себе, словами й ділами, скорочує акцію, не раз до остаточних границь, не нагромаджує подробиць, не освітлює поодиноких моментів бенгальськими огнями поезії, лиш озарює нею цілість так що скрізь слідний її поетичний погляд на світ і на життя.

Події, котрі описує, часто дрібні і маловажні, але тільки на око, бо в дійсности вони скривають у собі все щось важного, цінного, щось вічного з тайників людської псіхе.

Остей щасливий і доволі згармонізований критично-літературний еkleктизм був одною з причин великого і наглого успіху «Народіх Оповідань» Марка Вовчка, хоч ясна річ, що найбільше вражіння робила свіжість, новість нашої авторки. Критичні напрямки з тої пори до нині перейшли шмат еволюції, а те, що було цінним у творах Марка Вовчка не постарілося й до нині.

* * *

Вертаючи з цієї екскурсії в країну тодішніх критичних поглядів на письменство, назад до життя нашої письменниці, треба зазначити, що наближаємося до зворотної точки в драмі «Марко Вовчок», — до непорозуміння між Марією й Опанасом.

У тому непорозумінню безперечно велику ролю грав Куліш. Це видно хоч би з його листування з Каменець-

¹⁾ Не диво, що А. Котляревський в рецензії на «Нар. Оп.» писав: «Великая благодарность да будет воздана честному автору за его слово о томъ, на что въ настоящее время обращены и мысли и чувства, и дѣла всякаго живого челоуѣка.»

(Ж. С-ть. «Народни Оповідання» Марка Вовчка «От. Зап.» 1859, кн. III, стор. 13.)

ким. Та на жаль навіть наші нові матеріали додають мало нового до цього цікавого і важного моменту. Певно, завинив тут свавольний бог Ерос, але як — того розказати годі. Стріли з його сагайдака вразили безперечно всіх заінтересованих у боротьбі, і їх двоє (Опанаса й Марію) і його третього, (себто Куліша) але як сильно і як болючо кожде з окрема, як вони втікали і як заслонювалися перед тими стрілами скривав завіса непевности....

У Петербурзі.

Догадуватися можна, що Куліш намовляв Марковичів кинути глухий Немирів і перенестися до столиці, зразу до Москви, а там і до Петербурга, щоб ново відкрита зоря, якій на ім'я Марко Вовчок, могла засіяти на широкому, для всіх видному небі.

Марковичам у Немирові було з кожного боку добре. Економічно вони збиралися стати на ноги, літературно могли працювати тихо але успішно, спираючись на той народний елемент, який їм насувало безпосереднє перебування з селянами й доволі численною, хочь може й не дуже свідомою і невизначною інтелігенцією.

Мабуть Куліш малював перед ними дуже приманчиві гороскопи, коли вони рішилися покинути щасливий Немирів і переїхати в північну Пальміру, котрої атмосфера була для них чужа, далека і нездорова, фізично і морально.

Опанаса мабуть не тяжко було намовити, бо він не любив довго сидіти на місці. В грудні 1858 р. він узяв відпустку на місяць, але з тої відпустки до своєї гімназійної служби не вернув. Як причину подав, що нездужає. Його причислено до Міністерства Просвіти. Зимом 1858 р. він з жінкою і сином Богданом перебуває у свого брата Василя, лісничого в Чернигівщині. До того часу відносяться спомини Василевого сина, Дмитра¹⁾,

¹⁾ «Кіевская Старина», 1893 IV. стор. 50—77.

котрому тоді було трохи більше п'яти років. Про ті спомини я вже згадував давніше, тепер пригадаю тільки, що Опанас виходить з них великим демократом, оборонцем селян і прихильником знесення кріпацтва. «Скоро, скоро сонечко засвітить, хмари розійдуться і люде вільні будуть,» — навчас він свого маленького братанича. Тітку, Марію Олександрівну, він затямив гарною бльондинкою, з сірими гарними очима, з рівними, плавними і спокійними рухами, яка в момент різких поривів свого мужа, гляділа на нього широко розкритими очима, не всіхаючися.

З того, що Опанас не спішився вертати до служби видно, що він уже зимою 1858 рішився переїхати до столиці¹⁾.

Можна гадати, що Марковичі провели Різдво у Василя Марковича а зараз по Різдві вибралися в Петербург.

За ними в Немирові дуже жалували.

Дорошенко пише:

«Не даром так важко було мені випроважати Вас до Петербурга, що наче я проважав Вас на той світ. Ох, цур йому, важко про се згадувати.»

Всі його листи нав'язні тугою за Марією Олександрівною.

Напніть мені, що Ви верпетеса, що я Вас ще хоть раз побачу, напишіть! Пришліть мені Ваш портрет, ради Бога, пришліть; це буде доказом, що Ви не змінилися²⁾.

Так само видне сердечне відношення до неї Мокрицького, котрий «цілує кінчик її одежини»⁴⁾, і Лашнюкова,

¹⁾ Д. Бойко пише в своїм начерку (ст. 56), що Маркович узяв відпустку в грудні 1858 р. і великодні свята, (себто вже в 1859) провів у свого брата Василя, а на початку 1859 р. Марковичі поїхали до Петербурга, де Шевченко дня 24 січня 1859 р. посвятив Марковичці свій відомий вірш. Хронологія, як бачимо, схиблена. Виходить, що Марковичі 23 січня 1859 р. були в Петербурзі, а Великодні свята провели в Чернігівщині. Знаємо, що вони з Петербурга на Україну не вертали, отже, або одно, або друге. Гадаю, що вони Різдво 1858 р. перебули у Василя Марковича, а коли були в нього на Релікдень, то не 1859 р. а скорше мабуть 1858.

²⁾ Ця сама книжка, стор. 120.

³⁾ Ця сама книжка, стор. 130.

⁴⁾ Ця сама книжка, стор. 136.

когрий каже, що Марія живе у світі гармонії, вищих інтересів, змагань, очищеної природи й облагородненої людської натури¹⁾.

І не всі жінки ставилися до неї так неприхильно, як Ганна Барвінок. З нею знайома була сестра письменниці В. Коннор-Вілінської, котра з Марією Олександрівною жила в Петербурзі. Вона зберігла спогад про Марію, як про дуже принадну людину і красю і розумом²⁾.

Взагалі Марія Марковичка лишала за собою жаль прощаючись зі знайомими і легко здобувала собі симпатію стрічаючись з новими людьми.

Так було і в Петербурзі, коли Марковичі приїхали туди зараз з початком 1859 року. Марковичка засіяла новою зорею на тамошньому мрачному небі і до неї повернулися очі не тільки усього, доволі численого тоді українського інтелігентного світа, але й російських літературно-мистецьких кругів.

Марковичі попали в Петербург в момент великих надій, сильного розбурхання суспільної думки, на провесні нової доби.

Між роком 1853—1855 паде Миколаївська система. Смерть царя (18 лютого), і упадок Севастополя (27 серпня 1855 р.) завдають їй, так здавалося, рішучий удар. Царська імперія будиться з довгої латаргії.

«Народы возненавидѣли Россію, и теперь русскому почти не возможно путешествовать, не подвергаясь самымъ чувствительнымъ оскорбленіямъ. Народы видятъ въ Россіи главнѣйшее препятствіе къ ихъ развитію и преуспѣванію, злобствуютъ за ея вмѣшательство въ ихъ дѣла... Правительства насъ предали, народы возненавидѣли, а порядокъ, нами поддерживаемый, нарушился, нарушается и будетъ нарушаться. Слѣдовательно политика наша была не только для насъ вредна, но и вообще безуспѣшна», — писав Погодін³⁾.

¹⁾ Ця сама книжка, стор. 153.

²⁾ Лист В. Коннор-Вілінської до мене з 14. V. 1924 р. В. Коннор-Вілінська дружина Валеріанового сина, Валеріяна брата Марії Марковички.

³⁾ «Взглядъ на русскую политику въ нынѣшнемъ столѣтіи». «Жизнь и труды Погодина», изд. Барсукова.

Значиться — треба завертати і в заграничній політиці і у внутрішній. У внутрішній треба перевести великі реформи, з кріпацької починаючи. В тім напрямі працювала суспільна думка.

«Еш» нікогда не бывало в Росіи такой массы листовъ, газетъ и журналовъ, какая явилась в 1856—1858 гг. Изданія являлись какъ грибы, хотя точіѣ было бы сказать, какъ водяные пузыри в дождь потому что какъ много ихъ появлялось, такъ же много и исчезало. Одними объявленіями объ изданіяхъ можно было бы оклентъ башню московскаго івана Великаго. Изданія были всевозможныхъ фасоновъ, размѣровъ и направленій; большія и малыя, дешевыя и дорогія, серьезныя и юмористическія, литературныя и научныя, политическія и вовсе не политическія. Появлялись даже летучіе, уличные листки», — каже у своїх споминах Шелгуновъ¹⁾.

Цензуру тих часів (1855—1865 р.) Скабічевскій називає хаотичним періодом в історії рос. цензури²⁾, добою повної цензурної анархії. Числені члени всіляких цензурних установ розбилися на ворожі групи, які бороювали себе так що пропуск книжки від найсміливішої до цілком невинної став залежним від сліпого припадку. Важніші реформи заняли увагу правительства, котре не думало про реформи цензури. Вона робила, що хотіла, а що суспільна думка про конечність основного перестрою перейшла після кримської війни прямо в ентузіазм, котрий потягнув за собою навіть деяких цензорів, так російська преса ніколи ні перше, ні пізніше не була така ліберальна і сліпа, як тоді.

В січні 1858 р. дозволено в літературі писати про селянське нитання, себто про знесення кріпацтва, а 24 січня 1859 р. утворено осібний «комітет по ділам книгопечатання», в котрого склад входили: гр. Адлерберг, генерал-майор Тімашев і професор Никитенко.

З тих перемін скористали й Українці. Найенергічніший поміж ними, Куліш, веде перед. Року 1856 і 1867 видає він «Граматку» і «Записки о Южной Руси», видання етнографічно-літературне, в котрих між иньшим надруковано Шевченкову «Наймичку», (анонімно) і Кулі-

¹⁾ Шелгуновъ, Воспоминаія, стор. 652.

²⁾ Очерки Истории Русской цензуры, стор. 389 і дальші.

шеву «Орисю». За записками пішли Вовчкові «Оповідання», нове видання «Кобзаря», готовилися твори Котляревського, Квітки, проповіді Гречулевича, збірник «Хата», і т. д. Що цензура не так то ласкаво ставилася до українських видань видно із історії з Кулішевою «Грамоткою»¹⁾, але видно також, що Куліш, завдяки своїй енергії і дипломатичному хистові, умів якось всі ті перешкоди щасливо побороти. Він змінив первісну гадку, оснувати свою друкарню в Москві, може тому, що там панував дух більше славянофільський і почав видавниче діло в Петербурзі, де зібрались тоді найвизначніші українські учені, письменники й громадяне. Від літа 1858 р. перебував тут Костомарів, мешкали Біловерські, Макаров, Каменецький, маляр Мікешин і Честахівський, друзі Шевченка Михайло Лазаревський і Семен Артемовський, (автор «Запорожця за Дунаєм»), Гулак, Грицько Галаган і другі.

Не цуралися Українців і такі Росіяни як Федір Толстой, Чернишевський і Добролюбов, як Громека, Бенедіктов, Мей, Курочкин і другі.

Навіть Тургенев, що висміяв був Українців своїм відомим «грає, грає, воропає» пізнавши глибину укра-

¹⁾ 17 чевня 1858 р. розіслано цензурним комітетом ось який обіжник: «Въ 1857 году напечатана въ С. Петербургѣ, книга на малороссійскомъ языкѣ подъ заглавіемъ «Грамматика». Помѣщенныя въ этой книгѣ на стр. 13, 14, 28 и 29 статьи, въ конхъ говорится о существовавшей нѣкогда между казаками и поляками враждѣ, возбудили неудовольствіе въ дворянствѣ нѣкоторыя изъ нашихъ западныхъ губерній, которое выражаетъ опасеніе чтобы съ распространеніемъ сей книги въ народѣ, не получила бы новой силы вражда и безъ того еще незабытая въ тамошнемъ простомъ народѣ. Посему и покорнѣйше ваше превосходительство предложитъ скому цензурному комитету, въ случаѣ представленія книги *Грамматика* для одобренія къ напечатанію новымъ изданіемъ, исключить изъ оной тѣ статьи, которыя, будучи написаны въ духѣ исключительной малороссійской пародности въ противоположность общей русской или заключающія въ себѣ враждебныя между племенами воспоминанія, противны цензурнымъ правиламъ и въ особенности не должны быть терпимы въ книгѣ предназначенной для дѣтскаго и пароднаго чтенія». (Скабичевскій, Очерки Исторіи русской цензуры, С. Петербург, 1892, стор. 415.)

їнської народної поезії, змінив своє відношення до Українців, вивчився нашої мови і переложив «Народні Оповідання» на російське.

З Поляків до української громади найблизше підійшов поет Желіговскі.

Українці збиралися найчастіше у Василя Білозерського, чоловіка заможного, котрий цікавився не тільки нашою політикою, але й літературою. Куліш що лиш улаштував свою друкарню. По словам Кулішевої¹⁾ у них було мешкання мале, «хата в одно вікно й друга невеличка. Ні мебелі ще доброї, ні порядку, щоб вітати своїх знайомих; клопоту було страшенно багато. Саме все ще тільки наклюнулось.»

Петербург зробився був тоді головним осередком культурного руху й політичної думки.

Українці сподівалися не тільки знесення кріпацтва, але й усяких політично-національних полекш. Їх настрої найкраще характеризує лист Куліша до Шевченка:

«Неофіти» гарпа штука, та не для друку. Не годиться доброму синові²⁾ нагадувати про діла його батька³⁾, ждучи від сина, якого небудь добра. Він же у нас тепер первий чоловік. Як би не він, то й дихнути б нам не дали. А воля кріпаків теж його діло. Найблизші до його тепер люде писателі, а не пани пузаті. Дак не тільки «Неофітів» друкувати рано, але позволь мені не посилати їх і до Щепкина, бо він з ними у люде носитиметься і піде про тебе така зутка, що притьмом не треба тебе пускати в столицю⁴⁾».

Значиться, тодішні Українці покладали на молодого царя великі надії, називали його «первим чоловіком» і гадали, що найблизші до нього люде, писателі, а не пани пузаті.

Це захоплення петербурської української громади розливалось й поза столицю. В Києві, Полтаві й Чернигові, як каже Єфремов⁵⁾ «забив живчик нового життя»,

¹⁾ «Рідний Край», № 1 стор. 10.

²⁾ себто Александрові II.

³⁾ себто Миколи I.

⁴⁾ О. Колинський. Тарас Шевченко — Грушівський і т. д. У Львові 1911, III. II. стор. 184.

⁵⁾ «Історія українського письменства», видання I. стор. 276.

що «виявилось найдужче заходами коло народньої освіти в так званих недільних школах (перша в Києві р. 1859), народніми читаннями (в Полтаві) та громадським рухом під прапором демократично-федеральних ідей Кирило-Мефодіївського братства». По більших містах повстають громади, до яких горнеться українська ідейна молодіж, до українського табору переходять з польського боку Антонович, Рильський і другі.

Петербурзька українська громада, як столична і як така, що серед неї проживали найвизначніші Українці, мусіла вести провід у тому національному пробудженні і у неї дійсно було «багато всілякого клопоту».

У такий мент на провесні великих сподівань, приїхали до Петербурга Опанас і Марія Марковичі зо своїм сином, Богданом¹⁾.

Кулішева пише, що у Василя Білозерського вони (себто Куліші) часто «вбачалися з Вовчком, і обідали там вкупі». Не знали, де й посадить Марковичку. Одно те, що Московка (?) — і по нашому так щиро загомонила, дуже служить нам, скрашає нашу ниву, третє — дуже Куліш і Василь любили щирого Опанаса Марковича, що збірив українські пісні і клав на ноти».

І тут Кулішева, може й не хотючи, розминулася з правдою.

Що Марковичку не знали де й посадить, до воно так і виходить також з усяких иньших споминів та життєписних матеріалів.

Але на всякий спосіб не тому, що вона Московка, бо за таку вона себе не мала і ніхто її Московкою не

¹⁾ Зі споминів Кулішевої виходить, що зразу приїхала сама тільки Марія з сином, а — «Маркович ще чогось гаявся, не приїздив до столиці». Але нігде в біографічних матеріалах не стрічаємо ствердження того факту і тому можна його вважати такою самою помилкою старенької авторки споминів, як це, що тоді «ще в Петербурзі Шевченка не було». В хронології мабуть уже пам'ять Ганні Барвінок не дописувала.

вважав. Вона скрізь зазначувала своє українство¹⁾. І не тому Куліш і Білозерський впадали коло Марковичевої, бо «дуже любили щирого Опанаса Марковича, що збирав українські пісні і клав на ноти», а скорше тому, що її любили. Як не можна балакати про велику любов двох нивагрів, Василя Білозерського і Пантелеймона Куліша так нема й бесіди про їх любов до Опанаса. «Я тільки одно завважив, що Ви один одного²⁾ не любите, і через те не хочу більше нічого й казати, в таким разі лучче мовчати»³⁾. Опанас був дуже любий і люблений в товаристві, він скоро зеднував собі прихильників, але і скоро ізза якої будь марниці відставав від людей, зражувався до них, а до Куліша йому й не трудно було зразитися, коли він, як «горячий Куліш» не вмів скривати своїх любовних почувань до його молодой і гарной дружини. Коли Марію Олександрівну не тільки в Білозерських, але й скрізь у Петербурзі, не знали «де й посадити», так це тому, що не лиш Укра-

¹⁾ На українське походження Марка Вовчка натякнули Франко й Доманицький. На тому стояв і я в дотеперішній роботі, хоч Дмитро Віленський вважає свій рід корінно російським. Тепер я дістав ще одно ствердження мого становища. Жінка братаннича Марка Вовчка, пише мені, що батько Марії Марковичи (Марка Вовчка) Олександр Олексієвич, (як у послужному списку стоїть) походив з Чернигівщини і як командир гарнізону був переведений до Вологди, а потім до Орла. Помер на 38 р. життя. У Віленських, у Києві зберігалася добре виконана його мініатюра. Коли зважити, що й бабка Марка Вовчка була з князів Радивилів, то нема ніякої причини в ражати її Московкою.

Ще раз пригадую на тому місці, що пишу Віленська не на здогад, а ізза того, що Богдан Маркович по родинним документам казав так писати родове ім'я своєї мами. Коли ж брати Марії Олександрівни Валеріян і Дмитро, писалися Віленські, так це тому, що Валеріян може і не знав тих документів, а Дмитро виводив свій рід від якогось столбового дворянина Віліна. Вони писалися не так, як джерела казали, а як писався батько. Так воно звичайно й буває з огляду на вимоги правно-службові.

Доманицький теж каже, що справді писалось прізвище їх (Віленських) *Віленські* (і = и). Доманицький: Марко Вовчок, Літ. Наук. Вістник 1908. I. стор. 53.

²⁾ Куліш Опанаса й Опанас Куліша.

³⁾ Наша книжка, сторона 121.

інці, але й Москалі і Поляки бачили в ній нову, перворядну зорю на тодішньому літературному небі.

Тургенев правду каже, що вона «служила украшениємъ и средоточіемъ небольшою¹⁾ группы Малороссовъ, съютившейся тогда въ Петербургѣ и восхищавшейся ея произведениями». «Із скількох кадильних курили фіміям перед нею — сказати тяжко.... Одно тільки певно що поміж тими, що кадили, найперше місце старався мати Куліш»²⁾. Отсей фіміям мабуть і затьмив не одну ясну годину Марії.

Між Білозерським, Кулішем і Опанасом Марковичем псується добрі звязки і в листах повно натяків на те, що вони тільки для чужого ока близькі собі люде, а на ділі — плакають нехть до себе.

Марковичка стає поневольною причиною тої нехоти і платить за це своїм подружнім щастям.

В Петербурзі сходиться вона ближше також з Тургенивим, на стільки близько, що іде з ним до студії якогось художника, де Тургенив знайомиться з Шевченком.

Коли зважити, що Тургенив взагалі не скорий був до знайомств, а до знайомств з Українцями з окрема, (він навіть насміхався з українства), коли погадати, що отся поїздка Тургенива з Марковичевою збулася незабаром по їх зустрічі у Петербурзі, і що Тургенив за границею дуже щиро й сердечно жив з Марією Олександрівною, то можна бути майже впевненим, що все те збулося на тлі давнішого знайомства в Орлі, (обоє ж вони походили з Орлівської аристократії). Може Тургенив знав Марію молодю дівчиною, а тепер побачив її замужною і славною жінкою, але певно, що спомини про Орел, про спільних знайомих, все те, що вяже нас звичайно з родинними сторонами, усували з дороги ті перешкоди, які звичайно лежать на дорозі зближення двох люде:³⁾

¹⁾ в порівнянню з Москалями.

²⁾ В. Доманицький «Марко Вовчок», Літ. Наук. Вістник, 1908 р. кн. I. стор. 68.

³⁾ Може й не даром героїня його «Переписки» називається Марія Александровна. Коли читати початок VIII листу, а саме

Тургенєв і Марко Вовчок це окрема літературна тема, покищо не розроблена і не місце тут розроблювати її ширше. Слід тільки сказати, що Марія, як «людина дуже принадна і красою і розумом» полонила великого російського повістяра. Він став інакше відноситися до Українців і навіть вивчився української мови, настільки щоб перекласти її «Оповідання» на російське.

Але й Тургенєв безперечно мав добрий, хоч у творах і непомітний вплив на Марію.

Людина з великою культурою, з перворядним літературним іменем, з бистрим орієнтаційним поглядом на світ і життя з власною життєвою системою, вона могла пройти непомітно поруч психе Марії. Чи оце зближення двох, так небуденних душ перейшло межі звичайної симпатії, чи ні, нобачимо пізніше. В Петербурзі вони трималися в границях чемної подоби» і нігде не зустрічаємо натяку на те, щоб вони тієї границі переступили. Симпатії двох прегарних людей і спільність інтересу до літератури — більш нічого.

Найкраще, можна сказати найідеальніше з усіх знайомих до Марії Марковичевої ставився Тарас Шевченко.

слова: «Марія Александровна, вы прекрасное существо . . . вы . . . ваше письмо открыло ми наконец истину!» — то здається, що це виїмок з листу Тургенєва до Марії Александровни Марковичевої.

І Марія із «Затишя» «хохлацькая душа», що співає «Хлопець сіє жито» і «Гомін, гомін по діброві» має чимало рисів, ніби схоплених з Марії Марковичевої. Коли б основно проаналізувати твори Тургенєва, то може б виявилось, що знайомство з Марковичевою не осталось без впливу на творчість Тургенєва.

На одно зверну ще увагу. Марковичева приїхала до Петербурга з початком 1859 р. Була тут чотири місяці і виїхала за границю. Рівночасно виїхав і Тургенєв, а незабаром, після того появився перший том її оповідань. Значиться за чотири місяці вони познайомилися, Тургенєв навчився по українськи і переложив 11 її оповідань, не кидаючи своїх інших робіт. Це як па Тургенєва, котрий для літературного заробітку не працював, таки дуже за скоро. Можна гадати, що він вже перед тим звернув свою увагу на ці оповідання своєї знайомої землячки і взявся їх перекладати.

Він прочитав «Народні Оповідання» мабуть у Нижнім Новгороді¹⁾.

В Нижнім Новгороді довідався від проїзжого земляка, лікаря Малюги, хто такий Марко Вовчок, і під днем 18 лютого 1858 у своїм Дневнику назвав Марію «високим і прекрасним творінням», а книжку її «натхненою».

Марія знала Тараса вже давніше з творів і з оповідань про нього, (видно це з листів, на які я вже давніше натякав).

Заходяче сонце української поезії зустрінулося з поранною зірницею української прози.

Шевченко присвятив Марії два свої прегарні вірші, один ніби апострофа до цієї зірниці, до «кроткого пророка і обличителя жестоких, людей неситих», другий ніби поетична синтеза того вражіння, яке на його зробили оповідання Марії.

Вони заприятюлися скоро, хоч Шевченко, по словам Тургенєва, «з людьми поводився обережно, і майже ніколи не висловлювався до краю, ні з ким він не зблизився вповні, а все був наче на узбіч»²⁾.

Може це й так, — та з Марією, ні.

Вона була повірницею його багатії, але горем прибитої душі, він сповідався перед нею зі своїх гріхів і разом із тим називав її своєю донсю

Він, хоч як спішився на Україну, не хотів їхати скорше, аж відідуть Марковичі за границю. Видно жа-

¹⁾ Кажу «мабуть», бо Франко («Літ. Наук. Вістник», 1907 кн. VIII—IX.) пише, що Шевченко читав писання Марка Вовчка в кіргізьких степах. Франко без підстави не говорив. Я вже вкше натякав на те, що поспіх, з яким готовився перший том оповідань Марка Вовчка, цензурні старання і друк їх для мене неймовірно скорий і неправдоподібний, — на всякий спосіб не згідний з тими датами, які є в рукописі Оповідань. Шевченко 5 серпня 1857 р. був у Астрахані, а Оповідання вийшли щойно у вересні, між тим як він 14 вересня приїхав до Нижнього Новгорода. Не виключене, що рукопись була скорше в Кулішевних руках і що він або відпис, або коректу післав Шевченкові, як незвичайну літературну новину.

²⁾ Кониський, *op. cit.* т. II. стор. 255. Кобзарь 1876. Спомини Тургенєва і Полонського.

лував кожної днини, якої міг би бачитися зі своєю «любою донею».

Дня 11 мая Марковичі виїхали, а 25 мая Шевченко вже пише лист Марії до Дрездена, значиться дістав перед тим відомість, де вона і який адрес. Це дрібниця, але й та дрібниця свідчить про дуже близьке відношення Шевченка до Марії. Була навіть балачка, ніби то він, спізнавшись з Марією — закохався в ній і ніби на тім тлі між Шевченком і Тургенєвим було притавне ворогування.

Що Тургенєв не розумів і не доцінював нашого найбільшого поета, це річ певна. Але, щоби крім того була поміж ними нехить ізза любови до Марії, на це нема ніяких не то доказів, але й натяків.

Шевченко любив Марію, як «високе і прекрасне творіння», захоплювався її творами, вірив у її літературну будучність, піддавався привабам її краси й розуму, сповідався перед нею, але про якесь иґше кохання не маємо підстави говорити.

Подібно й Марковичка любила товариство геніяльного поета, дорожила його приязнею, турбувалася його життям і здоровлям, але, щоби була влюблена в нього, того сказати не можна. Коли б така любов була, то добрі, дійсно добрі знайомі Марковичевої не писали б їй за границю, що робить Шевченко, а зберігали б «дискретне мовчання». Між тим пишуть про нього Макаров, Дорошенко, Мокрицький, Тургенєв і навіть Куліш¹⁾.

І Марія не писала би листів до Тараса на адресу свого чоловіка, як це зробила приміром у листі з Риму

¹⁾ Сочиненія Шевченко вышли; издание хорошее, а портретъ не очень удался, т. е. сдѣланъ то хорошо, да сходства мало. (Макаров; наша книжка, стор. 113.)

Шевченка похоронили въ четырехъ верстахъ отъ Калева на Чернечой горѣ. Едва ли кому другому были оказаны такія почести какъ Шевченку. (Лист Дорошенка, Ibidem 132.)

Боже мій, де той Тарас дівся! Він як заїздив до мене позапрошлий год у Пирятин, то тільки й розмови було у нас, що про Вас — наша радість! Співав мені Вашихъ пісень, да «ні» каже, «да

з допискою: «Кладу сюди тільки листок до Тараса Григоровича, щоб не дуже вже важко було». І взагалі не писала би про нього з таким захопленням до мужа, коли б в неї совість не була чиста.

Нігде, рішучо нігде не знаходимо ніякої хмаринки, котра б затемнювала ясні постаті Тараса Шевченка і Марії Марковичевої за час їх короткої зустрічі серед життєвої мандрівки.

Обоє зберігли як найкращі вражіння з перебування у Петербурзі і заховали до смерті добру пам'ять про себе.

Тим то й геть відкинути треба гадку Ганни Барвінок, немов то Шевченко й Куліш тоді вже втратили «давнішу пошану» до Марковичевої¹⁾. Ганна Барвінок вміє навіть ніби то розказати через що, а саме:

«Марковичка писала завжди про знування і над кріпаками поміщиків, а сама завезла землячку — дівчину в Петербург і, їдучи в Париж, не одіслала її на Україну до матері, а покинула без шматка хліба серед чужого народу в столиці. І так та дівчина тинялась безпритульно по Петербурзі, поки й розпустилась.... То Шевченко розчарувався в Вовчку і хоч присвятив був їй свої вірші, та потім стукав кулаком по столу й казав: «Я їй, я їй розкажу!»

Мова йде про дівчину Мотрю, ту саму, що про неї писав Доманицький, збиваючи, як немож краще, безпідставний і обидливий для Марковичевої закид.

Я тільки вкажу на ті докази невинності Марковичів в судьбі Мотрі, які скриваються в нашій книжці, а саме на стор. 108 і 127.

леко куцому до зайця» — не заспіває б то так. (Лист Мокрицького, *Ibidem* стор. 134.)

Какъ мнѣ поправилось письмо Ваше къ Шевченку, въ немъ я узпалъ Васъ такою, какою зналъ Васъ въ Немировѣ. (Лист Дорошенка, *Ibidem* стор. 137.)

Да ище отъ що? какъ говорятъ Тарасъ: «Чуете?». (Куліш, *Ibidem* стор. 114.) Я радъ за Шевченка, что онъ уѣхалъ въ Украину; я думаю — замъ ему будетъ лучше. (Тургенев, *Ibidem* стор. 19.)

Малороссовъ здѣшнихъ я вижу, но не такъ часто какъ въ прошломъ году — особенно Шевченку. Онъ, говорятъ, написалъ какую то неудачную поэму. (Тургенев, *Ibidem* стор. 24.)

¹⁾ Ганна Барвінок, Спомини про Марка Вовчка, Рідний Край, № 1, стор. 10.

Зі сторінки 108 довідуємося, що дня 4. XI. 1859 р. Василь Білозерський писав до Марковичевої про Мотрю:

«Что дѣлать намъ съ Мотрей? Въ послѣднее время она начала вести себя дурно, — по крайней мѣрѣ — подозрительно уходила по ночамъ, — обманывала, ровно ничѣмъ не хотѣла заняться — не могла придумати для себя занятія, — и, наконецъ, сказавъ миѣ, что ей нельзя жить безъ дѣла, просилась на служби къ жильцамъ въ томъ же домѣ на Вознес. пр. Пока мы жили тамъ, она нюгда насъ посѣщала, но съ переѣзда нашего на новуу квартиру, т. е. съ 1-го октября, не была ни разу. Не дадите ли добраго совѣта, какъ быть съ нею? При Васѣ она могла быть хорошей, безъ Васѣ едвали ей не грозитъ участь общая весьма многимъ дѣвушкамъ въ Петерб. Жаль, но предотвратить злое едва ли возможно. Плохо, какъ только починаеть стыдиться своей народной одежды; а съ Мотрей ужъ это было.»

Це найкращий доказ, що Марковичі не покинули Мотрі без шматка хліба серед чужого народу, тільки лишили її при родині самої Ганни Барвінок.

Зі сторони 127, а саме з частини листу Марії до Опанаса довідуємося, що Білозерський дав Мотрі (мабуть, як вона вже пішла від нього на службу) 39 рублів на рахунок Марковичевої. «Я дуже рада тому», додає Марковичева, — значиться і на чужині вона про тую Мотрю не забувала.

Коли б Шевченко ізза пригоди з Мотрею дійсно втратив пошану до Марковичевої, то не писав би був таких листів до неї. Знаємо, що він не вмів скривати свого гніву і неприхильности до людей. Так само з листу Мокрицького до Марковички (який ми висше наводили) видно, що Шевченко, гостюючи у Мокрицького в Пирятині, розмовляв з ним про Марковичеву («нашу радість!»), співав її улюблених пісень і казав «далеко кучому до зайця»

Людині, до котрої він утратив пошану, не дав би був свого власноручного портрету з підписом «Марії Олександровні»¹⁾.

Коли ж Шевченко дійсно стукав кулаком по столі й кричав «я їй розкажу!», як це писала Ганна Барвінок,

¹⁾ Цей портрет зберігався у дд. Коноп-Вілінських у Києві, як мені пише п. К.-Вілінська в листі з 14. V. 1924 з Подєбрадів.

так могло це статися хіба тому, що він хвилево обурився в наслідок якихсь фальшивих інформацій. Це хвилеве обурення, як бачимо, ніяк не вплинуло на зміну його відношення до Марковичевої. Він своєї великої прихильності і пошани до неї ніколи не втратив, і вони, як висше було сказано, зберігли гарні спомини і добру пам'ять про себе аж до самої смерті.

Инша річ Куліш.

Що Куліш був закоханий в Марковичеву, на це найкращим доказом його власні листи, до Каменецького. 12 мая 1859 р. пише Куліш з Берліна:

«Не могу надивиться, какъ это вы всегда умудряетесь смущать меня неисправностью отвѣтовъ. Изъ Кеннгсберга послалъ я на ваше имя телеграфическую депешу — нѣтъ отвѣта! Положим, что М. была больна или разстроена, или чтобы тамъ у нее не было на душѣ, но вамъ слѣдовало немедленно передать ея слово или ваше собственное о ней. Какъ можно не отвѣчать на телеграфическую депешу! Я въ совершенномъ отчаяннiи, и вижу, что только одинъ я для себя другъ, а больше никто не хочетъ. Вы все считаете шуткою, что происходитъ въ моемъ серцѣ.»¹⁾

Це «совершенное отчаяніе» треба так толкувати, що Куліш виїхав за границю скорше ніж Марковичі, вони, як звичайно, спізналися, а що Марковичева вже в часі виїзду Куліша з Пертербурга нездужала, а листи не приходили, так він і трівожився нею. Каменецькому припала невдячна роля «postillon-a de l'amour», за це йому й довелось приймати отсі важкі доктори вір свого прінціпала.

Безталанне кохання Пантелеймона переступило, як бачимо, границі тихого, від людей притаєного, бо безнадійного, почування, воно прибрало вибухові, грізні форми.

Марія розказувала своєму другому чоловікові, Лобачеві, геть пізніше, з далекої перспективи «о пламеннихъ объясненіяхъ Кулиша вскорѣ послѣ переїзда въ Петербургъ»: вона

«негодовала, что этотъ женатый человекъ, народникъ, преклоняющийся передъ чистотою пародныхъ нравовъ, самъ былъ способенъ дѣлать нѣжныя признанія жеиѣ своего пріятели.»

¹⁾ «Кіевская Старина», 1898, кн. VI, стор. 370 (з пропусками, по-робленими редакцію «Кіевск. Старини»).

Після того такий земляк був у її очах з того боку негідником¹⁾.

Іншими словами «гордая и неприступная» Марія Олександрівна не дала ніякої причини, щоб Куліш утратив свою давнішу пошану до неї. Якраз протилежно, він своєю непогамованою вдачею заслужив собі на втрату пошани Марії Олександрівни до — нього. Це й видно з листів тогож Лобача, хоч він не забуває додати, що Марія М. до кінця життя високо цінила Пантелеймона, як українського письменника і признавала його великі заслуги для української літератури взагалі і для видання її творів зокрема.

Невблаганий бог Ерос попсував добре, товариське відношення двох визначних українських письменників. Як бачимо, короткий побут Марії Марковичевої у Петербурзі, від початку січня до 11 мая 1859 р.²⁾ (отже заледви чотирімісячний період її життя), був повний пригод і сильних зворушень.

В Немирові невеличкий гурток добрих, згідливих, мирних товаришів і приятелів, котрі на Марію дивилися як на жінку не тільки дуже гарну, але й високо талановиту, поважали, величали її і, як з пізніших листів видно, ставилися до неї не лиш з повагою, але і з увагою, — в Петербурзі сила нових знайомих, своїх і чужих, людей відомих, славних, світових, що кадили перед нею фиміямом, як перед новим божеством у храмі північної Пальміри.

Там життя достатнє, вигідне і спокійне, атмосфера провінціального городка, котра хоть не дає вражінь і зворушень, але за те дає добру нагоду до сконцентрованої праці, тут — театри, концерти, вистави, прошені обіди, літературні сходини, наради, — для тихої праці нема часу.

А відомо, як денервує письменника, коли він бачить, що працювати не може.

¹⁾ Лист Лобача до В. Доманицького, наша книжка стор. 193.

²⁾ Кониський, *op. cit.* том II. стор. 265.

До того звичайна людська зависть, злоба і сплетчі, котрі Марковичева характеризує короткими словами: «Що усі за люди у Бога не вважливі, — світе Божий! Та годі вже. Втішатимусь тим вже, що нема того лиха, що б у його Мати Божа, як то говориться, капелиночки меду не впустила хоч з мизинної пучечки».

Тай Опанас не був такою то тихою квіткою, що непомітно десь у траві відцвітає, якою малює його Ганна Барвінок. Не можна безкритично приймати таке балакання, що він десь у передпокою сидів, а його жінка, як богиня, в сальонах, а біля її ніг товпа щораз то нових почитателів.

З листування Марковичів перед їх вінчанням видно, що він инакше ставився до своєї будучої дружини, тай в осени 1863 р. пише до нього Марія: «Ти самий такий, як колись й хуленько зараз понівечиш християнську душу»¹⁾.

Був він людина добра, але не зрівноважена, підзорлива, обиджати себе не дозволяв. Не був же він сліпий, ані засліплений красою і славою жінки. Бачив до чого веде його товариш Куліш.

Становище Марії було дуже й дуже важке. Тих чотири місяці, які вона пережила в Петербурзі, підкопали її сили і пошарпали нерви, що видно також із вище цитованого листу Куліша до Каменецького.

Вона зробилася відомою, славною, її величали й поклонялися перед нею, але разом із тим вона денервувалася, бо бачила, що тягнуть її на ховзку дорогу, ведуть на стежку понад пропасть. Подружнє тихе щастя повисло на волоску.

До всього того треба ще додати зустріч з першим братом Д. Пісаревим. Але про це буде окремо мова даліше.

Не диво, що М. О. занедужала і лікарі, котрі мабуть бачили те все й розуміли, що вона в Петербурзі не за-

¹⁾ Наша книжка, стор. 161.

спокійся, порадили їй змінити місце пробування, — покинути неспокійну столицю.

Годі було вертатися назад, треба було іти вперед, годі було їхати в Немирів, лишався виїзд за границю.

Так вони й рішилися зробити.

Богдан Маркович каже, що його мати «серьезно заболѣла; доктора требовали поѣздки за границу на воды; полученный литературный гонораръ дѣлалъ эту поѣздку возможной и М. А. уѣхала изъ Россіи»¹⁾.

Сталося це, як знаємо, 11 мая 1859 року.

Тут і починається новий період життя нашої письменниці.

Виїзд за границю, довголітнє перебування в чужих краях, відриває її від обсерваційного терену літературної творчости і відчужує від Опанаса.

Це рішаючий момент у її життю.

За границею.

Виїзд за границю це один з мотивів в акті обжаловання Марії.

Її вороги кріпко обстоюють при тім, що виїхала вона з Турґенєвим, значитья поповнила коли щось не злочинного, так на всякий спосіб не коректного, — покинула мужа. «Він її спас, він їй дав імя, а вона його одчалила» — пише Ганна Барвінок. Цих слів не можна лишити без відповіді. Проти них виступає і Лобач в одному з своїх листів до Доманицького.

«Він її спас» — перед чим? Не вже ж їй у багатій і всіми поважаної тітки грозила яка небезпека? Та ще при її здержливій, тактовній вдачі? Коли спас, так хіба від життя сироти на ласці родини, але ж таких спасителів зголошувалося чимало.

«Він їй дав імя...» Певно що дав, бо закон велів, щоб жінка приймала імя свого мужа. Але ж імя Вілен-

¹⁾ «Союзъ Женщинъ», № 2, стор. 14.

ських не було гірше від Марковичів і особливої вдяки за це нове ім'я Марія не потребувала відчувати.

«Вона його одчалила . . .» Цей докір так само не виправданий, як і багато других. Опанас не був із тих, щоб його жінка «одчалувала». На бурливих струях життя їх човни відчалили від спільного берега і відплили в різних напрямках. Дальша біографія покаже, чому це сталося і чому вони в одному човні не поплили.

Коли ж це «одчалення» прикласти до виїзду за границю, то й тут воно ні при чому.

Ганна Барвінок каже, що «Маркович вернувся до Чернігова, а Марія з Тургенєвим поїхала до Парижу».

Коли б Ганна Барвінок дійсно правду сказала, то гадаю, нічого особливо злочинного в тім не булоб.

Тургенєв був добрим знайомим Марковичевої, він був тоді не якийсь молодий, палкий заверниголова, а 41 літний поважний мущина, котрий дорожив іменем своїм і своїх добрих знайомих.

До того ж Марія не їхала сама, а з своїм шестилітнім сином, — дитиною, як добре знаємо, дуже розвитою і вважливою, отже й «комісаря моральности» не бракувало. З цілком інтимних листів Тургенєва до Марковички виходить, що вони поза границі сердечної приязні не виходили.

А все ж таки мабуть Марковичева сама з Тургенєвим не виїхала, а в трійку, себто з мужем і сином. Тургенєв, як чоловік бувалий у світі, був їм товаришем і провідником, і не було мабуть чоловіка, котрий відкинув би таке товариство.

Вправді Тургенєв називає її своєю «сопутницею», але з того не виходить, щой Опанас не був «сопутником». Тургенєв пише 10 червня, отже в місяць по виїзді з Петербурга, до Марії М.:

«съ великимъ удовольствіемъ примусь за продолженіе тѣхъ длинныхъ и хорошихъ разговоровъ, которые происходили между нами въ теченіе нашего путешествія. Особенно остался у меня въ памяти одинъ разговоръ въ маленькой кареткѣ, между Ковномъ и границей, въ тихую и теплую весеннюю ночь. Я не помню, о чемъ

собственно мы толковали; но *политическое ощущение* сохранилось у меня въ душѣ отъ этой ночи. Я знаю, что это путешествие насъ сблизило — и очень этому радъ¹⁾.

Тут, як бачимо, нема згадки про те, що вони їхали тільки в двійку, а маленька каретка все ж таки могла примістити ще й Опанаса, про Богдася й не згадуючи.

Цей Богдась (син Марії Богдан Маркович) має в тій справі рішайучий голос. Йому ж тоді було літ шість, дорога трівала довго і він певне добре затамив собі, як і з ким вони їхали. Богдан Маркович пише в листі до В. Доманицького от що: «Что М. А. ,з Тургеневим поїхала до Парижу²⁾ — видно . . .³⁾ не читала даже писемъ Тургенева о встрѣчѣ за границей, и вообще поѣздка матери съ отцомъ, а не съ кѣмъ инымъ, официально установлена и въ послужномъ спискѣ отца (Вы это знаете) и въ литературѣ⁴⁾»⁵⁾.

І Кониський подає докладну дату (11 мая) виїзду і каже виразно: «Марковичі рушили за границу⁴⁾». Тої ж гадки і Доманицький, котрий каже, що «за границу Марковичі поїхали обоє з сином⁵⁾». Знаємо також, що Марковичі, як не були разом, то листувалися часто, вона як два-три дні не писала до нього, то виправдувалася чому, а з весни 1859 нема ані одного їх листу і в пізніших листах також нема згадки, щоб він поїхав до Чернігова, а вона з Тургеневим за границу. Виїзд, як ми вище бачили, був вислідом усяких причин, але головною було поведення Куліша. Якже тоді вона без мужа їхала би в Німеччину, де легко могла з тим самим Кулішем стрінутися. Гадаю, що досить перекочуючих доказів, що Марія М. цього «злочину» не сповнила а виїхала разом зі своїм чоловіком і з сином на «швабські води» лічити свої нерви, розстроєні чотиримісячним побутом у Петербурзі.

1) Наша книжка стор. 18 і 19. Курєв наш.

2) Тут не зовсім гарпо названа Гаїна Барвінок.

3) Наша книжка, стор. 202.

4) Кониський оп. cit. т. II. стор. 34.

5) Доман. оп. cit. стор. 69.

Усі біографи твердять, немов то Опанас приїхав за жінкою, але незабаром, чи не з Берліна, вернув у Петербург.

І це не правда.

У кореспонденції повно доказів на те, що Опанас перебував за границею разом з своєю дружиною більше року. Всі, що пишуть до Марії, цілують Богдася і здоровлять Опанаса Марковича. Навіть Куліш 24. II. 1860 пише: «Прошу передати мой поклонъ Афанасію Васильевичу. Богдася цѣлую.»¹⁾

Дня 5 червня 1860 р. пише Дорошенко з Чернігова до Опанаса Марковича:

«В передніх своїх листах Ви таки подавали яку небудь надію скоро оглядати Вас своїми очима, а в останніх листах я тії надії не знайшов, хоч як не шукав, та ще й додаєте, що пані Ваша, нехай легенько йкнеться, та здорова буде, їде до Парижу, а як вернеться з Парижу Ваша пані, тоді разом з нею поїдете на швабські води²⁾. Се, мабуть, буде дуже довга пісня Перестали б Ви валасатись³⁾ по тих німецьких водах, кинули б усе, та вертали б до України, так чи не краще було б діло.»

З того видно, що з ще з кінцем червня 1860 Опанас був разом з жінкою за границею, що вони вкупі ще й до Швальбах поїхали і що лиш звідтам, а може з Гайдельберга Опанас вернув у Петербург.

Тут Тургенєв ще певнійший свідок від Дорошенка, бо Дорошенко був далеко, міг не знати, чи Опанас ще з жінкою, чи вже вернув, а Тургенєв листувався часто з М. О. і дуже добре знав де вона і що робить. Отже Тургенєв пише 29 червня 1860 з Содену до М. О. в Гайдельберг: «Поклонитесь отъ меня Афанасію Васильевичу и поцѣлуйте Богдасю». Що лиш у листі з 21 липня 1860 року, який написав Тургенєв з Куртавнелю, згадки про Опанаса нема, в пізнійших також ні, значить він виїхав між 29 червнем і 21 липнем, отже більш року перебув разом з жінкою⁴⁾.

¹⁾ Наша книжка, стор. 115.

²⁾ Швальбах.

³⁾ *Walęsac się*.

⁴⁾ В питаю, чи Марія М. поїхала за границу з мужем, чи з Тургенєвим, з котрого не дуже то й потрібно зроблено М. О. такий

З обвинувачень Марковичевої виходить, ніби вона для розривки виїхала з Петербурга, а між тим її син рішучо каже, що вона занедужала і лікарі післали її за границю лічитися.

Потвердження знаходимо в листах.

І так: Дня 7 вересня 1859 р. пише Герцен: «Я говоривъ съ Девилемъ послѣ вашего отъѣзда, онъ говорить, что вся Ваша болѣзнь — чисто первая и»

А дня 23 лютого 1860 знов: «Такъ это вы хворали въ нашемъ Гейдельбергѣ, — а мы здоровы въ нашей трущобѣ сырости, тумана и мглы.»

Дня 31 мая 1859 (отже незабаром по приїзді з Німеччини) радить їй Тургенєв: «Совѣтую вамъ лечиться въ Дрезденѣ по методѣ Шиншлінскаго, а недѣль через шесть потолковать съ Рихтеромъ или Вальтеромъ.»

Дня 21 червня 1859: «Худо то, что здоровье Ваше не поправляется — и я съ тѣхъ поръ, какъ пахожусь

важкий закид, я став на тому, що Марковичі поїхали разом; опираючись, як вище подано, на слова Кописького, на твердження Богдана Марковича і на Доманицьким. Тут рішав Богдан М. Але замітити мушу, що в листах Тургенєва є дещо таке, що може подавати в сумнів цей погляд. Лишаю на боці «разговоръ въ маленькой кареткѣ, между Ковномъ и границей, въ тихую теплую весеннюю ночь», бо як кажу цей розговор могли вони вести в трійку, себто: Тургенєв, Марія й Опанас, але замічу, що 31. 5. 59 р. Тургенєв пише:

«Вы мнѣ ничего не говорите о приѣздѣ вашего мужа» а 21. 6. 59 р. дякує їй за лист, повний всяких повин «изъ коихъ самое утѣшительное то, что вы теперь съ вашимъ мужемъ».

На основі цих слів можна припускати, що Опанас пізніше приїхав до Дрездена. Але звідки? З Петербурга, чи з Кенігсберга, де осталися футра Марії, чи може з якогось иншого города в Німеччині, де вони могли розіхатися.

Цього лист не каже і тому він не має тої сили, що свідочтво Богдана Марковича, котрий разом з мамою виїхав за границю.

Згадані місця з листів Тургенєва лишають тільки відчинені двері для здогадів.

Що Опанас не поїхав з Петербурга до Чернігова, як казала Ганна Барвінок, на це найкращий доказ лист Дорошенка, писаний дня 5. 5. 1859, в котрім виразно читаємо, що Митя, брат Марії, перебував у Дорошенка від 7. 5. до червня 1859 р. О цім він доносить Марковичам. Коли б Опанас був у Чернігові, то знав би він, що робив Митя..

во Францін, болѣю; будемте надѣяться, что это къ лучшему.»

Дня 6 серпня 1860 р. «почему это Вы вдругъ такъ большы, что сами даже писать не можете? . . . живите въ Швальбахѣ — и не болѣйте. Что это за безуміе: быть большимъ тамъ, куда пріѣхали лечиться!! . . .»

Дня 7 мая 1857 р. пише Дорошенко з Чернігова: «Отчего Вы, Марія Александровна, ничего не пишете о состояніи своего здоровья? Это важнѣе всего. Я знаю только, что Вы лѣчитесь, но какъ себя теперь чувствуете, не знаю.»

Дня 12 (23) липня пише до Маріі М. Макаров з Ахену: «Неужели Вы въ самомъ дѣлѣ занемогли? Въ такомъ случаѣ пришлите мнѣ денешу, да поскорѣе. Денеша Ваша заставитъ меня сдѣлать глупость, но я ее непременно сдѣлаю.»

А 24 липня (5 серпня н. ст.) 1860 Макаров питається: «Позвали ли Вы доктора? Неужели Вы тамъ совершенно одиѣ лежите и не можете открыть глазъ? Это ужасно! Не мучте меня слишкомъ долго. Напишите еще что нибуть. Умоляю Васъ.» В три дні пізніше: «Неужели Вы все большы? Хоть единое слово отвѣта!»

В десять днів пізніше: «Вотъ что пишетъ мнѣ Тургеневъ, . . . Марія Александровна больна, безъ денегъ . . .» Яка це була недуга довідуємося з листу Маріі до Опанаса: (без дати, як звичайно): «Нездужала так, як колись у Київі, як мене лічив Щербина, — тільки тепер хутче видужала.»

Видно, що недуга була настільки важка, що Марія стала гадати про смерть. Дорошенко пише їй 28 мая 1862 року: «. . . Богдася я такъ люблю, что никогда не оставлю его: если ему, Боже сохрани, случится потерять Васъ. Зачѣмъ эти грустныя предположенія?!»¹⁾

¹⁾ Характеристично, що вже тоді Марія не числила виключно на опіку Опанаса над сином, а зверталася до Дорошенка з просьбою, щоб він не кидав його.

І до мужа пише М. О. (лист без дати, нашої кн. стор. 161): «... справ як і чим можеш, і словом і ділом, щоб мама до мене не гаючи часу їхала. Я нездужаю, мені її треба. Коли житиму, буду поки життя за се дякувати, а коли що вмру, то теж не забуду подякувати.»

Мабуть досить доказів на те, що виїзд Марковичевої за границю не був якоюсь забаганкою Марії, а прямо потребою. І видно, що її води не дуже то помагали. М. О. часто запевдала на здоров'я, лучалося, що й мліла, як це видно з одного листу Тургенєва.

Побут за границею продовжився надсподівано довго.

Видно, що літом 1862 року Марія збиралася вертати. Але тоді стало щось на перешкоді. Що? Не знаємо. 4 червня 1862 р. пише Тургенєв: «Повторяю Вамъ еще разъ на прощаніє: не приїзжайте въ Россію!»

А 10—22 червня знов: «... что Вы останетесь въ Парижѣ — я радуюсь тому. Вы знаете мое мнѣніє на счетъ Вашей поѣздки въ Россію.» Коли зважити, що Тургенєв сам перебував тоді в Росії і що давнійше він її заохочував вертати туди, щоб гарно провести зіму в Петербурзі, то дійсно мусіла зайти якась важна причина із за якої він, її добрий і щиро прихильний до неї друг, остерігав її так рішучо не їхати.

Перша причина це погана петербурзька атмосфера, неприхильний настрій до М. О. особливо з боку жінок.

Афера з Кулішем, наглий виїзд за границю, велика приязнь Тургенєва, прихильне відношення до неї Шевченка і других визначних людей, котрі впадали коло неї, дивилися на Марію О. як на прясну зорю, небувалий її літературний успіх, все це давало досить матеріялу для зависти і злоби, з яких робиться сплетні і обмова.

Чи не на це натякає В. Білозерський у листі з 4. XI. 1859, кажучи: «Вамъ необходима свобода, независимость отъ стѣснительныхъ общественныхъ отношеній: Вамъ необходимо разомъ укрѣпить свое здоровье вліяніємъ благоприятнаго климата и много порядка жизни»¹⁾.

¹⁾ Наша книжка, стор. 107. Підчеркнення наші.

Що «общественныя отношенія» були «очень стѣснительны» зараз таки по виїзді Марії Ол., видно з листу Тургенєва, з 31 мая 1859: «Пріятно знать, что Берлинецъ¹⁾ исчезъ съ горизонта — а отъ толковъ петербургскихъ друзей не уберешься. На то друзья, чтобъ толковать вкривь и вкось»²⁾).

А до яких розмірів мусіли тії «толки» вирости, коли врешті Опанас між 7 а 29 червнем покинув жінку й вернувся до Петербурга. Певно казали: порвали з собою, розійшлися, Марія «відчалила від себе Опанаса».

Це була неправда. З першого листу Марії, який залишився з часів їх розлуки, видно, що вони розсталися по доброму, не причуваючи, що це розлука раз на все. Марія кінчить цей лист словами: «Бувай же здоров милий Афанасій. Обнимаю тебе, т(воя) М. Марк». З дальших її листів видно, що вона писала йому часто, навіть дуже часто, раз два дні не писала, а раз чотири дні і вже виправдувалася:

«Я, сими днями — два дні — не писала тобі — бо все дожидала того Богдася, а він як почне виводити свої каракульки, та все хоче краще, та й робить не гарно. Тепер вже пише великий тобі лист. Обнимаємо тебе. Пиши хутче до нас. М. Марков»³⁾).

Навіть Макаров і Тургенєв нарікали, що Марія О. пише рідко і дуже коротко, кілька слів, а до мужа вона писала часто й довгі листи, писала їх щиро, сердечно, тепло, хоч і просто і нігд в тих листах не видно, щоби між ними виникло якесь поважніше непорозуміння.

Причина відїзду Опанаса була дуже реальна, — гроші.

Він покинув службу в Немирові і Марковичі поїхали за границю і жили там за ті гроші, що Марія заробляла пером. Гонорарі були добрі, навіть дуже добрі, коли їх рівнати з нинішними. (Марії Ол. платили 150 до 200 руб. за аркуш друку, а часи були багато дешевші від ниніш-

¹⁾ Куліш, котрий перед Марковичами виїхав до Німеччини й перебував у Берліні.

²⁾ Наша книжка, стор. 15.

³⁾ Наша книжка стор. 129.

них.) Марія більшість своїх творів написала за границею; крім того платили їй за нові видання і за переклади. При економічним способі життя могли вони і за границею вижити в трійку. Але ж ми добре знаємо, що обоє Марковичі були люди дуже непрактичні, з грішми не числилися, і грошей їм вічно бракувало.

(В кілька тижнів по Опанасовім відїзді писав Тургенєв до Макарова: «Марія Алек. больна, безъ денегъ....»)

В трійку важко було вижити, Опанас мусів вертати, раз, щоби знайти собі якусь нову службу, а по друге, щоб в краю краще допильнувати гонорарів своєї жінки і в пору посилати їх за границю.

Це він і робив і звідси натяки у споминах Дмитра Марковича, що Опанас не раз посилав гроші Марії і то навіть богато.

Це прикре, грошеве питання вияснене Доманицьким і Бойком і в нашій книжці була вже згадка про нього, тому й можна з ним поки що покінчити. Поки що, бо все ж таки ці нещасливі гроші ще раз самі про себе заговорять, коли мова зійде про причини розриву подружніх звязків Опанаса й Марії.

За границею Опанас і Марія перебули більше року.

Ані він, ні вона не писали дневника.

Маємо листи таких визначних людей як Тургенєв і Герцен до Марковичевої, але листів від неї до них бракує. А й на тих нечисленних, що збереглися, звичайно не зазначене ні місце, ні дата написання. Цілком оправданс парікали з того приводу на неї Тургенєв, Макаров і другі¹⁾.

Коли б листи були датовані і, розуміється, коли б їх більше дійшло до рук біографа, то можна би було

¹⁾ «Милѣйшая Марья Александровна. Вы милѣйшая — позвольте Васъ поблагодарить: во 1-хъ Вы не ставите числа въ Вашихъ письмахъ. Во 2-хъ Вы не отвѣчаете на вопросы — и въ 3-хъ извиняетесь, что что сто пишете, когда, напротивъ, я бы желалъ, чтобы Вы писали больше и чаще.» (Лист Герцена, наша книжка, стор. 21.)

слідкувати за Марковичами за час їх спільного побуту в Німеччині. А так сліди поплутані й поплутані тим більше, що вони переїздили з місця на місце, щоб лічитися, бачитися з ріжними людьми і щоб звідати Німеччину.

Тому то й пише Герцен до Марковичевої:

«Наконецъ то отъ насъ письмо съ обозначеніемъ мѣста. А то я уже начинаю думать на засѣ — во 1-хъ за то, что вы точно Маццини — никогда васъ не найдешь — то въ Палермо, то въ Берлиѣ, то въ Мадриѣ, во 2-хъ какъ же вы мнѣ ни слова, ни строки о моей статьѣ . . . »¹⁾

Порівнянням Марії О. з італійським агітатором-революціонером, котрий останнім своїм виступом проти злуки Сардинії з Францією пригадав світові своє бурливе життя, Герцен хотів в гумористичний спосіб схарактеризувати непосидючість Марковичів.

Розмірно найбільше даних до хронології побуту подружжя Марковичів дають листи Тургенева.

Всі вони, крім осьмого й останнього, котрий доручив Марії О. чеський поет Фріч, докладно датовані, — змінюючи місце побуту, Тургенєв подає свою нову адресу.

В першому з них (22. V. 59 р.) питається Тургенєв Марію О. як їй подобається (нравится) Дрезден і чи явився там Берлінець (Куліш). Зі слова *подобается*, а не *подобався* можна бути певним, що Марковичева перебувала тоді в Дрездені. Це було перше місто в Німеччині, де вона на довше спинилася, а Тургенєв поїхав до Парижа. З другого листа (31. V. 59 р.) виходило б, що вони розїхалися в Генігсбергу. Тургенєв забрав зі собою її «билетъ на мѣховыя вещи» і обіцяв привезти його з кінцем серпня до Дрездена. З того ж (другого) листа видно, що Марія О. вже разом зі своїм мужем. Там читаємо: «Вы мнѣ ничего не говорите о приѣздѣ Вашего мужа — а скакать Вамъ изъ Эмса въ Виши и въ Остенде затруднительно.»

¹⁾ Наша книжка, стор. 3.

Виходить, що Марковичі з Дрездена поїхали в Емс і що М. О. вибиралася звідтам до Віші, (звідки 21 червня писав до неї третій лист Тургенєв) і до Остенде. Зимувони хотіли перебути в Швейцарії, але Тургенєв відраджував, бо там тоді клімат доволі гострий.

З четвертого листа видно, що Тургенєв в половині серпня вибирався зі своєю донькою над Райн і там хотів стрінутися з Марковичами.

З п'ятого листа (30. VI. 59 р.) видно, що Марковичі не рішилися ще куди їхати, в Ахен, чи до Швальбах, але з листу Марії О. Тургенєв сподівався 4 серпня побачитися з ними в Швальбах.

З восьмого листу можна догадуватися, що Марія її назначила йому зустріч в Остенде, куди Тургенєв не поїхав, бо нагло через Берлін і Штетін вернув до Петербурга. Він просить її: «На мое имя должно придти два письма въ . . . (в Остенде), сдѣлайте одолженіе, перешлите ихъ на мой адресъ въ Орловскую губернію.»

В девятому листі (21. IX. ст. ст. 59 р.) Тургенєв просить Марію, щоби вона поклонилася «всему семейству Рейхелей и Дрезденской Мадоннѣ», — значиться Марковичі були тоді знову в Дрездені.

На тім листі кореспонденція вривається. Два місяці себто листопад і грудень Тургенєв до Марії не пише, а в листі з 6 січня 1860 каже, що дістав її «любезное письмо изъ Гейдельберга».

В місяцю квітні Тургенєв виїхав з Петербурга і з початком мая 1860 р. був у Парижі.

Тут він стрівувся з Марією, з самою, чи був з нею Опанас, не знаємо, але, що Марія бачилася з Тургенєвим між 21 маєм і 7 червнем у Парижі, на це доказ в листі Тургенєва з Содену, коло Франкфурта над Майном (7. VI. 1860). Там читаємо:

«Встрѣча наша въ Парижѣ оставила во мнѣ самыя пріятныя воспоминанія, надѣюсь что и въ Швальбахѣ не будетъ хуже, если только будете въ Швальбахѣ . . . кланяйтесь вашему мужу».

З 13 листу (29. 6. 1860) виходить, що Марковичі дійсно бачилися з Тургенєвим і відбули 4 дневу прогульку.

«Поїздка наша оставила во мнѣ самое пріятное впечатлѣнне и я чувствую, что узы дружба, которыя насъ связали съ прошлаго года, еще крѣпче стянулись. — Не забудьте, что Вы Вашей хозяйкѣ въ Швальбахѣ обѣщали вернутъся черезъ 4 дня; пропустивъ этотъ срокъ, чего добраго, она, пожалуй, дастъ квартиру другому А вы тоже все нашли въ порядкѣ въ Гейдельбергѣ? — Поклонитесь отъ меня Афанасію Васильевичу.»

З того можна вносити, що вони мешкали тоді в Гайдельберзі, а в Швальбаху наймали (а може тільки Марія наймала для себе) якусь квартиру на короткий час.

* * *

Гайдельберг, що до положення, одно в найкращих міст в Європі. На берегах чистого й быстрого Некару, кругом гори, на одній з них величавий розмірами, чи не найбільший замок в Європі, заснований в XIII століттю, 1689 і 1693 зруйнований Французами, потім відбудований і 1764 дуже ушкоджений пожежою. Цей замок, колишня резиденція пфальцьських курфюрстів (Віттельсбахів), заки вони 1720 року перенесли свій осідок до Мангайму, лежить на одному з лісистих ramen Кенігштулю, на лівому боці Некара, високо на горі, нині найбільша і найкраща з руїн Німеччини, яку звільна відновлюють.

Крім славного замку має Гайдельберг старинний університет, Ruperto-Carolina (з року 1386), цінний музей, гарну бібліотеку, цікаву велику бочку на 236 000 фляшок і багато старинних всякого рода будинків. Лягідне підсоння, чудові прогульки, пішки і на човнах та тратвах, незрівняний вид з великої замкової тераси, багато садів і цвітів, все те притягає вражливу душу подорожного. Не диво, що й Марковичевій подобався Гайдельберг.

Швальбах, а властиво Лянгеншвальбах, лежить недалеко від Гайдельбергу на північ, коло Вісбадену в горах Тавнус і славиться своїми знаменитими сталевими купелями і своїм романтичним краєвидом, долиною ріки Аар, з численними руїнами замків.

Прогульки в такій гарній околиці річ цілком природна. Хто не прикріплений до варштату праці, радо

звідує тамошні гори й доли, любуючися природою і пам'ятниками бурливої минувшини.

Тургенєв любив ці сторони («Ася»), Марковичі були вражливі на красу природи, «узми дружества» кріпшали.

Між 21 липнем і 1 серпнем їздила Марковичева до Емс. Чи лічитися там, чи тільки відвідати знайомих, між іншими Ковалевського, не знаємо.

Ще перед тим, бо, як вище сказано, між 7 і 29 червнем відїхав Опапас.

Марія лишилася сама.

На горизонті появляється загадочний N. N. Хто такий, не знати. Мабуть, чи не хтось із Поляків, бо в тім самім листі, в котрім Тургенєв питається Марію «посѣтили ли Васъ N. N.», є також дописка: «Не предавайтесь слишкомъ вліянію польскаго елемента» і слова: *Jestem, a ja, jak Boga Kocham.*

В листі з 6 серпня 60 р. він питається дальше:

«... почему Вы блѣдны послѣ свиданія съ N. N. — И что за таинственная исторія съ Анненковымъ?» і «долго ли Вы будете возитъся съ поляками?»

Симпатії Марковичевої до Поляків відомі. З листу Тургенєва знаємо, що їй колись, певно ще в Петербурзі «загорѣлся» Желіговскі, польський поет, приятель Шевченка. Вона прегарно знала польську мову, читала й кунувала польські книжки, збиралася з Тургенєвим читати Міцкевича¹⁾, і т. д. Чи були це тільки якісь відгуки рідниших традицій (Радзівілі), скріплені знайомостями польськими в Немирові, чи також політичні звязки, — остається покищо загадкою. Поляки приготувляли повстання, Марковичева була знайома з революціонерами, писала навіть проклямації, Тургенєв 1862 року, отже перед вибухом повстання, рішучо остерегає її, щоби до Росії не вертала, — матеріял для здогадів є, але тільки для здогадів!

¹⁾ «Мицкевича я съ Вами готовъ читать съ удовольствіемъ — да Вамъ не до меня.» (Наша книжка, стор. 43.)

Та за те цілком певно можна сказати, що Тургенєв відносився до Поляків неприхильно¹⁾.

* * *

По виїзді Опанаса Марія тяжко занедужала, так, як колись нездужала в Києві, про що була вже мова вище. Тому мабуть і не виїздила зі Швальбаху.

І Герцен і Тургенєв запрошували її до себе, до Англії. У Герцена була «пропасть свободнихъ комнатъ» на березу Англії в Борнемоусі. Але Тургенєв не радив їхати туди, бо там «шум»²⁾, себто багато людей відвідує Герцена. Натомісць Тургенєв запрошував Марію до себе, до Вентнор, де в нього є «гулящая комната, за которую я тоже плачу и которая мнѣ не нужна».

Герцен дійсно, навіть дуже, запрошував Марію до себе.

«Мнѣ очень хочется вамъ прочесть тѣ нѣсколько главъ (которыя мнѣ стоили нѣсколько лѣтъ и которыми я былъ до нынѣшняго лѣта недоволенъ), да только мнѣ бы это хотѣлось или въ комнатѣ у васъ читать сглазу на глазъ, или на полѣ.... Я жду вашего искренниго суда честнаго. — Я вѣрю въ ваше сердце. А для меня эти главы не шутка.»

З тих прохань видно також як високо цинив Герцен літературний суд Марка Вовчка.

«Тургеневъ очарованъ вами», додає він у листі з 13. 8.

Марія О. рішилася їхати в Англію.

¹⁾ Як до українського руху оставився, видно з листу, мабуть з 22. V. 61 р., в котрім каже: «Мнѣ дали 4 № 'Основы', изъ которыхъ я могъ заключить, что выше малороссійскаго племени нѣтъ ничего въ мѣрѣ — и что въ особенности мы, великороссы, дрянъ и ничтожество. А мы великороссы поглаживаемъ себѣ бороду, посмѣиваемся и думаемъ: пускай дѣти тѣшатся, пока еще молоды. Вырастаютъ — поумнѣютъ» (наша книжка стор. 37).

²⁾ «Послѣднее время такъ много было народу у насъ — и все мѣняются лица, точно на смотру, идутъ правильно, кричатъ: 'здравія желаемъ', и опять идутъ — такъ что я усталъ.» (Лист Герцена до Марії О. з 13. 8. 1860, наша книжка, стор. 5.)

Герцен виїхав їй на зустріч до Лондону і чекав там цілих два дні¹⁾.

Замість Марковичевої появилася поплутана депеша, з котрої Герцен, Тургенєв і Анненков остаточно довідалися, що вона не приїде.

«Во всякомъ случаѣ, печальний фактъ Вашего не-прїїзда остася несомнѣннымъ», пише Тургенєв 27. 8. з Вентнору.

«Въ субботу — 1-го сентября — (не 12-го сентября ст. стилия — а 12-го августа) я виїжаю, какъ я писалъ Вамъ — изъ Англіи и буду 4-го и 5-го въ Парижѣ. А потому, если Вы желаете меня видѣть — столько же, сколько бы я желалъ видѣться съ Вами, то прїїзжайте уже въ Парижъ . . . а если у Васъ денегъ нѣту, напишите объ этомъ въ Вентноръ — Вы еще успеете — и я Вамъ вышлю. — Не уїжайте въ Россію, не повидавшись со мной.»

Тут і причина, чому Марія не поїхала в Англію. Хорувала і не мала грошей, а від Тургенєва брати не хотіла, хоч він їй по товариськи їх «предкладав».

Вибралася з Богданом до Парижа.

Париж.

У вересні 1860 року Марковичева переїхала з сином у Париж.

Про її побут в Надсепській столиці до виїзду в Рим, себто до кінця 1860 року, знаємо не багато.

З листу Тургенєва (16. IX. 60) довідуємося, що вона була вдоволена своїм «гніздочком», що мала там дві симпатичні сусідки панночки, що працювала й турбувалася грошми.

З пізнішого листу автора «Диму» (22. 5. 62 р.) видно, що вони стрічалися нераз, і вели довгі розмови, з яких виходило, що Марковичева була «престранное существо», яке «разобрать очень трудно».

«По крайней мѣрѣ — мнѣ до сихъ поръ неясно, какъ понять все то, что было, подъ какою рубрику все это отнести.»

¹⁾ Тут замічу, що в листах Герцена, які тут передруковані з «Былого», 1907 кн. X., в датах роки поплутані, а саме 1859 і 1860. Що лиш зіставлення з листами Тургенєва може усталити хронологію, бо дати в Тургенєва певні.

Про тую загадочність вдачі Марії писав Тургенєв 1. 9. 1860 р.:

«Сохранию Ваше предусмотрительное письмо, какъ нѣчто необыкновенно фантастическое. Вы являетесь мнѣ въ видѣ таинственнаго Сфинкса, около котораго безпрестанно сверкають телеграммы, столь же непонятныя.»

В листі до Макарова (22. 5. 1860) Тургенєв так характеризує нашу письменницю:

«симпатична и мила — и такая же оригинальная. Мнѣ кажется, что ей не совсѣмъ легко жить на свѣтѣ; но у ней характера много, она молчалива и упряма, — и сама себя ѣсть съ ожесточеніемъ; что изъ этого выйдетъ, одному Богу извѣстно.»

В одній записці вона написала «передана Вамъ на всегда». На те він відповідає (22. 5. 61 р.).

«Это много значитъ, но я Вамъ вѣрю, хотя Вы не безъ хитрости, какъ сами знаете. Что я Вамъ преданъ — это несомнѣнно; но кромѣ этого чувства, во мнѣ есть другое, довольно странное....»

Перекладаючи ці літературні слова на звичайну мову, можна вичитати, що Тургенєв признається тут не тільки до симпатії і привязання, але й до чогось більше, а саме до любови. Виходить, що цієї любови він жадав також від неї, а вона була Сфінксом нерозгаданим. Він не міг її збагнути, не міг впевнитися, чи Марія тільки цінить його, поважає, симпатизує з ним, чи і любить. І з дальших листів не видно, чи він розгадав тую сфінксову загадку. чи ні. Але якраз мабуть тая нерозгаданість ще більше тягнула його до неї, як до людини не тільки гарної і талановитої, але й дивної, котру не збагнеш і котра тим самим не наскучить тобі.

І Тургенєв не покидав Марковичевої. Був її добрим товаришем і другом, шукав для неї мешкання, піклувався її здоров'ям і журився її грошевими клопотами.

12 жовтня 1860 року, саме тоді, як Марія що лиш недавно приїхала була до Парижа, він писав до Анненкова:

«Пристройте, т. е. помогите устроить черезъ Е. Ковалевскаго, Марковича (мужа г-жи Марко Вовчокъ). Жена его здѣсь не здорова и груститъ. Но это пройдетъ и она оправится. А главное, она безъ гроша. Хотя мужъ ей посылать не будетъ, но если у него будетъ порядочное жалованье, такъ онъ, но крайней мѣрѣ, не будетъ ее грабить.»

З того листу видно, як Тургенєв шклувався Марією. Може він у своїй прихильности до неї вжив за гострого слова (грабить) на некористь Опанаса, але ж тут і є найкращий доказ, що Опанас не помагав тоді Марії, а навпаки. Тургенєв не був із тих, що без підстави кї лядять невинного чоловіка.

Як оден із близьких приятелів родини Марковичів він дуже добре знав їх фінансові стосунки і не писав до Анненкова, котрого любив і поважав, на вітер, щоб його ввести в блуд.

Рік за границею Марковичі прожили за її гроші, бо Опанас своїх не заробляв, а її по його відїзді в Росію вона йому носилала, на що знов доказом її лист з дня (коло 25 серпня 1860), котрім виразно каже: «З Ахена я пришлю і тобі гроші, а вже коли не з Ахена, то все таки хутко пришлю». Коли ж Опанас і вислав гроші Марії так це були її гонорарі. Але її тут рахунки не сходилися. «Він (*себто Білозерський*) пише, що ти йому винен 295 руб. а не 150 і що ти йому казав (*відказав, дав*) за ті гроші оповідання»¹⁾ — пише Марія до Опанаса. Його оборонці непотрібно заперечують слова Тургенєва, інакше її не могло бути. Опанас, вернувши з заграниці, півтора року був без служби і коли брав собі на прожиток гроші з гонорарів своєї жінки, так це її не дивно, річ у подружжю звичайна. Обороняючи Опанаса, не треба перевертати правди до гори дном і казати, що він їй помагав, коли він не мав з чого помагати. І пізнійше, як дістав добре платну службу при акцизі, то синові на життя її на науку грошиї не посилав, бо тоді не напи сала би до нього Марія такого листа, як цитований уже вище лист зі сторінки 168 і 169 отсеї нашої книжки.

Це прикре питання, котрого годі мовчанкою збувати, не повинно лягати важкою хмарою виключно ні на Опа-

¹⁾ 7 липня 1860 писав Тургенєв до Макарова: «Присланныя ей (*Марковичевій*) 200 рѣлковыхъ пролетѣли какъ мечта, какъ дымъ по небу голубому, и Марія Александровна опять въ своемъ нормальномъ положеніи, сирѣчь безъ гроша». Вона «очень хорошая женщина, но ѣсть деньги.»

наса, ні на Марію. Як знаємо, обоє вони були непрактичні і не вміли обходитися з грішми, обоє потрібували їх дуже багато. Бачили це їх знайомі, і такий приміром Тургенєв журився тим дуже і, як тільки міг, старався зводити до купи їх великі рахунки¹⁾.

Заробляла М. М. багато. Гонорар за «Народні Оповідання», за Тургенєва переклад тих оповідань на російське, за «Разказы изъ народнаго русскаго быта», за переклад «Ледациці», за «Чари», за переклад «Институтки» а в решті 2031 рублів гонорару з «Основи», і — все те протягом двох літ пішло.

Певно, що найбільше витрачено на подорожі з Петербурга до Дрездена, до Остенде, Гайдельберга, Швальбах і т. д. І на поворот Опанаса до Петербурга теж треба було витратити кілька сотень карбованців, і то позичених, а до того, купелі, лікарі, театр, концерти, книжки, поміч бідним і т. д. — гроші йдуть, — «панта рей». Та певне одно, а саме що на одяги Марія витрачувала дуже мало, лучалося й так, як з листів Тургенєва видно, що навіть добрих черевиків не мала²⁾.

Через брак грошей, як ми вже вище бачили, вона не поїхала на острів Уайт, а приїхавши до Парижа скоро

¹⁾ 22 січня 1861 він знову пише: «Деньги М. А. Мчъ. давно мною получены — и, прибавлю, давно мною переданы ей до послѣдней копѣчки; я всячески стараюсь укрощать ея порывы, но все таки она тратитъ миллионъ въ день». (Русская Мысль, 1914, ч. 7.)

²⁾ До того Марковичева й гонорарами не все орудувала практично. Мабуть Станкевич пише (27. в. 60 р.): «Господишь, пишущій Вамъ изъ Петербурга объ «Оповіданняхъ», какъ кажется не очень то добросовѣстный человекъ. Я никакъ не совѣтую Вамъ позволять печатанныя Вами статьи въ журналахъ отпечатывать отдѣльными брошюрами. Послѣднихъ выпускаютъ столько, что послѣ ни одинъ книготорговецъ не захочетъ купить для изданія Вашихъ разказовъ. Позволить печатать разказы отдѣльными брошюрами — все равно, что позволять издавать ихъ. Думаю, что Вы и сами это поняли, однако же пишу объ этомъ на всякій случай, есть же разбойники, которые хотять обмануть Васъ такою простою штукою.» (Наша книжка, стор. 125 і 126). І Шевченко писав їй: «Серденько мое! Не посылайте покищо нічого отим книгарям — поки Вас лихо не прискринали, бо вони не бачать, а носом чують наші злидні.» (Наша книжка, стор. 175 і 176.)

знову понала в грошеві клопоти і писала до Опанаса, щобн він поспішався друкувати її оповідання і прислав гроші, бо їх тут треба.

«Коли б же хоть трохи-трохи грошей да хутко прислали мені. Пиши мені прошу тебе, пиши про гроші — дуже, дуже треба.» (26 XII. 1860 р.)

В Парижі вона відвідує Єшевських, знайомиться з Трубецьким, Богдась буває в Тургенєва на діточих забавах, і т. д. Якійсь френольот розсліджує Богдася. Каже,

«що дуже буде чоловік правдивий, не зможе ніколи несправди вимовити; дуже буде розумний, . . . а покищо Богдась дуже добре учиться, веселий і здоровий.»

Марія не вдоволяється товариським життям серед доволі широких еміграційних кругів Парижі, вона відвідує виклади і цікавиться музикою; не забуває написати Опанасові, що чула обідню Керубіні.

Перед виїздом до Риму познайомилася з Львом Толстим, пізнішим мудрецем з Ясної Поляни, а тоді молодим письменником, автором «Історіи моего дѣтства», «Набл-а», «Отрочества», «Утра помѣщика» і т. д. аж до «Поликушки», котру якраз 1860 р. написав.

Вже першими своїми творами «Історія моего дѣтства» і «Отрочеством» звернув на себе увагу читачів і критики. Кожда нова книжка з підписом його імені була як ком вперед на дорозі до слави. Мистецтво психологічного аналізу, шукання правди (Нехлюдов), матеріялістично-песимістичний погляд на суспільний устрій і побут, а поруч того така поетичність як у «Трех смертях» робили його замітною появою на літературному полі. Скептицизм і аналіза, стремління до простоти, до сили й безпосередности в мальованню життєвих явищ, все те в одного, і то молодого письменника, з бурливою в додатку минувшиною, не могли не робити вражіння.

Не без вражіння пройшла його знайомість з Марковичевою.

«Перед своїм отїздом з Парижу, — пише вона до мужа, — я бачила Толстого, того, що написав «Дітство», «Юпость» і «Семейное счастье». Він мабїть честний і добрий чоловік і хороший. Я его

бачила *не раз і не два*¹⁾. Та ще от що: він хоче издавати журнал для народнаго читенія і просив яку небуть роботу, чи то він просив постійного співробітництва мого. — Я сказала, коли що буде то оддам йому, і тепер хочу отсе работати для его книжки. Ся робота другим моім роботам не зашкодить, хоч і буде *постоянно*. Плату частъ туж що і Катков, 200, а ще лучше каже для него що як виїде набереться книжечка малесечка — два-три розкази то оддільно її напечататъ і мені екземплярі. Я ему сказала нехай буде як він схоче, а коли трудно за гроші щоб платити то не треба і зовсім, — да і робота тут не велика²⁾.

Вже з того, що Марковичева бачилася з Толстим «не раз і не два», що він чоловік «честний і хороший», що вона готова була працювати для нього навіть даром, хоч як грошей потребувала, видно, що він зробив на неї більше вражіння ніж багато інших нових знайомих за час першого перебування Марії в Парижі.

Вона кілька разів писала до мужа, що хоче поїхати з Єшевським в Італію.

Боялася, що прийде війна і годі буде їхати. Наглила, щоби він продавав Тибленові її «Оповідання», бо «не можна вибирати що краще й вигідніше, коли мені тут конче треба».

В Римі.

Весною³⁾ 1861 р. вибралася М. О. з Єшевським до Риму, так що на вербну неділю була у базиліці св. Петра і бачила папу.

Вражіння переповідає в листі з 26. III.⁴⁾

«Смішно було ніколи не бачивши дивитись, що его внесли як ширіг, та коло мене Ирландка як впала на коліна то стало якось лучше. Багато може віруючий і щиро прихильний своєму вірнію. Шануеш его і бережеш.» Дальше описує пишшу процесію і кіячить: «Не так прийшов той, що був роспятий. Не такі були й ті, що поробили катакомби і що їх сліди ще види там — ступені кам'яні стерті, схожені стопами. Це тепер хоч один такий!»

¹⁾ Підчеркнення мого.

²⁾ Наша книжка, стор. 137 і 138.

³⁾ З листу Тургенєва (наша книжка, стор. 34) видно, що Марія виїхала 1. марта 1861 р.

⁴⁾ Наша книжка, стор. 138 і 139.

Познайомилася з якимсь ввічливим Швайцарцем, котрий постарався для неї о білети на панську службу Божу, але їй вже не треба було, бо російське посольство «прислало їй нять білетів на всю страстну неділю і на Воскресення».

Тільки про Рим у листах Марковичевої. З листів Тургенева видно, що виїзд не був по його душі. Тургенев написав до неї три листи, оден по другім, себто 1, 3 і 4 марта.

В першім бажає їй щасливої дороги і доброго повороту. *«Можетъ быть, Вы хорошо съѣдали, что поехали Будемъ думать, что хорошо, такъ какъ теперь этого уже вернуть нельзя Поклонитесь отъ меня Ешевскому и Вашему спутнику Александру Вадимовичу. Римъ — удивительный городъ: онъ до нѣкоторой степени можетъ все замѣнить: общество, счастье и даже любовь.»*

Виходить, Тургенев не рад був, що Марковичева поїхала з невідомим нам Александром Вадимовичем, натякав, що Рим такий город, в котрім і про любов можна забути, а все ж таки остерігав її, щоби вона не мліла, щоби «смотрѣла во всѣ глаза», вчилася, ходила по церквах і галеріях.

Другий лист сам Тургенев називає «смирѣлымъ письмомъ» і боїться, чи не розгнівалася вона на нього. Так цього листу ми не маємо. Залишився третій в день пізнійше писаний, в котрім Тургенев признається, що він «пересолилъ съ памѣреніемъ — а то бы ничего не вышло. — Но основаніе моего письма справедливо — и, поразмысливъ о немъ Вы сами убѣдитесь, что Вамъ нельзя продолжать идти по той же дорожкѣ . . . Не сердитесь на меня и напишите мнѣ словечко.»

Знову стоїмо перед загадкою, перед якимсь непорозумінням між Марковичевою і Тургенєвим, котрого не можемо зясувати.

Але мабуть не було тут якоїсь дійсно поважної причини до зірвання приязни, бо в місяць пізнійше пише до неї Тургенев лист, котрий зачинає словами:

«Господи Боже мой — или — Боже мій милий! какъ говорить хохлы, что Вы за несправимаа женщина — любезная Марья Александровна. — Можно ли изъ Італіи въ Россію писать записку въ 5 строкъ, изъ которыхъ, вдобавокъ ничего не узнаешь путнаго.»

З цілого тону видно, що хмари розвіялися і приятелі лишилися приятелями й надаліше.

Знову в Парижі.

Як довго була Марія в Римі, не знаємо, але з листів Тургенєва виходить, що вернула між 22 маєм і серпнем (ст. ст.). 27 серпня він вибирається зі Снаасского і сподіється незабаром побачитися з нею в Парижі.

Це мабуть і сталося, бо кореспонденція майже на цілий рік себто до 4 серпня 1862 переривається. Тоді виїхав Тургенєв до Росії і знову став до неї писати.

За той час помер Шевченко. Його смерть сильно вразила Марію. Це видно з листоткого, але дуже гарного листу, який вона з того приводу написала до мужа¹⁾.

Просила його, щоби зберіг ті дарунки, які вона дістала від покійного Тараса і в листі з 6 жовтня 1862 р. знов пише: «Не хочеться щоб Шевченкова даровизна пропала»²⁾.

Ще з Риму передавала вона через Опанаса лист до нього, сподівалася побачити його в Петербурзі, аж нараз така сумна вістка, такий несподіваний кінець!

Видно, що й давні знайомі Марковичевої були свідомі того вражіння, яке на ній мусіла зробити смерть Шевченка і поспішили потішити її та розрадити, згадуючи його слова та описуючи похорони.

Дорошенко пише (28. V. 1861 р.):

«Шевченка похоронили въ чотырехъ верстахъ отъ Канева на Чернечой горѣ. Едвали кому другому были оказаны такія почести какъ Шевченку.»

¹⁾ Цей лист я друкував в одній із берлінських укр. газет, котрої на жаль, тепер роздобути не можу.

²⁾ Наша книжка, стор. 155.

А Мокрицький¹⁾ пише:

«Боже мій, де той Тарас дівся? Він як заїздив до мене позапрошлий год у Пирятин, то тільки й розмови було у нас, що про Вас — наша радість!... Тепер же, як я приїхав в Петербург — того часу до його, а він спав, голубчик, — не пустили, кажуть трудно ему дуже. На другий день ми приходимо з Опанасом, а він на столі. Що будем робить — смерти не одперти, як Ви кажете.»

Друга сумна вістка, це був арешт Пісарєва.

Марковичева мабуть ніколи не забувала про нього, про свого кузина й товариша діточих літ.

Розділ біографії Марка Вовчка, котрому на імя «Пісарєв і Марія Марковичева», оповитий занавісою непевности, котру до нині годі усунути. З тих матеріялів, якими покищо розпоряджаємо, виходить, що Пісарєв був влюблений у свою кузину (старшу від нього на літ майже шість), а вона не могла відплатити йому такою ж любовю. Любила його, як брата, як товариша літ молодечих, як незвичайно талановитого молодця, як оригінального критика, котрий сміливо виступав на бій навіть з такими авторитетами, як Пушкін, любила його як гарного, чесного й доброго чоловіка.

Пісарєв перебував у Петербурзі від року 1851, а 1858 він провадив відділ бібліографії в журналі Кремніна «Разсвітъ», — значиться в літературнім світі столиці займав уже певне й видне становище.

Коли Марковичі приїхали до Петербурга, Марія стрипулася зі своїм першим братом і діточа його любов перемінилася в нестримне кохання, котре й довело його літом 1859 до божевілля. Він чотирі місяці перебував у психіатричній бєльниці. Здається, що не буду далеким від правди, коли скажу, що трагедія Пісарєва була одною з головних причин (попри Куліша) нервової недуги Марковичевої і її виїзду за границю. Вона, може й не хотючи, стала винновницею горя молодого, як тоді гадали геніяльного критика, котрий так скоро зробився божницем

¹⁾ Брат Івана Мокрицького, управитель канцелярії начальника петербурзької поліції, добрий знайомий Марковичів і великий прихильник Марії ще з Цемірова.

тодішнього молодого покоління Росії. Родина стояла по стороні Пісарєва, бо звичайно стають люде по стороні того, що зробився трагічною жертвою і не входять у генезу трагедії¹⁾.

Марковичева виїхавши за границю турбувалася Пісарєвим і його мамою а своєю тіткою. Через Тургенєва пересилала їй навіть гроші (довг, чи поміч, — не знати). 1. IV. н. ст. 1860 р. Тургенєв пише до Марії, що він хорував і просив Білозерського, щоби цей словнив її доручення. Та заки Білозерський розшукав адресу Пісарєвої, вона виїхала до Москви «а сынъ ея дѣйстви-тельно сошелъ съ ума»²⁾.

Пісарєв видужав, написав дисертацію «Объ Аполлоніи Піанскомъ», дістав за неї срібну медаль і став 1861 р. співробітником «Русского Слова».

Весною 1862 року вийшла брошура Шедо-Фероті проти Герцена. — Пісарєв написав на неї рецензію, якої цензура не пропустила, а яку оден з його приятелів видрукував у тайній друкарні. За те їх обох арештували і Пісарєв пересидів 4 роки в кріпости. Пісарєва арештували 3-го липня 1862 р. а 28 того місяця пише Марія до Опанаса:

«Чи не чув ти чого небудь об Миті Пісарєві? Тут була чутка що його взято — чи ж правда сему? Тут у мене всть одна моя знакомая — її сина взято — вона ще не знає, а я не знаю як їй сказати. А од бідн ні в воду а ні в піч заховатися.»³⁾

Як бачимо, життя Марії Марковичевої дуже далеке було від ідилічного спокою. Розлука з мужем, безнастанні грошеві турботи, бідування матері, горе Пісарєвих, — було чим журитися.

Годі вірити, щоб до успокоєння причинялися такі знайомства як приміром з Бакуніним. З ним познайомилася Марія весною або літом 1862 року, бо 31 серпня

¹⁾ Пані В. О'Коннор-Вілінська пише в листі до мене: «Сімя мого чоловіка (себто сім'я Марковичевої) на довгий час одійшла од М. О. з приводу її взаєми з Д. Пісарєвим, на боці якого залишилися їх симпатії.

²⁾ Наша книжка стор. 25.

³⁾ Наша книжка стор. 152.

тогож року питається її Тургенєв, яким способом вона побачила його, а 28 вересня, мабуть на запитання Марії, що за чоловік Бакуїні, Тургенєв відповідає: «Я въ Рудинѣ представилъ довольно вѣрный его портретъ Между нами это развалина.»

Тургенєв видно не радо дивився на те, що такі люди, як Бакуїні, відтягають Марію від чисто літературного діла а втягають до політики її агітації, котра денервувала її, забирала час, а в додатку могла стати перешкодою в її повороті до краю.

Це її видно з цитованих вище його листів з Росії. (4. VI. і 10. VI. 1862 р.)

З тих листів видно, що він не вважав бажаним, щоби Марковичева, знайома Герцена, яка навіть редагувала проклямації, приїздила до Росії, в котрій знову починало варитися.

5 марта 1861 объявлено волю, від 7 марта до 2 цвітня оповіщено її по всіх губерніях. 21,625,609 кріпосних селян стало вольними. Періодичні видання росли, як гриби по дощі, їх в 1862 році було коло 300, як на Росію число дуже високе. Громадська думка не орієнтувалася в розмірах визвольної реформи. Провідники відчиняли перед нею дуже широкі горизонти, аж до цілковитого перестрою Росії. Особливо бажали собі того окраїни, з окрема Фінляндія і Польща. Реформа селян поступала надто повільним темпом. Назрівав конфлікт.

Варшава почала ворухитися ще 19 лютого 61 р. На площі перед костелом св. Павліни полилась кров і впали трупи. Губернатор царства Польського ки. Горчаков пішов на переговори з Поляками, складено адрес до царя. Польщі обіцяли «государственный совѣтъ» і «выборные окружные и муниципальные совѣты». «Обієсанкі сасанкі» — говорили Поляки і з кінцем жовтня почався постанський рух.

В червні 1862 року намісником стає Константин Николаевич, в половнні вересня (ст. ст.) новий адрес польської шляхти (Замойскі), в жовтні засідання «государ-

стеннаго совѣта», а в листопаді бранка польської молодіжі до війська. В Варшаві повстає польський тайний центральний комітет і Мірославского проголошують диктатором повстання.

Камінь, кинений у воду, бентежить чим раз ширші круги: селянські розрухи, пожари, навіть у Петербурзі.

На вулицях Москви й Петербурга являється проклямація «Молодая Россія». Катков починає на сторінках «Русск. Вѣстника» воювати з Герценом. Престіж Герцена паде, росте Чернишевський. На Каткова дивляться, як на великого, одушевленого патріота, а він на соціалізм і нігілізм, на всю підземну, революційну агітацію глядить прямо як на польську інтригу.

Натяки на ті події стрічаємо в листах Марії. В листі без дати, але мабуть під великдень 1862 р. вона пише, що Богдася посилає до Швайцарії до якогось учителя Ціммерманна, що має пансіон у Льозанні, а сама в маї вибирається до Петербурга.

«Богдася для того може не повезу що таке тепер діється там всюди. Чи знаєте ви, сидючи на місці самому що ми тут знаємо? То він тепер поїде, буде там (у Льозанні) а коли втисниться усе то я его візьму із собою, а ні то zostавлю і поїду сама Та таки зберай гроші. *Може ще буде гірше з тими усіма ділами кравими*¹⁾ то щоб було за що тобі поїхати до Богдася.»

З тих слів видно, що Марія знала в Парижі, чого, на її гадку, може в Росії не знали, себто про революційний рух. Вона близько стояла до Герцена й знайома була з Бакуніним з одної сторони, а з Поляками з другого боку, особливо з Желіговським. «Тобі Желіговський кланяється — недавно я его бачила. Дуже він смутний, усе щось тепер пише.»²⁾

Варта звернути особливу уваги на це речення: «*Може ще буде гірше з тими ділами кравими, то щоб було за що тобі поїхати до Богдася.*» Як звести те все до купи, то можна гадати, що Марія не була певна за себе в Росії і тому не брала з собою сина та ще радила Опа-

¹⁾ Підчеркнення наше.

²⁾ Наша книжка, стор. 152.

насові старатися за гроші, щоб на випадок якоїсь пригоди з нею, міг поїхати по хлопця. В листах багато недоомовленого. Коли річ про політику, треба читати між стрічками, а таке читання ніколи не веде до ясних висновків. Може нові розсліди рішать питання участі Марка Вовчка в політичному життю, на що доси не звернено уваги.

Мимо острого Турґенева і мимо своїх власних сумнівів вона таки під кінець 1862 року вибралася до Петербурга¹⁾.

Про тую поїздку нічого не знаємо. Не знаємо навіть, чи бачилася Марія з Опанасом, котрий тоді служив акцизним надзирателем в Новгороді Сіверськ²⁾.

Поїздка тим більше загадочно виглядає, що Марія перебула в Петербурзі тільки оден місяць (як каже Доманицький) і вернулася назад у Париж.

А в листі з 6 жовтня 62 р. вона начеркнула цілком инший плян. «Сегодня 6 октября нового, хотьби 6-го ноября (*виберусь*) — сама не знаю.... У Петербургу зостануть тільки днів три, та в Орлі може два, а то просто у Чернигів.... Я телеграфом дам знати з Петербургу і як тут розплачуся так і поїду.»³⁾

Чому Марія збиралася їхати до Чернігова, коли Опанас мешкав тоді в Новгороді Сіверськ⁴⁾ — годі зрозуміти. З листу його до А. Л.⁴⁾ знати, що він вислав по жінку й сина якогось родича, щоби привіз її з Парижа, та цей гроші протратив і не поїхав. «Такий мій талан.» «Сам живу, без семі, да уже й не приїдуть: грошей у їх і в мене нема; зима заходить.... Із чого ж мені увірвать, щоб порятувать дружину з дитиною?»

¹⁾ Доманицький, Марко Вовчок, «Літ. Наук. Вістник», 1908, кн. I, стор. 69.

²⁾ 20 червня 1861 він був назначений «непримѣнымъ членомъ отъ правительства при мировыхъ съѣздахъ посредниковъ въ Черниговской губ.», а з початком 1862 акцизним надзирателем.

³⁾ Наша книжка, стор. 155 і 156.

⁴⁾ «Кіевская Старина», 1892. IX. 407.

Прочитуючи вважно всі оті листи і підсумовуючи їх, можна гадати, що Марія їхала не сама, а з сином, і коли не на все, так на довший час.

А коли вона до Опанаса не навідалась, тільки побувши місяць в Петербурзі, вернулася назад, так це сталося або з політичних причин, на які ми вище натякали, або з родинних, головно ізза непорозуміння з Опанасом, або — з обох разом.

Коли з політичних, то не диво, бо саме тоді, як Марія була в Петербурзі, себто з початком 1863, вибухає повстання, коли ж із родинних, то й на це доказів не бракує. Родина Марковичевої на довгий час одійшла була од неї, а подружні звязки з Опанасом теж не трималися кріпко. «Хорошій человекъ, но невозможный характеръ», говорила вона про нього пізнійше. «Опанас Вас. був чоловік слабої волі, причепа, ревливий і се тяжко одбивалося на М. О.» — говорить Доманицький¹⁾.

Побут за границею, поїздка в Рим, приятелювання з Тургенєвим, Герценом і з багато другими визначними людьми, їх прихильність до Марії, їх захоплення нею, все те дратувало Опанаса. Він писав листи, котрі Марію боліли і відчужували від нього, подружні звязки рвалися.

До розриву тих звязків причинювалися ще й службові діла Опанаса.

Вернувши з заграниці хотів він стати мировим посередником, та на жаль, не маючи потрібного маєткового цензу, не добився того становища. За те 20 червня 1861 р. назначено його «непремѣннымъ членомъ» від правительства при мирових зїздах посередників в Чернігівській губернії з осідком у Чернігові. Закон не означував докладно компетенції «непремѣнного члена», говорив тільки, що його завдання є впливати на безпристрасне рішення гострих питань, котрі доходили до відома зїздів через мирових посередників. Опанас, людина палкої

¹⁾ Доманицький, «Літ. Наук. Вістник» 1908. I. 70.

вдачі, не міг спокійно відноситися до спорів між селянством і дідичами. При введенні «Великоросійського положення» в Глухівському повіті, між ним та предводителем дворянства, Тумінським, приходило до суперечок і Опанас був невдоволений і тою своєю посадою.

З початком 1862 р. стали переводити акцизну реформу і він прийняв місце акцизного надзирателя в Новгороді-Сіверськ¹⁾. Посада могла бути навіть дуже дохідна, але особливо почесною годі було назвати; вона давала нагоду розбагатіти хабарами.

Марія Марковичева не хотіла, щоби її муж, письменник і учитель, став акцизним надзирателем. Дня 28 липня 1862 року писала вона до нього:

«Боже тебе борони змінити твою службу, хорошу й чесну на ту пікчемну й ледачу! Ніколи я не хочу нічого од неї — та й тобі руки будуть палити гроші ті великі, що братимеш там. Чи ж таки можно було навіть й подумати міняти. Дуже тебе прошу. Я копійчки щербатої не візьму з тих акцизних грошей, хоч би мені було холодно й голодно. Се гріх.»²⁾

Але Опанас не послухав Марії і тим він собі її дуже зразив. Обіцяв приїхати до неї, — не приїхав. А тимчасом надходили небажані для Марії вістки про його життя в Чернігові та в Новгороді-Сіверськ³⁾. Добрі люде не забували її пересилати всілякі, як вона каже, «ласощі».

Опанас, як знаємо, був дуже талановитим співаком, музиком і актором. Ще в Немирові при допомозі Марії склав партитуру до «Наталки Полтавки» і до «Чарів»³⁾, яку капельмайстер, Йоган Лянґвер, опрацював для оркестри з 14 інструментів. Вистави «Наталки Полтавки» викликували незвичайне захоплення публіки. Терпелиху грала й співала Марія Самійлівна Синдаровська, а Наталку Мелянія Авдіївна Загорська, жінка багатого, але горбатого й злосливого дідича, котрий розпився і протрачував маєток.

¹⁾ Д. Вілепський каже, що зразу в Самарі, а що лиш тоді в Повг.-Сів. (Наша книжка, стор. 231.)

²⁾ Наша книжка, стор. 151.

³⁾ М. З. — А. В. Марковичь, 1896, стор. 22.

Загорська грала й співала прегарно, її називали «українським соловієм», від неї записав Лисенко майже весь 3 випуск пісень. Тищинський, котрий бував на репетиціях «Наталки», каже, що Опанас плакав зі зворушення, як Загорська співала «Видно шляхи полтавськїї». ¹⁾

Між Опанасом і Загорською вивязався роман.

З Парижа до Чернігова й Новгороду-Сіверського далеко, але, дякуючи «добрим людям», Марія довідалася про те.

В одному з листів до Опанаса вона нарікає на свого старшого брата, що він писав до її мами погані речі про неї і з тої нагоди каже:

«Ти усе це знав, та мабуть призабув, а я більше се для того пишу, щоб ти не дожидав поради від него, та щоб казав Мел. Авд. (Загорськїй), що я, коли б що чула, то вже знаю, як ці ласощі приймати. Тобі я скажу, що дещо чула недобре, а ти їй не кажи, бо то гріх нещасливу душу та ще труїти.»

Загорська була дійсно нещаслива. Заздрісний муж вимушував від неї гроші і побивав її ²⁾. Марія з одного боку була обиджена, що муж зраджує її з Загорською, а з другого, як з листу виходить, милосердилася над тою високоталановитою і такою нещасливою жінкою. Завязувався трагічний вузол, котрого годі було розмотати. Особливо для гордої і замкненої в собі Марії. Гордість не давала їй вертати до мужа і являтися «тою третьою» між ним і Загорською, і доходити своїх подружніх прав.

Тут, на мою гадку, і кїється головна причина, чому Марія сиділа за границею. Як добрий знавець людської душі, Марія розуміла Опанаса, — знала, що він такої вдачі, котра не дає йому запанувати над собою. Пірваний артистичним захопленням він забував про все, навіть про свою жінку, про неї, про Марію. Може й виправдувала його. Так і виходить з листів ³⁾. Але все ж таки,

¹⁾ М. З. — *Op. cit.*, стор. 25.

²⁾ М. З. — *Op. cit.*, стор. 29.

³⁾ «За щє усі лають і судять тебе, я одна хвалю і наполягаю, щоб не кидав доброго діла з-за лихого поговору.» — «Я нічого ніколи не жадала, тільки того, щоб ти знайшов собі усяке щастя й долю.»

як жінка, вона відчувала твою кривду, яку мусять відчуті кожда жінка, котру муж кидає для другої, хоч як гарної і — нещасливої. А кривду твою вона відчувала мабуть тим більше, що вину подружнього розриву спихали на неї, на те, що вона «одчалоувала» свого мужа, а між тим це «одчалоування» збувалося не з її боку виключно, причина крилася у вдачі подружжя Марковичів. Він палкий, поривистий, невгамований, вона горда, мовчалива, замкнена в собі, — Сфінкс.

Важко було помирити огонь з глибокою водою.

— Ти правий, що ти як сонце, що я тебе завиною у гріхах якихсь невинно, а я і гріхів тих не бачу і не знаю і не має се діло. Де ти попав таке перекотиполе, хто тебе зна! А я й не питаю. Кажеш, що ти терний дуже — подумай часом, що може Господь не все вже лихо на тебе одного потратив — ниньшим де-що залишив — і мені часом може зряп'ятко перепадає, — то не прибільшай своєю кривдою, бо хоч я пожила вже на світі і знаю, що люде на світі, а все таки не без знаку козаку: хоч й удесяте по лобу шаблюкою рубоне!

По сій мові бувай собі здоров і дай тобі Боже усього доброго.
Марко Вовчок.

Цей лист мабуть пояснень не потребує.

Марія кинула гадку вертати до чоловіка. Париж на довше остався місцем її осідку. Опанас жив у Новгороді-Сіверськім.

Він вніс нове життя в це невеличке місто. Пішли концерти, театральні вистави, і прогульки, підчас котрих Опанаса окружали старші гімназійні ученики. Він управляв гімназійним хором.

Помічником його в уряді став колишній товариш і приятель Марковичів ще з немиривських часів І. П. Дорошенко. Крім того брав на службу молодих учеників, прогнаних з гімназії, або з семінарії, або таких, що не мали защо кінчити наук і вони під його провідом готовилися на університет. Він поміг не одному. З грішми, по своєму дівньому звичаєві, не числився. Хто попросив — давав. «Зібрання урядовців» у бюрі Опанаса представляли оригінальну картину.

«За столом сиділи майже діти 16—18 літні, одягнені в свитки, або кожушки, поруч них сивоусі, надсмотрщики»

і заправські чини', і ніщо не пригадувало, що між ними є їх начальник. Опанас Маркович, в кожушку, промовляв. Проповідував чесність, любов до народу, службу державі, виклади в економію і т. д. Засідання тягнулись поза нівнич. За вечерею ішли оповідання, дотепи, жарти, пословиці, співали українських пісень. «Ли багато', як згадує Д. Маркович¹⁾.»

Між тим Марія Марковичева хорувала, їй бракувало грошей, доводилось ходити в подертих черевиках.

Треба було пильно працювати, щоб добути гроші на прожиток і на науку сина. Цей останній з обуренням відкидає казку, скомпоновану Ганною Барвінок, немов він розносив у Парижі газети, щоб заробити гроші.

«Вотъ тутъ я живой свидѣтель и могу завѣрить, что ни единого гроша не зарабатывалъ и не могъ заработать (до университета), потому что, при всей бѣдности М. А. въ Парижѣ, она меня баловала, какъ могла, и въ ужасъ пришла бы, если бы предложили пользоваться моею рабочею силою.»²⁾

Вона систематично працює в «Русскомъ Вѣстникѣ» (тоді ще ліберальнім орґані), в «С. Петербургскихъ Вѣдомостяхъ» і пише по французьки, головню казки і повісти для молодіжи в «Magasin d'éducation et de récréation», котрий редагували відомий педагоґ Масье, знаменитий автор фантастичних романів Жіль Верн і один з кращих французьких письменників для дітей Ж. Гетцель, що підписувався Р. Сталь. Гетцель був книгарем і видавцем (Paris, Rue Jacob, 18), чоловіком впливовим і з добрими зв'язками в тамошньому літературному світі. Йому завдячує М. Марковичка чимало, бо він давав їй спромогу заробити на прожиток і вона ставилася з великим поважанням до нього, аж до самої його смерті 1882 року. Він то переробив (певно при близькій співучасті авторки) її довше оповідання «Маруся» на мову французьку і

¹⁾ М. З. — Op. cit., стор. 28.

²⁾ Наша книжка, стор. 203.

тою книжкою здобув її популярність у Франції, а пізніше також у Німеччині, так що ця книжка й до нині у Франції належить до сьбягу шкільної лектури. Про неї буде мова окремо.

Але попри цю працю для життя М. Ол. не кидала роботи для рідної, української літератури. Доманицький зводить до купи те, що вона написала за границею. Отже: «Два сии», «Не до пари», «Три долі», «Павло Чорнокрил» (Від себе не втечеш), «Ледащиця», «Інститутка», «Девять братів і десята сестриця Галя», «Невільничка», «Кармелюк», «Ведмідь», «Пройдисвіт», «Дяк», «Мотря» і три листи з Парижа. В краю вона написала 12, виходить, що більшість написана за границею¹⁾.

Доманицький і Бойко в своїх працях доволі переконуючо виказали, що більшість цих оповідань написала М. М. без редакційної і взагалі без усякої допомоги і Куліша і Опанаса Марковича.

Наведу тільки дещо. І так з Риму пише Марія до Опанаса: «Я вже переписую другу главу „Дяка“ — може цими днями вже пошлю її тобі.»

В листі без дати пише: «Я послала тобі начало „Тюлевої баби“ і „Казки“, чи не можна сих казок помістити в „Оснoві“?»

Пізніше (знову в листі без дати) читаємо: «Читаю „Тюлеву бабу“, бо ся робота увесь час взяла». В червні 1862 р. каже: «Дяк» лежить — ще не бралася за його, а от тобі завтра, або по завтраму пошлю, що написала для «Вечорниць» у Львові, «Пройдисвіт», усі кажуть, що вже краще ніби й не можна, а я се тобі переказую, бо знаю, що любиш таке послухати.» (Коли б Опанас знав «Пройдисвіта», не писала би Марія в цей спосіб.) Так само не писала би: «Тепер я кінчаю „Пройдисвіта“ і пишу другу, *казку* — нехай скінчу, тоді вже хвалитимусь.»

¹⁾ В. Доманицький, Марко Вовчок, «Літ. Наук. Вістник». 1908. кн. I. стор. 74.

28 липня питається: «Чи прочитав першу главу „Пройдисвіта“?»

6 жовтня 1862 р.: «Тюлева баба 300 рублів грошей дали — мабуть 1½ (аркуша друку).»

В листі без дати: «Я тепер пишу повістки „Кармелюк“ (нікому не кажи) для дітей. Друга повістка буде „Бондарівна“, чи то „Лемерівна“ може, а може і „Бондарівна“ і „Лемерівна“ . . . Кажуть люде про мого „Кармелюка“, що се в мене найкращий, і дуже я *жалую*, що тобі зараз не можу вго послати, щоб прочитав¹⁾. Мені мила та робота тим, що наче б вона мене заносила у степи, гаї і поля українські.»

В осени 1863 р. пише: «Прочитай „Галю“ у Библ. і „Лемерівну“ там таки»

Пізніше: «Вже мабуть тепер прочитав „Галю“, може й „Пройдисвіта“ і „Кармелюка“.»

В иншій листі просить про історичні матеріяли до Сави Чалого. «Дуже прошу тебе, усе те мені зараз напиши, бо я Савву Чалого тепер пишу і припиняюся, не жадаючи помилитися.»

А Опанас пише до Марії 11 липня 1862 р.: «У „Оповіді“ вже вийшов „Чорнокрил“ і „Інститутка“, се твоя свіжа, підновлена слава. Що „Дяк“?»

(Отже — твоя, а не наша!)

Ці виїмки з листування Марковичів мабуть досить ясно кажуть, що Марія писала за границею оповідання, котрих Опанас не знав, не то щоб помагав писати, на скільки такою помочою не вважати історичних та етнографічних матеріялів, про котрі вона просила свого мужа, а котрих він їй мабуть не дуже то й поспішався посилати, (вона нарікає за це на нього.

Під знаком питання може стояти тільки «Інститутка.» Доманицький каже, що вона написана за границею. Це й могло статися, бо Марковичева приїхала до Дрездена в половині мая, а дня 21 червня (1859 р.) пише до неї

¹⁾ Скрізь курсив мій.

Тургенев із Віні: «с'я нинішняго дня началъ переводъ „Институтки“.»

Між приїздом до Дрездена, а між отсею вісткою про перевід минає днів коло 40, час доволі великий, щоб написати «Институтку» і післати її Тургеневу в Париж, або до Віні. Тої гадки був мабуть і Доманицький.

Ив. Тургенев

Натомісць годі щось рішучого сказати, чи Опалас був при писанню того знаменитого оповідання. З листів Тургенева виходить, що ні, бо Тургенев того ж, 21 червня (1859 р.) називає найбільше радісною вісткою, що Марія «тепер» з своїм мужем. Таким чином, виходить, що «Институтка» написана за границею, самостійно, себто без якої небудь допомоги з боку Опанаса Марковича й Пантелеймона Куліна.

Як серед 12 оповідань, написаних вкраї, на перше місце висувається «Сестра», так між тими, що вийшли з пера Марковичевої поза границями краю, найважливіша «Институтка».

«Сестра» й «Институтка» це два твори, гідні стояти поруч себе, хоч і як вони інші й неподібні. «Сестра» з сімейного, «Институтка» з кріпацького життя, «Сестра» — сумна ідилія, «Институтка» — драма; «Сестра» — сімейний трикутник, «Институтка» композиція з численними особами, в «Сестрі» героїнею титулована особа, в «Институтці» — суспільно-історичний момент, в «Сестрі»

малюнок сімейної бідноти, в «Інститутці» образ кріпацького гора. Перша виділена в темпі спокійнім, друга має темпо прискорене, від повільного оповідання про скучний побут дівчат-кріпачок у дворі старенької дідички до драматичного конфлікту між кривдниками й покритими дженими.

З побутового боку «Інститутка» являється до якоїсь міри синтезом попередніх кріпацьких оповідань; новим тут активний виступ у боротьбі за волю, ніби перехід з оборони на офензу. Кріпаки добувають волю, але за ціну солдатства, бурлацтва і розлуки подругів. «Воля — (кричить вона) — воля! . . . Та на волю і лихо і напасть — ніщо не страшить. На волі я горю і топлю! А репаку, хоч і не їсться, все добро на лихо стане.»

Ще Скабичевський дає у ціну, як непереможне панство, щодня як волос, і в триго годі в собі здавити, триго годі замість кріпацьким устроєм до садизму ведення паня, — це ніби провідна ідея твору.

Існують нами два світи, панський і кріпацький. Між ними вода світами, як ангел-миритель. Ідеальна бабуся, обвіяна християнською любовю, толстівським законом не відбивитися злу». Її питають, чи не до смерті терпітиме? «І терпітиму, ітгашко! . . .» відповіла бабуся. «Вопітцалися ми, пішли . . . Тай . . . не два . . . мисль дивлялись. На порозі стоїть баба навкруги . . . скрив'ясно; з поля вітрець віє; з гаїв холодок . . . не; десь то вода гучить; а високо над усім грає-сіяє . . . міняєте сонечко.»

Критики з Скабичевським на чолі закидували Марковичевій, що вона на панських постатях скуплює самі гніти, а кріпацькі малює самими ясними красками.

Заклад несправедливий. В «Інститутці» між панями і кріпаками добро добрягу, але заголюканого жінкою пана-лікаря, а кріпаки таку то вже злу від природи стару дідичку і полковника, що помагає бідній кріпацькій парі (Усті й Проконіві) побратися. Сама молода паня (Інститутка) не добра, химерна, безсердечна, але такою зробило її вихо-

вання, інститут, здитинніла бабуся, добряга муж-лікар, вона не лиш своїм кріпакам, але й доброму чоловікові псує життя, вона прямо не може доброю бути.

Особи підібрані дуже бисто, дуже влучно підхоплені прикмети їх характерів, кожда инша, не нагадують себе, кожда має свій кольорит, свою ролю в тім драматичнім образі, повнім руху, темпераменту, виразу, в синтетичнім малюнку кріпацького горя.

«Сестра» може й більше видержана в настрю, зате в «Інститутці» більша певність, більше вправи в орудуванні літературним пером. Менше тих прикмет бачимо в «Ледащиці», але тут зате є поодинокі моменти незвичайної драматичної сили.

Мати й донька, неправно закріпощені, добиваються волі. Добилася її донька, завдяки своїй красі, але заплатила за неї своєю дівочою честю, життям дитини і своїм власним життям. Момент, як обі вони виходять з хати своєї пані на болю, змальований з мистецтвом рівним Стефаниковому.

«Зійшлися сусіди, товпляться на вулиці, оступили, поздоровляють нас, самі з нами плачуть, а нас умовляють. А Чайчиха їм на те: — «Сестриці! Брати! Родино! — Не бороніть — нехай поплачу! Я двадцять років не плакала!»

А її донька Настя стоїть і дивиться на всіх.

«Люде добрі!» — простогнала, — чи я вільна, чи я тільки п'яна?»

Такі моменти не часто стрічаються в літературі. Ті критики, що посуджують Марковичеву в поверховности малювання кріпацької душі, в дешевім сентименталізмі і т. д., повинні звернути на них увагу.

Грізний малюнок любовної пристрасти, котра доводить до душегубства, дає Марковичева в «Чорнокриллі». Ангельськи добра Галя і демонічна Варка, а між ними слабодушний Павло, ніби прототип Гриця (між Марусею і Варкою), ніби сюжет «Безталанної» Карпенка Карого. Відвічна трагедія людська поза межами суспільного й політичного устрою. Демонічна Варка побіджує, добра

Галя гине з рук Павла, Павла роблять божевільним, а ві тільки покався, признався до вини. «Робить із ранку до ночі, без одпочинку, без перестанку. Сам ні до кого не обзивався, немів не смів, а як коли до його хто обізветься, то такий він вдячний, радий такий!»

Самоти не міг стерпіти. Як умирав просив. «Живі люде! Ходіть на мої гробки! Гомоніть, як я лежати!»

Д. Бойко каже, що в цьому оповіданню, як і в «Трех долях» і «Не до пари», «інтелігентські узор розшиті на непридатній канві народнього життя».

Закид не умотивований близше. Любов, що доводить мужа до вбивства жінки, не є виключно інтелігентським узором, а чому народне життя в «Чорнокрилі» є непридатною канвою — цього теж годі зрозуміти.

На мою гадку критики, котрі головну вагу кладуть на визвольні ідеї в оповіданнях Марковичевої, не добають інших цінностей у її творах, а їх скрізь дуже багато, навіть у таких, менше викінчених, як «Три доли», «Чорнокриль» і «Не до пари». Скрізь вона вмів глибоко заирнути в душу людську, малює прегарні побутові образки, щедрою рукою розсипає перлини своєї незрівнаної мови і чарує нас привабом поезії.

На чужині, в Парижі, переходить вона до нового роду сюжетів, до оповідань на основі народніх історичних переказів, пісень і казок. («Кармелюк», «Невільничка», «Галя», «Ведмідь».) Вони склалися на третій том її творів.

І в них головний мотив — бажання волі, охота боротися з кривдою, визволяти з неволі поневолену, забуту людьми, казкову королівну-правду. Муштини-лицарі, сміливі, хоробрі, негнуті, на всяку жертву готові, жінки — гарні, тихі, сердечні, многотерпеліві.

«Ведмідь» прегарний образочок з діточого життя, в котрім героїнею смілива і мудра дівчинка Мелася, вона ніби протоптує шлях до героїчного подвигу своєї наслідниці «Марусі».

Всі ті оповідання мають характер легендарний, в них не треба шукати реалістичного рисунку постатей, бо це не лежало в намірах авторки, на них Марковичева свідомо накинула «покрив легенди». Але мають вони те, без чого легенда мертвіє — авреолу поетичности, свіжої, не робленої, не позиченої з книжок про естетику літературну, свobodну від впливів критиків і теоретиків літератури.

На чужині написані також «Два сини» і, як з листів М. М. знаємо, «Пройдисвіт» і «Дяк».

«Два сини» це безперечно незрівняний архитвір, оден із тих, якими дійсно повеличатися може українська література. Старенька мати оповідає про своїх двох синів. Обох забрали в москалі. Оден там і помер, другий прийшов до рідної хати вмирати. «Молсде, то як косою скосило.... А я зосталася....»

«Тільки мені потіхи, що коли присняться мої дітки.... Прокинусь — пусто! Робота дожидає; треба жити.... Живу.... Дивлюсь, як хата валиться; чую, що й сама я пилом припадаю, — якось туманію, наче жива у землю вхожу.» Тиха, страшна драма, трагедія материнського серця, що глибоко зворушує читача; тим глибше, бо розказує її Марковичева устами старенької бабусі без патосу, без крику, без нарікань на світ і на долю, з резигнацією, від якої мороз іде по спині.

Одинокій у своїм роді твір протимілітарний і одинокий у своїм роді мистецький твір, де нема зайвого слова, де нема невдатної лінії, незгармонізованої краски, де цілість одна краса, оден цвіт пишній, не вянучий.

Характери обох синів, спомини з їхнього життя, бранка, прихід другого сина вмирати і цей фінал, в котрім, як якась небесна труба, звенить імператив: «треба жити!» і тая хата, що валиться, і жінка, що наче жива у землю входить, — все воно таке якесь просте, ніби звичайне, а разом із тим нове, небувале, одиноке в нашій літературі й одиноке в світі.

Перо безсилно паде, не маєш відваги аналізувати цього твору, — архитвір.

Не диво, що Білозерський писав 4. XI. 59 р. до Марії Марковичевої: «Впечатлївнїе, которое сдѣлалъ этотъ душевный плачь заживо похороненой матери¹⁾, на меня и на Надю, — мы никогда не забудемъ Въ Вашей матери я видѣлъ — словно живыхъ, — миллионъ матерей, которыя рыдали передо мной — не слезами, а кровью собственного сердца. А Андрійко и Василько, — что это за художественные типы! И что за языкъ у Васъ въ этомъ разсказѣ! Только ‚Сестра‘, да ‚Чумаки‘, да нѣкоторыя мѣста ‚Институтки‘ производили на меня подходящее впечатлѣнїе.»²⁾

«Изъ далека (каже В. Білозерський), какъ Гоголь, Вы, я увѣренъ, увидите многое, самое близкое, *родное Вамъ*³⁾, и сїѣ и вѣрнѣе, мнѣ, напр. кажется, что здѣсь Вы не написали бы такъ чудной вещи, какъ ‚Два сини‘».

І правду сказав Білозерський. Марія написала за границею дійсно прегарні твори з «Институткою» і «Двома синями» на чолі. Як мистецький твір. «Два сини», це її найвище слово.

«Пройдисвіт» (котрого початок був друкований у «Вечорницях», 1863 р. ч. 10) визначається прегарною мовою і своїм окремим, легким тоном.

В одинокій донці багатого Юхима, Марії, закохані здоровий коваль, заможний Рясниченко, і бідний наймит, Максим. Марта вибрала Максима і батько, на диво всіх людей, дав свою згоду на подружжя своєї багатій одиначки з бідним наймитом Максимом.

«Не сваріться, добрі люде! — каже жартуючи авторка, — нехай хоч один наймит за чоловіка буде поміж людьми.»

Ціле це оповідання писане погідними словами, ідилічно, дарма, що «коваль світнв добре очнма; з себе був сухой, як перець, горбоносий, русявий і наче б то по-

¹⁾ ‚Два сини.‘

²⁾ Наша книжка. стор. 107.

³⁾ Курсив наш.

хмурий од якоїсь своєї думки; а ще більш прихмурила його сажа ковальська», і що Рясниченко «ніби ізбляк на виду» і «кволився»; бо «не можна потаїти сильного кашлю та доброго кохання». Авторка, а з нею і читач забувають про тих двох нещасливих коханців, і тішаться, що наймит Мартин подружився з хазяйською донькою Мартою і таким чином «хоть один наймит за чоловіка буде.»

В тім вислові чується український гумор, отсе «хоч біда, то гоц!», — гумор, котрий окрашує «Дяка», «Тюлеву бабу» і «Халка», окремих Вовчковий гумор, далекий від так званої Котляревщини і від гумору Мордовця. Марковичева сміється, але не підіймає нікого на сміх, це незлобивий, і не шкідливий сміх.

У «Дяку» виринає перед нами одна з цікавих людських появ на буйній Україні, дяк із козаків, невчений і бідний, але багатий душею і дотепний. Його молодість, невдатна мандрівка до Київа, сватання з бідною сиротою попівною і подружжя з багатою та байдужною до нього, врешті розрив і утеча в світ — це зміст оповідання. Але головна й найважніша річ, це ті забуті образки з давнього попівського й дяківського життя у глухих наших кутах, котрі Марковичева малює своїм, ніби простим, а все ж таки мистецьким способом, і її гарна та як звичайно богата в народню фразеологію мова.

Чималу біографічну вартість мають три листи з Парижа, з котрих перший передає вражіння, яке зробила на Марковичеву столиця Франції, а третій дає нам спору матеріялу для пізнання того домашнього оточення, серед якого вона тут зі своїм сином проживала.

Ці листи видруковані в цілості в нашім виданні і переповідати їх не бачимо потреби. Краще прочитати в оригіналі, тим більше, що мають вони також літературну вартість.

По упадку польського повстання 1853 р. до Парижа налінула філя Поляків-емігрантів.

Марковичева ще дівчійше цікавилася польським шитанням, читала польські книжки і балакала польською мовою, як родовита Варшавянка. Тепер між тими новими емігрантами вона стрінула деяких своїх старих знайомих, учеників і приятелів свого мужа, як ось Шуазель, Сахновські і другі.

Знайомство з ними і чим раз більша цікавість до польської белетристики відібеться деякими польонізмами в її українських творах, а найбільше в останньому з них, у «Гайдамаках», про що буде пізніше мова. Життя в Парижі вимагало багато грошей, літературно-мистецькі твори не вистарчали, треба було працювати журналістично. Вона дописувала до «Magasin d'éducation et de récréation», можливо що і до других французьких видавництв, але не маємо тепер спромоги прослідити її праці на тому полі. Нам поталанило прослідити долю тільки одного з тих творів, а саме «Марусі».

Маруся.

«Я не згадую навмисне про «Марусю», бо вона навряд чи була написана по українськи, хоч в паперах є сліди, що проба перекласти на українське була, — збереглася V глава повісти. В перше ж «Маруся» побачила світ в французькій мові, а тоді вже в російській.»

Так каже пок. В. Доманицький в своїй статті про Марка Вовчка.

Гадка не правдива, мабуть тому, що ані Доманицький, ні пізніше д. Бойко не бачили французького видання «Марусі». Кажу тому, що не бачили, бо в бібліографічнім показчику творів Марка Вовчка, долученім до праці д. Бойка, ні французького, ні пімецького видання тої повісти нема. Є тільки нотка, що «крім зазначених перекладів на сербську, хорватську і ні-

мецьку мову, були ще переклади на польську, чеську, французьку»¹⁾). Повний заголовок французької перерібки «Марусі» ось який: *Maroussia, d'après la légende de Marko Wovzog par P. J. Stahl.*

Ouvrage couronné par l'Académie française, honoré de souscriptions du Ministère de l'Instruction publique; adopté pour les Bibliothèques scolaires et populaires et les Bibliothèques municipales, et par la Ville de Paris les distributions de prix.

(Знак видавництва «J. H».)

Bibliothèque d'éducation et de récréation J. Hetzel et Cie, 18, Rue Jacob, Paris.

Tous droits de traduction et de reproduction réservés.

Видання, котре маю під рукою, а котре завдячую Д-рові Р. Стоцькому, XXXIV. з ряду. Формат: 18 см. 2 мм. висока, 11 см. широка, сторін 312. Папір сатнований, бездеревний, грубий. Книжка прикрашена 24 ритовинами не одної руки (Т. Н. Schote, Bande, Pann і без підпису. Ці останні найкращі), 6 ритовин на цілу сторінку.

Ритовини роблені чужинцями, вправно і сміло, зраджують багато інвенції, але грішать незнанням нашого побуту, типів і т. д. (Довгі бороди, театральні пози, тощо.)

Книжка складається з передмови (Préface) і закінчення (Nota bene) та з 22 розділів тексту. (L'Ukraine, Un voyageur inconnu, La petite Maroussia, Un conte de brigands, La fuite, Une rencontre, Chez le vieux Knich, A la même place, Le réveil d'Ivan, Le vrai Knich, On se revoit, Paroles et musique, On approche, Le But. — Et après, Les rencontres, Sur l'eau, A. Gadiatch, Ne jouez pas avec les poignards, L'année heureuse, Dernières couronnes, Le petit mouchoir troué, Gloria victis!)

В передмові зазначає Сталь, що він зготовив свою перерібку «Марусі» р. 1873 на основі російського перекладу з української мови, який появился 1872 р. в Пе-

¹⁾ В. Войко, Марко Вовчок і т. д., стор. 233.

тербурзі. Отже хибно твердить Доманицький, що «Маруся» побачила в перше світ у французькій, а тоді вже в російській мові. Перерібка Сталья була зразу друкована в *Le Temps*, грудень 1875, а опісля появилася окремою книжкою.

Року 1877 виставлено в паризькій l'Odéon-і драму М. Déroulède «L'Hetman», в котрій автор несвідома ужив тих самих подій історичних, на яких основується легенда Марка Вовчка. Ніщо не є собі так мало близьке як отсі два твори, — каже Сталь. — Тут і виразний доказ, як то з тої самої землі можуть вирости два цілком інші плоди.

В передмові натякає він на гарний привіт, який зготовлено малій українській героїні у Франції. Вона Французам нагадала мабуть долю їх Ельзасу (було це після програної Французами війни з Німеччиною). Він признає, що його перерібці бракує тої первісної примітивності, котра в українськїм романі так гарно читача вражає. Він багато дечого скоротив, то знов поширив, так що книжка побільшала вдвое. «Il n'en demeure pas moins vrai que c'est à Marko Wovzog qu'appartient la première pensée du type charmant dont je me suis épris.» Тому він всякі похвали звертає в сторону Марка Вовчка, з котрим від довгого часу звязують його приятельські стосунки.

В першїм розділі (L'Ukraine) на одинайцятьох сторінках впроваджує Сталь своїх читачів в невідому їм близьке країну, в її життя й історичні події. Рисує гарний український етнічний тип, малює краєвид, розказує про свободолюбивість українського народу, про його трагічну долю між двома огнями, згадує про війни Хмельницького, — взагалі цілий цей розділ написаний дуже тепло й дуже прихильно до України.

«Були це тяжкі часи, а очі, котрі все оставалися сухими, слезами тепер наповнилися, навіть наймудріші не вмiли знайти ради і навіть дітям дихалося важко.» Даліше йде оповідання з задержанням навіть україн-

ських імен як Danilo Tschabane, Andry Krouk, Velika Moghila і т. д. Змісту Марусі Сталь не змінив, тільки приспособив його до смаку і зрозуміння французьких читачів. «Il est malheureusement plus d'une Ukraine au monde»; у закінченню (Nota bene) каже, що діставав листи зі слідами сліз, в котрих йому дорікали, що зготовив такий сумний кінець Марусі. Це не слушно. «En écrivant son histoire, n'ai-je pas essayé de la faire revivre, au contraire, autant qu'il était en moi, pour l'enseignement de tous?»

Жартуючи, дає їм Сталь таку раду. Легенда ніколи не зостається самою. (Une légende ne va jamais seule.) І легенда, на якій Марко Вовчок збудував «Марусю», має веселіші варіанти. Хто не любить трагічного кінця, най собі вибере легенду, що кінчиться щасливо. І він подає такий щасливий кінець.

Французька «Maroussia» була друкована в перше в Le Temps, в грудні 1875 року, а вже 1878 р. являлося 34 видання!

З того та з титулового листа (Ouvrage couronné par l'Académie і т. д.) видно, як вона подобалася і як її публіка купувала. Скільки тих видань появилося до нині, не знаю, але французьке видання друкують до тепер навіть у Німеччині.

Менше поталанило німецькому перекладові (не точному!) французької перерібки Сталя, зготовленому E. Philiparie, а виданому в Нирнберзі, хоч воно ще чепурніше від французького; має 74 ілюстрації, з тих кілька кольорових.

Як бачимо, «Маруся» це найбільше поширений твір Марка Вовчка, і мабуть чи не найбільше відомий у світі з усіх українських творів і вже тому він варт окремої уваги.

В Парижі познайомилася М. О. також з чеським поетом Йосифом Фрічом (Fríč), котрий брав участь у революції, емігрував за границю і не міг вертати до дому.

Посередником був Тургенєв, з листом котрого Фріч явився до Марковичевої. Але лист не був датований і годі знати, коли це сталося, на всякий спосіб після першої стрічі з Бакуніним, бо Тургенєв пише: «я увѣренъ, что онъ (Фріѣ) Вамъ понравится. — Онъ большою другъ М. А. Бакунина.»¹⁾

Фрічові завдячує мабуть М. О. знання чеської мови, а може і переклади своїх деяких оповідань на чеське.

В Парижі навчилася Марковичева також англійської мови і переписувалася з якимсь Гаррісоном, котрий «хоче тлумачити мої повістки, дуже хвалить і перше хоче писати об мині».²⁾

Чи написав і що переклав отсей Гаррісон, застається до провірення. Познайомилася також тоді М. М. з Верном, котрого фантастичні повісти перекладала пізнійше на російське. В центрі тих нових знайомих з часів паризького побуту стояв Ж. Гетцель, котрий, по словам Лобача-Жученка³⁾, «первый далъ ей (М. Марк.) возможность жить въ Парижѣ литературнымъ трудомъ».

З вище сказаного видно, що Марія М. даром за границею не сиділа. Тут вона навчилася англійської, чеської та італійської мови (в Римі), так, що по словам Лобача-Жученка могла свobodно читати книжки у тих мовах, а англійською вона мабуть і листувалася з Гаррісоном. Слухала викладів, вчилася рисувати і значно поширила свій виднокруг. До виїзду за границю вона цікавилася питанням суспільним, як письменниця, як авторка оповідань з кріпацького життя, за границею сходиться з революціонерами російськими, польськими й чеськими (Герцен, Бакунін, Фріч і другі), Герцен читає її свої твори і слухає її думки про них, Бакунінові редагує проклямації, а що до польського повстання, то

¹⁾ Наша книжка стор. 45.

²⁾ Наша книжка стор. 148. (Котрий це Гаррісон, Вілліам, Лльойд, редактор «Liberator» († 1879) чи Венямін († 1833), що був президентом Союзних Держав від 1889—1893, чи якийсь инший, не відомо).

³⁾ Наша книжка, стор. 173 (підчеркнення наше).

крім вище поданих патяків, наведу ще отсе місце з листу проф. Єшевського: «Хотѣлось поговорить съ Вами.... Одна Польша чего стоить! Мнѣ невольно приходить на память Вашѣ превосходный Варшавскій выговоръ и то, что *Вы жили въ центрѣ польской исторіи въ самое горячее ея время.* (22. VII. 1864 р.)¹⁾»

Знайомства з визначними людьми, поширений круг літературної і політичної діяльності, до розмірів, котрих,

Мур

покищо, начеркнути годі, і пильна письменницька робота, в більшості, щоб добути гроші на прожиток, проволікали побут за границею. Спішитися не було як і не було пощо.

На поворот треба було багато грошей, бо в М. Ол. були борги за границею. Але крім цієї чисті економічної перешкоди були ще мабуть і другі, на які я вище натякав, а саме політичні і подружні. Політичні, тому, бо Марія товаришувала з ре-

волюціонерами і вертати, скоро після повстання, їй було небезпечно. Видно це з вище цитованих слів Тургенєва, щоб вона в Росію не їхала, і з її власних слів: «*прошу вас, знайте, що я не нехочу, а не можу їхати, і дожидаю, як буде мога, то й поїду зараз*».

Подружні перешкоди — це непорозуміння з мужем, до котрого додати треба ще й неприхильне становище родини до Марії

¹⁾ Наша книжка, стор. 171 (підчеркнення наше).

Непорозуміння з мужем, як ми вже знаємо, корінилося глибоко в різниці характерів подружжя Марковичів. Як довго вони не розлучалися, так довго непорозуміння мали характер літньої бурі, котра перешумить і настає година, коли ж прийшло листами проганяти хмари, овид затьмився до краю. Родина та знайомі, замість мирити, дратували мужа й жінку. Опанасові писали про Марію, що від неї треба забрати сина, бо вона його на добре не наставить, Марії ж доносили всячину на Опанаса, що він бавиться, про неї не дбає, що він з Загорською живе.

Гроші, як часто буває, прискорили розрив.

Обоє Марковичі потребували їх багато. Опанас не орудував як слід рахунками Марії, бо він і своїми не вмів орудувати. Щоб поправити грошеві діла, прийняв посаду при акцизі, чим собі її дуже зразив, бо вона тої посади рішучо не хотіла; на науку сина не посилав, що її знов, як маму, боліло і відчужувало від мужа.

Коли ж довідалася, що він з Загорською зжився цілком близько (1864 р.)¹⁾, пірвала з ним звязки.

Поворот із Парижа.

З кінцем 1866 року вернула Марія Марковичева з Парижа, але не до Сосниці до свого чоловіка, а до Петербурга.

З споминів Ганни Барвінок виходить, що М. М. їхала через Варшаву, що по дорозі її обікрали і що вступила вона до Василя Білозерського, в якого мешканню, на сходах, стрінулася з нею, себ-то з Ганною Барвінок²⁾.

З приїздом до Петербурга Марія Марковичева на довгий час зникає з овиду української літератури, стає виключно російською письменницею.

¹⁾ Спомини Дмитра Віленського, наша книжка, стор. 232.

²⁾ А Шевченко і Куліш тоді вже давнішу понагу до неї страшили, — каже Г. Барвінок, забуваючи, що Шевченка давно вже не було на світі і що про Куліша краще б і не згадувати.

Тим самим цей період її життя не має для нас такої ваги, як попередні. Його можемо перейти побіжніше. Ближше цікавить нас питання, чому це сталося, чим пояснити ту велику втрату.

Тим питанням цікавилися: Доманицький, Єфремов і Бойко. Доманицький¹⁾ і Єфремов²⁾ дали на нього досить вичерпуючу відповідь.

Марковичева мусіла жити з пера, син ріс, разом із тим росли її видатки на життя. «Треба жити, треба працювати!» — каже вона в «Двох синах».

З української літератури годі було жити; «Основа» впала, ще з кінцем 1862 року, «Черниговській Листок» в рік пізніше, року 1866 видано окрему інструкцію цензорам що до друку українських книжок, навіть українські етнографічні матеріали заборонено друкувати в «Губернских Вѣдомостях».

Лишалися тільки українські видавництва в Галичині, але ті були дуже бідні, там про авторські гонорарі навіть не думали.

Рік 1866, коли Марковичева вернула до Петербурга, був одним із найглухіших в історії української літератури, — *того року не появилася ні одна книжка українською мовою.*

Марковичева, щоб жити, мусіла писати по російськи. І по російськи вона пише те, що може дати скорший заробіток, перекладає багато. Знала вісім мов (українська, російська, французька, польська, німецька, чеська, англійська і італійська), в перекладах міг з нею рівнятися хіба оден тільки Введенській, перекладчик Діккенса.

І товариство було тут тепер не те, що 1859 р. Шевченко помер, Куліш відсунувся, деякі з молодих опинилися на заслання, Москалі стали відноситися до Українців дуже неприхильно, реакційна преса счинила гвалт, називаючи український рух польською інтригою і посуджуючи Українців за звязки з повстанням польським.

¹⁾ «Л. Н. Вістник». 1908. кн. IV. стор. 198.

²⁾ «Рада», 1907. № 211.

Товариські стосунки російських і українських письменників належали до історії.

Марковичева зникає не тільки з літературного, але і з товариського українського овиду.

В червні 1867 Опанас тяжко занедужав і переїхав у Чернігів до Загорських. Можливо, що Меланія Авдіївна Загорська і рада була доглянути його, так знов пекло, яке було в хаті Загорських, вічна сварка і бійка мужа, ще гірше драгували хорого.

Марії ніяк було їхати до Загорських. Вона послала Богдана до хорого батька, але й він не поспів туди на час. Мабуть 5 серпня перевели Опанаса до міського шпиталю, де лікарем був відомий письменник, автор біографії Шевченка, Олександр Кониський. Там він і помер, ранком 1 вересня 1867 р. на руках Дмитра Марковича, Меланії Загорської і кузини Манефи Пісемської¹⁾.

«Треба мені жити, треба працювати!»

Марія Марковичева працювала зі своїм кузином Дмитром Пісаревим. Вони разом перекладали Дарвіна, Брема, твоїч, котрі вимагали не тільки знання літературної мови, але взагалі знання. Для Марковичевої це був не тільки літературний заробіток, але й наука, особливо з таким освіченим співробітником, яким був Пісарев.

Обоє вони поступили на зазив Некрасова до «Отечественних Записок» і з тої пори здавалося матеріяльне положення Марковичевої було забезпечене

Та це лиш здавалося. Марковичева щастя не мала.

Пісарев здавна був захопаний у неї. Спільна літературно-наукова праця ще більше привязала його до кузини, котра, хоч мала тепер вільну руку, не могла йому віддячити такою самою любовю.

Це й довело до катастрофи.

Пісарев, котрий 1859 був чотири місяці в психіатричній клініці, а видужавши, тяжко працював і без-

¹⁾ Опанас помер від катару жолудка, а може як другі лікарі кажуть на туберкули легких і кишок.

настанно денервувався, встряваючи в гострі полеміки зі своїми літературними противниками, утопився на очах Марковичевої, купаючися в морі, близько Дуббелна, коло Риги.

Ця сумна подія до решти порвала звязки між Марією а її родиною, котра, як уже раніше було сказано, стояла по стороні Пісарєва, вважаючи її причиною нещасливого кохання.

Це відчуження від своїх, це самостійне становище жінки серед суспільства, з котрим їй треба боротися, щоб жити і устоятися, навело її мабуть на гадку пропагувати ідею самостійної жінки, — Марія робиться, як тоді казали — еманципанткою. В купі з своєю приятелькою, Н. А. Білозерською, основує «Журналъ Переводовъ Лучшихъ Иностранныхъ Писателей», в котрім являлися переклади з чужих літератур, виключно жіночого пера. «Журнал» перетривав літа 1869 до 1872¹⁾ і впав, тому, бо його видавець, Звонаров, збанкрутував у інших підприємствах²⁾.

Марковичева працює дальше в «Отечественныхъ Запискахъ», де друкує свої повісти: «Живая душа» (1868), «Теплое глѣздышко» (1873), «Записки причетника» (1869), «Въ глуши» (1875), написані по російськи, мовою куди гіршою від її знаменитої української мови і провадить відділ чужих літератур. Тут вона дає скорочені англійські романи та пише статті й компілятивні очерки. Не все підписується повним іменем і тому не легка річ була би скласти повний список творів. Перекладає також багато з Жілія Верна. Коло року 1875³⁾ віддається вдруге за М. Лобача-Жученка, моряка, теж Українця. З ним мала теж одного сина, Бориса.

¹⁾ Так пише Лобач (наша книжка, стор. 176).

²⁾ «Совѣзъ женщинъ», № 2, стор. 15.

³⁾ В «Совѣзі женщинъ» є: «въ началѣ 70 годовъ», але Лобач-Жученко пише в листах до Доманицького, що він прожив з Марією 35 літ.

Лобач кинув службу і поступив в «Технологічний Інститут», котрого не скінчив, бо обое занедужали і для поратования здоровля виїхали 1876 в Полтавську губернію.

Року 1878 Лобачі-Жученки кинули Петербург і переїхали в Ставропільську губернію, де Лобач дістав місце урядника в Управі «удѣльных имѣній» Тут вони відновили знайомство з Федором Лазаревським, колись приятелем Шевченка, а тепер «чиновникомъ въ самомъ от-вратительномъ значеніи того слова», як каже М. Лобач.

Марковичева ще й тепер пише і друкує в російських журналах під власним іменем і під псевдонімами. Року 1880 Жученки переносяться до Абрам-Люрзо на берегах Чорного Моря. Службові відносини загострилися. Між Жученком і Лазаревським счинилася така ворожнеча, що, як каже Жученко, Лазаревський писав на нього доноси, ніби то він соціаліст.

Року 1882 їздила Марія Ол. до Петербурга, ратувати мужа і ціла та немила історія скінчилася тим, що Лазаревського звільнили з служби а Жученки 1883 року вернули до Ставрополя.

Тут, мабуть в наслідок сварні з Лазаревським й арешту сина, Богдана, а також в наслідок лихорадки і ревматизму, якого Марія набралася на Кавказі, у неї появилася недуга серця.

М. М. Лазаревський (Малюнок Т. Шевченка з 1858 р.).

Вона перестала писати, займалася господарством і читала клясків та англійські й польські повісті, котрі дуже любила. Одної тільки праці не кидала, а саме українського словника, який почала складати ще в 60 роках, заносючи туди слова і фрази з народніх пісень, казок і т. д. Прикладала до цього словника велику вагу і не кидала його до самої смерти; — хоч зірвала звязки з українським друкованим словом і з українськими письменниками, словник звязував її з життям України.

Літом 1885 року збулося сердечне бажання Марії Ол. Вона переїхала з мужем і з родиною на Україну в село коло Богуслава, Канівської губернії. Там прожила літ майже 9, до кінця 1893 року.

Її син, Богдан, кінчив університет, був арештований, сидів у тюрмі, а пізніше оставався під поліційним доглядом.

Марковичева журилася сином і це ще гірше впливало на її серцеву недугу. До того прийшла нова біда; великий внутрішній боляк. Лікарі, навіть знаменитий київський професор, Рейн, казали, що операція конечна. Марія не хотіла піддатися операції і стала дожидати смерти. Попала в несимізм і мізантропію. Це був дуже тяжкий період її життя, — період апатії і чорних думок¹⁾. Ніщо тоді не дратувало її гірше, як натяк на її давню славу, на минулі світлі часи. Від людей утікала, місяцями цілими не виходила з хати. Місцевого провінціального товариства не любила. Доступ до неї мали тільки учителі й учительки тамошньої школи і київські штундисти, з котрими вона радо балакала, писала їм усякі прошення до урядів і помагала, як могла, обороняючи їх перед переслідуванням духовенства й поліції.

Про літературну працю не було й мови.

Так минуло літ кілька і, на превелике диво, здоровля Марковичевої стало помітно поправлятися.

¹⁾ Тут хіснююся листами другого мужа Марковичевої, Лобача і статєю в «Союзі женщин», написаною під диктат Богдана Марковича.

Року 1892 її син, Богдан, випущений з тюрми і звільнений згідно поліційного догляду став видавати в Саратові газету (мабуть «Саратовській Дневникъ») і Марковичева на просьбу сина давала туди свої переклади польських повістей, Оржешкової, Пруса, Клеменса Юноші і Свєнтоховского.

Року 1893 переїхала до Саратова і замешкала в однім місті з своїм сином¹⁾. Тут після десятих літ перерви з новою охотою взялася до літературної праці. Крім згаданих перекладів післала на просьбу В. А. Гольцева до «Русско-ї Мысли» свою більшу повість «Отдыхъ въ деревнѣ» (1899) а перед тим ще також повість до «Русскихъ Вѣдомостей». Оба ті журнали вона постійно передплачувала й пильно читала.

В останніх роках свого життя передплачувала ще «Русское Богатство» і «Былое».

Року 1896²⁾ Лобачі переїхали знов на Кавказ, до Нальчика, Терської області.

Тут, не зважаючи на своє лихе здоров'я, на атаки серця і недугу очей, Марковичева з давньою охотою взялася до роботи. Написала свою «Чортову пригоду», котра появилася також в російськїм перекладі в журналі «Народное Благо».

«Чортова пригода»³⁾ це казка, ніби стенографована з уст селянина-байочника, на тему жінок, котрі навіть чортові можуть голову закрутити своїм коханням. Закоханий чорт, на котрім їздить його Дульчінея, і котрий на її бажання розривається на восьмеро, змальований по зразкам наших народніх переказів, він не страшний і грізний диявол, а такий собі чортик. Він, хоч ніби інтулова «особа», грає другорядну роль, властиві героїні,

¹⁾ Так у «Союзі женщин». Лобач каже, що він разом з жінкою переїхав до Саратова.

²⁾ В «Союзі женщин» сказано, що 1899; опираюся на словах Лобача (наша книжка, стор. 179).

³⁾ Присвячена Шевченкові, котрий радив Марковичці писати казки.

це три жінки, Одарка, Гапка і тая, невідома нам по імені, що на чорті їздила та доводила його до розпуки. Всі вони вміють «гадючку закинути», вміють «пасти очима», «допікати до щирця», а як треба, то пригадують, що кунили собі на ярмарку «повий макогін, як з заліза».

Гостина в Димка (знаменитий терцет), і розмова Свирида з чортиком на греблі (дуєт), і їзда на його спині, і упадок у провалля поза млином, і Гапка, що над упавшим «молитвочку вичитує», все воно написано з гумором, з темпераментом, чудовою чистою мовою, суто підправленою новими словами, порівняннями і фразами¹⁾.

«Чортова пригода», це гумореска, написана вправною, дійсно мистецькою рукою, на основі незвичайно багатого етнографічного матеріалу, робить у життю Марковичевої вражіння пізноосіннього, теплого, пополудня, коли сонце засвітить ясно і весело, заки сховається за хмари.

«Чортова пригода» появилася в «Кієвск-ій Старин-і» — 1902 року. Не знаю, чи перед гостинію Марковичевої у Києві того ж року, чи по ній. Коли це друге, так видно, що гостина оживила стару її недужу письменницю і вона наче відмолоділа. Мабуть втішилася стрінувши своїх земляків письменників, які перетривали валуєвські прикази і заборону 1876 року і всі ті перешкоди, що їх вороги української справи кидали українському слову під ноги, перетривали і даліше жили і даліше працювали. Марковичева пригадала собі свої молоді літа, свою колишню ясну славу і забажала вмирати українською письменницею. Дала дозвіл на нове видання своїх «Оповідань» і взялася писати давно почату повість «Гайдамаки.» Викінчила VII розділів (53 сторінки друку, в

¹⁾ Бреше, як шовком шие. — Мені воно, як в борщі сало. — Із переляку очкур би лусиув. — Не пив би горілки, не прозоронив би коней. — На дві молоді дії. — Запорошив трохи око (впився). В голові вже йому добре брєнить. — Зоряно так, здається зорями в вічі силє. — Воду з мене варить (дошкулює). — Жінка, як кропива живкає. — Кого огнем пече, тому скрізь вода мріється. — Почав лаятись, що й москаль його б не череміг; — і багато других.

нашим виданню). Це що лиш початок; до виступу гайдамаків і до властивої повістеві акції авторка ще не дійшла. Повість була подумана на великі розміри, багато матеріалів прибирала до неї Марковичева. В тих VII розділах, котрі лишилися, бачимо причини, що викликали повстання. Яке? Не Коліївщину, бо про неї розказує бабуся, що вона коліїв маленькою дитиною бачила. Мабуть мова тут про якийсь хлопський бунт, котрі за царювання Миколи I не переводилися. В повісти — пани і люди. Пани гуляють, люди терплять. Одна тільки «дівоча виспа», — український гарем, скільки сліз вона не бачила! Вривається терпець. В лісах починається рух. Втікають люди від панів, чути далекі громи. Наближається буря, котрої Марковичева не вспіла вже змалювати. Повість вривається, якраз тоді, коли перед нами ціла галерія дівчих осіб, різко зарисованих на великому полотні, коли їй любов двох молодих людей намічена, коли ліс починає шуміти якусь грізну боеву пісню.

З написаного видно, що Марковичева хотіла дати велику хлопську епопею, оден з поривів до волі, котрій вона присвятила більшість своїх оповідаць. Як звичайно, так і тут, авторка оповідає устами одного з героїв. В короткім оповіданню воно дуже добре, бо автора не видно, але у великій повісти, незручно, не привикли ми до такої форми.

До того оповідання широче, епічне, з ріжними вставками й подробицями, серед котрих губиться повістєва нитка. Але читається легко. Мова і тут гарна, хоч не така чиста, як у «Чортовій пригоді», чимало польонізмів. Чи несвідомо вони туди понали, чи з розмислом вжила їх письменниця — годі сказати. Оповідає син двірського пісника, може тому й зазначений вплив «паиської мови».

І в «Гайдамаках» авторка щедрою рукою розсипає своє словесне надбання. «Ви, діточки, не слухайте, що стара буркоче. Се я, грішна душа, перебендю. Хай Господь простить та гіршим не карає», — каже бабуся, загадуючи «утулок придобний та стежечку до ставка».

«В кінець гаю стояв дуб-довговік, і як злізти на саму верховину, то геть-геть видно Зараз заблизкочуть вікна на панському будинку, замережать по саду квітники, та стежечки, кунцовинки, памети; за будинком розкинеться широкий панський двір — без перестанку тут рух, бігачка А геть за панським двором село, наче з жмені пущено у ту удолинку хатками та садками.»

«Дивлюсь було та вишукую, де та наша колишня батьківщина і ті стежечки, й заулочки, що тітка Мокрина наче міні намалювала словами.»

Богато в «Гайдамаках» такого, що нагадує нам стару батьківщину, мальовану гарними словами Марка Вовчка.

Ось перед нами бабуся «добряча і плохенька.» А біля неї її «мазунчик», «тітчин підбічничок, сидить, як у розсолі.» «Як не порвуть хорти, то може так він там присмачить, що зостанеться у панському дворі і скваний з його дворак випеститься.»

А поки що, то він, хоч маленький, а часом свою тітку «бере на решето.» Свого батька він любив і шанував. «Його поглумка гірш не те лайки-бійки», а як він до його «озветься, де що спита, пожартує, або де чому навчає», то хлопець «величається як Мешко на хрестинах».

І пана бачимо тут одного з тих, що їх було так багато. «Сидить у повозі, ще не старий, тільки дуже отілий — очі гострі, хижі, недобрі, усе їх мружив і уса підгортав. За повозом запятники, а поруч верховні.»

Паня була добра, милосердна до людей — може того, що сама щастя не знала Хутенько по шлюбі зневидів її пан і так знущався без милости, без перестанку, що вона ходила, як з хреста знята Приїхав ніби одвідати її брат, та вночі її викрав Незабаром невдашечка і вмерла Після покійнички вселилась сестра, вже таки підтоптана нані, здорова як лось, гладка що і миш не одержанься. Вже пасок мабуть із сорок ізїла, а вбиралася у цвітні атласи. Пика така, що й ре-

шетом не покрити, а на голові дрібушечки та кучері — сидить, як під дімком попід якимсь завивалком, азпопід завивалка братові хижі вирла світять.»

І бідного жидка Гершка бачимо, як живого перед собою, що його обсіли внуки, а він цілого маєтку мав тільки козу «чорну, як торішний стрючок». Здибав його пан з тою козою в лісі і покарав страшно, як Каньовський.

І бачимо, як Дашка Хижняка батогами той самий пан карає, а він «не шкляний, їм на злість не розбився». По карі, «Хижняка як вода умила», пронав.

Шукають У лісі наче ярмарок, — «гук, огром, тупотить, грукотить Усі вовки у ноги — кудю який втрапив. Кривчуковський пан двораків узброїв, — такі лицарі що й не сказати — сам на коні вигравав, стамапує»

А природа ніби того всього й не бачить. Весна надходить. «Сьогодні прислухасте, чи це не пташка десь озвалася, а на завтра вже й тут і там і скрізь черкають крильця, а позавтраму вже цілісенький гай співа, щебече, цвігоче й вицвіркує, грухає, сокоче, тручить і квітить.»

Діти стрічаються в шуварах, шукають пташиних гнізд.

Перед нами лісничова донька, мабуть героїня роману. Полюбила парубка-втікача, ніби Оксана Галайду. «І Катря, — наче не вона: очі якось запали і такі великі — великі А біла! Коли б не брови темною смугою на чолі, сказав би, не жива істота, а з крейди.» «Де твої дитино, румянці?» — питає тітка. «Ти ж у мене була румяного личка, а тепер як хустонька біла....»

«Се так вам здається, тіточко.... відповідає.... се від посвіти, дуже місяць світить.»

І молдци бачимо «кругленьких, як цибульки, бистреньких, як метелики, а лепешливі, а дроботуні.» «А такого в них діла, що аж голова біла.» «Зо мною поговориш, то як у піч укинеш», кажуть, а спробиуй! «Передадуть куті меду.»

«І звідки ті гайдамаки взялися? І куди вони зникли? Зникли, як здиміли.»

Чи одно зникає!

«Що Бог навине, того ніхто не мине. На віку, мовляв, як на довгій ниві, усяке трапляється, часом здається, що дожився вже до самого краю — тільки й ходу, що з моста та й в воду, а Господь і визволить. От хочби й я: чого то я не зазнала в світі — бачилось усе, зналось усе А ось дожила до сивої скроні та ще Господь і здоровлячка дає на потрібну роботу.»

Здається, що піби це Марковичева говорить від себе і про себе, що її життя було мов довга нива, що вона багато пережила й чимало лиха зазнала, а все ж таки до пізньої старости дожила і Бог здоровля на потрібну роботу дає і вона пише свою останню новість.

Здоровля Марковичевої дійсно піби поправлялося. Нальчик має гарне підсоння і здоровий воздух, туди приїздили хорі на груди й на серце, лічнтися. Лобачам жилося гарно. В них була своя власна хата, гарний сад і город. Марковичева любила ходити по городі, дивитися на гори, або сидіти під тинистою грушкою. Під грушкою на столику зшиток, вона пише олівцем своїх «Гайдамаків», а муж вечером перепише в хаті. До неї приїзджають сини, невістки і внуки. Коли б не важка недуга, мала би спокійну, тиху старість, бо другий муж дуже про неї дбає, і піклується її літературною роботою. Він високо цінить і поважає її, — знає хто такий Марко Вовчок.

Зимою 1906—1907 Марія тяжко занедужала на серце, але не піддавалася недугі, ходила, читала газети і працювала над «Гайдамаками». Коли почувала себе здоровішою, співала в своїй снальні улюблених українських пісень лагідним, контральтовим голосом.

9 мая покликали окружного лікаря, дра. Сорочинського, котрого свідоцтво подаємо в отсій книжці (стор. 204—206). Марії Олександрівні було тоді літ 73, а лікар цінив її на 50 з лишком. Була більше

ніж середнього росту і майже атлетичної будови тіла.

Др. Сорочинський знав, що хора називається Марія Олександрівна Лобач, але що її літературне ім'я Марко

Могила Марії Марковички.

Вовчок і що вона авторка також численних і доволі відомих російських оповідань, того він від неї до самої смерти не довідався, хоч відвідував її раз, або й два рази що тижня. Як не прийшов вчасно, стрічала його ніби зимно, але по кількох хвилинах розмови прощала йому, забувала про недіспану ніч, і з оживленням балакала на

всякі теми, роблячи вражливий людини не тільки здорової тилом, але й духом, людини сильних перекопав і незвичайної сили волі. З кінцем мая і в червні хора почувала себе багато краще. Ходила без помічі в городі, читала й писала олівцем, своїм дрібоньким почерком.

Але з кінцем червня і з початком липня зачали пухнути ноги і появився боляк за правим ухом. 19 липня лікар сказав, що треба робити операцію. «Буде боліти, — відповіла хора, — але як треба, — то ріжте».

По операції побільшилася депресія, недужа втратила свідомість, серце було слабо і після довгої агонії, дня 28 липня, о пів до четвертої години по полудні Марка Вовчка не стало.

Пережила своїх великих знайомих, Шевченка, Тургєвєва, Герцена, Куліша, і понесла з собою на другий світ не оден гарний споми́н про хвилини, які мало кому лучилося пережити і не одну тайну, яку нині тяжко розгадати, і почуття не одної кривди, якої їй довелося зазнати від людей, котрим вона добра бажала.

Похоронено Марію Марковичеву-Лобачеву дня 30 липня в мурованім гробі, в саду, недалеко від її улюбленої грушки.

На могилі залізний хрест, а під хрестом таблиця з емальовим написом: «Марко Вовчокъ. Марія Александровна Марковичъ-Лобачъ † 28 Юля 1907 г.». Кругом могили цвітучі корчі і цвіти. Ціле літо і осінь, а 1910 року навіть ще і в половині грудня, могила була в зелені і в цвітах, вся у цвітучих трояндах.

П. Лобач докупив ще оден шматок землі біля могили, щоби тут не побудувався хто чужий і не заслонив виду на гори, на котрі любила дивитися покійна.

Це надбання п. Лобач подарував синам Марії, Богданові й Борисові, щоб вони при його допомозі побудували собі тут мешкання і могли літом приїздити в гостину до мамі.

Свою ж хату, сад, город і виноградник, де Марія прожила свої останні літа, п. Лобач мав намір записати

квiвській «Просвіті» з тим, щоби тут було збудовано санаторiю для хорих письменникiв¹⁾).

Недовго перед смертю просила раз Марiя Олександрiвна свого другого мужа: «Не кидай мене тут самою!»

Могила Марiї Марковички.

— i він обiцяв сповнити це її бажання, обiцяв перевезти тiлiннi останки незабутнього Марка Вовчка на Україну.

Останнього бажання великої письменниці не сповнено до нині.

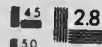
Богдан Лепкий.

¹⁾ Чи i як сповнив він своє бажання, мені не вiдомо.

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

1.50

1.56

1.6

1.68

1.75

1.8

1.8

1.8

1.8

1.8

1.8

1.8

1.8

1.8

1.8

1.8

1.8

1.8

1.8

1.8

1.8

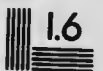
1.8

1.8

1.8

1.8

1.8

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

ЛИСТИ ГЕРЦЕНА ДО МАРКА-ВОВЧКА¹⁾.

¹⁾ М. Марковичка познайомилася з Герценом 1859 р. Тоді то, літом, і почалося листування між ними. Воно тяглося до весни 1860 р. Літом тогож року переїхав Герцен до Парижа, де перед тим поселилася була Марковичка і листування стало зайвим. 1867 Марковичка вернула в Петербург, але виїжджаючи за границю бачилася з Герценом і привозила йому всілякі матеріали. Вона була співробітницею «Колокола», що й видно з листу з 23 лютого 1860 р.

Листи Герцена подібно як і її кореспонденція з Тургенєвим, свідчать про те, яке вражіння робила Марковичка на тодішних передових людей Росії.

1870
1871
1872
1873
1874
1875
1876
1877
1878
1879
1880
1881
1882
1883
1884
1885
1886
1887
1888
1889
1890
1891
1892
1893
1894
1895
1896
1897
1898
1899
1900
1901
1902
1903
1904
1905
1906
1907
1908
1909
1910
1911
1912
1913
1914
1915
1916
1917
1918
1919
1920
1921
1922
1923
1924
1925
1926
1927
1928
1929
1930
1931
1932
1933
1934
1935
1936
1937
1938
1939
1940
1941
1942
1943
1944
1945
1946
1947
1948
1949
1950
1951
1952
1953
1954
1955
1956
1957
1958
1959
1960
1961
1962
1963
1964
1965
1966
1967
1968
1969
1970
1971
1972
1973
1974
1975
1976
1977
1978
1979
1980
1981
1982
1983
1984
1985
1986
1987
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006
2007
2008
2009
2010
2011
2012
2013
2014
2015
2016
2017
2018
2019
2020
2021
2022
2023
2024
2025

1.

7 Іюля 10 1859 г. (?) *Alpla road.*

S. John's Wood.

Наконецъ то отъ васъ письмо съ обозначеніемъ мѣста. А то я уже начиналъ дуться на васъ — во 1-хъ за то, что вы точно Маццини — никогда васъ не найдешь — то въ Палермо, то въ Бернѣ, то въ Мадритѣ, во 2-хъ какъ же вы мнѣ ни слова, ни строки о моей статьѣ — писанной только чтобъ воскурить вамъ фиміамъ лести. Заго посылаю ее еще разъ.

Вашъ червонный *тузъ* (больше чѣмъ король и козырный) — така изящная прелесть, что я заочно поцѣловалъ вашу руку. А читали ли вы Тургеневскую «.ервая Любовь». По моему это гораздо лучше — «Наканунѣ».

Читать я вамъ буду многое—но между четырехъ глазъ. Мнѣ очень рѣдко хочется кому нибудь читать—то что вамъ прочту. До 10 Августа вѣроятно мы здѣсь. Въ Isle of Wight или возлѣ я буду непременно къ приѣзду Таты¹⁾.

Прощайте. Напишите пожалуйста, получили ли письмо. Огаревъ кланяется и оба жмемъ руку.

А. Герценъ.

Тат. Петр.²⁾ гдѣ?

¹⁾ Наталя Александровна — старша донька Герцена.

²⁾ Татьяна Петровна Пассек — кузина Герцена, авторка звѣстныхъ споминівъ про Герцена.

II.

27 Іюля 10 1859 г. (?) *Alpla road.*

Regent Park.

Я разъ писалъ къ вамъ въ Швальбахъ, Марія Александровна — и потомъ ждалъ, что вы въ первыхъ Августѣхъ какъ снѣгъ на голову. Аненк. (Анненковъ) пишетъ, что его какъ вихрь забираетъ *la Russie mobile* (?) и плыветъ въ Англию. Тургеневъ ворочаетъ и медленно выступилъ изъ Constance. Въ Isle of Wight (на островѣ Уайтъ), будетъ, какъ я вамъ писалъ, толпа русскихъ — я буду возлѣ. Мнѣ очень хочется вамъ прочесть тѣ нѣсколько главъ, (которыя мнѣ стоили нѣсколько лѣтъ и которыя я былъ до нынѣшняго лѣта недоволенъ), да только мнѣ бы это хотѣлось или въ комнатѣ у васъ читать сглазу на глазъ, или на полѣ. Я шагаль бы на берегу морскомъ, только это смѣшно, — но непременно сглазу на глазъ, такъ я не буду по обычаю дурачиться, могу быть грустенъ, если буду грустенъ — и вы не будете развлечены. Я жду вашего искренняго суда, честнаго — вы — какъ женщина — должны сказать, если что васъ шокируетъ. Я вѣрю въ ваше сердце. А для меня эти главы не шутка. Кромѣ Ог—хъ и С. (Огаревыхъ и?) я никому не читалъ всего¹).

Видѣли ли вы Тату? Я ея очень, очень доволенъ... Наши колокольныя дѣла идутъ блестяще. Объ э.омъ при свиданіи.

Дайте вашу руку

А. Герценъ.

Я для того взялъ большой листъ, чтобъ письмо показалось коротко.

(Написано збоку):

Если Тат. Петр. у васъ близко, скажите ей что я получилъ письмо отъ Зоненберга (!) и что Медвѣдева умерла (это Вятская дама Р. въ Былое и Думы). Татъ въ Эмсъ ѣхать я не позволю, это слишкомъ долго.

В одному з листів до сина каже М. Марк., що цабула глава з дримъ в родині Герцена.

III.

13 Августа, 10 Alpla road.

S. John's Wood.

Тургеневъ вчера уѣхалъ на Isle of Wight — адресъ къ нему просто — Ventnor, post rest., *Isle Wight*.

Послѣднее время такъ много было народу у насъ — и все мѣняются лица, точно на смотру, идутъ, идутъ правильно, кричатъ: «здравія : елаемъ», и опять идутъ — такъ что я усталъ; на меня тоже находить иногда хандра — я знаю, что она мнѣ не къ лицу — а тутъ . . . сверлить съ тѣхъ поръ, пока снова начинаю шумѣть. Вы знаете солдатскую пѣсню:

Намъ ученье ничего,

Впрочемъ очень тяжело!

Меня многое сердигъ — даже еще раннее намѣреніе Саши жениться, его нѣмецкое состояніе *flagrant* жениха — невозможность покинуть Англию. До 23 я пробуду здѣсь, потомъ къ морю.

Говорять, что изъ Вауменотъ на Wight два шага (морскихъ).

Я буду къ вамъ ѣздить. Тургеневъ очарованъ вами. Прощайте. Будьте здоровы.

А. Герценъ.

IV.

24 Августа 1859 г.

Park House.

Fulham.

Огаревъ сообщилъ мнѣ въ Вентнорѣ, что вы будете въ понедѣльникъ и прислалъ мнѣ доброе, милое письмо ваше. Я тотчасъ отправился въ Лондонъ — и жду васъ второй день. Гдѣ же вы? Здоровы вы? Когда будете напишите строчки двѣ. Да получили ли вы письмо Огарева?

Искренно, глубоко сочувствующій вамъ и уважающій васъ

Алек. Герценъ.

7 Сент. 1859 г. Park House.

Fulham.

Благодарю васъ за ваши строки, — благодарю за по-
сѣщеніе и еще (даже?) за намѣреніе. Хотѣлось бы мнѣ
прислать вамъ англійскихъ книгъ если вы не приѣдите.
Если вы знакомы съ книгопродавцемъ Классенымъ, я
могу прислать черезъ него. Для этого надобно знать
когда вы ѣдите.

Вчера я для пробы послалъ К. прямо на
ваше имя.

Читали ли въ Атенеѣ отрывки изъ записокъ И. И.
Пущина. Что за гиганты были эти люди 14 Декаб. и
что за талантливья натуры.

Можно думать, что это писалъ юноша, а онъ в
минаетъ въ 1858 — о томъ что было между 1812—24.

Какой кладъ хранится еще подъ ключемъ, спрятан-
нымъ отъ полиціи.

Я говорилъ съ Девилемъ послѣ вашего отъѣзда,
онъ говоритъ, что вся ваша болѣзнь — чисто нервная и
потому больше безпокойная, чѣмъ опасная.

Очень будемъ мы рады — если вы еще приѣдите и
это искренно и дружески. Тат. Петр. Пассекъ пере-
дайте поклонъ, но писать мнѣ ей нечего. Вы можетъ
читали въ «Былое и Думы» о Корчевинной кузинѣ, это
она и есть.

Нат. Ав. благодарить за предложеніе, она, кажется,
имѣла на дняхъ случай писать.

Кланяйтесь вашему супругу и юному казачку¹⁾.
Дѣти также просятъ написать поклонъ.

Будьте здоровы

Огаревъ жметъ руку.

А. Герценъ.

¹⁾ Богданові, синові Марковички.

VI.

27 Сентября 1859 г. (?). London 10 Alpla road.

S. John's Wood.

И такъ вы не приѣдите. Я нѣсколько сомнѣвался и прежде. Теперь я въ Лондонѣ, приѣхалъ вчера вечеромъ — и тотчасъ посылаю вамъ письмо изъ Россіи. Надобно искать квартиры, ичителей и пр.

Вы пишете — что спрашивали обо мнѣ и все знаете о нашемъ житьѣ-бытьѣ. Вамъ Тургеневъ и Ан. (Анненковъ) могли сказать что и я не отсталъ въ этомъ — хотя знать, гдѣ вы, было потруднѣе. Мѣсяць тому назадъ я получилъ изъ здѣшняго почтамта огромный пакетъ. По русской привычкѣ я большіе пакеты распечатываю съ сердечнымъ оіеніемъ — все кажется въ III отдѣленіе зовутъ. Почта возвращаетъ мнѣ письмо to M-rs Markovitch ѣздившее по разнымъ poste i stantes.

Прощайте — О. (Огаревъ) вамъ кланяется. О. на дама перевела на англійскій вашего Червоннаго Короля.

А. Гер.

Скажите Тургеневу что я его сильно благодарю — но что уже нашелъ даму для Таты, а Ольга¹⁾ ѣдетъ въ Парижъ.

VII.

1 Октября 1859 г. Bruxelles.

Hôtel Belle Vue, — cha. № 16.

Мы остановились какъ видите въ Hôtel Belle Vue. Напишите когда вы ѣдите или просто прѣзжайте. Я можетъ поѣду въ среду вечеромъ.

Теперь, Марія Александровна, позвольте искренно поблагодарить васъ за вчерашній приемъ, за то что вы обрадовались намъ — вы много знаете меня à livre ouvert, но не знаете à cœur ouvert. Я такъ глубоко благодаренъ и такъ долго помню хорошее, не потому что мало его

¹⁾ Друга донька Герцена.

испыталь, а потому, между прочимъ, что жизнь съ иностранцами и особенно съ англичанами такъ необычайно подымаетъ всякое чувство человѣческаго благоволенія и симпатіи — холодно туманнымъ фономъ своимъ, отталкивающихъ, безсердечныхъ. Жаль что вы ѣдите, я многое еще показаль бы вамъ изъ рукописей — но оставимъ до будущаго года.

Писаль сейчасъ къ Мар. Касп. Я вамъ отдамъ какой-нибудь подарокъ ей, игрушку или такъ вздоръ.

Пожмите руку вашему супругу. Ему я страшно обязанъ за замѣчаніе о народномъ языкѣ. Я много думаль объ этомъ. По дорогѣ — слушаю толпу на ярмаркѣ въ Брюсселѣ.

Прощайте. Будьте здоровы.

Дружески жму вамъ обоимъ руку.

Саша кланяется.

А. Герценъ.

VIII.

5 ноября. Park House.

Fulham.

Я никакъ не думаль, Марія Александровна, что вы такъ долго заживетесь въ Дрезденѣ, мнѣ здавалось, что вы скоро будете на Руси. Тамъ интереснѣе, Ростовцевскія комиссіи, особенно по хозяйственному отдѣленію идетъ богато. Если вы увидите Кошел. (Кошелева), то попросите чтобъ онъ намъ посылаль засѣданія (у насъ есть 50).

И такъ вы познакомились съ Т. П.¹⁾ Она еще ко мнѣ пишетъ: «Милый Саша», какъ въ 1824 году и поминаетъ въ своемъ письмѣ о давно-давно прошедшихъ людяхъ и событіяхъ. По ея письму я вижу что она жива. Она принадлежитъ къ тому выносливому и тягучему кряжу, который замѣнили николаевскими юродивыми, съ рожденія испуганными, нервными чудаками — оттого она и осталась не старою въ 53 года. Если вы

¹⁾ Татьяна Петровна Пассек.

еще не читали книгу Елагина «Искандеръ — Герценъ» нанечат. въ Берлинѣ — это поэма, мы съ Ог. (Огаревымъ) вечеръ цѣлый катались со смѣха. Марія Каспаровна тоже должна ее прочесть. Въ слѣдующемъ «Колок.» будетъ 3-ья статья о русскихъ Нѣмцахъ — потомъ еще двѣ, я ихъ рекомендую вамъ. Что за нихъ меня оборвутъ всѣ отъ Бабста до Станкевича, не говоря о недругахъ, — такая видно ужъ горемычная доля.

Я бы вамъ охотно высылалъ «Колоколь» — да хорошо ли на ваше имя? Сегодня посылаю два экз. на имя Мар. Касп. — одинъ для васъ, одинъ для Тат. Пет. (Пассекъ).

Жму вашу руку.

А ты, Богданъ, что, помнишь свирѣпаго москаля, который все говорилъ не канючь, не хныкай? Поклонись же отъ него твоему папѣ.

IX.

28 Ноября. *Orser House.*

Vestbourne terrace.

Посылаю вамъ — вы думаете «Колоколь» — нѣтъ-съ — одна рѣчь не пословица, посылаю вамъ Ольгу¹⁾ съ визитомъ и съ этимъ письмомъ. Что вы дѣлаете Марья Александровна — какое упорное молчаніе. Я серьезно рекомендую вамъ *M-me Meugenberg* и пользуюсь сей вѣрной оказіей жму вамъ руку.

Огаревъ кланяется.

Будьте здоровы.

(Без підпису).

X.

26 (14) Декабря 59 г. *Park House.*

Fulham.

Здравствуйте Марія Александровна — собираюсь васъ поздравить съ новымъ десятилѣтіемъ, — да еще въ какой день — 14 Декабря! Съ тринадцатилѣтняго воз-

¹⁾ Друга донька Герцена.

раста — я свѣтилъ этотъ день — нашего нравственнаго Рождества. 35 годъ наступаетъ съ тѣхъ поръ!...

Увлеченный календарями, я вмѣсто письма, начинаю археографическую статью, ее можно написать цифрами складами — Это несчастіе стариковъ — а съ будущаго года я по всѣмъ правамъ вступаю въ ихъ почтенную, беззубую, сѣдую среду.

Правильно ли вы получаете Колоколь? Я посылаю въ день выхода — притомъ скажите совершенно откровенно — о двухъ послѣднихъ статьяхъ о нѣмцахъ, я имъ придаю нѣкоторую цѣну.

— На этомъ словѣ явилось ваше письмо — за которое благодарю.

Я въ переводѣ Библии ни прямо, ни косвенно не участвую, это дѣло Тробизонъ «библейскаго общества», одиого, добраго, бѣднаго литератора, котораго я имъ рекомендовалъ.

Во всякомъ случаѣ я считаю этотъ трудъ — совершенно бесполезнымъ. Ну что намъ теперь — за плачь съ Іовомъ и за пророчества — здоровую пищу надобно для народа — а религиозныхъ кликушъ доволно было.

У насъ теперь предстоитъ новая борьба съ дворянствомъ — я имъ услужилъ первымъ блиномъ къ новому году.

И такъ милости просимъ ждемъ васъ въ Лондонъ¹⁾.

XI.

17 Января 1860 г. *Park House.*

Fulham.

Дѣйствительно вы меня, Марья Александровна, всѣмъ съ толку сбили пароходомъ, все же вы приѣдите — и я этому очень радъ. Приѣзжайте-ка вмѣстѣ съ Тат. Пет. (Пассекъ) на островъ Вайтъ. Я конечно и самъ мечтаю куда-нибудь уѣхать изъ Лондона . . . т. е. хотѣлось бы перебраться въ Швейцарію — но врядъ это возможно ли, но только въ городѣ, да еще лѣто не останусь

¹⁾ Кіица листу бракуе.

«Все ревматизмы и головныя боли».

Передайте. Т. П. (Пассекъ) письмо, скоро пришлю ей черезъ васъ книги, она упрекаетъ что я мало пишу, разучился — совершенно разучился писать письма.

Усердно кланяюсь вамъ

А. Герценъ.

XII.

26 Января 1860 г. Park House.

Fulham.

Какъ досадно и смѣшно было намъ, Марья Александровна, узнать нашу ошибку. Вы намъ прислали разные «елочные» фрукты — а мы благодарили Тат. Петровну а потому вы пристите намъ и дайте вашу руку, чтобъ поблагодарить теперь.

Тихо, ужасно тихо идутъ дѣла на Руси, слаба рука Алекс. Ник. (Александра II) дрожить. Въ Ростовцевской комиссиі — единственный оплотъ освобожденія. Противъ нее интригуютъ и дѣлаютъ всякія мерзости — Самаринъ (онъ толще меня лѣтъ пять) до того горячился — что un beau jour упалъ разбитый параличемъ. Теперь онъ поправился немного и снова явился на своемъ посту. Молодецъ!

Въ Февралѣ — такъ въ Февралѣ милости просимъ — но весной здѣсь лучше, Февраль скверный мѣсяць — напротивъ, Мартъ и Апрѣль — лучше когда Мая и Юня. У меня есть противъ васъ злой умыселъ — мнѣ хочется васъ заставить — вечеръ или два — слушать отрывки изъ «Былое и Думы» — изъ тѣхъ частей которыя будутъ напечатаны — когда меня запечатаютъ какъ посылку на тотъ свѣтъ (отчего никогда не страхуютъ покойниковъ вотъ было бы вѣрнѣйшее средство узнать есть ли тотъ свѣтъ и есть ли тамъ почтовая контора?) Отрывки эти кромѣ Огаревыхъ никому не читалъ (исключая двѣ, три главы) и мнѣ хотѣлось бы совершенно искренно отзыва — и отзыва немужского.

Я счелъ долгомъ предупредить васъ — что васъ ждетъ сверхъ-качка на Ламаншѣ, туманы въ Лондонѣ — темноты въ полдень и дождь въ 24 часа — еще такой капканъ.

Берите мѣры!

Кстати я съ Ог. изобрѣлъ что такъ какъ у Гололя сумасшедшій пишетъ: «День безъ числа» такъ въ англійскомъ климатѣ, чисто сумасшедшемъ есть «часы безъ дня»

Оттого и темно.

(На другій стороні:) Много благодаримъ васъ, милая Марья Александровна за присылку и крѣпко жмемъ вашу руку. Г. торопитъ посылать на почту и потому я кончаю

Вашъ *Огаревъ*.

ХIII.

23 Февр. 1860 г. *Park House.*

Fulham.

Письмо ваше сегодня получилъ. Такъ это вы хворали въ вашемъ Гейдельбергѣ, — а мы здоровы въ нашей труппѣ сырости, тумана и мглы. Что это за печальный климатъ — онъ ведетъ къ сосредоточенному озлобленію.

Перечиталъ я вашу «Игрушечку» — превосходная вещь, вы ее исправили — и кромѣ двухъ, трехъ бездѣлицъ — да вдвое малороссійскихъ словъ — это былъ бы брильянтъ чистѣйшей воды. Я читалъ ее вслухъ — и на всѣхъ она сдѣлала то же впечатлѣніе какъ на меня. Въ польскомъ *Revue* выходящемъ въ Парижѣ — двѣ длинныя (и очень умныя статьи) противъ меня.

Ну дѣлать нечего — попробую старческіе мускулы — и проберу его.

Когда вы будете! Вы напишите дня за два.

Статьи о Павлѣ я получилъ.

Будьте же здоровы — кланяйтесь вашимъ и передайте записочку Т. П. (Татяні Петровні Пассек).

Огаревъ — Нат. Ав. и дѣти усердно кланяются.

ЛИСТИ ТУРГЕНЕВА ДО МАРКА ВОВЧКА¹⁾.

¹⁾ Ці листи передані сином покійної Марко-Вовчок Б. А. Марковичом. Вони були друковані в видавництві «Минувшіє Годы» з деякими похибками, котрі тут справляємо. (Ред.)

Парижъ, 22-го мая 1859 г.

I.

Пишу Вамъ два слова, любезная моя спутница — только для того, чтобы узнать какъ Вы, гдѣ Вы, что Вы? Напишите мнѣ немедленно — вотъ мой адресъ: Rue Lafayette, Hotel Byron, № 17, à Paris. Нашли ли *Вы Вамъ* квартиру, какъ Ваше здоровье, что дѣлаетъ Богданъ, какія извѣстія изъ Россіи, *явился ли Берлинецъ*, какъ Вамъ нравится Дрезденъ? — Я во всемъ этомъ принимаю живѣйшее участіе — потому что я Васъ искренно любилъ; не такъ какъ К.¹⁾ — но не менѣе сильно, хотя въ совсѣмъ другомъ родѣ. — Обѣщаю Вамъ написать въ отвѣтъ большое письмо, а теперь у меня пока — голова идетъ кругомъ. Жму Вамъ крѣпко руку, цѣлую Богдана, кланяюсь Рейхелямъ.

Вашъ

Ив. Тургеневъ.

II.

Парижъ, 31-го мая 1859 г.

Я только что собирался писать Вамъ въ отвѣтъ на Ваше нисьмо, любезнѣйшая Марья Александровна, какъ получилъ отъ Васъ другое. Это очень мило съ Вашей стороны. Будемте часто переписываться.

Вы мнѣ ничего не говорите о пріѣздѣ Вашего мужа — а скакать Вамъ изъ Эмса въ Виши и въ Остенде — затруднительно — да и зиму никто не проводитъ въ Швейцаріи, гдѣ климатъ отъ близости снѣговъ дсвгльно

¹⁾ Инициал —, Костомарова, або Кулиша.

суровый. Совѣтую Вамъ лечиться въ Дрезденѣ по методѣ Шипулинскаго, а недѣль черезъ шесть потолковать съ Рихтеромъ или Вальтеромъ. Я очень радъ, что Вы нашли себѣ пріютъ и что Богданъ, котораго я цѣлю за память его обо мнѣ, нашелъ себѣ и няню и товарища. Надобно теперь сильно налечь на нѣмецкій языкъ. Приятно также знать, что Берлинецъ исчезъ съ горизонта — а отъ толковъ петербургскихъ друзей не убежешься. На то друзья, чтобъ толковать вкривъ и вкось.

Я нашелъ свою дочку здоровой и часто ее видѣлъ. — Она очень хорошая натура, но требуетъ еще нѣкоторой полировки. Объ этомъ вѣроятно постарается сама жизнь. А въ мои годы голова можетъ идти кругомъ — только отъ заботъ и многихъ дѣлъ — ни отъ чего другого. Здоровье мое порядочно: завтра я ѣду въ Лондонъ, гдѣ пробуду дня три — а оттуда опять сюда и прямо въ Виши, гдѣ я пробуду недѣль шесть — до конца іюля. Но Вы пишите мнѣ пока въ Hotel Byron.

Одна Ваша фраза о Полонскомъ показываетъ, что Вы въ немного мрачномъ настроеніи духа. Не напускайте этого на себя — Вы къ этому склонны — не прибавляйте тяжести на свои плечи: жизнь и такъ не легка. — Въ первомъ Вашемъ иисьмѣ Вы жалуетесь на все здоровье; мнѣ кажется Вамъ всегда сначала не должно быть хорошо на новомъ мѣстѣ: стерпится — слюбится.

У меня Вашъ билетъ на мѣховыя Ваши вещи въ Кенигсбергѣ, — я Вамъ его отдамъ въ Дрезденѣ — (гдѣ я думаю быть около конца августа) — или вышлю. А Вы, пожалуйста, вышлите мнѣ одинъ экземпляръ моего перевода Вашихъ разсказовъ — въ видѣ письма, что-ли; и доплачу здѣсь, что это будетъ стоить. — Начали ли Вы работать? — Не могу придумать, какую это я даму началъ на стулѣ? Впрочемъ, Вы, кажется, теперь меня знаете.

Будьте здоровы. Жму Вамъ крѣпко руку, цѣлую
Богдана и кланяюсь Рейхелямъ. Станкевичи уѣхали?

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

P.S. Какія это дѣла совершились въ Россіи?

III.

Виши, 21-го іюня 1859 г.

Третьяго дня я сюда пріѣхалъ, любезнѣйшая Марья Александровна — и чувствую потребность поболтать съ Вами. — Прежде всего благодарю Васъ за присылку Вашей книги и за письмо, начиненное разными извѣстіями, изъ коихъ самое утѣшительное то, что Вы теперь съ Вашимъ мужемъ. — Итакъ, Кулишъ поѣхалъ съ женою по Волгѣ на Кавказъ. — Вотъ-те разъ! — Это не въ рифму сказано, а отъ изумленія. — Впрочемъ — дѣло его онъ сдѣлалъ хорошо — и дай Богъ ему всякихъ успѣховъ, Худо то, что здоровье Ваше не поправляется — и я съ тѣхъ поръ, какъ нахожусь во Франціи, болѣю; будемте надѣяться, что это къ лучшему. Виши грязный и не веселый городокъ — вездѣ французскія козлиныя лица, французское щебетанье: веселаго въ этомъ мало: слава Богу, русскихъ до сихъ поръ немного. Въ Тарентѣ воздухъ чудесный. Я пока пишу Вамъ въ Johannishalle.

За работу я еще не принимался, но съ нынѣшняго дня началъ переводъ «Институтки». Вы пишете, что и у васъ пока дѣло не клеится: это бываетъ отъ двухъ причинъ: отъ усталости и нерасположенія — или отъ того, что человѣкъ вступилъ (иногда незамѣтно для самаго себя), въ новую эпоху развитія — и еще не находитъ новыхъ словъ, а старыя не годятся. Дай Вамъ Богъ идти впередъ спокойно и правильно: а что нѣмецкій учитель до сихъ поръ не пришелъ — это я, съ Вашего позволенія, приписываю не нѣмецкой неаккуратности — а малороссійско-великороссійской лѣни.

У меня довольно чистая комната въ довольно скромномъ трактирѣ — только подъ окнами безпрестанно гудятъ, поютъ и воютъ проклятыя шарманки. — Буду ждать письма и общаюсь отвѣчать.

Поклонитесь отъ меня Вашему мужу, Рейхелямъ, Богданка за меня поцѣлуйте. Я ѣздилъ въ Лондонъ, пробылъ тамъ недѣлю и каждый день видѣлъ Герцена: онъ бодръ и крѣпокъ — внутренняя грусть меньше его точитъ, чѣмъ прежде: теперь у него есть дѣятельность. Натура могучая, шумная — и славная — я возилъ къ нему одного хохленка, Ковба сина, тотъ чуть не сошелъ съ ума отъ восторга.

Прощайте — до свиданья, то есть, будьте здоровы. работайте, и старайтесь нести легко бремя жизни, которое тѣмъ тяжелее давитъ на плечи, чѣмъ больше сами плечи слабѣютъ. Крѣпко жму Вамъ руку.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

P. S. Изъ русскихъ здѣсь Тимашевъ. Какъ онъ плѣнительнень въ статскомъ сюртукѣ съ какими то нестрыми ленточками въ петлицѣ!

IV.

Куртавель, 22-го—10-го іюля 1859 г.

Любезнѣйшая Марья Александровна — я, какъ видите, уже болѣе не въ Виши — которому я очень благодаренъ за дѣйствіе, произведенное на меня ея водами — я вотъ уже третій день, какъ нахожусь въ деревнѣ моихъ хорошихъ знакомыхъ, въ 50 верстахъ отъ Парижа и пробуду здѣсь недѣли двѣ. Потомъ я поѣду въ Парижъ, чтобы присутствовать на выпускномъ экзаменѣ моей дочери — и, весьма вѣроятно, поѣду съ ней въ половинѣ августа, на недѣлю, на берега Рейна. Вотъ бы хорошо намъ встрѣтиться! Напишите мнѣ, пожалуйста, не мѣшкая, гдѣ Вы будете объ эту пору? Мой планъ слѣдующій: до начала августа здѣсь — отъ 5-го

до 15-го августа на Рейнѣ или въ Швейцаріи — потомъ опять до 15-го сентября около Парижа а тамъ черезъ Берлинъ и (вѣроятно) Варшаву въ Москву и въ деревню — до декабря. Сообщите мнѣ также Вашъ планъ.

Я съ удовольствіемъ поѣду туда, гдѣ Вы будете — лишь бы это не было слишкомъ далеко отъ Рейна — и Вы будете имѣть случай познакомиться съ моею дочерью, — т. е, я хотѣлъ сказать, что она будетъ имѣть случай познакомиться съ Вами.

Остальныя сообщаемыя Вами извѣстія меня радуютъ. Изобрѣтеніе Рутцена¹⁾ повергло меня въ недоумѣніе . . . Послѣ этого найдется человѣкъ, который придумаетъ машину, которая будетъ чашъ нести ложку ко рту. Богданъ у Васъ умница — учиться ему ни по чемъ — и я очень радъ, что онъ меня помнитъ. Я бы съ большимъ удовольствіемъ прочелъ Вашу работу передъ отправленіемъ ея въ Россію; но такъ какъ это невозможно, то я ограничиваюсь всѣми возможными напутственными желаніями. Переводъ «Институтки» подвигается; я Вамъ его привезу. Извините небольшую мѣшкотность; впрочемъ, бѣда не большая, такъ какъ раньше декабря или ноября Краевскій вѣрно не захочетъ помѣстить Вашу повѣсть въ своемъ журналѣ. Читайте, читайте Пушкина: это самая полезная, самая здоровая пища для нашего брата, литератора: когда мы свидимся — мы вмѣстѣ будемъ читать его.

Кстати, гдѣ Вы намѣрены провести зиму? За границей или въ Петербургѣ? . . . Я буду зимой въ Петербургѣ — но я не настолько эгоистъ, чтобы желать чтобы и Вы тамъ были, если это вредно Вашему здоровью. Со всѣмъ тѣмъ я долженъ сказать, что съ великимъ удовольствіемъ примусь за продолженіе тѣхъ длинныхъ, длинныхъ и хорошихъ разговоровъ, которые происходили между нами въ теченіе нашего путешествія. Особенно

¹⁾ Николай Карлович Рутцен, орловскій дідис, отецъ сучаснаго суспільнаго діяча.

остался у меня въ памяти одинъ разговоръ въ маленькой кареткѣ. между Ковномъ и границей, въ тихую и теплую весеннюю ночь. Я не помню, о чемъ собственно мы толковали: но поэтическое ощущение сохранилось у меня въ душѣ отъ этой ночи. Я знаю, что это путешествіе насъ сблизило — и очень этому радъ.

Каковы были жары? Я думаю и у Васъ, въ Германіи было не легче. Сегодня первый сѣрый, прохладный день. Я сижу передъ окномъ, дающимъ въ садъ¹⁾. Я хотѣлъ продолжать мою повѣсть — и началъ писать Вамъ. Все очень тихо вокругъ: слышатся дѣтскіе голоса и шаги (у г-жи Віардо прелестныя дѣти) — въ саду воркуютъ дикіе голуби и малиновка распѣваетъ: вѣтеръ вѣетъ мнѣ въ лицо — и на сердцѣ у меня — едва ли не старческая грусть. Нѣтъ счастья внѣ семьи — и внѣ родины: каждый сиди на своемъ гнѣздѣ и пускай корни въ родную землю. Что лѣпиться къ краюшку чужаго гнѣзда? Когда нибудь поговоримъ объ этомъ.

Я радъ за Шевченка, что онъ уѣхалъ въ Украину: я думаю — тамъ ему будетъ лучше. Поклонитесь отъ меня (письменно) Макарову и Бѣлозерскому; крѣпко пожмите руку Вашему мужу и поцѣлуйте Богдана. Будьте здоровы: дружески жму Вашу руку и говорю Вамъ: до свиданія.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

V.

Куртавель, 30-го іюля 1859 г.

Я сегодня получилъ Ваше письмо, любезнѣйшая Марья Александровна — и спѣшу Васъ извѣстить о слѣдующемъ: я свободенъ отъ 3-го до 10-го августа — и не знаю буду ли свободенъ позже, — а потому мнѣ хочется воспользоваться этой недѣлей и съѣздить теперь

¹⁾ une fenêtre qui donne dans le jardin.

же на Рейпъ и съ Вами увидаться. Но гдѣ Вы будете? Въ Аахенѣ, на Ост-Нейдѣ(?) Господь знаетъ! И потому напишите мнѣ немедленно въ Парижъ, гдѣ Вы будете? 3-го августа вечеромъ или 4-го утромъ? По Вашему письму — въ Швальбахѣ; я туда приѣду, но мнѣ хотѣлось бы застать Васъ. Я могу также приѣхать въ Аахенъ. Напишите немедленно — въ случаѣ нужды пошлите телеграфическую депешу. До свиданья.

Вашъ

Ив. Тургеневъ.

P. S. Кланяюсь А. В.¹⁾

VI.

Парижъ, 1-го августа 1859 г.

Милая Марья Александровна. Представьте себѣ, что планъ путешествія моего на Рейпъ состояться не можетъ по весьма ничтожной, но въ то же время самой положительной причинѣ: я нашелъ здѣсь (по милости неурожая и другихъ причинъ) слишкомъ мало денегъ, высланныхъ изъ деревни. Никогда я такъ не досадовалъ на отсутствіе «презрѣннаго» металла. Нечего дѣлать: надобно покориться. Надѣюсь, что отъ моего перваго письма Вы не остались лишняго времени въ Швальбахѣ. Но увидѣться съ Вами я непременно хочу — хотя для того-бы, чтобы заплатить Вамъ мое пари; итакъ, слушайте: я выѣзжаю отсюда 15 до 3-го сентября(?) назадъ въ Россію и *гдѣ бы Вы ни были*, непременно къ Вамъ поѣду. Деньги тогда будутъ: я сегодня же написалъ къ Каткову о высылкѣ 1500 руб. сереб. А потому прошу Васъ убѣдительно: немедленно написать мнѣ въ Парижъ — *poste restante* — гдѣ Вы будете или предполагаете быть 3 до 15-го сентября? Впрочемъ я надѣюсь, что до того времени переписка наша не прекратится. Все-таки, напишите скорѣе.

¹⁾ Афанасію Василевичу Марковичу — мужу Маріи Маркович (Марко Вовчок).

Я сегодня же написал на всякій случай письмо --
poste restante Макарову въ Аахенъ — въ которомъ увѣ-
домляю его о томъ-же.

До скорого свиданія; жму Вамъ дружески руку,
кланяюсь Вашему мужу и цѣлую Богдана.

Вашъ

Ив. Тургеневъ.

VII.

Куртавнель, 1/13-го августа 1859 г.

Милѣйшая Марья Александровна. Вы милѣйшая —
но позвольте Васъ побранить: во 1-хъ Вы не ставите
числа въ Вашихъ письмахъ. Во 2-хъ Вы не отвѣчаете
на вопросы — и въ 3-хъ извиняетесь, что часто пишете,
когда, напротивъ, я бы желалъ, чтобы Вы писали больше
и чаще. А потому, такъ какъ я *всенепремѣнныйше* же-
лаю Васъ видѣть, то повторяю Вамъ мой запросъ:

Гдѣ Вы будете, начиная съ 12-го до 20-го *сентября*
новаго стilia?

Гдѣ бы Вы ни были я къ Вамъ приѣду и проведу
съ Вами дней *пять*.

Посылаю Вамъ это письмо черезъ Макарова, кото-
рый, какъ Вы говорите, знаетъ мой адресъ. А мой
адресъ: au château de Courtavenel près de Bozcy-en-Brie
(Seine et Marne).

До скорого свиданія. Кланяюсь Вамъ и А. В. Богдана
цѣлую.

Вашъ

Ив. Тургеневъ.

P. S. Напишите Вашъ адресъ.

VIII.

Без дати.

Бейте меня, ругайте меня, топчите меня ногами,
милая Марья Александровна: Я безобразный, гнусный
человѣкъ — я не приѣду въ Остенде, я прямо скачу въ
Берлинъ, а оттуда въ Штетинъ на пароходъ (который
отходитъ въ четвергъ) — а тамъ въ Петербургъ, въ

Москву и въ деревню — куда мнѣ непременно нужно понасть къ 20-му сент. нашего стilia. Я ужъ и счетъ потерялъ, въ который разъ я Васъ обманываю — я красенъ, какъ ракъ отъ стыда въ это мгновенье, я даже не смѣю просить у Васъ прощенья. Но Вы будете все таки великодушны и напишите мнѣ: Орловской губерніи, въ городъ Мценскъ. — Гдѣ Вы намѣрены провести зиму? — Я буду въ Петербургъ.

Носылаю Вамъ билетъ на Вашу шубку, которая осталась въ Кенигсбергѣ.

Переводъ «Институтки» будетъ мною врученъ Краевскому, — а оригиналь будетъ мною переданъ Бѣлозерскому. На мое имя должно придти два письма въ Hotel de l'Agneau въ Остенде, сдѣлайте одолженіе, перешлите ихъ на мой адресъ въ Орловскую губернію.

Стыдно, стыдно — досадно — и говорить нечего. Едва держу жать Вамъ руку, поцѣловать Богдана и поклониться Афанасію Васильевичу. Пріѣзжайте на зиму въ Петербургъ. Можно будетъ устроить жизнь лучше прошлогдней.

Охъ, какъ мнѣ стыдно! — До свиданія.

Вашъ

Ив. Тургеневъ.

IX.

С. Спасское, 21-го октяб. (2-го нояб.) 1859 г.

Если бы я самъ не былъ кругомъ виновать передъ Вами, любезнѣйшая Марья Александровна — то, право, попенялъ бы на Васъ: какъ это можно въ такую даль писать такую коротенькую записку — точно мы живемъ въ одномъ городѣ, видимся каждый день? — Съ другой стороны всетаки хорошо, что Вы обо мнѣ вспомнили — и я Вамъ очень за это благодаренъ.

Не желая подвергнуться такому же упреку, какой я Вамъ сейчасъ сдѣлалъ, скажу Вамъ нѣсколько словъ о себѣ: въ нихъ будетъ мало интереснаго и мало веселаго, а именно — вотъ мѣсяць (слишкомъ) какъ я здѣсь

— и вотъ уже три недѣли, какъ я не выхожу изъ комнаты: со мной повторилась та самая болѣзнь, которая такъ мучила меня въ Петербургѣ: я не только громко говорить, я даже шептать не могу, кашляю безъ прерывно — и конца этой гадости не предвижу. — Велѣдствіе зтого я никого здѣсь не вижу и сижу какъ сурокъ въ своей норѣ. По крайней мѣрѣ, я воспользовался этимъ насильственнымъ бездѣйствіемъ и окончилъ большую повѣсть для «Русскаго Вѣстника». Какъ бы мое болѣзненное состояніе не отозвалось на ней! — Что же касается до перовода «Институтки» — (я красивю, начертывъ эти слова) — мы уже съ Краевскимъ переписались: онъ ее, вѣроятно, помѣститъ въ 1-ый № «Отеч. Зап.» на будущій годъ, какъ вещь капитальную; впрочемъ, она будетъ у него въ 10-хъ числахъ ноября: я либо самъ ее привезу въ Петербургъ къ этому времени — либо пришлю ее, если болѣзнь не позволитъ мнѣ выѣхать изъ моей Фиваиды.

Изъ Вашего письма еще не видно, рѣшились ли Вы провести зиму въ Петербургѣ — или нѣтъ. Пріѣзжайте, — право, мнѣ сдается, что мы проведемъ хорошо эту зиму. Я боюсь, какъ бы Вы вдвоемъ или втроемъ (нѣтъ, не втроемъ — Богдану вездѣ будетъ весело) — не соскучились за границею.

Вы мнѣ ничего не пишете о Вашемъ здоровіи — словомъ, Вы мнѣ ни о чемъ не пишете; надѣюсь, что оно хорошо, что и мужъ Вашъ и Богданъ также здоровы. Поклонитесь имъ и всему семейству Рейхелей и Дрезденской Мадоннѣ. Будьте здоровы, веселы, работайте и пріѣзжайте. Говорю Вамъ до свиданія и дружески жму Вамъ руку.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

X.

С.-Петербургъ, 6-е января 1860 г.

Любезнѣйшая Марья Александровна, я до сихъ поръ медлилъ отвѣтомъ на Ваше любезное письмо изъ Гей-

дельберга, потому что хотѣлъ въ то же время извѣститъ Васъ о напечатаніи «Институтки». Она помѣщена въ 1-мъ № «Отечественныхъ Записокъ» и явится на дняхъ. Спѣшривъ ее порядкомъ поцциналъ — однако печатать было можно. Вышло изъ нея 2 листа $\frac{3}{4}$ — по 150 руб. за листъ — выходитъ 400 руб. съ небольшимъ. Такъ какъ Краевскій Вамъ далъ впередъ 300 руб., то остающіеся затѣмъ 100 руб., я, получивъ съ него по выходѣ книги, отдалъ немедленно Бѣлозерскому, который переплетъ ихъ Вамъ. — Опъ, сколько мнѣ извѣстно, Вашъ корреспондентъ по денежнымъ дѣламъ.

Итакъ Вы зимуете за границей. Жалко, — а дѣлать нечего. Впрочемъ, это хорошо и полезно для Вашего здоровья, а это главное соображеніе. — Я думаю, что и Богдану будетъ во всѣхъ отношеніяхъ хорошо пожить въ пѣмецкомъ городѣ, съ пѣмецкими дѣтьми.

Здѣсь все идетъ по старому и по новому въ то же время. На дняхъ у насъ будетъ чтеніе въ пользу нашего общества (въ которомъ Вы — членомъ); между прочимъ, я читаю статью подъ заглавіемъ: «Д. Кихоть и Гамлетъ». Желаніи ихъ чрезвычайно много — посмотримъ, каковъ-то будетъ успѣхъ? — Тотчасъ послѣ чтенія, я ѣду въ Москву, для печатанія своей новой книги — въ «Русскомъ Вѣстникѣ». Здоровье мое все въ какомъ-то странномъ положеніи: съ компатъ я не кашляю, а чуть выставлю носъ на воздухъ — у меня поднимается почти въ родѣ коклюша. Не знаю, какъ я доберусь въ Москву, при этакихъ холодахъ.

Малороссовъ здѣшнихъ я вижу, но не такъ часто, какъ въ прошлѣмъ году — особенно Шевченку. Онъ, говорятъ, написалъ какую то неудачную поэму.

Это худо, что Вы мало работаете, а можетъ быть, оно и хорошо: значить, Вы набираете новыхъ впечатлѣній. — Читайте Гете, Гомера и Шекспира — это лучшесего — Вы же теперь, должно быть, одолѣли пѣмецкій языкъ.

Я ѣду лѣтомъ за границу — можетъ быть, гдѣ нубудь и встрѣтимся; напишите мнѣ два слова о Вашихъ

планахъ на будущее. — Крѣпко жму Вамъ руку, кланяюсь Вашему мужу и цѣлую Богдана.

Будьте всѣ здоровы.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

P. S. Я не франкирую своего письма и Вы не франкируйте, такъ лучше доходить. Адресъ мой тотъ же: на *Большой Конюшенной* въ Домѣ Вебера.

XI.

С.-Петербургъ, 20-го марта (1-го апрѣля) 1860 г.

Ей же ей, говоря библейскимъ языкомъ, нельзя писать такія письма, какія Вы пишете, любезнѣйшая Марья Александровна! Безъ обозначенія числа, года, мѣста — и всего то какихъ инбудь пять-шесть строчекъ, точно свободной минуты нѣтъ у Васъ! . . . Право, это огорчительно — и Вамъ надобно отдѣлаться отъ этой дурной привычки.

Отвѣчаю на Ваши вопросы по пунктамъ:

1. Порученіе Ваше на счетъ г-жи Писаревой было по нездоровію моему (я прескверно провелъ зиму — почти не выѣзжалъ — теперь очередь горла меня мучить) — передано Бѣлозерскому. Долго онъ не могъ отыскать г-жу Писареву: когда онъ нашелъ ея адресъ — она уже уѣхала въ Москву, а сынъ ея дѣйствительно сошелъ съ ума. Результатомъ всего этого было то, что Бѣлозерскій оставилъ Ваши деньги (138 р., если не ошибаюсь) у себя — и на дняхъ Вамъ перешлетъ ихъ.

NB. У него родился сынъ.

2. Повѣсть Вашу — «Червонный Король» — я отправилъ къ Каткову — выговоривъ 150 р. за листъ и онъ мнѣ уже отвѣтилъ, что выслалъ Вамъ деньги впередъ, изъ чего я заключилъ, что онъ находится съ Вами въ сношеніяхъ и знаетъ Вашъ адресъ. Сама повѣсть (вирочемъ я Вамъ, кажется, уже писалъ объ этомъ) мнѣ не понравилась: она не додумана — точно Вы и тутъ

спѣшите и притомъ языкъ ся слышкомъ небреженъ и пспешреть малороссіанизмами.

3. Я въ апрѣлѣ выѣзжаю отсюда и въ началѣ мая буду въ Парижѣ. Напѣшите мнѣ туда *poste restante* — гдѣ Вы будете въ эту пору и я непременно приѣду къ Вамъ, тѣмъ болѣе, что меня вѣроятно пошлютъ въ Эмсъ. Я выѣзжаю отсюда вмѣстѣ съ Н. Я. Макаровымъ, котораго опять посылаютъ въ Аахенъ. Анпенковъ также ѣдетъ за границу.

4. Я часто вижу съ Шевченко, съ Карташевскимъ. О Кулишѣ доходятъ разные слухи: онъ издалъ альманахъ подъ названіемъ *Хата*, гдѣ между прочимъ помѣстилъ Вашу повѣсть «Чары».

5. Моя повѣсть — «Наканунъ» вѣроятно дошла до Васъ. Многіе ея бранятъ — многіе очень хвалятъ. Я самъ ею недоволенъ. На дняхъ явится въ «Б. для Чт.» другая моя повѣсть подъ заглавіемъ: «Первая любовь». Я Вамъ привезу отпискъ..

Впрочемъ, все по старому. Дружески кланяюсь Вамъ и Вашему мужу; цѣлую Богдана. До скорого свиданія, если Богъ дастъ.

Преданный Вамъ

Парижъ, 21-го мая 1860 г.

Ив. Тургеневъ.

XII.

Соденъ, возль Франкфурта на Майнъ,
7-го іюня 1860 г.

Я вчера вечеромъ сюда приѣхалъ, любезнейшая Марья Александровна и поселился въ *Hotel de l'Europe*, слѣдовательно адресъ мой: *Soden, près de Francfort sur le Main, hotel de l'Europe*. Пишу Вамъ это не потому, чтобы я надѣялся увидать Васъ здѣсь или въ Швальбахѣ (сомнѣніе во мнѣ развилось сильное), но чтобы Вы знали, куда мнѣ писать.

У меня тихая комнатка съ видомъ на зеленые холмы. Вчера дождь лилъ ручьями и сегодня погода не совсѣмъ хороша, но воздухъ здѣсь чудесный. Встрѣча наша въ

Парижъ оставила во мнѣ самыя пріятныя воспоминанія. Надѣюсь, что и въ Швальбахѣ не будетъ хуже, если только будетъ Швальбахъ.

Удались ли фотографіи?

До свиданія; кланяйтесь Вашему мужу и поцѣлуйте за меня Богдана. *Не забудьте доставить мнѣ мои двѣ книги.* Еще разъ до свиданія.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XIII.

Соденъ, пятница, 29-го іюня 1860 г.

Пишу къ Вамъ по обѣщанію, любезнѣйшая Марья Александровна, хотя отъ Макарова я до сихъ поръ ничего не получилъ. — Надѣюсь, что Вы прибыли благополучно въ Гейдельбергъ и что письмо мое застанетъ уже Васъ на мази въ Швальбахѣ; надѣюсь такъ-же, что Вы не забудете Вашего обѣщанія и завернете въ Соденъ, если только это будетъ Вамъ возможно. Поѣздка наша оставила во мнѣ самое пріятное впечатлѣніе и я чувствую, что узы дружества, которыя насъ связали съ прошлаго года, еще крѣпче стянулись. — Не забудьте, что Вы Вашей хозяйкѣ въ Швальбахѣ обѣщали вернуться черезъ 4 дня; пропустивъ этотъ срокъ, чего добраго, она, пожалуй, сдастъ квартиру другому.

Въ Соденѣ я нашелъ все въ прежнемъ порядкѣ. 1-й номеръ также малъ, и увы! отъѣзжаетъ завтра. — Бѣдному Толстому хуже стало; но отъ дочери я получилъ письмо, изъ котораго узналъ, что сыну г-жи Віардо, слава Богу, легче стало. Онъ спасенъ, за то изъ того же письма я узналъ, что у Н. И. Тургенева умерла 3-хъ лѣтняя дѣвочка, которую онъ обожалъ. Смерть также не уступаетъ правъ своихъ, какъ и жизнь.

А Вы тоже все нашли въ порядкѣ въ Гейдельбергѣ? — Поклонитесь отъ меня Афанасію Васильевичу и поцѣлуйте Богдасю. — Напомните также Гофманну обо мнѣ: я когда-то бралъ у него уроки въ греческомъ языкѣ.

Итакъ, до скорого свиданія. Дружески жму Вамъ
руку и остаюсь
преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

P. S. Я во *вторникъ* утромъ ѣду въ Эмсъ, гдѣ про-
буду до обѣда въ среду.

XIV.

Куртавнелъ, 21-го іюля 1860 г.

Я сегодня сюда прибылъ, милая (чуть было не на-
писалъ: любезнѣйшая, но «милая» и лучше и спра-
ведливѣй) Марья Александровна, и по обѣщанію пишу
Вамъ. Путешествіе мое совершилось весьма благопо-
лучно, дочку свою засталъ здоровой, но долженъ былъ
заплатить за нее 500 франковъ долгу, за что я ее по-
рядкомъ побранилъ и, теперь я нахожусь въ томъ домѣ,
куда я пріѣхалъ въ первый разъ 15 лѣтъ тому назадъ
и гдѣ осталось много — много моей жизни. Бывало,
какъ сердце билось, какъ дыханье стѣснялось, когда я
подъѣзжалъ къ нему, а теперь все это стало тише — да
и пора! — Я намѣренъ пробыть здѣсь дней 10 — никакъ
не болѣе (вотъ уже эти три слова говорятъ о новыхъ
временахъ) а тамъ ѣду на островъ Уайтъ и напередъ
Вамъ говорю, что вѣкъ Вамъ не прощу, еслу Вы туда
не пріѣдете. Напишите мнѣ, какъ Вы поживаете въ
Швальбахѣ и посѣтилъ ли Васъ N. N. и продолжается
ли работа самогрызенья и сверленія? Не навязалась ли на
Васъкакая-нибудь новая брандахлыстиха, въ родѣ Киттары
и Вейнбергша продолжаетъ пропекать Васъ? — Какъ
идутъ Ваши работы? Обо всемъ этомъ напишите, хотя
кратко, но вразумительно. N. B. Не предавайтесь слиш-
комъ влиянію польскаго элемента!

Будьте веселы, здоровы и свободны отъ Васъ самихъ —
это самая нужная свобода, да ставьте пожалуйста число
и не пишите на клочкахъ слѣдующаго вида (*намильовано
наче лопата*).

Jestem a ja, jak Voga Kocham.

Преданный Вамъ *Ив. Тургеневъ.*

XV.

Куртавнель 1-го августа 1860 г.

Что это значить, милая Марья Александровна? Я третьяго дня ѣздилъ въ Парижъ и надѣялся найти хоть записочку отъ Васъ; но на почтѣ ничего не было. — Получили ли Вы мое письмо? Мнѣ потому такъ хотѣлось получить отъ Васъ вѣсточку, что я все не покидаю мысли объ островѣ Уайтѣ. Я ѣду туда въ будущій понедѣльникъ 6-го августа: пробуду дня три въ Лондонѣ — и 10-го числа непременно буду въ Чайтѣ. — Напишите мнѣ тотчасъ, прошу Васъ, два слова, *poste restante* — въ Парижѣ. Вѣдь это Васъ не утомить, хотя я и не N. N. Куртавнель я покидаю въ субботу, 4-го числа.

Видѣлись ли Вы съ Ковалевскимъ въ Эмсѣ и какой былъ результатъ Вашего свиданія?

Слышите — напишите непременно, хоть два слова. До свиданія.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XVI.

Парижъ, 6-го августа 1860 г.

Ей Богу, ей Богу, ей же Богу, съ Вами нѣтъ никакого терпѣнія, любезнѣйшая Марья Александровна! Непостижимость Вашихъ поступковъ превышаетъ всѣ соображенія самыхъ отважнѣйшихъ умовъ! — Во первыхъ почему это Вы вдругъ такъ больны, что сами таже писать не можете? — И почему Николай Яковлевичъ¹⁾ отъ себя не прибавляетъ, как и на долго ли онъ пріѣхалъ въ Швальбахъ. — И почему Вы блѣдны послѣ свиданія съ N. N? — И что за таинственная исторія съ Анненковымъ и каламбуръ съ письмами? — И какъ же Вы это не ѣдете на островъ Уайтъ, какъ будто для этого нужны милліоны? — И отчего Вы ничего не дѣлаете? — И что же мы будемъ дѣлать безъ Васъ на Уайтѣ? И долго ли Вы будете возиться съ поляками? Всѣ эти вопросы разомъ представляются моему уму и отвѣчать я на нихъ не въ состояннн.

¹⁾ Макаров.

Что же касается до меня. то я завтра ѣду въ Лондонъ, увижусь съ Герценомъ и, вѣроятно, съ Анненковымъ — и переговоривъ соборнѣ — отправимъ къ Вамъ соборное же и окончательное письмо передъ отправленіемъ на Уайтъ. А до тѣхъ поръ живите въ Швальбахѣ — и не болѣйте. Что это за безуміе: быть больнымъ тамъ, куда пріѣхали лечиться!!...

Жму Вамъ и Макарову руку и все таки говорю: до свиданья.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XVII.

Вентноръ, 13-го августа 1860 г., понедѣльникъ.

Милая Марья Александровна, со вчерашняго дня я здѣсь — и съ сегодняшняго поселился въ прелестномъ домикѣ надъ моремъ. Погода, какъ нарочно, чудная и что за прелесть этотъ островъ — этого пересказать нельзя! — Деревья, цвѣты, скалы, запахъ свѣжаго сѣна и моря — словомъ — роскошь! Изъ русскихъ здѣсь милѣйшій Ростовцевъ, которому я очень обрадовался — и Крузе. — Анненковъ не поѣхалъ, остался въ Лондонѣ. Герценъ нанялъ домъ не на островѣ Уайтъ, а на берегу Англии въ Борнемоусѣ, вотъ такъ:

У него пронасть свободныхъ комнатъ и онъ приглашалъ меня у него поселиться, но я побоялся его шума — и мнѣ хотѣлось быть «самъ большимъ». — Онъ, я увѣренъ, будетъ и Вася приглашать — а я въ скобкахъ замѣчаю, что у меня есть гуляющая комната, за которую я тоже плачу и которая мнѣ не нужна. Напишите мнѣ, по крайней мѣрѣ, два слова о томъ, что Ваше здоровье — и какія Ваши намѣренія? — Неужели я Вася не увижу?

Я съ нетерпѣніемъ буду ждать Вашего письма. Погода становится отличная. Жму Вамъ крѣпко руку и говорю: пріѣзжайте. Доставайте только денегъ на перѣздъ, а объ остальномъ не заботьтесь.

Вашъ *Ив. Тургеневъ.*

XVIII.

Вентноръ, пятница 24-го августа 1860 г.

Милая Марья Александровна, я вчера вечеромъ получилъ Ваше письмо — въ которомъ Вы меня просите увѣдомить Васъ по пути въ Венторъ, но если Вы выѣзжаете въ субботу, т. е. завтра — то — мое письмо Васъ физически застать не можетъ. Однако пишу на всякій случай — и въ то же время пишу Макарову въ Аахенъ. Вотъ какъ надо ѣхать: изъ Лондона въ *понедѣльникъ* — или во *вторникъ* въ 11 часовъ 30 мин. въ Портсмутъ (Portsmouth), куда Вы прѣдете въ 1 час. и 52 мин. А я Васъ буду тамъ ждать — и вмѣстѣ поѣдемъ въ Вентноръ. — Анненковъ гоститъ у меня — но уѣзжаетъ, а Васъ не дождется. — Я здѣсь остаюсь до 1-го сентября.

До свиданія. Что Вы нашли нехорошаго въ моемъ письмѣ? — Во всякомъ случаѣ, прошу у Васъ извиненія и жму Вамъ руку.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XIX.

Вентноръ, 27-го августа 1860 г.

«Serez vous encore Angleterre — viendrai samedi» — такъ начинался присланный Вами *телеграммъ*, любезнѣйшая М. А. — «Sine sene viendrai apres negonsteez vue» такъ продолжался *онъ* — и повергъ меня и Анненкова въ мучительную тоску недоумѣнія. — Вотъ что значить нечетко ставить буквы при подачѣ записки! — Мы призвали на помощь Шамполліона и поняли этотъ гіероглифъ такъ: Si ne serez, viendrai après — répondez moi. — Во всякомъ случаѣ, печальный фактъ Вашего непрѣзда остался несомнѣннымъ. Въ субботу — 1-го сентября — (не 12-го сентября ст. стилия — а 20-го августа) я выѣзжаю, какъ я писалъ Вамъ — изъ Англїи и буду 4-го и 5-го въ Парижѣ. А потому, если Вы желаете меня видѣть — столько же, сколько бы я желалъ видѣться съ Вами, то прѣзжайте уже въ Парижъ, гдѣ я

остановлюсь въ Hotel Byron, rue Laffitte до 10-го числа или даже до 9-го — потому что 10-го начинается охота. Сдѣлайте одолженіе, примите къ этому надлежащія мѣры — а если у Васъ денегъ нѣту, напишите объ этомъ въ Вентпортъ — Вы еще успеете — и я Вамъ вышлю. — Не уѣзжайте въ Россію, не повидавшись со мной. Не хочу Вамъ говорить: прощайте, а до свиданья — и жму Вамъ руку.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XX.

Вентпортъ, суббота 1-го сентября 1860 г.

Я уѣзжаю завтра въ Лондонъ, любезная Марья Александровна, а оттуда во вторникъ вечеромъ отправляюсь въ Парижъ, гдѣ останусь среду, четвергъ и пятницу. — Въ субботу я уѣзжаю въ деревню къ Біардо. — Если можете, пріѣзжайте въ Парижъ въ одинъ изъ этихъ трехъ дней. — Стоять я буду по прежнему — rue Laffitte, hotel Byron.

Сохраняю Ваше *предусмотрительное* письмо, какъ нѣчто необыкновенно фантастическое: можно дать тому большія деньги, кто въ состояніи понять изъ него, что Вы сами намѣрены дѣлать — и чего желаете отъ другого. — Вы являетесь мнѣ въ видѣ темнаго Сфинкса, около котораго безпрестанно сверкають телеграммы, столь же непонятныя.

Шутки въ сторону, я очень желаю Васъ видѣть, хотя уже почти потерялъ на это надежду.

Дружески жму Вамъ руку и все таки говорю вамъ: до свиданья.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XXI.

Куртавель, среда 12-го сентября.

Телеграммы и Вы — Вы и телеграммы, любезнѣйшая Марья Александровна — неразлучны какъ переклитки. (Переклитками называются тѣ зеленые попу-

гайчики съ оранжевыми носами, которое такъ уныло — дружелюбно жмутся другъ къ другѣ, сидя на одной жердочкѣ). Въ самую минуту моего отъѣзда изъ Hotel Вугон мнѣ принесли телеграммъ на Ваше имя, который я немедленно отправилъ къ Вамъ. Что содержало это посланіе? — Кто Вамъ посылаетъ — и что именно — угрозу, обѣщаніе, извѣстіе? или просто пріятель спрашиваетъ:

«Êtes à Paris? Négonsteez apes mue?» Если Вы, вслѣдствіе этого телеграмма, уѣзжаете въ Ирландію или въ Португалію, или если Вы поселяетесь на какойнибудь башнѣ — дайте мнѣ знать — ибо меня это безлокоитъ.

Если же Вы не уѣзжаете тотчасъ, такъ дайте мнѣ, по крайней мѣрѣ, слово, что Вы дождетесь моего возвращенія на найденной Вамъ квартирѣ.

Работаете ли Вы? Въ свободное отъ занятіи время переписываете ли Вы проектъ?

До свиданія — жму Вамъ дружески руку. Богдана (хотя онъ и шалунъ) поцѣлуйте за меня.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XXII.

Куртавнель, 17-го сентября 1860 г.

Милая Марья Александровна, я очень радъ, что Вы довольны своимъ гнѣздышкомъ; я замѣтилъ этихъ двухъ барышень, какъ только вошелъ въ гостиную — и лица ихъ мнѣ понравились — такъ что я тогда-же подумалъ — вотъ будутъ хорошія сосѣдки. — А отчего такихъ у насъ въ Россіи нѣтъ — или очень мало — легко понять: всѣ наши барышни вырастаютъ въ невѣжествѣ и во *лэси*. Онѣ либо покоряются окружающей ихъ атмосферѣ — и выходятъ плохо — либо возмущаются противъ нея и выходятъ тоже нехорошо.

Я также очень радъ, что Вы работаете — это добрый знакъ. Присланный Вамъ счетъ не такъ страшенъ, какъ Вы полагаете — и по пріѣздѣ моемъ въ Парижъ (дней

черезъ 10) все это уладится. Такъ и напишите туда. — А что письма изъ Гейдельберга не могутъ быть не грустными для Васъ при теперешнихъ обстоятельствахъ — это тоже въ порядкѣ вещей. Погодите — перемелется, мука будетъ.

Я получилъ отъ Анненкова письмо со вложенной фотографіей для Васъ. — Я Вамъ ее и посылаю. Онъ отличный человѣкъ и Васъ полюбилъ душевно.

Напишите мнѣ, когда придетъ къ Вамъ Делава и что онъ Вамъ скажетъ на счетъ пансіона. Имѣете ли Вы извѣстіе о Макаровѣ? Ростовцевъ къ Вамъ, вѣроятно зайдетъ на дняхъ.

Я здѣсь хожу на охоту, устаю страшно, тотчасъ послѣ обѣда ложусь спать, а по утру переписываю проектъ. Узнайте, пожалуйста, отъ Делава — нельзя ли найти въ Парижѣ переносчика? — Кажется, дьячокъ при цергви этимъ занимается.

До свиданія — будьте здоровы и велики духомъ. Крѣпко жму Вамъ руку и остаю
преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XXIII.

Парижъ, 1-го марта н. с. 1861 г.

Милая Марья Александровна, сегодня Вы уѣхали и сегодня же пишу къ Вамъ: я получилъ письмо отъ Вашего мужа — и опять распечаталъ, потому что на конвертѣ ничего не стояло, кромѣ моего адреса и таинственныхъ буквъ М. М., которыя я замѣтилъ уже поздно; посылаю Вамъ это письмо. Такъ же принесли мнѣ записку — отъ кого бы Вы думали? Отъ г-жи Пассекъ. Она проситъ меня пріѣхать къ ней для того, чтобы переговорить о важномъ дѣлѣ: я ей написалъ, что завтра къ ней поѣду, а сегодня мнѣ нездоровится. — Смутно предчувствую, о чемъ сія дама будетъ со мной бесѣдовать — по отъ меня она не много толку добьется — и вѣроятно почувствуетъ ко мнѣ антипатію. Господь съ нею!

Итакъ — Вы получите это письмо въ Римѣ. Дай Богъ Вамъ благополучно доѣхать, благополучно прожить въ Римѣ, и еще благополучнѣе возвратиться! — Можетъ быть, Вы хорошо сдѣлали, что поѣхали... Будемъ думать, что хорошо, такъ какъ теперь этого уже вернуть нельзя. — Постарайтесь, по крайней мѣрѣ, извлечь всевозможную пользу изъ Вашего пребыванія въ Римѣ: не *млѣйте*, сидя по часамъ о бокъ съ Вашими, впрочемъ, милѣйшими пріятелями; смотрите во всѣ глаза, учитесь, ходите по церквамъ и галлереймъ.

Римъ — удивительный городъ: онъ до нѣкоторой степени можетъ все замѣнить; общество, счастье — и даже любовь.

Поклонитесь отъ меня Ешевскому и Вашему спутнику, Александру Вадимовичу. Поцѣлуйте за меня Богданя — и будьте здоровы и велики духомъ. Крѣпко жму Вамъ руку.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XXIV.

4-го марта 1861 г. Парижъ.

Третьяго дня я Вамъ написалъ свирѣпое письмо, милая М. А., за которое Вы, вѣроятно, сильно на меня разсердились. Дѣло въ томъ, что я пересолил съ намѣренемъ — а то бы ничего не вышло. — Но основаніе моего письма справедливо — и, поразмысливъ о немъ, Вы сами убѣдитесь что Вамъ нельзя продолжать идти по той же дорожкѣ. — А впрочемъ, у каждого свой умъ въ головѣ.

Прилагаю при семъ 2-ое письмо отъ Вашего мужа.

Ну, какъ Вамъ нравится Римъ? Не сердитесь на меня и напишите мнѣ словечко.

Жму Вамъ руку

Ив. Тургеневъ.

Р. S. Кланяюсь Ешевскому, Пассеку.

XXV.

С. Спасское, 22-го мая 1861 г.

Господи Боже мой — или — Боже мій милій! какъ говорятъ г-да хохлы, что Вы за неисправимая женщина — любезная Марья Александровна. — Можно ли изъ Италіи въ Россію писать записку въ 5 строкъ, изъ которыхъ, вдобавокъ, ничего не узнаешь путнаго. Посудите сами: Ваше письмо шло 18 дней — стало быть и это раньше этого срока къ Вамъ не попадетъ; это значитъ, будетъ въ концѣ іюня *novago* стилия — а въ это время, по причинѣ *mal'aria*, ни одного иностранца въ Римѣ не бываетъ — и *Вы* не будете — а *Вы* велите мнѣ писать себѣ въ Римъ *poste restante* — и я это исполню, хотя знаю почти навѣрное, что мое письмо пропадетъ. — Ни слова о томъ, куда *Вы* намѣрены ѣхать изъ Рима, гдѣ думаете провести лѣто — вернетесь ли въ Парижъ за Вашими вещами, что дѣлаютъ Ваши спутники, есть ли у Васъ еще спутники и д. т. Право, мнѣ бы слѣдовало, въ пику Вамъ, написать Вамъ письмо въ Вашемъ родѣ — *Вы* бы узнали, какъ это пріятно.

Однако и въ Вашей записочкѣ есть хорошее слово — *Вы* говорите, что преданы мнѣ *навсегда*. — Это много значитъ, но я Вамъ вѣрю, хотя *Вы* не безъ хитрости, какъ сами знаете. Что я Вамъ преданъ — это несомнѣнно; но кромѣ этого чувства, во мнѣ есть другое, довольно странное, которое иногда заставляетъ меня желать Васъ имѣть возлѣ себя — какъ въ моей маленькой парижской комнатѣ — помните? — Когда мнѣ приходятъ въ голову наши тогдашнія бесѣды — я не могу не сознаться, что *Вы* престранное существо — и что Васъ разобратъ очень трудно. По крайней мѣрѣ — мнѣ до сихъ поръ не ясно, какъ понять все то, что было, подъ какую рубрику все это отнести? — При свиданіи¹⁾ я Вамъ сообщу, на какомъ предположеніи я остановился — какъ на самомъ вѣроятномъ — хотя мало лестномъ для меня.

¹⁾ Когда и гдѣ оно будетъ — совершенно неизвѣстно.

Теперь я Вамъ скажу вкратцѣ, что я намѣренъ дѣлать:
До 3/15 августа, а можетъ быть и до 15/27 — я въ деревнѣ: оканчиваю свой романъ, устраиваю свои отношенія съ мужиками, завожу школу и д. т. Потомъ я ѣду въ Баденъ, гдѣ будетъ объ эту пору меня ждать моя дочь вмѣстѣ съ г-жей Инншъ, съѣздимъ, можетъ быть, вмѣстѣ въ сѣверную Италію — и съ половины сентября снова въ Парижѣ. Я бы Вамъ былъ благодаренъ, еслибъ и Вы сообщили мнѣ свой планъ. — Но вѣдь Вы не зависите отъ себя . . . а отъ чего или отъ кого Вы зависите — это для меня тайна.

Тургеневъ.

Видѣлъ я въ Петербургѣ Бѣлозерскаго и др. (Анненковъ женатый — прелесть какъ милъ). Мнѣ дали 4 № „Основы“ изъ которыхъ я могъ заключить, что выше малороссійскаго племени нѣтъ ничего въ мірѣ — и что въ особенности мы, великороссы, дрянъ и ничтожество. А мы великороссы поглажуемъ себѣ бороду, посмѣиваемся и думаемъ: пускай дѣти тѣшатся, пока еще малы. Выростутъ — поумнѣютъ. — А теперь онѣ еще отъ собственныхъ словъ пьянѣютъ. — И журналъ у нихъ на такой славной бумагѣ — и Шевченко такой великій поэтъ . . . Тѣштесь, тѣштесь, малыя дѣти.

Здѣсь весна очень запоздала — и вдругъ — вспыхнула — какъ порохъ — всяческой зеленью, цвѣтами и травами. — Этого за границей не увидишь. Но худо — толкаться старикомъ съ какимъ то окисленнымъ сердцемъ въ груди — подъ этими золотистыми липами . . . Что дѣлать! Скоро еще хуже будетъ.

Прощайте — постарайтесь написать немного подѣльнѣе — по тому же адресу, разумѣется. Жму Вамъ руку и дѣлаю еще что-то, на что Вы, бывало, никогда не отвѣчали. Поцѣлуйте Богдана, о которомъ Вы мнѣ ни слова не сказали — и поклонитесь — если есть кому кланяться.

Вашъ *Ив. Тургеневъ.*

XXVI.

25 августа — 6 сентября 1861 г. С. Спасское.

Милая Марья Александровна, получивъ это письмо, ступайте къ Боткину¹⁾ и скажите ему, что я ему написалъ было предлинное письмо, и отдалъ его извѣстному Вамъ Бенин для отдачи въ Мценскѣ на почту; но сей юноша его на дорогѣ потерялъ. Нечего дѣлать — придется все написанное рассказать, что я надѣюсь совершить весьма скоро — ибо я послѣ завтра выѣзжаю и почти нигдѣ останавливаться не буду. Итакъ, ждите меня скоро, если я не погибну на пути. Надѣюсь, что Вы мнѣ написали *poste restante* въ Берлинѣ. До свиданія, жму Вамъ руку.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XXVII.

Москва 4 іюня 1862 г.

Любезнѣйшая Марья Александровна, я Вамъ не писалъ изъ Петербурга, потому что я хотѣлъ быть въ состояніи поговорить съ Катковымъ и дать Вамъ знать, что изъ этого выйдетъ. — Итакъ вотъ результатъ. „Русское Слово“ (которое, кажется, весьма не сильно денежными средствами): взяло „Пройдисвѣтъ“, который напечатаетъ въ майской книжкѣ и деньги Вамъ обѣщалося тотчасъ выслать; а Катковъ не безъ колебанія и затрудненія взялъ „Пустяки“ и „Скрипку“ — но о 200 р. сер. (не говоря уже о 250) и слышать не хочетъ и болѣе 150 не даетъ. Я взялъ на себя согласиться — потому что въ противномъ случаѣ надо было бы остаться вовсе ни при чемъ; но если Вамъ эта цѣна покажется слишкомъ незначительна, то напишите немедленно въ редакцію „Русскаго Вѣстника“ не стѣсняясь тѣмъ, что деньги (300 р. сер.) будутъ Вамъ высланы впередъ, тогда Катковъ будетъ считать ихъ за мною, а я за Вами. Это у

¹⁾ Василю Петровичу Боткину.

насть такъ условлено. Во всякомъ случаѣ, Вы получите 300 руб. и увидите сами, что Вамъ дѣлать.

О Петербургѣ, литераторахъ и д. т. не пишу. — Некогда. Напишу изъ деревни. — Мнѣ изъ Петербурга до Москвы пришлось ѣхать съ Некрасовымъ, и оба мы, какъ Ноздревъ и его товарищъ — ничего — говорили, смѣялись, — но бездна такъ и осталась между нами, и слава Богу. — Его одного смущаетъ всеобщая вражда къ „Современнику“, усиленная въ 1000 разъ послѣдними событіями.

Повторяю Вамъ еще разъ на прощаніе. Не прѣзжайте въ Россію! Впрочемъ, жму Вамъ крѣпко руку и говорю: до свиданія.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

Н.В. Я послалъ изъ Петербурга письмо г-жѣ Буткевичъ, рукопись которой я съ трудомъ продалъ Серно-Соловьевичу и Новосмертный послалъ ей 150 р. сер. — по слѣдующему адресу: Montmorency, rue Laboureur. Она вѣдь туда прѣехала. — Узнайте *непремѣнно*, получила ли она это все — и *непремѣнно* дайте мнѣ знать, не откладывая отвѣта въ долгій ящикъ.

XXVIII.

10—22-го іюня 1862 г. С. Спасское.

Ваше письмо, милая Марья Александровна,шло досюда цѣлыхъ двадцать дней, что заставляетъ меня предполагать, что оно пролежало у Васъ нѣсколько времени, гдѣ-нибудь въ уголкѣ. Вы мнѣ ничего не говорите о Башихъ намѣреніяхъ: но я могу догадаться, что Вы остаетесь въ Парижѣ — я радуюсь тому: Вы знаете мое мнѣніе на счетъ Валей поѣздки въ Россію.

Мнѣ пріятно, что я могъ услужить г-жѣ Буткевичъ, и желаю, чтобы ей въ Женевѣ повезло лучше, чѣмъ въ Парижѣ. — Сожалѣю о Вашемъ отказѣ Каткову: Вамъ вѣроятно теперь уже давно извѣстна судьба постигшая

журналы, въ которыхъ Вы участвовали: кажется, нечего надѣяться на ихъ возрожденіе, особенно то касается „Русскаго Слова“. Но такъ какъ у Васъ теперь, всѣдствие предложенія Солдатенкова, будутъ деньги, то это бѣда еще не большая.

Молодецъ Писемскій — поклонитесь ему отъ меня и скажите ему, что бы онъ не скучаль, а смотрѣлъ бы болѣе на свою поѣздку съ гигиенической точки зрѣнія. Смѣю думать, что Ваши новые друзья Нѣжино — Грузинскіе не вполнѣ изгладятъ изъ Вашей памяти Вашихъ старыхъ друзей; впрочемъ, въ этомъ отношеніи Вы составляете исключеніе изъ общаго правила и столь же постоянны въ Вашихъ привязанностяхъ, сколь непостоянны въ общемъ ходѣ жизни. Скажу Вамъ о себѣ, что я здоровъ — ѣздилъ на охоту неудачно, дѣла свои устроилъ кое-какъ и теперь уже мечтаю объ отъѣздѣ, который будетъ имѣть мѣсто, если Богъ дастъ, ранѣе, чѣмъ я предполагалъ; въ концѣ сентября я буду въ Парижѣ. Я ничего не писалъ да и вообще мнѣ сдается, что литературная жила во мнѣ изсыкается: едва-ли мнѣ опять скоро придется предстать на судъ критики и публики, съ меня довольно треска и грохота возбужденнаго О. и Д.¹⁾ Я Вамъ когда-нибудь расскажу, если не забуду — всѣ впечатлѣнія вынесенныя мною изъ послѣдняго моего пребыванія въ Россіи, какъ меня били руки, которыя я бы хотѣлъ пожать и ласкали руки другія, отъ которыхъ я бы бѣжалъ за тридевять земель и д. т. Вообще, мое божество произвело на меня дѣйствіе странное: я вижу, что теперь колесо покатилося благополучно впередъ — но присутствовать при томъ, какъ оно будетъ то прыгать черезъ камни, то тонуть въ грязи — не желаю; довольно съ меня знать, что оно пошло. — Я вѣдь застану Васъ въ Парижѣ, неправда-ли?

Такъ какъ я, проѣзжая черезъ Москву, возьму у Каткова оставленныя мною у него Ваши два рассказа —

¹⁾ „Отцами и Дѣтьми“.

то напишите мнѣ, что съ ними дѣлать? Но адресуйте Ваши письма не сюда — онѣ меня здѣсь не застанутъ — а въ Петербургъ, въ книжный магазинъ Серно-Соловьевича, на Невскомъ проспектѣ. для передачи мнѣ.

Ну-съ, желаю Вамъ здоровья и веселья и дружески жму Вашу руку. Я знаю, что Вы ко мнѣ расположены и Вы должны знать, что и къ Вамъ привязанъ. — Поклонитесь отъ меня Пассеку и другимъ знакомымъ, которые мною не брезгаютъ и поцѣлуйте за меня Богдана, который, я надѣюсь, продолжаетъ учиться и вести себя отлично.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XXIX.

Баденъ-Баденъ, 23-го августа 1862 г.

Я два дня тому назадъ пріѣхалъ сюда, милая Марья Александровна. Въ Петербургѣ, въ конторѣ С. Соловьевича мнѣ сказали, что два письма, пришедшія на мое имя отправлены были въ Спасское. Богъ знаетъ, зачѣмъ! Это мнѣ было очень досадно; пока я ихъ здѣсь получу, дайте о себѣ вѣсточку. Что Вы подѣлываете, гдѣ находитесь и гдѣ располагаете быть? Мнѣ кажется, Вамъ не должно быть очень хорошо ... Я въ Баденѣ останусь около мѣсяца — или 6 недѣль; но такъ какъ я недоволенъ моей теперешней квартирой — то пишите мнѣ *poste restante*. Г-жа Буткевичъ не дождалась присылки денегъ и ускакала въ Женеву — а теперь требуетъ ихъ отъ С. Соловьевича — а онѣ сидитъ въ крѣлости — а деньги лежатъ или гуляютъ, Богъ видаеть гдѣ! О женщины, женщины, куриный народъ! Досталось же мнѣ возиться съ Вами. Катковъ мнѣ сказывалъ въ Москвѣ, что онѣ отправилъ на Ваше имя 300 руб. сер., хотя не согласенъ платить Вамъ по 200 р. за листъ. Получили ли Вы эти деньги? Напишите мнѣ немедленно.

Надѣюсь, что Вы здоровы и невредимы; жму Вамъ
дружески руку и остаюсь

преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XXX.

Баденъ-Баденъ, 27-го авг. 1862 г. Amalienstrasse № 337.

Я пока еще живъ, милая Марья Александровна — и благодарю Васъ за Ваше участіе. Особеннаго удовольствія отъ жизни не ощущаю, но прекратить ее тоже не вижу надобности. Вирочемъ это не отъ насъ зависить.

Деньги г-жѣ Буткевичъ были высланы на ея имя въ Монморанси, rue Laboureur, 10. — По крайней мѣрѣ этотъ адресъ былъ данъ мною Серно-Соловьевичу. Напишите ей это и пусть она спросить въ Женевѣ на почтѣ, что ей надо сдѣлать, то есть какую формальность исполнить для сношенія съ парижской почтой и полученія денегъ. Могъ бы я ожидать, что она, не дождавшись моего отвѣта, помчится вонъ изъ Парижа! Книга ея печатается, но когда появится — еще не извѣстно. Пассекъ, вѣроятно, въ Парижѣ, пусть онъ похлопочетъ, сходить въ почтамтъ и т. д.

Мнѣ вовсе не хочется толковать о моемъ романѣ, о томъ, что говорили въ Россіи и т. д. Это все для меня давно-прошедшее. Въ письмѣ моемъ къ Вамъ я намекалъ на то, что гнусные генералы меня хвалили, а молодежь ругала. Но эта волна прокатилась — и что сдѣлано — то сдѣлано.

Здѣсь хорошо: зелено, солнечно, свѣжо и красиво. Русскихъ много — но все — высшаго полета — и потому низшаго сорта — и я ихъ избѣгаю. — Вижусь съ семействомъ Віардѣ — и пока доволенъ. Квартира порядочная, съ балкономъ. Не знаю, буду-ли работать. — Въ концѣ сентябрѣ я приѣду въ Парижъ и увижусь съ Вами.

Квартира моя остается та же, rue de Rivoli, 210. — Кстати, будьте такъ добры, сходите туда и спросите хо-

зятюку m-me Ricci — получила-ли она отъ меня письмо, въ которомъ я ее просилъ — сохранить всѣ книги, журналы, письма, получаемые на мое имя — (и въ случаѣ нужды, платить за нихъ)?

Будьте здоровы. — Яму Вамъ руку и остаюсь
преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XXXI.

Бадень, Amalienstrasse, № 337, 31-го Августа 1862 г.

Милая Марья Александровна, Вамъ теперь Бенни такъ же загорѣлся, какъ нѣкогда, помните? — Желиговскій! — Подавай Желиговскаго! — Подавай Бенни! Извольте — вотъ вамъ Бенни. — Въ день моего проѣзда черезъ Петербургъ, онъ пришелъ ко мнѣ съ своимъ обычнымъ напряженно-скрытымъ и судорожно-спокойнымъ видомъ — (которому я, между прочимъ, и приписываю большую часть безобразныхъ слуховъ, ходившихъ и ходящихъ на его счетъ) — и поговоривъ со мною — я уже лежалъ въ постели — исчезъ. — Хотя по поводу его статьи о Герценѣ поднялась буря — но онъ не только уцѣлѣлъ — онъ даже объявилъ мнѣ, что собирается еще полнѣе забрать журналъ въ руки и что, между прочимъ, весь заграничный отдѣлъ отданъ въ его распоряженіе. Нельзя не сознаться, что есть что-то странное въ этомъ фактѣ — что англійскій подданный, пріятель Герцена издаетъ въ Петербургѣ газету . . . но это между нами. Если петербургское правительство такъ слѣпо, не намъ ему раскрывать глаза. А я все таки увѣренъ въ честности и прямодушіи Бенни.

Поклонитесь его брату, Трубецкимъ, Маріаннѣ, которой я недавно писалъ. Говорить Вамъ о себѣ не хочется; сегодня пришло извѣстіе, будто бы Гарибальди взять въ плѣнъ и раненъ. Нѣтъ, правды нѣтъ и выше — правъ Сальери. — А о себѣ что я Вамъ скажу? Что я здоровъ — а что, впрочемъ, жизнь мнѣ становится рав-

нодушнѣй съ каждымъ часомъ — въ этомъ нѣтъ ничего новаго, ни пріятнаго. — Какимъ манеромъ Вы видѣли Бакунина? Это, онъ только пріѣзжалъ въ Парижъ и вернулся въ Лондонъ — или отправился далѣе? — И куда именно? — Мицкевича я съ Вами готовъ читать съ удовольствіемъ — да Вамъ не до меня. А впрочемъ, если я ошибаюсь, тѣмъ лучше. Будьте здоровы. Жму Вамъ руку.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

P. S. Небось, все по-польски Вы читаете? Здѣсь я встрѣтился съ однимъ малороссомъ, который радъ насъ русскихъ зубами разорвать — и отъ поляковъ въ восторгѣ, Вотъ Вы бы порадовались. — Къ сожалѣнію, онъ глупъ какъ . . . какъ кн. П. В. Долгоруковъ. Сильнѣе сравненія я не знаю.

Бадень-Бадень, 28-го сентября 1862 г. Amalienstrasse 337.

Милая Марья Александровна, я давно не писалъ Вамъ — т. е. долгс не отвѣчалъ на Ваше письмо. — Извините великодушно. Впрочемъ, особенно важнаго сообщать было нечего. — Вашъ другъ Василій Боткинъ пріѣхалъ сюда на-дняхъ и отправляется со мною въ Парижъ, куда мы надѣмся прибыть около 15-го Октября. — Я буду очень радъ Васъ видѣть.

Я ничего не читаю, ничего не дѣлаю, ѣмъ, сплю, гуляю — и здоровъ. Даже думаю очень мало. — Рѣши-ельно *тѣкъ*-покойнѣ. Всего не передумаешь — да и новаго ничего не выдумаешь.

Что за человѣкъ Бакунинъ, спрашиваете Вы? — Я въ Рудинѣ представилъ довольно вѣрный его портретъ: теперь это Рудинъ, *не* убитый на баррикадахъ. Между нами: это — развалина. Будетъ еще копошиться помаленьку и стараться поднимать славянъ — но изъ этого

ничего не выйдетъ. Жаль его: — тяжелая ноша — жизнь устарѣлаго и выдохшагося агитатора. Вотъ мое откровенное мнѣніе о немъ — а Вы не болтайте.

Я ѣздилъ на-дняхъ въ *Вашъ* Гейдельбергъ. Ничего, городъ интересный. — Уѣзжая отсюда, я дня два тамъ пробуду; посмотрю на дикихъ русскихъ юношей.

До свиданія — будьте здоровы. Цѣлую Васъ — „во уста сахарныя“ — на бумагѣ это Васъ не разсердить.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

P. S. Кланяйтесь Трубецкимъ и Маріаннѣ, когда увидите. Да что, вернулся князь изъ Россіи?

Безъ даты. (Правдонодібно 1862 р.)

Любезная Марья Александровна, рекомендую Вамъ самымъ убѣдительнымъ образомъ подателя этого письма, чешскаго поэта Фрича, хорошаго моего пріятеля. Онъ очень желаетъ съ Вами познакомиться — и я увѣренъ, что онъ Вамъ понравится. — Онъ большой другъ М. А. Бакунина.

Жму Вамъ руку и до свиданія.

Вашъ

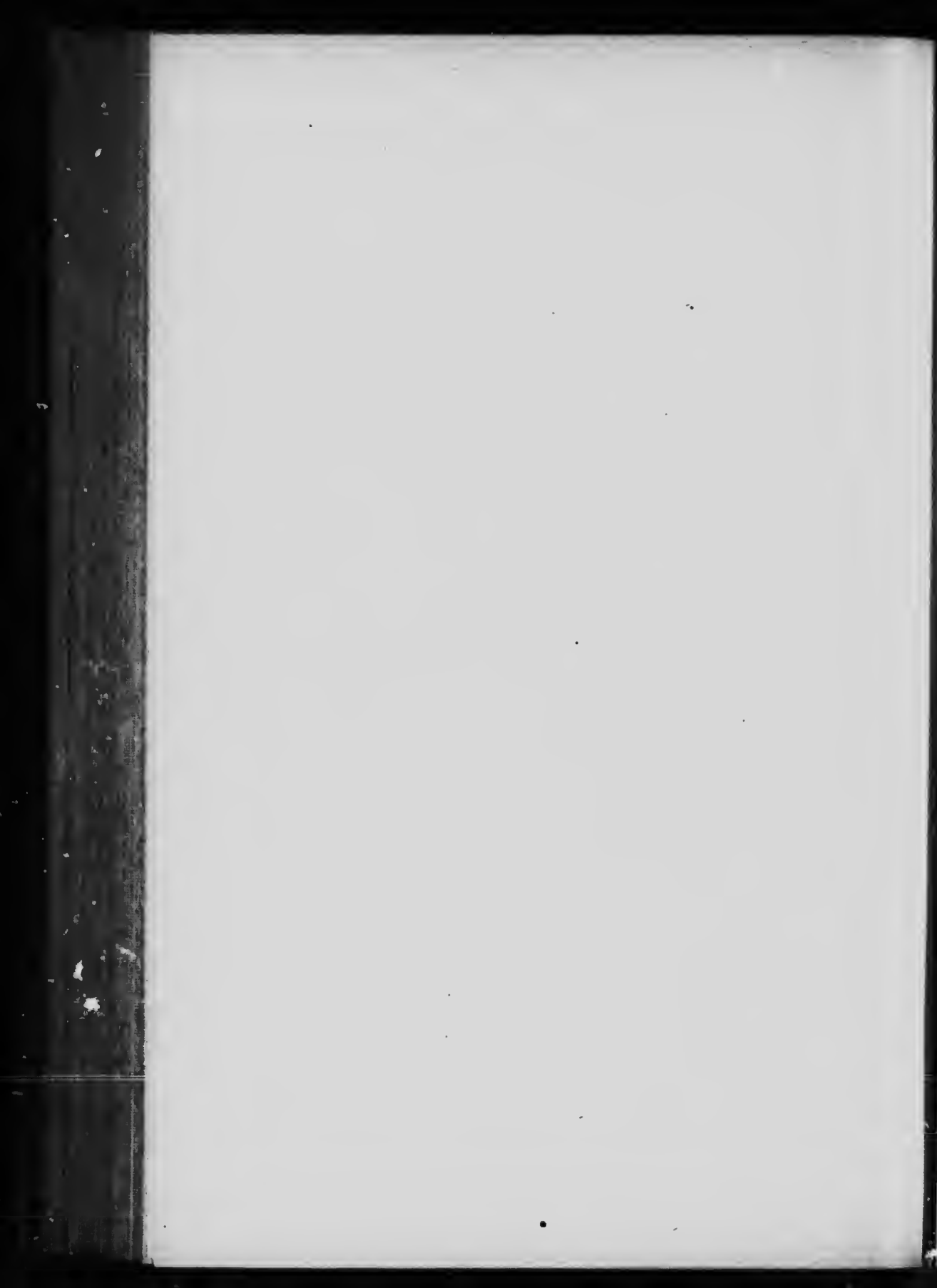
Ив. Тургеневъ.

Воскресенье.

P. S. Надобно съ нимъ говорить по-французски или по-малороссійски. Говорятъ, Вашъ языкъ очень близокъ къ чешскому.

**ЛИСТИ ОПАНАСА МАРКОВИЧА,
МАРІЇ ВИЛИНСЬКОЇ (МАРКА ВОВЧКА)
І ЇХ ЗНАЙОМИХ.**

Лист Опанаса Марковича до Марії Вилинської.

I.

24-го Іюня 1850 г. Орель.

Счастливый другъ мой Манюсинька!

Слава Богу, что у тебя такъ ладно на душѣ, а я тоже похваляюсь отимъ передъ тобою. Все что есть теперь покойное и крѣпкое въ сердцѣ, перешло отъ отца въ него моею сестрою. Сильна и чиста, одушевлена христіанскою любовью и нашею дружбою, — ты ни о чемъ не затоскуешь: твой нелестный(?) другъ покоенъ за тебя. М. П. благодарилъ меня за совѣтъ и прекрасно простился. Ю. А. уѣзжаетъ сегодня въ Москву и проводить меня nebudeтъ; и какіе мнѣ нужны еще провожанья послѣ твоихъ слезъ и благословеній? Сказала ты: вѣрно такъ угодно Богу а сердце еще больше чувствовало это и громче еще говорило. твое лицо. Тогда я понялъ, что такое ты чувствовала, говоря мнѣ; я не могу представить какъ буду безъ тебя. Добрая, спасиби тоби! А письмо твое? Я твердо вѣрю, что понедостоинству моему, письмо это Господь виушилъ тебѣ не для меня, а для самой тебя. Но ты будешь мнѣ всегда что слезинка смывающая соринки съ глазъ и горечь съ сердца. Больше этой благодарности — тебѣ ненадо. Я выѣзжаю какъ только позволять деньги, а къ нимъ(?) я по несчастію склоняю свою голову, какъ бы захмѣленную безденежемъ. Ужасно! Пока я не буду ихъ имѣть хоть меньше

чѣмъ нужно, пока я не буду чѣмъ нибудь въ обществѣ, (какъ будто другъ Мани можетъ быть ничѣмъ), едва ли рѣшусь брать твою руку, не отъ того что бы жалко было тебя лишать чего нибудь, а что жалко подставлять тебѣ свою мрачную фигуру. Время все покажетъ яснѣе. Я буду тебѣ все писать и знаю — не даромъ. Ты уймешь рты, разинутые въ осужденіе меня. Другое дѣло свиданіе, оно не загорамъ; если не будетъ денегъ я иѣшкомъ приду повидать тебя. Только бы не здоровьи мое не помѣняло. Разставшись съ тобой я былъ ужасно Солень, прѣхавши вчера ужасно боленъ, сегодня опять боленъ. Господи! Я буду лучшимъ ноши миѣ здоровье, но да будетъ Его святая воля! Пойми почему почему я беспокоюсь о твоёмъ здоровьи; я знаю что такое недугъ; лишаетъ духа, какъ живая смерть. Подумаю и то, что видно онъ не бодръ, когда его лишаетъ меня всякая погань и ледачь — и помолюсь, чтобы духъ былъ бодрѣе(?) Коля передалъ мнѣ пѣсни и слово люблю. Мипочкѣ я сказалъ отъ твоего, чтобы онъ помнилъ твои слова. Слава Богу, что тетинька тебя лелѣетъ и застала ты свою сестроньку, видно, очень милую. Поцѣлуй ее отъ меня и поблагодари за любовь, Варвару Дмитріевну за благосклонныя желанія меня видѣть и за лестный отзывъ о моемъ лицѣ въ портретѣ, Вѣрочку, что знаетъ мое имя, а всего больше поблагодари отъ меня тетиньку, что въ ея домѣ, подъ ея лелѣющего рукою такое доброе расположеніе и твердая мысль свѣтится въ твою душѣ. Дай Богъ тебѣ скорѣе увидать Митиньку и принести ему свиданіемъ душевную пользу, а себѣ найти чистое и свѣтлое наслажденіе Ю. А. общается говорить съ А. А. Что буду знать изъ этого — напишу тебѣ. Перечитывая свое письмо, я нашелъ его грустнымъ. Прости Маня, мое сердечко. Дастъ Богъ повеселѣе напишу. Миѣ грѣшно это, видя тебя такъ счастливою. Но что бы со мной ни было — твоя душа горитъ и здоровье, пишешь, лучшее. Чего же миѣ? Милая, милая, любочка, ясочка, сердце. Подъѣзжая къ Орлу такъ загрустилъ, пусто показалось

въ городѣ еще издалека. Миѣ мила не только К. П., но
слуши на которыхъ смотрѣли твои глаза. В. С. уѣхаль
прежде моего прѣзда. Никто не читаль твоего письма
и непрочитаетъ. Развѣ отъ вѣточекъ какой побудь неваж-
ный. Прощай душко! Въ Острѣ я уже найду твое пись-
мо. О, какая радость! Мамочко, Храни тебя Христось!

Афанасій.

Миѣ было тяжело вѣзжать въ городъ, только вос-
поминаніе о Ю. А. облегчило грудь, но и та сегодня
уѣдетъ; останется Богъ въ сердцѣ и твое письмо передъ
глазами. Значить все до выѣзда къ роднымъ, а тамъ еще
прибавится. Не грусти за меня.

Французскую Библию ты взяла съ собой? Пришлешь
если взяла, но только не сейчасъ, а какъ протичаешь
со вниманіемъ и выписками все чего нѣтъ, т. е. вѣтхій
завѣтъ въ славяно русскомъ.

Вотъ я сдѣлался спокоенъ какъ озеро тихой воды
и ясенъ, какъ моя ясочка. — Манюпулечка. Послѣ буду
писать подробно что думаль разставшись, что видѣль у
Якушкана (?)

Какъ то я обрадовался, что тебѣ предстоитъ путе-
шествіе, богомолье, новыя впечатлѣнія не большыя въ
5 саженной . . . залѣ, а туристскія, паломническія — на
большія сотни верстъ. Дай Богъ благополучно совершить
здуманное.

Сивый голубъ, сивый голубъ,

голубка сивыша;

Милый отецъ, мила маты

Дружина мылиша.

Муравьева евангеліе пужно взять въ задонскъ съ
собою.

Скучно здѣсь безъ тебя и грустно за родными —
завтра пли послѣ завтра прилагаю письмеце Ю. А. и
записку К. П. Все я нездоровъ. Голова заболѣла отъ
письма. Впередъ ты будешь получать письмо короче
этого лишь бы часто.

Лист Опанаса Марковича до Маріі Вилинської.

II.

(Частина.)

Кінець червня 1850 р.

А. А. впасть опять въ задумчивость глухую. Богъ съ нимъ! Не умѣю я помочь. Напишу, что будетъ онъ послѣ разговора съ Ю. А., еще не было желаемого нами разговора. Кто не видитъ, что тотъ человѣкъ любить, по дальше ничего не видно, столько сердца, упорства, капризовъ въ его любви! Греки говорили и: „да полно Юштеръ, правъ ли ты, когда сердиться?“ *Сердешный* по нашему говорятъ о человѣкѣ несчастномъ. Не пророчить ли мнѣ новая ласка и радость новой бѣды и горя. Тес Долой раздумья съ Маней. Мнѣ подбалось слово, похваленное Манею, а сама вона ще больше мнѣ подбалась, бѣльше усихъ словъ, зѣбравшы ихъ до купы всѣ чисто съ цѣлаго свѣту, крѣмъ словъ, которыми при крещеніи одрѣкъся я сатаны для Христа: *отрицаюся сатаны и всѣхъ дѣлъ его*. Пѣсля святыни мнѣ дорога моя родина и отечество. Тебя осѣнилъ первую Господь во славу свою, а вторая привязанность такъ мала предъ первую и велика только первую. Стало быть ты и ее имѣешь. Прочла ли ты всѣ письма о Богослуженіи? я думаю, они пригодны кто собирается на богомолье. Напишешь мнѣ о нихъ. Изъ письма доброй, уважаемой всѣми Варвары Дмитріевны къ К. П. я узналъ, что послѣ Задонска ожидаетъ Васъ хорошее купанье. Ты угадываешь, какъ я задумался о томъ, что тебѣ негдѣ теперь купаться. Ну что съ тобой будетъ? Впрочемъ здорова ли ты или нѣтъ, мнѣ не хуже не лучше, да и лучше нельзя быть. Дай то Богъ все такъ и мнѣ и другимъ. Мнѣ же не т . . . Тебѣ же плохо съ нездоровьемъ: высокой мысли въ больномъ вискѣ жить тошно и любящему сердцу въ больномъ боку — тѣсно какъ ни забывай дурное во мнѣ, а я право былъбы много получше, если бъ я былъ здоровъ. Милая! Я знаю все не по-

мѣркѣ тебѣ, если Господь не лишитъ тебя своей благо-
дати. Или поздоровѣешь или останешься хиленькой,
какъ теперь, все не будешь безъ благой и высшей цѣли
въ тебѣ для другихъ. Но слава Богу ты нишешь, что
тебѣ лучше. Если не такъ теперь, какъ было когда пи-
сала, то слава Богу за прежнее, а какъ теперь, я не-
могу видѣть и слышать ... и подержать твою головку на
дружеской рукѣ и любо глянуть въ глаза, припомнить
потускиѣлый взглядъ и ... Маня, Маня! Далеко ты,
нѣтъ, близко: вотъ у меня на рукѣ, въ сердцѣ, въ мо-
литвѣ. Съ такими ли чувствами какъ наши теперь жа-
лѣть что не видимся, видясь, того и гляди слупишь(?) а
издалека учишься понимать себя и друга. Ты могла
сказать о себѣ, что при свиданіи которое настанетъ для
насъ, никогда не проглянетъ неприятность. Ты должна
была сказать это и вѣрю, что чувствуешь, вѣрю, что
чувствуешь и до нашего свиданія — уружь тебѣ мое сер-
дечко да единому Богу! радуюсь за крошку Вѣрочку
что ее Богъ навелъ на тебя и цѣлую ее какъ родной
братъ. Дай Богъ и Митю повидать тебѣ поскорѣе.
Линочкѣ я зказалъ другой разъ отъ тебя, чтобы онъ
думалъ о твоихъ словахъ. Прощай сердечко до поне-
дилка: въ понедилокъ напишу або изъ Орла, або вже
изъ дороги. Ясочко моя! Богъ съ тобою! Ще разъ и ще
разочекъ спасибі тобі за письмо. Тетѣ скажи мою искрен-
ную признательность за вниманіе къ намъ и сожалѣніе,
что не могъ представиться. Твой *Афанасій*.

Лист Опанаса Марковича до Маріі Вилинської.

1850 г. Іюль 20-го;

деревня Сорокотичи, Остерск. уѣзда.

Хоть на правду словъ, говорить, пословица, а все
прочитавши послѣднее твое письмо отъ 5 іюля, куда
какъ хотѣлось подосадовать на тебя за его короткость,
т. е. краткость, а короткость-то его искренная, теплая
совсѣмъ меня успокоила, успокоила за краткость и еще

за неодобряемое тобой самой желаніе правиться. Святая скорбь водила твоею рукой, что ты жалѣешь объ этомъ движеніи, стыдясь его. Я вспомнилъ слова Спасителя: не любить міра, ни яже въ немъ. Аще кто любитъ міръ, нѣсть любви отъчъ въ немъ. И міръ переходитъ и похоть его, а творяи волю Божию пребываетъ въ вѣки. Древній мудрецъ сказалъ: отъ многословія не избѣжишь грѣха, а щадя уста разумешь будешь. Но кто тебя знаетъ, на говорливости ли затѣйливой во вкусе французскихъ водевилей, ты поймала себя, милая; чистая моя сестра, добрый мой, избранный другъ или на движеніяхъ гостиницы стратегіи, на продолжительныхъ сладкихъ взглядахъ, либо же на тихомъ голосѣ, на картинно-здумчивомъ отчужденіи отъ общества, на веселой улыбкѣ, награждавшей серьезное вниманіе, на чемъ, не знаю, ты не пишешь. Если на словахъ, то сдѣлай милость напиши, на какихъ. Сначала я огорчился, поболѣлъ сердцемъ. Показалось ли мнѣ, что ты меньше меня любишь, что любовь ко мнѣ не заполняетъ твоего сердца или что ты не премѣнилась нравственно, а мы это воображали только съ тобой, обманывались, что богатая перемѣна возродила тебя къ лучшей и высшей жизни; но думавшіе о насъ, прогнали отъ себя безотрадныя эти мысли и напали еще на худшую, что ты (прости мнѣ, это была минутная мысль, отъ которой я сейчасъ же отвернулся) парочно написала это, чтобъ расшевелить свой образъ въ моемъ сердцѣ, если онъ новыми впечатлѣніями изгладился. Размысленіе свое покончилъ я тѣмъ, что старыя раны не вдругъ залѣчиваются, что обстоятельства наши грустныя, неустроенныя дѣла и положеніе въ обществѣ благотѣльны подъ вселюбящею, благословляющею рукою Промысла, потому что мы, работая въ это время надъ собой, приготвимъ другъ другу души достойныя великаго и священнаго союза, на который готовимся съ тобою, желанный, сердечный, разумный другъ. Былся милое сердечко чтобъ я не грустилъ, чтобъ и тебѣ простилъ. Могу ли грустить, обладая такимъ

сокровищемъ, какъ Маня, какъ ея глубокая, обворожительная любовь, благородное сердце, добрый и здоровый умъ, душу преданную высшей вотъ: съ нихъ образуются правила, а ч. свѣкъ съ правилами прожить свой вѣкъ угодно Богу и счастливъ тотъ кому отдается рука его. Мнѣ ли тебя не простить, Марусенько моя, щирая голубко подруго моя, знавши себя худшимъ самого, пока не освѣжила поблекшій умъ и засоренное мое сердце твоя чистота правственная, любовь и возвышенная и прѣжная: слава Богу до сегодня я могу безъ трепета взять твою руку, моя отрывалась со дня нашей разлуки отъ всего, что сдѣлало бы ее недостойной твоей. она даже не искала во кругъ теплой дружбы сердечной, согрѣтая твоею, еще не простывшая, какъ будто сейчас оставила твою, какъ будто держать твою, не выпускаетъ ее.

Слава Богу, ангелятко мое, я во всей жизни своей постѣ тебя не помню минуты цѣлой мысленнаго разрыва съ тобой, которая бы легла на мою совѣсть упрекомъ. Благодарю тебя! Дай Богъ тебѣ! Вотъ мой сердечный завѣтъ, который запѣчатлѣн въ своей памяти: въ маломъ ли, въ большомъ ли обществѣ маешься ты, помни если не можешь забывать о себѣ въ пучинѣ мыслей и наблюдений, лежащихъ передъ душою каждаго человѣка (это богатство и наслѣдство, котораго не лишень ни одинъ въ свѣтѣ), если не даю тебѣ этой жизни собой однимъ безъ себя, и если, не взорая на успіе все искренной и пламенной твоей души тебѣ этого не дастся, не будетъ на то пропзволенія Божьаго, то приучи себя къ такому чувству, что окружающіе тебя не чуженіе люди, которые будутъ судить тебя хорошо или дурно, а свои, родны, домашніе, которые поругаютъ только за неприятность, которую имъ хотя и нехотя сдѣлаешь, а хвалить вовсе не стануть, потому что если хорошо, то такъ и должно быть, а худо, такъ они скажутъ тебѣ тутъ же, Вѣдь ты передъ своими не рисуешься, чтобъ труды не были пропащи. Вѣдь, что похвала сторонняго человѣка го-

раздо пустѣе, незначительнѣе и досаднѣе по мимолетности своей, чѣмъ равнодушіе къ нашимъ достоинствамъ домашнихъ людей. Если они молчатъ, то ихъ молчаніе громче похвалы, а похвала сторопнаго, основана на удовлетворенномъ, пощекотанномъ самолюбіи и продолжающееся столько времени, сколько таютъ во рту конфекты, право хриплѣе и глуше молчанія своихъ съ такими мыслями ты будешь не менѣе любезна, а на похвалы и любезности посмотришь съ удивленіемъ, какъ все равно еслибъ услышала отъ своихъ домашнихъ или съ благодарностью, если похвалятъ старшіе. Слава Богу, я сказала, что нужно. Остальное думай и говори ты, ничего не скрывая, что будетъ въпереди, ничего, ничего. Я увѣренъ въ томъ, что противъ души своей и совѣсти — не напишешь ни слова, но щадя меня что нибудь скроешь. Пустая чувствительность. Я счастливѣе еще; что могу глядѣть въ твое сердце. Изъ милліона женщинъ надо искать такихъ, которые станутъ съ тобою рядомъ по совѣстливости твоей. Это даръ Божій, не зарой его въ землю, сохрани тебя Господи. Благословляю тебя, люблю тебя, уважаю, молюсь безсильною своей молитвой о тебѣ. Я написалъ тебѣ въ тетрадку что попалось подъ руку путное, посылаю съ этимъ письмомъ; не лѣнись показать къ этому вниманіе на дѣлѣ и мнѣ въ письмахъ. Я послалъ уже письмо тебѣ изъ Остра, два еще изъ Орла, послѣднѣе отсюда на имя Варвары Дмитріевны въ Новосиль; оттуда идутъ твои письма 10 дней. Такъ теперь ты должна уже получить послѣднее. Мнѣ всегда жаль, что мало такъ пишешь и какъ будто не вчитываешься въ мои письма. Не ужели мало времени мнѣ остается твоего; радуюсь, моя любочка, что тетенька къ тебѣ очень добра. Господь наградить ее за тебя на ея малюткахъ. Ты настаиваешь, чтобы я писалъ, пріѣду ли въ октябрѣ. Неужели мнѣ самому не хотѣлось бы этого, я писалъ, что пойду пѣшкомъ, если здоровье позволить. Ты прочла это и отписала, что сама лучше пріѣдешь. Я на это писалъ въ послѣднемъ письмѣ, что об-

стоятельства мои: здоровье и служба неопредѣленные, нерѣшенные отдоляютъ отъ насъ счастье быть вмѣстѣ скоро. Неужели намъ послѣ того, какъ столько времени нашего пропало съ глухимъ шумомъ, безумно и бездушно, тяготишься временемъ теперь, когда мы счастливы, любимъ и разумѣемъ другъ друга. Ты вообрази только то, что у меня нѣтъ ни копейки денегъ пока и пойми наше положеніе, прибавивши еще хотъ маленькое помышленіе о моемъ здоровьи, которое въ одинаковомъ положеніи и о которомъ ты какъ будто забыла. На дняхъ я поѣду въ Золотоношу Полтавской губ. Туда пиши на имя Ивана Ивановича Керстина, для передачи мнѣ: АВМ. Переписка наша, какъ бы далеко не разъѣжались мы въ разныя стороны, должна насъ сблизать. Маменькѣ я обѣщала писать о здоровьи своемъ. Вѣрно она знаетъ обо мнѣ отъ тебя. Когда поправятся мои обстоятельства и здоровье, тогда я думаю ей писать, а теперь что мнѣ писать? Желая чтобъ она была здорова и помирилась съ Пиколаемъ Петровичемъ. Въ Екатерининское во всякомъ случаѣ я писать не буду, да ты отъ меня и не требуешь этого, выше моихъ силъ былъ бы подобный адресъ. Когда ты поѣдешь въ Орель? Ю. А. мнѣ прислала твое письмо и свое очень, очень доброе. Я съ истиннымъ удовольствіемъ гляжу на твои портреты. Дѣти брата говорятъ, что у меня двѣ Маруси. Брату и его домашнимъ больше нравится портретъ первый по снимку, гдѣ ты въ темномъ платьѣ. Не правы ли мы съ Ю. А. А ты съ маменькой кажется предпочитала второй? Оба они хуже тебя, краса моя! Прости, что пишу не разборчиво: ночь, а меня тороняютъ. 40 верстъ отсюда до города. Послѣ я буду писать о мѣстахъ, гдѣ бывалъ, черезъ какія проѣзжалъ. Можетъ быть тебѣ грустно думать, что пріѣхавши въ Орель ты меня тамъ не застанешь, можетъ быть неприятно будетъ слушать вопросы. Что же дѣлать, сердечко! Даю тебѣ право сказать, что я просилъ твоей руки и если тебѣ будетъ приятно это. Если Орель тебѣ не подушѣ, то не ѣзди въ

него, если можно. Цѣлую тебя, милая невѣста, сказала бы, да боюсь, чтобъ ты не нарекала послѣ, что я тебя не любилъ, когда былъ женихомъ, потому что не спѣшилъ идти къ тебѣ. Ночи! Охъ солоно!

Уручаю тебе,

Мое сердечко,

Да единому Богу!

Книга о подражаніи Іисусу Христу есть у сестры. Тоже на ... (?) языкѣ. Какъ я радъ, что ты собираешься дѣлать что-нибудь полезное. Спасиби тоби.

Мало о моемъ письмѣ изъ Орла, гдѣ я прошу поѣхать къ Н. П. Правда что оно писано на лету, но мало собственно отвѣту на него. Спасиби тоби за послѣдніе письмо. Ниши миѣ, сестрице! Ниши, ниши. Если пѣтъ поваго грѣха, то ниши, сдѣлай милость, подробнѣе о старомъ у Ар. и о старыхъ подробнѣе, обстоятельнѣе, насмѣшливѣе, злѣе. Это самовоспитаніе замѣнить, чего я немогу говорить, незная. Пожалуйста со всею всею подробностію.

Христосъ съ тобою. Послѣ твоего двухстрочнаго отвѣта на мое послѣднѣе письмо изъ Орла, я сомнѣваюсь, что ты читаешь все письма; а я конвертовъ твоихъ не хочу бросать на полъ жалѣя твоего почерка. Рву на кусочки, а не бросаю, т. е. конверты цѣликомъ.

Лист Опанаса Марковича до матери.

Сорокотичи, Остерск. уезд. 28-го Іюля 1850 г.

Добрѣйшая Катерина Петровна и пежалостная Юлія Алексѣевна, написавшая миѣ адресъ В. Д. Писаревой въ какой то Новодѣвицкѣ.

Благодарю Васъ отъ всей души за дружескую память, въ которой ктобы ни увѣрился изъ Вашихъ писемъ. Ю. А. благодарю за присылку куценького письма М. А. и за немногіе строки, которыя должны быть лучшимъ другомъ моимъ во всю жизнь даже когда не буду имѣть друга. Вы очень, очень добры ко миѣ: тѣмъ

сильнѣе во мнѣ желаніе сдѣлаться въ самомъ дѣлѣ достойнымъ Вашего расположенія, какъ всѣхъ добрыхъ людей, снисходительныхъ и не премѣчивыхъ. Въ этомъ одномъ мое богатство; теперь я имъ наслаждаюсь по тому единственному праву, что счастливому талантъ отъ Бога данъ. Только я, видитель, хочу бѣть однимъ изъ тѣхъ людей, которые думаютъ, по другой пословицѣ, что счастье безъ ума ничто и многихъ обманываетъ, а потому хотѣлъ бы счастья по заслугамъ. Мои дѣла ни мало еще не опредѣлились, впрочемъ я писалъ о нихъ къ тѣмъ, отъ кого могутъ зависѣть. Если Вы добрѣйшая мама не говорили еще о судьбѣ моей съ М. А., то и неговорить. Не зная еще, ворочусь ли въ Орель, не могу никого утруждать собою. Съ М. А. отношенія мои, благодаря Бога, самыя добрыя. Онѣ поддерживаются перепискою, но и безъ нея, я увѣренъ, сохранились бы тѣже. Ъду ли полѣсу и вижу стройную, молодую сосну, гонкую вверхъ, безъ вѣтвей внизу до половинѣ дерева, мнѣ сладко думать, что этотъ образъ возвышающейся духомъ женщины идетъ къ ней. Она для меня, что это озеро на песчаной пустынѣ, свѣтлое, прозрачное донна, по берегамъ котораго цѣпляется трава съ луговыми цвѣтами — мое чувство съ надеждами. При пути стоитъ дикая груша и дрожитъ маленькими листками, я представляю, какъ зыблются на миломъ лицѣ бѣгуція вслѣдъ за мною мысли. Правый берегъ Десны крутой и обрывистый въ немъ отражаются сосны вѣковыя, да небо; лѣвый отлогій съ байдаками, барками, плотами, лодками и людьми. Одна часть М. А., какъ лѣвый берегъ принадлежитъ всему народу, гдѣ — т... на двѣ, чи на три губерніи, а внутренняя спрятана про меня. Довольно въ этомъ родѣ. Вотъ дѣло другое, заговорилъ бы я, какой свѣтъ въ этой душѣ и сила, или посудилъ о томъ, какъ это дѣлается въ свѣтѣ, что заброшенное, пренебреженное становится истинной находкой, которой цѣны не сложить. Какъ то я, распрашивая объ одномъ урочищѣ, откуда взялось названіе его. еще въ О. г. услыхалъ та-

кой отвѣтъ „вонъ съ того мостика, что проѣхали, версты 4 быть назадъ“. Или человѣку видны только мостики, а что требуютъ познанія и размышленія, то остается имъ незнаемо и неузнано. Видно безъ вниманія и любви людямъ неузнать никогда другъ друга и никогда неувеличивать число лучшихъ. Что я напр. понимаю въ васъ, въ другихъ знакомыхъ? Представляю отсюда одни очертанія безъ лицъ: уважаемаго М. С. съ дѣлами и заботами, К. въ канцеляріи за бумагами и на гуляньѣ летящаго, какъ парусъ по вѣтру, Ю. А. съ печалью и чаемъ, К. П. съ недугами и гостями, Р. съ пароходами и старостами, Р. съ стихами, экипажемъ и женидьбою. Лю съ романсами, призывающими къ ногамъ ея крылатого божка, Б. съ благородными дамами, П. съ упрямыми чувствами и людьми, К. съ мудростью и мудреностію, Е. съ опекою, красавицами, рифмами, развѣздами публичными словами, бѣдными и благочестивыми людьми, съ почтительною ко всѣмъ вѣжливостію и вѣчною борьбой противъ мнимыхъ неприятностей. Я живу въ глухомъ уголкѣ на песчаной полосѣ между Днѣпромъ и Десною. Жители бѣдны гонятъ смолу, водятъ пчелы, въ соснахъ сбиваютъ траву съ луговъ, а хлѣба мало такъ, что удобренные для него мѣста обгорячиваютъ плетнемъ какъ огороды. Одежда ихъ убога, красоты не видать; одно только видѣлъ прекрасное лицо, да и на то не заглядывался. Приятно было бѣ поцѣловать дѣточекъ К. П., да на письмѣ поцѣлуи холодны. Деньги придется выслать Вамъ мама развѣ съ Золотоноши, куда я поѣду на дняхъ и куда адресуйте письма, если напишете. Если К. П. замѣшкается письмомъ, то не смотрите на нее Ю. А., прошу и Васъ о томъ же мамаша. Здоровье не лучше, но слава Богу а не хуже; скоро буду видѣться съ тѣмъ врачомъ, котораго хвалилъ Г. Кортманъ. Родные мои Вамъ кланяются. Если есть въ Орлѣ на имя мое что нибудь на почтѣ смѣю ли просить мнѣ выслать. М. А. будетъ писать тебѣ.

Вамъ преданнѣйшій

Афанасій Марковичъ.

Лист Опанаса Марковича до Марії Вилииської.

Сорокотичи, Остерск. уль., 1850 г. 29-го Іюля.

Я могу тоже читать «Imitation de Jesus Christ», оно передо мной, да не съ тобою вмѣстѣ добрый другъ мой, а разное и гдѣ ты я не знаю. Двѣ недѣли уже не получаю отъ тебя письма. И что съ тобой, ты здорова ли; исли бѣ далъ Богъ, безпокойство мое было напрасное и ты была здорова. На этой недѣлѣ, если Богу угодно будетъ, я прочитаю твои письма уже въ Золотоношѣ, ты, я лучше хочу увѣрить себя въ этомъ, отвѣчала уже на два письма, посланныхъ отсюда, прямо въ Золотоношу; а больно какъ не получишь въ тотъ день письма, какъ ожидаешь. Представъ себѣ, туда идетъ письмо Варвары Дмитріевны 20 дней, до Полтавы, Дяченковой; до Золотоноши не скорѣе будутъ приходиться твои письма. Я тамъ не надѣюсь дальше мѣсяца или, много ужъ, двухъ гостить у дяди, а что дальше будетъ, совершенно не знаю: мое здоровье по несчастію не поправляется и на счетъ своей службы, я не имѣю пока извѣстій отъ тѣхъ, къ кому писалъ. Ты одинъ разъ сказала мнѣ: зачѣмъ тебѣ служить въ Ч., не лучше ли въ О. Твое желаніе основывается на чемъ нибудь или нѣтъ? Родные мои слышали о добрѣйшей Варварѣ Дмитріевнѣ, что она *personne venerable*, да еще *vraiment venerable*. Это мнѣние такъ сильно въ обществѣ, что мои родные, лично, ея не зная, говорятъ это съ полнымъ убѣжденіемъ и чувствомъ; точно какъ бы вознаграждая себя за то, что мало о комъ могутъ сказать такой отзывъ. Ты догадываешься, какъ я радъ за тебя, что есть передъ кѣмъ тебѣ высказаться и поучиться жизни. Авторъ *Paul et Virginie*, Бернарденъ не такъ былъ радъ одобрителнымъ словамъ своего друга живописца Верне, „мой другъ въ тебѣ гений“, какъ ты, милая сестра, сообществу друга своей тетиньки. Тѣмъ больше я имѣю причинъ ревновать тебя къ ней или ужъ помня пословицу: тому тяжело кто помнитъ зло, — благодарить ее отъ всего сердца, особенно читая въ каж-

домъ писемъ, какъ ты хвалишься ея добротой. Отсюда я писалъ тебѣ два письма, одно въ Новосиль, другое въ Задонскъ, получила ли ты ихъ? Когда я вспоминаю множество нашихъ размолвокъ, то приходитъ на умъ гѣсня, въ которой прекрасно постигнуто сердце любящее, я ее напишу въ оправданіе свое и твое

Ой у поли тры дубочки
Ризно до купочки
Похылылыся;
А па дубахъ тры голубочки
Воны тяжко, тяжко
Зажурылыся.
Воны тяжко зажурылысь
Тай заговорылы.
Горе тому тай неженатому,
Я ще гирше, якъ хто кого любить:
Ой вишь любить, сердцемъ пудить,
Ажъ свитомъ сумуе; —
Покы прыголубить
И прыгорне до серденька
Да шей поцилуе.

Но это вѣдь сердца естественныя, съ милою порчею сельской жизни, а наши неестественныя просвѣщенныя, то намъ и стыдно бѣ по настоящему сердцемъ нудить, свитомъ сумуваты. Боже мой, какъ было горько эти дни и оттого еще больше хотѣлъ бы видѣть тебя и говорить съ тобою. Не получивши новаго письма я перечитывалъ старыя и думалъ, прости мнѣ, неужели рука писавшая первое письмо, таже самая чертила и послѣднее. Я буду писать, замѣть, кохане мое сердечко, то что сбрело па умъ и теперь уже нѣтъ. Столько же теплоты, любви и ума, да не столько, какъ бы тебѣ сказать, разгону, какъ будто не было времени у тебя; и почеркъ другой-мазливый такой рассыпчатый, не тотъ Манинъ, котораго буква каждая, словно чистый глазъ стоитъ особо, прекрасная, не рисуясь и не задрожавши. Что жь, думалъ я потомъ, очень страшныя, признаюсь тебѣ, мысли,

но мы обѣщали писать другъ другу все, не щадя свое самолюбіе, думалъ что если она (слышь, это о тебѣ такъ, какъ разъ пристало!) выйдетъ за меня изъ одной чести, благодарности, и надежды — не быть за мною несчастливою. Слушай далѣе, какое я посмѣяніе на свою голову угораздилъ. Осмотрюсь я, да поздно, а сказать не придется, доведешь къ сулой и мертвой лжи или слезамъ безотвѣтнымъ. Нѣтъ она такъ предана и великодушна, такъ добра и разумна, что имѣетъ право на счастье и я буду ее теперь умолять прислушаться къ своему сердцу: не обмануло ли оно ея, какъ прежде обманывало. А что она послѣ того мнѣ скажетъ, но еще тогда, пока не прошло время, я перенесу твердо, съ неизмѣннымъ упованіемъ на промыслъ, къ которому она приучила своимъ примѣромъ. Если послѣ всѣхъ испытаній она увѣрится, что любить меня такъ, какъ никого любить не можетъ, тогда не сокрушитъ нашего счастья ни бѣдность, ни недоумѣнія. Ей, ей, я больше думаю о твоёмъ счастьи, чѣмъ о своемъ, хотя вѣрится, что съ тобою и самъ буду счастливъ. Но охлажденія, скуки и горя боюсь не за себя, вѣрь, какъ самой себѣ и еще больше, если можно. Я давно выбросилъ изъ головы сомнѣніе о твердости твоей души и что другого повалило бы на земъ и разшибло его любовь, то на меня наводитъ только раздумы, а раздумы никогда не лишнее. Читаю во второмъ письмѣ, что тебѣ нехотѣлось танцевать; очень естественно. Но дальше ничего не понимаю, какъ черезъ одну недѣлю захотѣлось уже танцевать, да еще и съ желаніемъ слышать похвалы кругомъ себя. Я понимаю минуты упоенія музыкою, святынею, добромъ прилюбови: тогда ярче блеснетъ близкій сердцу образъ и слышишь станеть голосъ отсутствующаго друга далекаго, родной намъ и милый. Но глубоко не понимаю упоенія танцами, до забвенія о другѣ, котораго съ нами нѣтъ. Значитъ впечатлѣнія глубокія усиливаютъ глубокое чувство, впечатлѣнія легкія улетучиваютъ его. Но и того нельзя сказать: во мнѣ веселость оживляетъ память о тебѣ, а когда я унываю,

теряюсь въ обидѣ, тогда я не понимаю тебя и не помню, а какъ только вспомню, то и понимаю тебя и сердцу легче. Впрочемъ, непрятныя впечатлѣнія не значать глубокія. За то у меня нѣтъ того удовольствія, той радости, въ которой не участвовала бы твоя добрая, свѣтлая душа, мою жизнь озарившая. Смотрю ли на звѣзды (начну съ висока) несчетныя, сияющія на высокомъ небѣ, точно благословеніе всевидящаго Бога, я кличу тебя на душевный праздникъ: присмотрюсь на темное и скромное лицо бѣдняки, безъ слезъ плачущее, ищу подлѣ себя твоей руки; всякое днтя напоминаетъ мнѣ тебя собою, какъ бы ты передъ нимъ остановилась, любила бы ею, хвалила, ласкала, восхищалась ею чистотой, какъ славою Божіею, которая скоро скоро затмится незамѣчаемая, стертая безтолковою жизнью. Слова евангелія всегда мнѣ западающія въ душу новыми, какъ будто я ихъ въ первой читаю, шевелятъ сладкое воспоминаніе о тебѣ, что и ты ихъ читаешь и понимаешь ихъ глубокии, святой и вѣчный смыслъ; хорошая страницы любой книги, полевой цвѣтокъ, простая пѣсня сердца, разумное слово, красота слова, лица, голоса, живой смѣхъ, живопись зари, оцущеніе легкое въ груди, свѣжесть головы, дѣльный трудъ, участіе, горе, широкая мысль все, все, вся жизнь, словомъ, обвиваетъ твой образъ около моей души, такъ что она не повернется, не вздохнетъ, не глянетъ безъ тебя. И всетаки мнѣ кажется я тебя мало люблю и что ты стоишь большей любви. Кажется благодарности тебѣ больше всего въ моемъ сердцѣ. Ты такъ простила мнѣ всѣ мои недостатки съ разу, какъ узнала, что я могу тебя понять и полюбить, такъ обрекла себя моему счастью, что рѣшилась и успѣла сломать на себя все нагорженное глупцами, такъ нѣжно благодарна мнѣ за что нибудь доброе навѣянное мною, такъ благородно ввѣрила мнѣ свою горную участь, дала мнѣ понятіе о женщинѣ, что она чиста своею прекрасною природою и научила уважать въ себѣ женщину, истребила во мнѣ оскорбляющіе душу побужденія, истребила

въ себѣ самолюбіе и намѣстѣ его питаешь молитвами любовью. Мнѣ Кат. Петр. пишетъ, что не получала отъ тебя письма; развѣ ты ее не любишь? Она же тебѣ еще волею и не волею какъ въ жизни твоей полезна. Не думай, что я хочу упрекать тебя, что пустилась танцевать въ обществѣ родныхъ своихъ. Напротивъ, слава Богу, я радъ душею, что не желчь обливаетъ твое сердце а довольство и веселость и ты этому повѣришь на чисто. Напротивъ, я поздравляю тебя, съ довольной жизнію послѣ вѣчныхъ сцѣпъ своихъ и чужихъ неудовольствій, которыми судьба загаяла тебя съ дѣтства, хотъ не надо, правда, забывать, напр. меня да еще того, что по пословицѣ половина свита скаче, а половина плаче. Можетъ быть танцевальная исторія непріятно поразила меня потому, что *я никому съ сѣтъ не повѣрилъ бы другому*, если бѣ не ты сама сказала объ ней, кромѣ того не ловко какъ то думать, что можетъ быть, если благословить насъ Господъ жить вмѣстѣ, я не буду въ состояніи вводить тебя въ кругъ такихъ удовольствій; а держатся въ немъ постоянно ты и сама не позволишь, не захочешь. Впрочемъ свѣтской жизни и надо бы по больше такихъ благоустроенныхъ внутреннимъ міромъ людей, какъ Маня, да не страшно ли попасть изъ хорошихъ учителей въ ученики плохіе.

Какъ подумаю о томъ, что голубочка моя сама написала о своемъ *преступленіи*, то какъ тихо въ душѣ станеть: какое сокровище сердце твое Маня. Но, Господи укрѣти его въ добрыхъ началахъ, тобою въ него положенныхъ. Я просилъ уже тебя подробнѣе описать обстановку и внутреннѣе содержаніе, какъ этого дѣла такъ и другихъ, если *нѣмъ слѣдовали*. Лучшаго нѣтъ ножа для душевныхъ вредовъ, какъ свой; своя рука владыка; говор. народъ. Просьбою своею я обличаю себя, что вѣрю въ твою любовь, какъ ты сама въ нее вѣришь и счастливъ ею, сколько силъ. Я ропщу на тебя, что ты о томъ, о другомъ не пишешь въ отвѣтъ на мои письма; напр. о твоихъ братцѣ и сестричкѣ, объ отношеніи ихъ

маменьки, о французской Библии и можетъ еще чего въ эту минуту не припомню, а самъ на вопросъ, повторяемый въ каждомъ твоёмъ письмѣ, приѣду ли я 15 октября и на припомненную тобою исторію у лодки ничего не отвѣчаю. Когда я говорилъ тебѣ: идите, идите (какъ вчера было помню этотъ ясный, свѣжій, чудесный вечеръ), то мнѣ было очень весело и радостно, я замѣтилъ, что желаніе твое, чтобы я ѣхалъ въ лодкѣ, было искренно, а вмѣстѣ и не хотѣлъ, чтобы вниманіе твое ко мнѣ, не обратило на тебя вниманія стоявшей на берегу толпы и бывшей въ лодкѣ компаніи; съ такимъ чувствомъ удовольствія я посмотрѣлъ на Ю. А. и съ улыбкою. Не смѣю отрицаться что въ ней была усмѣшка надъ твоей увлекательностію, которую мы тогда не могли же принять за истинное чувство. Непонимаю отчего обидною она показалась тебѣ. Не смотря на то охотно прошу тебя простить мнѣ эту обиду. Другой вопросъ о времени приѣзда моего въ Орель и я едва ли рѣшу въ этомъ письмѣ, не зная, что со мною завтра будетъ. А предполагаю я или приѣхать въ Орель къ концу своего отпуска или если найдется здѣсь служба, то поступить на нее и осмотрѣвшись хорошенько съ людьми и своею обязанностию тогда только къ тебѣ приѣхать. Удовольствіе, скажу больше: счастье видѣть тебя — велико, но и обстоятельства мои такъ обязательны, что имъ не покоряться не возможно. Будемъ молиться Богу и во всемъ оставаться Ему угоднымъ: Онъ устроитъ все, что къ благу нашему должно совершиться. Цѣлую тебя мое ангелятко.

Твой *Афанасій*.

Не знаю, рѣшусь ли я писать еще въ Задонскъ, не зная навѣрное сколько ты добрая сестронько пробудешь въ Знаменскомъ и доходятъ ли тебѣ въ руки мои письма. Не лучше ли адресовать В. Д. Христовъ съ тобою, цѣлую тебя, сердечко.

Лист Маріі Вилинської до Опанаса Морковича.

17-го септября. Елецъ.

Я въ Ельцѣ у Маменьки, дѣти здѣсь оба, сижу въ крошечной комнаткѣ оцѣи въ самый жалкій городской садъ. Но я раскажу тебѣ все какъ было. Мы были во всеобщей въ Задонскѣ, въ тотъ день какъ я тебѣ писала, но нежданно къ концу, потому что было поздно. Повѣсть очень хороша, мы были въ новой церкви, которая сдѣлана въ мѣсяцъ пріѣхавъ поздно вечеромъ, и на другой день утромъ я была въ какому Серг. Ивановичъ, Julie Paula, Митя и Вѣ, милая хлѣбъ Бехтеевымъ. Тамъ нашли домъ одну ольгу Григорьевну, хозяйку, а дѣти и мужъ ушли на ловлю рыбы. Часъ черезъ полчаса всѣ возвратились, а Луиза Иванна очень обрадовалась. Я тамъ простояла, ольга хлѣбъ большой, вездѣ развѣшены марокіе (ольга мужъ С. Григ. и братъ ей мужа, оба моряки) милая Сергѣевичъ началъ мнѣ рассказывать о морѣ, но скоро мы ушли въ комнату Луизы на другой день мы ѣхали и я не жалѣла объ этомъ. Вчера я пріѣхавъ застала въ Знаменскомъ Ѳекла Маменьки и дѣти, который пріѣхавъ за мною. Маменька писала мнѣ бо она и одна въ городѣ съ дѣтьми. Я стала съ ними и отѣла ѣхать съ Андреемъ Дмитриевичемъ. Онъ и вѣчно говорить пустяки, но я бы оставила его молчать, просила ѣхать со мною отъ того, что я не была совсѣмъ увѣрена, одна ли маменька можетъ на завтра? Но только что мы сѣли, лошади тихо пошли, а ольга можетъ такъ ѣздить, соскочилъ и убѣжалъ въ оплодѣмой, обѣщавъ пріѣхать сегодня ввечеру въ Елецъ. Тамъ я Митю, мой милый Афанасій, какъ онъ измѣнился показалось мнѣ сначала, а разсмотрѣвши вижу что только выросъ, а тоже выраженіе отца, тѣ же глаза и любить меня также. Вчера помолились они Богу при мнѣ и я замѣтила Митѣ, что онъ мало молится и говорила ему. Вѣрочка же молилась лучше.

послѣ я имѣ читала Евангеліе и толковала. Митя слушалъ, онъ уже лежалъ въ постели, а Вѣрочка стояла подлѣ меня и все слушала. Она будетъ славная дѣвочка, но теперь они такъ заброшены. Какъ нечисто все, какъ не хорошо, грустно, грустно было. Митя мнѣ обрадовался, заплакалъ, а ужъ какъ рада была мнѣ Аврелія, просилась ко мнѣ и Воинъ былъ очень обрадованъ, но Аврелія больше, все говорила со мной, рассказывала что за жизнь ея, добрый мой другъ! бѣдность ужасная и никого нѣтъ у нихъ! ей 15 лѣтъ еще нѣту, а Воину, брату ея только 12. Я была у нея, ничего нѣтъ кромѣ картишъ, которыхъ не пужно смотрѣть бы и взрослымъ, не то что ребенку. Вездѣ грязь, пыль, все переломано, разбросано, ты не можешь представить какъ непріятно это поразило меня. Митя большой шалунъ и видно что онъ былъ совершенно оставленъ на собственный произволъ. Пришла Аврелія, послѣ буду писать. Изъ деревни пришла моя няня, ея дочь и еще одна женщина, чтобы посмотрѣть на меня, сейчасъ пришла еще старуха, нѣкогда славная нѣвица и бывшая няня и моя и брата и маменьки, — всѣхъ. Мнѣ что то не весело однако. Какъ бы желала я взять и отдать куда нибудь Аврелію, бѣдная, какъ она будетъ жить здѣсь? Я хочу по крайности мѣри все время пробывать съ ними. Митя ушелъ теперь срисовывать свой портретъ для меня. Я тогда если будетъ похожъ пришлю его тебѣ. Давно уже не получала писемъ, или ты боленъ? поклонись отъ меня Екатеринѣ Ивановнѣ. Сейчасъ старушка — няня сказала, что по лицу видно что ты хорошій человекъ, не играешь въ карты, все смотрѣла на твой портретъ. Но какъ все это выросло, узнать нельзя почти. Такъ странно видѣть большими тѣхъ, кто былъ ребенкомъ, когда оставила. Аврелія такъ похожа на сестру Вѣрочку, точно одно лицо и обѣ чрезвычайно милы. Аврелія побольше и потому кажется похуже, но все очень мила. Грустно, что дѣти такъ пріучены къ безпорядку, что не обращаютъ на него никакого вниманія. Митя до того вчера въ грязи былъ;

руки всѣ выпачканы, непричесанъ, бѣгаетъ, а все видно что миль. Одно странно, какъ бы ни хохоталъ этотъ ребенокъ все сидѣлъ какой то грустный, и выраженіе лица какое то задумчивое. Грустно, мой добрый другъ, мой милый Афанасій! поговорила бы съ тобой теперь о многомъ, многомъ. Богъ съ тобою! благословляю тебя отъ сердца, Богъ да благословитъ тебя. Здоровъ ли ты теперь? Пиши скорѣе.

Лист Опанаса Марковича до Маріи Вилинської.

25-го сентября 1850 г.

Отъ всего сердца благодарю тебя милая и добрая Марія Александровна за твое большое письмо. Къ несчастію я имѣю письмо отъ самого брата, что онъ подъ военнымъ судомъ, но таить мнѣ то совѣмъ не для чего безъ всякой пользы для него. Тоже самое и объ нашемъ А. А. мнѣ непріятно было прочесть, что онъ пораженъ ужаснымъ состояніемъ, а пропадать самому никто не потребуетъ. Признаюсь я все мечтаю объ ихъ обоихъ, что какъ нибудь Богъ ихъ помилуетъ. Показалось мнѣ, что ты очень грустна. Богъ съ тобою, такъ чего же грустить. Есть у тебя горе, которое подавить теперь мы не умѣемъ, можетъ быть Богъ надоразумитъ послѣ. А рядомъ съ нимъ сколько у тебя утѣшеній, свѣтлыхъ убѣжденій, покой душевный, не говорю уже, что ты имѣешь друзей, которые ввѣкъ тебѣ не изменятъ. Черезъ двѣ недѣли мнѣ нужно быть въ Орлѣ, а буду ли не знаю. — Ты несправедлива, кажется, ко мнѣ, говоря, что я не забочусь о своемъ здоровьи, напротивъ я думаю о немъ черезъ чуръ много, а если не поправляется, такъ что жъ дѣлать? Можетъ быть пренебрегу имъ и поѣду. Послѣ этого письма, напишу другое, въ которомъ скажу навѣрное, куда ко мнѣ писать. У меня ли нѣтъ причинъ тоски? Твердая голова и глубокое сердце твои хорошо вѣдаютъ ее, а я ее почти кинулъ о земь, сколько силъ стало. Дѣлать то, что ее улаживаетъ,

а не бесполезно тратить душевныя силы на съѣдающее раздумье. Есть въ человѣкѣ кромѣ головного разсудка, есть въ сердцѣ чувствъ облагоразумія должна быть и вѣра у насъ, что если Богъ судилъ жизнь и заронить въ сердце припривязанность, то подаетъ и пищу имъ.

Свиданіе съ тобою наполнитъ мнѣ сердце живѣйшею радостью, но и безъ него въ средцѣ моемъ живешь ты милая мечтательница. Только не думаю, чтобы тебѣ необходимо было хвалиться моею привязанностью передъ другими, лучше своею хвались. Напиши свой адресъ и долго ли думаешь быть съ тетинькой и Юліей Федоровной, которую благодарю за поклонъ и снисхождение къ моимъ письмамъ, на которое я, впрочемъ, не рассчитывалъ, пиша тебѣ, мой другъ, и наконецъ, просивши тебя сжигать мои писанія. Что за свято моя любовь когда я требую любви отъ тебя и часто смущаюсь мыслями, что если ты меня не любишь?

Афанасій.

Вчера я пробылъ цѣлый день съ Николаемъ Васильевичемъ Гоголемъ. Онъ поѣхалъ зимовать въ Грецію. Придется ли мнѣ видѣть тебя въ Орлѣ или у тетеньки Варвары Дмитріевны. Последнее было бы какъ то приличіе. Но я ничего не знаю, даже того, поднимусь ли къ сѣверу.

Ты ошиблась, полагая, что если мое письмо доставило удовольствіе Ю. Ф., такъ и можно было читать. Удовольствіе не одинаковѣ, бува, хоть изъ любопытства, хоть изъ любви даже къ романамъ, да (?) не твоей, какъ бы ни былъ другъ твой тамошній близокъ твоей душѣ. Какъ ни люблю и не уважаю я Ю. Ф., а все же ее я не знаю. Лучше было бы не читать.

Что за прекрасныя письма ты мнѣ прислала, не знаю какъ за нихъ благодарить тебя. Жаль только что ты грустишь. Боюсь, чтобы эта грусть не была въ ущербъ чему нибудь другому.

Лист Опанаса Марковича до Марії Вилинської.

Изъ Орла. Октября.

Добрый другъ, Маріечка! Я опять близко къ тебѣ, а къ добру ли, время растолкуеть. Я только третёго дня приѣхалъ, Губернаторъ ласково принялъ и спросилъ здоровъ ли я? Я сказалъ, что лучше прежняго, но еще не совсѣмъ здоровъ; я ни о чомъ не просилъ его, потому что Стипурскій сказалъ нѣтъ мѣсть. Приѣзду моему безъ памяти обрадовалась Катерина Петровна, но какъ водится на другой же день стихла; должно думать оттого что я не имѣю еще должности и не совсѣмъ выздоровѣлъ, а можетъ быть, что вспоминаю съ грустью¹⁾ Ты знаешь, милый другъ, прежде къ подобнымъ а потому не радуюсь ими. Горько было бы мое сердце, да и ту перенести съ вѣрою, благу. Рогачовъ по пр величаво пакровит и недоволенъ что несчастная голо Я не къ нимъ приѣ добрая и горькая моя не что благородство твое выше (не измѣ)римо и рука сострадательна упадетъ на мою голову цѣл въ счастливые дни не изъ Орла и я буду жить и съ несчастіемъ своимъ счастливъ пока Господь пошлетъ намъ ясные дни. Рогачевъ съ братомъ живетъ теперь на одной улицѣ съ Катериной Петровной, черезъ два дома и Лузановы. Юлія любитъ и, видно по ней, истинно и мучительно Г. В. Ты легко вообразишь какую роль играетъ Р. въ ихъ отношеніяхъ и противоположную гвоя тетинька. Юлія очень хочетъ видѣть тебя, жалуется, что гувернантка К. П. скучная особа. Юлія Алексѣевна стоитъ на квартирѣ гдѣ то далеко за Окой и мы собираемся ѣхать съ ней на скихъ. Бѣднако Алексѣя вича прежде моего приѣзда долго выслали учителя у складкою т. е. сдѣлавши для него складъ ты не можешь нѣтъ, ты именно можешь, какъ у меня, душа, когда думаю о немъ. . . . емъ

¹⁾ Ушкоджене й печитке письмо.

съ тобою вмѣстѣ легче будетъ. О многомъ [тол]-
лковать съ тобою, я нетерпѣніемъ тебя, ому
говорить. Я говорю то понимаютъ превратно;
. какъ бы я былъ счастливъ, еслибы умѣлъ молчать
съ ними. Слава Богу, я хоть квартирою успокоилъ себя.
Дмитрій Александръ Кортманъ пріютилъ меня у себя;
у меня одна хорошенькая комнатка и съ хозяйскимъ
столомъ для эконома и для спокойствія моего съ до-
машней стороны. Вмѣстѣ и дешево, не погородски, а по
пріятельски. И не далеко отъ тебя буду. Тиньковъ уз-
навши, что я пріѣхалъ и послѣ дороги хворяю немного,
обѣщаль пріѣхать, посѣтить меня. Можетъ быть этотъ
добрый христіанинъ, по близости къ М сдѣ
что нибудь и для по все это впереди, ни-
чего. Я не упадаю оживляюсь мыслию, съ
тобой сидѣть и [слу]шать тебя, мое сыз[окрыла]
много прійдется любишь Бога чтобы ты
[нехоро]шіе сны безпокои . . . вѣрно ты очень печал[альна]
[жи]знію тетеньки, о которой сожалѣю. Я къ
ней пис твое свиданіе съ Екатериинскими, пре-
жде твоего письма въ которомъ извѣщала меня, что
Богъ привелъ уже тебя видѣть ихъ. Какъ то я благо-
даренъ тебя за письма, за дружбу и какъ обрадуюсь
увидѣвши тебя; я привезъ тебѣ поклоны изъ своей
земли отъ добрыхъ людей. Разныя разности, которыя
ты испытывала въ письмахъ, я расскажу при радост-
номъ свиданіи. Ты хотѣла меня въ Октябрѣ,
. [Богъ] дастъ, увидишь. Если омъ желаніи
небыло инако смѣху къ нашей же(нитъ)бѣ, то
я вознагражденъ пріѣздъ, при всѣхъ другихъ
. дахъ и маленькихъ пріятныхъ сторонахъ ѣ
тебѣ, если можно; пивку извинить меня, ваю
письмомъ не иишу всѣхъ благодарностей, кото-
рыми [не]реполнена моя душа къ ней тебя
милая пташечка моя [гол]убка, милая! Дай Богъ
видѣть тебя здоровою и такою какъ чтобъ я
такую тебя видѣлъ Кат. Петр. желаетъ, чтобъ ты

съ нею спала; перегородка историческая уничтожена и въ большой комнатѣ той ванны и ѣда разумѣется въ разное время. Катерина Петровна обливается до 16 градусовъ холоду и поправила здоровье. Леночка въ деревнѣ кажется.

..... П. отчего я сталъ у Коршныхъ, ты къ дому К. П. Милый Рогачкинъ Я началъ забавляться имъ про себя.

Дѣти и слуги и я помнятъ и любятъ тебя, хоть не одинаково, а каждый по своему. Любопытно какъ ты насъ любишь?

Лист Опанаса Марковича до Маріі Вилинської.

Изъ Малоархангельска 7-го Дек. 1850 г.

Милостивая Государиня Милая и добрая Марія Александровна.

Послѣ тяжкихъ, упорныхъ, да еще такихъ несогласныхъ, мыслей въ 4^{хъ} темныхъ стѣнахъ безцвѣтной моей комнаты, такія вдругъ мягкія, свѣтлыя и нѣжныя впечатлѣнія. Я долго ѣхалъ счастливъ душевнымъ миромъ и сердечною веселостью, такая рѣдкость за рѣдкостями другого рода, къ которымъ не приведи Богъ всякаго крещеннаго и некрещеннаго человѣка. (Стала было опять налегать туча собственныхъ глупостей или ихъ послѣдствій, да я только посмотрѣлъ вокругъ себя въ чистое поле. Что это за чудныя прелести вольнаго кругозору. Земля все бѣлая, широкая, тѣни непримѣтитъ глазъ, краю не видно, а надъ головой свѣтлоснее небо, высокое и тихое, тихое, какъ благословеніе Божіе. Чистый и свѣтлый мѣсяць, какъ ни видалъ ни разу, что взглядъ одного моего друга въ хорошую пору — годину. Попала, попала, попала, твердитъ все ямщикъ ноговаривая одобрительно къ лошадямъ, а я иногда, какой я право, лѣнюсь и топорщусь противъ человѣка, частехонько не скажу и попала! Другой взглядъ, не подстать вчерашнему мѣсяцу, припомнилъ я: блѣдной и запертый,

холодный, неподвижный и гладкій, тупой и мутный, не хорошо: вчера я видѣлъ такіа облака; лѣзли они, какъ разодранное вѣтромъ, вымокшее въ сырости полотно; не подъ силу мнѣ было смотрѣть на нихъ; они лѣпились къ звѣздочкѣ и заволокли на минуту, бросали ее позади себя, а я думалъ, — она ихъ всеъ проходитъ, освѣщаетъ . . . Облачки по вѣтру плывутъ, не стоятъ и звѣздочка, хоть и непримѣтенъ ея внутренній ходъ. На первой станціи я нашолъ 2 смотрителей, Орловскій сказалъ: не стыдно ли Вамъ было уѣзжать отъ собранія? А Куликовскій замѣтилъ, что въ проѣзжающихъ онъ находилъ болѣе дурныхъ характеровъ, я спохватился и былъ очень милъ съ ними, за то слышалъ много пріятныхъ новостей, напр. что Красовскій счастливѣйшій человекъ, служба въ канцеляріи Губернатора въ такой должности. Я серьезно подумалъ о томъ, что не минулоли съ тою должностію счастье Вашего покорнаго слуги? По какому порученію изволите отиравляться въ Елецъ? Я подумалъ про себя, по порученію такихъ близкихъ сердцу, что ни одинъ бы чиновникъ особенныхъ порученій въ мірѣ неотказался, въ томъ числѣ и блаженный, по разумѣнію смотрителя Красовскаго. *Насъ тутъ любятъ*, сказалъ мнѣ Иванъ, когда поѣхали дальше, я подумалъ: еслибъ такъ. Впрочемъ лгу немного, вездѣ пріятно, чтобъ любили. Вотъ напр. — пріѣхалъ я сюда, лошадей не нашолъ, отиравился къ квартальному Надзирателю Успенскому, произведенному въ это выское званіе по моему участию и ходатайству Стинурскаго. Какъ же рады мнѣ, Богъ вѣдаетъ за что благодарны: не я ли въ 1000 разъ больше имъ благодаренъ за такое впечатлѣніе. Они бѣдны, несчастливы. Что мои недоудоблетворенныя радости предъ ихъ истиннымъ горемъ, — облачка тѣ, что я толковалъ. Богъ съ ними. Если бы Стинурскій захотѣлъ еще быть имъ полезенъ. Я разкажу, что слышалъ отъ нихъ о себѣ, коли Вы спросите. Изъ этой бѣдной Хибарки звучное утро еще отраднѣе, разсвѣтъ льется въ эти бѣдныя окна, какъ и въ богатія и можетъ дать Богъ имъ пророчить что

либо необходимое такому печальному быту. Простите, другъ мой, благодарю отъ всего сердца за доброту ко мнѣ. Дай Богъ увидаться скорѣе по здорову и подобию еслибъ мнѣ Господь пособилъ быть Вамъ полезнымъ этою поѣздкой; когда она кончится нельзя угадать, если даже я не заѣду въ Грунецъ, куда Вы, признаться, отбили мнѣ охоту ѣхать своими „такъ и того не говори, и того не говори“. Нелюблю ужъ я этого, чтобъ не говорить, что на сердца лежитъ, хотя мнѣ больше другихъ нужно молчать, особенно съ друзьями. Что если Вы любили хоть немножко? Ще разъ спасибо Вамъ, Богъ зъ Вами! Поклонитесь своѣй компаніи и роду. Затеры такіе, что лошади вязнуть буквально по уши, никогда я такъ не завязалъ въ своихъ ошибкахъ, я! Когда пріѣдишь по этому пути? путь къ Вамъ невѣрный надо мнѣ правду сказать.

*М. А. Вилинской 17-го декабря 1850 г.,
послѣ Собранія.*

Такъ не проси: „на память вечера
Вчерашнаго,“ — прошолъ онъ.
Проси на будущіе дни
И годы всѣ и вѣчность.

Афанасій Марковичъ.

• Мнѣ не здоровится Богъ вѣсть отъ чего. я не хочу Васъ видѣть сегодня, съ увѣренности, что сильное желаніе меня видѣть у Васъ не послѣднее.

Лист Опанаса Марковича до Маріі Вилинскої.

Кирьевская слобода Въ среду 27-го декабря 1850 г.

Добрый другъ, милая Мари. Выѣхавши за городъ вчера, чуть не хотѣлъ воротиться, такъ было грустно думать, что не скоро увидимся. Вспомнилось все вдругъ, прожитое вмѣстѣ съ тобою, сердешная. Благодарю тебя, свѣтлая моя зирочка, и только. Въ полѣ почувствовалъ холодъ и жаль стало тебя, что и тебѣ бываетъ иногда

холодно; какъ то будемъ ѣхать, если поѣдимъ въ эти холода, на серединѣ суровой зимы. Еще холоднѣе сдѣлалось, какъ подумалъ объ этомъ, милая. Противъ холода людей есть защита въ собственной любви, въ тепломъ сознаніи своей невинности, или въ холодномъ, но укрѣпляющемъ размышленіе о самомъ себѣ, объ ошибкахъ своихъ и заблужденіяхъ, а зимній этотъ холодъ мертвить свободныя движенія души, муча тебя физическимъ страданіемъ, какъ безсильную птицу — не гарно. Я засталъ Петра В. спящимъ, онъ на канунѣ возвращался поздно отъ Тиньковыхъ, сбился съ дороги и на мятели простоялъ въ полѣ цѣлую ночь, только утречкомъ прибился въ слободу. Это остановило нашу поѣздку до завтра. Я спалъ ночь дурно и неспокойно и по дѣломъ. Не надо было плодить въ головѣ мыслей о тяжеломъ ходѣ нашихъ дѣлъ, о своихъ неправдахъ къ тебѣ; ты мнѣ простила, лучше, чѣмъ прощаютъ влюбленные, раздравши письмо къ брату и точно сняла облачко, которымъ я было заволокъ нашу нѣжную дружбу, воротилась потомъ имъ съ дороги, чтобы не оставлять меня одного въ холодной грусти. Милая Мери, теперь я грустенъ, но грусть моя не холодна и не тяжка. Твоя стыдливость и любовь, твердость и обнимающая мою душу, какъ солнечное тепло, уступчивость, твои признанія, въ которыхъ чувствуется прелесть и очарованіе небеснаго свѣта и Божіей благодати, твое благородное молчаніе, когда слова были бы нарушеніемъ святыхъ правъ страдающаго сердца, — они благодарность моего грустнаго сердца, которое посылаетъ тебѣ благословеніе на все что ты дѣлаешь и будешь дѣлать. Ты не подумаешь что сказавши словъ три о тебѣ, я не предавался психологическому наслажденію тобою, еще меньше можешь смущаться мыслями, что вотъ де онъ вычисляетъ привлекательныя стороны моея особы, чтобы сказать, что не даромъ меня любить. Не подумай этого. Я заговорилъ такъ, чтобы ты выбросила если можно изъ души своей всякую мысль о благодарности мнѣ за любовь мою. Одно,

потому что если любовь желает награды, то она уже вполне награждена тобою, а другое, что я счастливъ могу быть только съ твоимъ счастьемъ. Не мнимый недостатокъ, избрѣаемый воображеніемъ К. П. въ нашемъ будущемъ; пока есть вѣра въ сердцѣ и голова на плечахъ, даже глуно было бы мнѣ поддаваться настроенію К. П. А нравственныхъ лишеній духовной нищеты — вотъ я чего не хочу въ будущемъ, и потому если благодарность пересиливаетъ другія ощущенія твоего сердца въ нашей любви, то не совсѣмъ безразсудно и малодушно бояться, что эта любовь пройдетъ вмѣстѣ съ благодарностію, когда она истощится, потому что только любить можно всегда, всегда, а не благодарить. Прости мнѣ, душка моя, если я хоть тѣнь навелъ своими разсужденіями. Любя *тебя*, нельзя не разсуждать, а если нужно лучше, то ты поможешь. Такъ — то милая, разлука мнѣ горька, но сладка молитва о тебѣ, добрый мой другъ Марьечка, и отрадна мысль, что я ничѣмъ не могу отягчить тебя изъ далека, безразсудною своею пылкостью, которая дастъ Богъ уgomонится въ нѣжномъ воспитаніи твоего чувства и благородства его, въ сильной взаимною искренностію молитвъ и спокойствіи нашемъ и счастья возможномъ на землѣ. Богъ съ тобою.

Твой

Афанасій.

Не безпокойся обо мнѣ, что мнѣ холодно будетъ въ дорогѣ. П. В. объ этомъ заботится и напрасно. Шуба моя претеплая и я сверху еще надѣну шинель.

Неужели ты страдаешь отъ чего нибудь? Милая сестра! Да успокоить тебя Мати всѣхъ скорбящихъ. У меня иногда побаливаетъ сердце, вѣрно ты страдаешь.

Если трудно будетъ почему бы то ни было окончить наши заботы, то неудручай себя ими слишкомъ, я буду терпѣливъ и никогда не позволю себѣ упрекать тебя, что это отъ холодности или невниманія ко мнѣ. Цѣлую тебя, Марусенько моя.

Когда будешь писать брату и тетенькѣ кланяйся имъ отъ меня усерднымъ поклономъ; съ поклопу у меня не заболитъ голова никогда людямъ кот. любятъ тебя и кот. ты любишь, исключая

Поцѣлуй плечо за меня Юліи Алексѣевны, добрая, разумная Ю. А. намъ другъ, какихъ же друзей надо намъ больше. Ты котор. намъ враги не могутъ и быть друзьями намъ, потому что такъ не похожи они ни нее, славному! Кланяйся ей и скажи что я радъ за нее, что мы съ тобою дасть Богъ будемъ свѣтлою думою въ ея жизни. Изучи эту душу Маша. Если дѣла наши будутъ скориться, проси ее быть на свадьбѣ нашей и возьми обѣщаніе гостить у насъ, когда Госнодь благословитъ насъ жить въ своей хатѣ. Не забудь моей просьбы, ты такъ жалѣешь послѣ когда забываешь. Люби ее сколько хочешь и можешь. Да поможетъ тебѣ Богъ любить ее. Какъ мнѣ милы теперь всѣ домашніе Ю. А. Поклопись имъ, душечка!

Въ субботу передъ Пасхой 1851 г.

Посвящено Марѣ Алекс. Марковичъ.

Сдержи мой другъ, сердечныя стенанья
Спаситель нашъ во гробѣ вновь!
Не даромъ Божіи опять страданья,
И не вотще еще смиряется любовь!
За утра Онъ возстанетъ съ гроба,
Во власти все моей вновь проглаголить намъ
И можетъ быть изъ пробужденныхъ волнъ народа
Возстанутъ мужи йти по Его слѣдамъ!

Афанасій.

Лист Опанаса Марковича до дружини Маріі Марковичевоі.

Тараща, 29-го генв. 1854 г.

Милая Маша и Богданикъ!

Благодарю тебя всею душою за благословенія твои и всѣ слова при прощаніи, за записочку и за надпись

въ книгѣ; я теперь уже въ 120 верстахъ отъ Кіева, а еще не прошло и сутокъ, какъ мы разстались. Вчера вечеромъ часу въ 12... мнѣ было очень грустно за Вами. Молю Бога, чтобъ у Васъ все было благополучно.

Въ случаѣ прїѣзда Вас. Вас. и разговора о нашемъ рѣшеніи или намѣреніи, ты скажи, что я для своей чести долженъ оставить хоть на время теперешній скудный хлѣбъ, во 1) чтобъ долги заплатить, во 2) чтобъ не дѣлать новыхъ въ 3) чтобъ сбить хоть маленькія деньги про чорный день, такъ какъ здоровье мое не такое, чтобъ вѣчно служить, а правила не такіе чтобъ на службѣ собирать посторонніе доходы изъ окладовъ же нельзя приобрѣсть въ запасъ и тысячи рублей. Составъ списокъ всѣмъ нашимъ долгамъ. Не забудь въ Орлѣ Сиѣжкова 10 р. съ процентами, въ Каменецъ Подольскій Демяненка 125 р. с. съ процентами. Видишь, я сказалъ, что этотъ списокъ у насъ есть, такъ надо, чтобъ былъ, когда спросить Вас. Вас.

Пишу на переѣздѣ со станціи, а потому извини, что скоро, мало, безтолково.

Цѣлую нашего Богданыка; скажи ему отъ меня: ой гопъ, гопкы!

Кланяйся добрымъ людямъ.

Пиши много о себѣ и сынѣ въ Черкасы Афан. Вас. Мар.; спросить въ квартирѣ окружного начальника.

Дай Богъ, чтобъ все было благополучно., Ворочусь, если благословитъ Богъ, во всякомъ случаѣ раньше мѣсяца.

Цѣлую тебя другъ истинный

Афанасій.

30-го января 1854 г., Черкасы.

Вотъ уже я, сердечко, мое и въ Черкасахъ.

Благодаря Бога милосерднаго, прибылъ совершенно благополучно, хотя и совѣстно сознаться передъ тобой, что не совсѣмъ снокоенъ былъ дорогою, ссорившись съ станціонными и съ ямщиками. Покрайнѣи мѣрѣ старался,

какъ можно менше. У меня такое порученіе, что можно было бояться и опоздать и совеѣмъ не пріѣхать, еслибъ опрокинули подолжше, чѣмъ опрокидывали. О благополучномъ пріѣздѣ я извѣстилъ и Семена Андреевича Шійка. Щожъ, мое голубяточко, Богданькѣ. Чы здоровенький вишь? Ты якъ сердце? Боюсь опоздать на почту; т. е. уже опоздалъ и боюсь потерять всякую надежду чтобъ приняли письмо, — а между тѣмъ сегодня идетъ почта въ Кіевъ. Адресууй въ Окружное Управленіе, т. е. спросить. Цѣлую тебя и много много хочу тебѣ сказать отъ любящей Васъ души.

Афанасій.

Думай о своемъ здоровьи больше всего. Ямицѣкь миѣ передасть твое обѣщаніе исполнить все, что я просилъ. Спасибі сердечко. Не могу начитаться твоей записки моя мыла и надиси въ книгѣ. Митю, чтобъ не обижали, поцѣлуй. Кому надо поклонись, Манечка. Въ реестрѣ долговъ не забудь 151 р. 50 к. с. Вас. Вас. Тернавскому. Я писалъ тебѣ изъ Таращи: получила письмо? Я тамъ просилъ составить реестрѣ долговъ.

Лист Маріі Марковички до мужа, Опанаса Марковича.

Серпень, 1857 г.

Якто живеш — проживаешъ самъ, мій милый Афанасій! А мнѣ то такой сумъ що й не сказати! Богданьк тілько розважае. Такой вже втішний! Питае та росштуе за все. И якъ по польски коноплі називаються, и чи у Кііві діти маленькі, и куди з поля гречку звозять и що кінь білий на насъ дивиться, усе, усе ему треба знати та відати. А що въ розмову то зо всякимъ. Скільки зъ нами не іхало чоловіків и хлопцівъ, то вінъ заразъ и почина: слухайте, послухайте, ви, ви, слухайте чоловіче! А що? Треба мастити треба? Або: чоловіче! Ви горілку ходили пити? або: хто зъ нами іде? Білі коні будуть обі білі? Бували такі що дуже вже по московськи говорять, то й тихъ, ей Богу, на їхъ добру

дорогу навертавъ, зъ нимъ и заговорять якъ слідъ. Хотівъ бувъ одинъ москаль зайти зъ нимъ у розмову по козацки та вишло якось чудно вінъ и перестанъ. А що вже чоловіки то тішатъся дитинкою. Одинъ вінъ насъ то цілу дорогу або моргне вусомъ на Богдася, або бровою поведе, або засміється, цілісеньку доброгу въ віконце у тарантасъ заглядавъ. Ей Богу я не говорю на вітеръ, тільки саму правдоньку щипру.

Що то було якъ ми приїхали у Київъ, брате мій? Не вдержить хлонця, та кричить такъ та радіє, та хто не йде, не їде заговорює зо всякимъ? Якъ бы ти побачивъ то ей Богу добре бь натішився. А тутъ є чоловікъ у Гаврили Петровича зъ Межигорья. Побачивъ Богдася, та якъ схопить ёго, та се жъ, каже, зовсімъ мій хлопець! Тільки що мій трошки худенький. А вчора коло вікна сиділи, та хто йде: куди ти ідешъ? Де ти бувъ? А якъ мимо крамниць іхали та всього не перескажу.

Була вчора у Тулова. Ледви знайшла. Елена Р. ажъ скрыкнула та вибігли всі ажъ за варота й Соня маленька, та почали ціловати насъ, я зъ Богдасемъ була. М. А. не було, ходивъ у проходку. И вінъ мене стрівъ якъ батько рідный, а іхали зъ Богдася переїхрестивъ. Ми тамъ вечерали, вінъ годувавъ насъ Богдася й говоривъ до ёго, той пізнавъ, и казавъ: директоръ! Питавъ де що, я якъ уміла такъ и відказала. Вернуласть відъ нихъ въ половині одинадцятої години. Не можлие було ні якъ раніше. Такъ мені було ніяково що сестри мене ждали не спали и вечеря вже наготовлена. Я за те мовчу, що вечерала, у друге вже сіла за вечерю. Ти скажи се Петру Гавриловичу, я забулась ёму написати і те скажи що Туловъ за ёго питавъ и за всіхъ насъ. Вінъ каже, писавъ до Ва въ у Немирівъ.

А чи знаешъ скільки я грошей претратила? Я усе записувала і теперъ тобі скажу. Прогони і ямщикамъ на водку и що колесо направляли — 21 р. 20 г. На себе здержали — 2 р. 52 к. изъ ціхъ двохъ руб. 52 к. дали убогимъ 92 копійки. Стріли якогось старого чоловіка, за-

мітавъ двірѣ, бачу слабий вінъ змучений, побігъ Богдась та давъ ёму 20 грошей, а далі я виїшла зъ тарантаса, питаю: звідки? «Отдала мене пані на покуту.» «Якъ?» «Не здужаю панщини робити, подушне оплачувати, то і отдала щобъ тутъ зароблявъ.» Ми дали ёму ёще 70 коп. та сліпому хлопчику 10 к. та жидівці 2, а Кат. Сер. ще їй сказала, що коли бъ жиди не шахрвали то лучше бъ булобъ. У Києві починяли ми колесо, дали 50 к. среб. перетяпути треба було, а на станціі тільки якась втулка вискочила, и вже на послідній станціі до Києва, то дали тоді 20 к. среб. зъ Чернінова зисву пришло тобі скільки витрачу грошей.

Мокринскій теперъ учителемъ у Сохвievському Соборі, переведеній, то я не знаю чи ёго и побачу. Туазель прохавъ щобъ ёму сказали якъ я приїду, та пікимъ пошлати, бо дворникъ нездужка. Бувай же здоровъ мій милий, та пиши у Борзну. Маменькѣ цілуемо ручку Пані Менде кланяюся, а дочка цілує вь ручку. Вона здорова и скучає не такъ якъ я за домомъ. Київъ дуже сподобала, не надивиться, а самі такъ види що здається нічому и дивоватися, їй у дивовижу. Колісь то розкажу и посьмієся такі добре.

Якъ же ви хазяйнуєте? Я всімъ паничамъ кланяюсь и Богдась тоже и цілує. Я здорова почти. Правда горло болить. Чи я де заохолдилась, чи що, не знаю, та се пройде у дорозі. Зъ Чернигова буду зновъ писати. Прощай мое серце, бувай же здоровъ, не журися.

Твоя *М. Марк.*

Пані Дельсаль и Александру Николаевичу низенько кланяюсь. Скажи жъ, що я віддала сама ёго лист Михаилу Андреевичу. Питались вони чи здорова пані? Чи добре живеться їмъ? Який же то чоловікъ добрий той Михаилъ Андреевичъ, братику мій, який добрий! Ажъ мило мені згадати за ёго! Такъ бы и обняла ёго одъ души! Бувай же здоровъ. Недалеко вже и до Кулиша миші не журись.

Лист Марії Марковички до мужа.

26-го августа, Чернигів.

Сегодня на ніч сподіваємось бути у Борзні, друже мій Афанасій. Всі ми здорові. Богдась такий же втішний і веселий який і бувъ. Ідьмо, та ідьмо, та ідьмо. Все бъ ёму іхати, зовсімъ якъ ти. А що вже не спокійний! И туди ему треба глянути и туди и у той бікъ и въ другий. Побачивъ брата Ільи Петровича: се, каже, не братъ, бо я ёго дуже не хочу. Бачъ ёму перше сказали: се Дорошенко. «Ні, ні, то мій Дорошенко, се не вінъ я его не люблю.» Потімъ вже познакомився, то й бігавъ й грався, а музики йшли то й танцювать почавъ, не встоявъ. Всего про ёго не списати и на воловій шкурі, принду, то розкажу сама. Були ми на могилкахъ. Здається мені що я знайшла ту саму, а про те не знаю, боюсь вірити. Лякъ тамъ зелено, й гарно! Той гайочокъ, кущики ті, такъ зруєдили й вигнались у гору. Богдась бігавъ тамъ и все питавъ: де моя сестрычка маленька похована?

У Кніві ми були цілий день, я вже тобі писала. Що то за славні ті старі Борщевські! Богдась їхъ дуже полюбивъ, тільки я боялася щобъ вінъ імъ не докучавъ, то того ёму треба, то другого, а вони що вінъ просить заразъ й роблять. Виізжаючи изъ Кніва чуємо; «стійте, стійте на Бога!» Дивлюсь се моя кума зъ Преворокъ. «Кумонькохъ моя любя, мила, дорога! — каже обнимаючи мене. Бачу я — ідете» — се моя кумонька, думаю, да боюсь, а дали вже не можу — побіжу. Крестникъ вже такий великий, бігає а кума віддали у москалі. Ты й не повіришь якъ вона плакала зъ радоцівъ що побачила насъ. Я даю гроші хрестникові щобъ однесла гостинця: «не треба, не треба, кохана кумонько! Мені аби Васъ побачити». Та я кажу що се не годиться — візьміть! то вона не дивлячись сунула ті гроші у пазуху. Питаю чи не знає де Текля? «Якъ же не знати. Боже мій! Якъ вона плаче, такъ плаче, такъ плаче, та журиться за вами що и Господи! И живе тамъ де вы

жили въ останне, и не пійду пі куди найматися каже, може вони сюди зновъ приїдуть або хочъ папичъ приїде, я хочъ роспитаюся за нихъ.»

Я сказала їй що буду зновъ їхати то і візьму Теклю ізъ собою.

Бачила Тулуба, стрівся. Такий якъ и бувъ.

Що то за чоловікъ братъ Ильи Петровича, гей, гей! який чоловікъ славний! Мині ажъ жалко єго кидати хутко. И ще тутъ живе Кунць и вінъ мені дуже сподобався. А якъ же Вамъ живеться? Пишіть же у Борзну. Я же буду писати зъ Глухова, а може изъ Ніжина напишу. Ми Ідемо зъ Чернигова не самі, зъ нами Іде хлопець. — Якимъ.

Проїзжали Козелець, то бачила на станції старосту, отъ якъ бы змалювати! Невеличкий собі чоловічокъ — чорнявенький і гордоватенький і веселий і говіркий і жартовливий, збивається и на Возного й на Виборного. Ми зъ нимъ у розмову зайшли. «Нашъ городокъ глухий, такъ собі, отъ у Ніжині то буде краще постановлено. Тільки що церква у насъ добра, славна.» Іванъ Ванічъ! (То смотритель, ще молодий и зъ нимъ друге якъ здається, підъ орудою у нєго якъ то кажуть) хто цю церкву будувавъ? Грахфиня Розумовська, одказує Ванъ Ванічъ, и всі задивились на церкву паче зъ роду не бачили, а коні стоять приведені, — не запрагаються. А тутъ — ратуйте, ратуйте. «Чуєте, чуєте гукнувъ старости Ванъ Ванічъ! Се гласъ женьскаго пола, чи не пішли бъ ви рятувати?» «Якого чорта я буду рятувати!» одказує Ванъ Ванічъ, притонтивая ногами по землі.

Ще бъ розказала тобі якъ староста той показувавъ Богдасю вовка, то вже до другого разу. Пора виїздити.

Богъ зъ вами. Цілуй у маменьки ручки и всімъ клаяйся. Пиши у Борзну. Прощай мое серце! Вувай же здоровъ. Пиши хутко. Богдась тебѣ цілує и частенько згадує, каже: повезу своєму татові сєго й сєго, всего що не зобачить. Прощай мій друже. Бережися.

Твоя *М. Маркъ.*

Чи прийшла вже нова господиня? И чи добра, напиши.

Лист Марії Марковички до мужа.

29-го августа. Борзна.

Пишу тобі, мій друже, зь Борзни. Попрощалась зь П. А. к такъ мині сумно стало. Коли то ще побачу? Говорила за тебе не разъ и не два, вінъ каже що все буде добре, не журись. Я напишу зь Орла все до словечка, теперки ніколи. Бачила «Сестру» надруковану, ти получишъ усе на тому тижневі, або пізнішъ ще трохи, бо вишле Камен. зь Петербурга. Чому жъ ти, чоловіче, не сказавъ мині, що такий вінъ, той Кулішъ? Чи я була дурна, що не зрозуміла, що тее за душа мила! Поспінаюся дуже, Богдась здоровенький: кажуть що тее Кирило Туръ маленький, а други — Череваня. Побачилась зь Миколаємъ Михайловичомъ та ажъ заплакала, такъ то згадалося багацько! Бачила й Василька Тарновського у сніхъ шароварахъ вь сорочці вашиваній і вь чемерці, привітавъ насъ любенько а що вже Н. Дон. Забіла бувъ до насъ добрий й ласкавий, той не сказати! Бувай же здоровенький. Пиши у Орель. П. А. їде у Пилтаву зь жинкою. Кат. Серг. цілує свою матіръ. Я цілую маленьки ручку. Не журись же бо мій друже, піжди, я напишу тобі усе часто — то й світъ тобі у гору підніметься.

Твоя М. Маркъ.

Лист Опанасового брата, Василя, до Марії Марковички.

Іюля 5-го 1850 г. Остер.

Извините меня будущая Сеструшко по родству и теперешняя по чувству къ брату Афонѣ, Марья Александровна, за мою дерзость. Я распечаталъ письмо Ваше къ брату моему отъ желанія знать скоро ли я обниму друга и брата. — Братъ пріѣхалъ послѣ письма черезъ два часа. — Радъ ли онъ былъ свиданью съ вами? обрадовался ли письму Вашему? Судите сами, а я замолчу. Дай Богъ чтобы Вы были вь натурѣ такъ превосходны, какъ о Васъ неумолкая говоритъ Афоня.

Благодарю Бога что онъ Васъ создалъ на свѣтъ, — Вы много много возвратили ему жизни. Не будь Васъ, воображаю его положеніе въ заточеніи. 4 дня до приѣзда брата меня постигло большое печастіе — я лишился сына Минни. У жены отнялись поги, а у меня жеданіе къ жизни. — Но Богъ милосердъ! Альфонсъ явился и я возвращаюсь къ жизни. Онъ одинъ, жена моя одна, — дѣти одиѣ. Я хочу жить и быть для нихъ полезнымъ, — и буду. —

Одна моя мысль писать о Васъ и братѣ. — Богъ не безмилости, — жить Вы должны съ братомъ или вовсе не жить. Тоже я думаю и о братѣ. Но этотъ разъ довольно моя добрая сестра. — Постараюсь больше дѣлать и меньше говорить, основываясь . . . на словахъ одного изъ друзей брата; это *энергія на словахъ уменьшаетъ энергію на дѣль.* —

Вотъ мой рецептъ для Васъ обоихъ: 1) здоровье, 2) Служба, 3) Благословеніе Божіе на соединеніе Ваше Амѣнь!

Братъ *В. Василь.*

Лист Маріи Марковички до мужа.

Сегодня внижаю одъ Василя, мій друже, була у їхъ учора і позавчора. Якъ же діточки повиростали, що й не пізнаешъ. Сами вони таки жъ якъ и були. Богдасъ здоровенький и дуже полюбивъ сестричку, тільки каже що се не Леля, неправда, а тільки вона моя сестричка. Завтра, коли Богъ дасть, буду въ Орлі и уже усе чисто напишу тобі, а тенерки ніколи. Скажи мені що тамъ у насъ робиться? Чи всі здорові? Я привезу тобі свій подаруночокъ отъ Н. А. такий якъ живий вінъ! И на небі ясно и люди добрі до мени, а все такъ чогось сумно мені, що й не сказати. Колибъ же хутче до васъ вернуться у той Немірівъ. Напиши чи получивъ вже зъ Петербурга те, що тобі мусівъ Каменецький вислати. Я перешлю тобі зъ Орла *Эпизодъ до Чоркої Ради* и багацько де чого чула я доброго дуже. Панъ Тарасъ у дорозі

іде у Петербургъ, а може що й на Україні буде. Що ти скажеш про се?

Треба скінчити свій листъ. Прощавай мій друже милий, бувай здоровий! Кланяйся Ів. Пет. и Пет. Гав. я буду писати зъ Орла. Микол. Михайлов. мабѣть прише тобі свої пословиці, свій збірникъ.

Твоя М. Маркъ.

Лист Василя до Опанаса Марковича.

1-го сентября.

Здоровъ бувъ братъ Афанасій. Сестра Маша слава Богу здорова. Богдасъ хлопець гарний тоже здоровъ. Сестра обѣщаєть къ намъ заѣхать и мы ее будимъ торопить къ тебѣ.

Братъ твой В. М.

Лист Марії Марковички до Ілії Петровича....

Написали ли Вы, Ілья Петровичъ, географій? Я уже хвалилась ею. Пришлите мнѣ хотя одинъ листокъ и за это будетъ Вашъ и отъ меня посылка. Тарантасъ нашъ не ломается, ѣдемъ хорошо. Богдасъ Васъ целуетъ. Скажите Афанасію что кажется *оповіданъ*, будутъ продаваться по рублю сереб. и страниц. будетъ больше 200. Будеть, быть можетъ 300, а кто знаетъ, можетъ и больше. Напишите пожалуйста поскорѣе и Вашу географію, то есть отрывокъ изъ нея пришлите. Вы же обѣщали, — хорошо, если не исполните.

М. Марк.

Здоровъ ли Петро Гавриловичъ? Я ему низко кланяюсь. Часто ли Вы его видите? Скучаетъ онъ или уже привыкъ? Я буду писать изъ Орла. Какъ Вы всѣ проживаете? Что дѣло о Чайков? Кланяюсь м-ме Дельсаль. Пишите, пишите, пишите. Ученикамъ кланяйтесь. Пришлю «Квітку» Шинцацкого изъ Орла. Видѣла ту сорочку въ которой казнили Кочубея, видѣла куптуши, видѣла портретъ пана Тараса и его стихотвореніе написанное углемъ слышала. Досвіданія. Пишите пожалуйста.

Лист Марії Марковички до мужа.

(початок вересня 1857.)

Ми до Орла добрались, мій друже. Здоровенькі обоє. Богдась так усіх дивує, що годі. А вже як люблять його! Та треба тобі усе знати як було. Слухай лишень.

В одинадцятій годині поїхали ми з Чернигова і в той же день у десятій ввечері були в Мотропівці. Ніжин мшнули, наняли собі у Жукові *вольних* за сім рублів. Стрів мене пан Куліш, я його наче перше бачила, зараз і пізнала, і жінка його мене привітала хорошенько. А тут Василь: «здорові були, землячко!» Василь Тарповскій, убрання на собі козаچه мав, здається, що я вже тобі писала? Всі брати Білозерські вітають, і все то так дивиться наче на щось добре на мене. А всі вже знають, мій друже, що я переслала в Петербург П. А. де-що; все то вже читало і перечитало. Миколай Данилович просив його сказати, як я приїду, і раненько приїхав: стали мене просити, щоб я їм читала. Ти знаєш мою істоту. Яково ж то мні було! Єй Богу, як туман пав мні на очі — не можу, та не можу.

Присить М. Д. на обід — ми поїхали. Там і борщ гетьманський був і вареники гречані, мабуть чи не гетьманські теж, бо ми, прості люди, зроду не їли таких. Богдась їв поруч зо мною, та як хотіли взяти борщ, аж заплакав. «Отсе, каже П. А., краще од усіх смакує, чує, що се борщ гетьманський.» Дають вареники і питають його, чи добрі. «Не знаю, каже, — ще не знаю, дайте мні сметани!» Втішив усіх своєю мовою і величністю. Ну, як би ти побачив, ходить і говорить, ніби цілий вік між великими панами був, — нагадав він мні, знаєш, ту семиліточку, що її пан водив та дивив то тим, то сим, а вона каже: «і то добре, і то добре, і се гарно», — та до хліба!

Бачив він і пасіку. «Роздивився, Богдасю, — питаю — так щоб татові розказати?» «Є, ні, каже, піду ще подивлюся. тоді вже розкажу.» М. Дан. то цілий олід коло

його простояв, і різав, і годував його, а він по обіді спасибі сказав і поцілував його. Там казали, що се маленький Кирило Тур.

А що вже Мик. Михайлович утішався їм! Він їде чумаковати у Крим з чумаками. «Я, каже, *«Сестру»* читав, та думаю, народня, записана од народа.» На другий день я читала такн своїх *Чумаків*. «Чого б то я не дав, каже П. А. за сі слова: «еге, каже чумак, еге!» Так, каже, і бачиш того чумака, що йому і Німець приївся, і степи він бачить безкраї». Та вже побачимось, то все чисто розкажу. Я його просила не друковати сих *Чумаків*, бо почувла, читаючи йому, що з них ще буде щось добре, а тепереньки — ні ще, тільки догад на добре. Говорила за Москву. Він буде тобі писати, а мині сказав от що: «нехай ще поживе у Немирові, поки я заведу топографію у Москві, а сього не довго дождати, бо я не хочу, щоб ви нужду терпіли. Як же я заведу у Москві, то тоді зараз і Аф. Вос. до себе перетягну, будемо печатати і издавати і погодимось вже із ним так, щоб добре було.» Він тебе лічить за великого критика, що в тебе єсть чутка якась ніжна, і так він сказав мині. А мині й подумати не весело, що на Москву заберемось, хіба щороку їздити на Україну будемо?

Богдась хоч би однісеньке словечко сказав по руськи, — по нашому, та по нашому, та і я як говорю, то він так і вьється коло мене: «Мамо, то башмак — черевик, черевик?» щоб то я сказала «черевик». А один панок, се ще в дорозі: «ти, каже, хохол». Як же він обідився, світе мій! «Як би він перше се сказав, то я б і орішків од його не взяв, мамо! Я собі йому скажу, що він кацап. Та й палаєв так Миню Василева, той каже йому: «хохол!» А ти сам хохол і кацап, а я тільки Богдась!» — каже.

Пиши мині усе чисто, як то там у вас. Завтра побачу Кортмана і Якушкина. Нам дуже раді, а дядінка вчора не снав по обіді і у проходку не пішов, бо з Богдасем говорить: Что у тебя, и:зуха это? «*І ви маєте пазуху, дідуно, —* відповідає. — *«Что, что, Богдасю?»* «У

тебе вст' пазуха, то значить ви маєте пазуху'. То так усе говорить твій Богдась. Прощавай, мій друже! Бувай здоровъ п инши. Не знаю ще сама, коли до вас поїду. А дуже сумно. Засну, і снит'ся мні Україна, ей Богу! Скінчу «Гайдамаку» (здається, буде по иншому), та й тобі перешлю одного екземплярю, і П. А. другого. Пан Тарас їде.

(Ще збоку в дописка, — маб. тітки М. О.): «Обнимаю тебя, другъ мой Афанасій и спасибо тебѣ за Маню. Е. М.»

Лист Марії Марковички до мужа.

11-го септября. Орель.

Богдась здоровъ, а мене лічить Кортман, друже мій Афанасій! Я тобі вже писала з Орла, та не знаю, чи одібрав ти мій лист. Нас дуже тут жалують усі, і не одходять од нас. Дядько полюбив Богдася, Господи як, а Богдась його ніяк не зове, тільки *Хмельницький*. А скільки вже твій Богдась ляльок покрутив, то й не сказати! Грається він з Якимом, тим хлопцем, що дав нам його нап Дороненко, спасибі йому, то Богдась і говорить і грається з ним, а то б чудився хлопчик між чужиною, хоча всі, од малого до великого, його люблять і годять йому, почали і говорити по нашому. Коля, то таки і добре говорить, тільки й чути по покоях: *сховов, утік, поцілуй мене, чи люби мене, коник, поганять*, навіть і дядько, то і той говорить по нашому. А було тут з Богдасем, як тітка почала грати: «погано, та й годі! Заграй мні *дід рудий*, заграй та заграй!», та аж у плач твій Богдась. Мусіла вже *козака* йому заграти. А ще було от що: тутейшній хлопець каже Якимові: «чи тому правда, що малороссіянин галушкою вдавився?» . . . «Ні, каже Яким, се не правда, тільки правда, що руський кашею вдавився, от се то правда.» А тут де взявся Богдась — так і приснався: «кашею, кашею». — То сміху було! Уже тепер, як він такий грізний, то ніхто й не каже нічого

такого, щоб його не вразить. Катю він дуже влюбав, та і дівчина славна, мій друже, — коли б ти побачив, що за дівчина з неї! Давно вже я такої не бачила, хоть малюй з неї.

Я сподіваюсь у слідувущу пошту тобі де-що вислати і до пана Куліша тож. Хоч і журила мене дорога і розлука, та все добре, що я поїхала. Якось лучче те-переньки, ясніше мнї. Миколай Карлович Рутцен у чахотці, може і осені не доживе; Софья Карловна в Москві, її ждуть сюди, Александра Карловна десь у знакомих проживає, і як розказують, то вона, бідна, багачко лиха дознала. Побачимось, то я тобі усе розкажу. Юлія Алексїевна щаслива, має дві дочки, славні дівчатка! Пиши мнї хутко. Спасибі Петру Гавриловичу, він пише, а Илья Петрович не хотів — може він на мене сердитий? Я не можу здумати за що, а ти спитай. Як у вас хазяїство іде? Чи прийшла нова кухарка і яка вона? Чи не чули чого за Фіону? Як Дельсалеві? Я їм дуже кланяюсь, не забувай того сказати. Юлія Алекс. дала намъ твій портретъ, Богдасъ пізнавъ, тільки не зразу. А що я хотїла тобі Богдасівъ портретъ, то тутъ нема ні фотографїи ні дегеротїна, нічого нема, а може принде, то тогді я заразъ вдамся до нїго. Сподіваюся хутко побачити Якушкіна, его дожддають сюди, и вінъ просивъ, якъ я принду то прислати за їмъ. Тутъ и наші тїні не забулыся. Що дня мы варымо борщъ, бо дядя дуже влюбавъ, а Богдасъ не їсть щей, та и я не можу добре исти їхъ, одвыкла. Були въ насъ и вареники гречанї и ще де що.

Зїмовського ще не бачила, тільки чула про єго и тутъ одъ учетилиць, що поганый чоловічокъ. Не знаю й сама коли ввїду, бо Кортманъ казавъ, щобъ я пила якїсь травы и тоді він побачить. Чи ты знаєшь, що въ мене зовсімъ було перестало болити у боку тільки у грудяхъ важко та ще простуда. Знаєшь що було як я іхала и такъ я поправилася за дорогу що мнї ні одна сукня не зїйшлася бїльшъ якъ на четверть, мусїлы

перешивать, але то було не знаю що таке, тепер зновъ я трохи схудла, кажуть що се въ лишя зъ недуга. Та вже ты не журись, я прииду здорова до дому. Тутъ вже двічі снігъ ішовъ, коли він, пасъ тутъ застане, то мы свій тарангасъ переробимо на зимній та й поїдемо собі на Вкраїну, до дому. Чи получивъ ты книжечку одъ Білозерського, тамъ всего одинадцять новістокъ, бо ту «Що птиці літали»¹⁾ не помістили, чимъ мене дуже звеселили, за тимъ, що вона зъ фантастического роду, як Кулішъ въ предисловіі писавъ що се факты етнографическі списані, то вона й не іде туду, а про те вінъ каже що дуже, дуже добра и міні її не оддавъ. Поправокъ зовсімъ нема, щобъ тамъ що було вставлено, ні, тільки де, то счеркнуто, бо каже Кулішъ, що я дуже сплю багатствами — треба на далі берегты. Він каже що се тільки моя проба пера, да чи мало вінъ каже! Краще всего що вінъ щиро любить и розумно усе свое. Прощавай мій друже! Бувай собі здоровенький, пиши.

Твоя М. М.

Лист Марії Марковички до мужа.

17-го сентября. Орель.

Богданко твій здоровенький и веселенький, щебече собі мовъ те пташенятко; листы твои вінъ одібравъ и читавъ не двічі й не тричі и сміявсь и мабїть жаль ему за тобою, бо слухае твоїхъ слівъ, такъ якъ найлучче. Аби сказаты ему: «Богданко! а що тобі тато писавъ?» Заразъ и послухае того чоловіка, а що мене, то вінъ и такъ слуха и жалуе мене дуже.

Якъ приїдемо до тебе, мій друже, то розкажемо тобі якъ бувся Петро Дорошенко и всі его діянія, а також и Богдана Хмільницького зъ синами, бо се вже мы добре знаємо, безъ омилки. Отъ коли бъ ти послушавъ, якъ вінъ роспитувався про Петра Дорошенка, та чи знаєшь на що звівъ? Купи ему пожа, мамо, то и

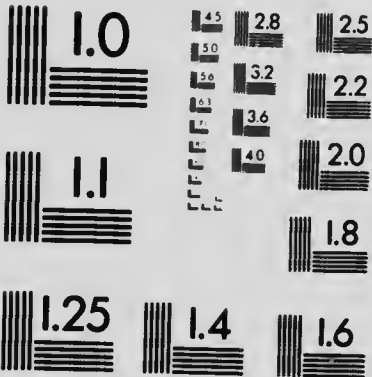
¹⁾ «Чари.»

вінь буде воеватись. «И не жалко жъ тобі буде Богдасю?» — «ні, мамо, не жавко буде, купи мені ножа». Я ажъ алякалаєь, та все ходить за мною: «на що его женулы (тото у его выгналы) одъ війска, на що, я дуже не хочу». Отъ такий то Богдась твій. Зъ великою хітью слухає мене и питає и перебиває, а вь самого очниці ажъ горять и ляльки свои кидає на що вже внодобавъ своїхъ кончиківъ. Ему тутъ що дня кунують та кунують и веі его дуже люблять. А до кого бь ни вийшовъ то той заразъ и крыкне «зъ України!» отъ якъ, що йшли мы до Юліи Алексѣвны, и стріли якись крамарі идуть, та одинъ такъ и гукнувъ: «козакъ іде!» А Богдась і негляне, та ще якось ставъ бочити шапку, то ей Богу такий хлопець, що не сказати а не здумати не можна. До чужихъ не дуже то горнетця. Бувъ тутъ Якушкинъ, почувъ що я приїхала и прибігъ, зрадівъ дуже, питає, про тебе, чи здоровъ? Чи не сердисься що статью поправляли, що се не вінъ винешъ, а та «Руська бесѣда», що кус. пѣс, хутко вийдуть и тобі вінъ пришле екземпляръ. Вже вінъ як не заговорювавъ зъ Богдасемъ, той не йде та не й де, купивъ ему конфекти, Богдась поцілувавъ — подяковавъ та зновъ не хоче йти. Вже Якушкинъ и каже: «куплю те и те не будешъ мене болятися?» «Буду» «та я твого тата знаю!» А Богдась подивитця на него та зновъ ховається. Бувъ ище и Павловъ; зъ цимъ вінъ освітчився більше, бачъ Павловъ то такъ почавъ: «е у мене хлопець, каже, що добре пісень співає. Співає вінъ и дідъ рудый, та я забувъ, як далі, Дідъ рудый, чи самоваръ рудый» «А Богдась: «и свічка руда, и булка руда.» Засміявся ему у вічн та й побігъ. Догадавъ що тутъ е зрада якась, але вже по сему познаемився и підходивъ до Павлова и говоривъ и просивъ щобъ хлопчика ему свого привізь гратися. Сей Павловъ читавъ письмо Щедрина (Салтикова) не забувай того що все то говорять до Богдася по нашому, якъ вже тамъ не говорять, а говорять. Дуже жадаю я, щоб ти послухавъ якъ вінъ почне оновидати про діянія Доро-

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

шенка и Хмѣльницького. Вінъ оповидає не довго, та добре якись. Я бачу якъ вінъ сознания у одпалыхъ укряїнцяхъ будыть . . . ей же Богу моему що так. Ти знаєшь що тутъ ихъ чи мало у Орли. Сбирається усе іхати до тата и до паничівъ, всіхъ згадує. Купивъ собі скрипку и бубона и ще щось та и ходыть зъ Якимомъ по покояхъ справді якъ музыка, та навчився дуже добри у бубона биты, и танцює частенько, а далі на килімъ: «ой утомився!» И все козака вытанцѣує. Та годі вже, лучше самъ побачишь, якъ вінъ вырись и повновидий який ставъ, може Кортманъ вже хутко насъ отпустить. Всі тобі кляняются. Сегодня повинні мы получить твою посылку, вже послали на почту. Въ останнему листі я дивувалась чему И. П. не пише, теперь вже одібрала его листъ, разомъ зъ твоімъ, а що перший то того й досі немає. Поклонись усімъ. Що ти пишешь за те свидѣтельство на обученіе дѣтей, то я ей Богу не знаю, хоча и догадуваюсь хто всімъ тимъ орудует. Въ деревнѣ я не чула щобъ хто пансіонъ державъ та и якъ то знають що въ Немірові дадутъ свидѣтельство? Порадься зъ И. П. прошу тебе, мій друже, та и зробишь такъ какъ краще. Напиши коли маменька дума виїздити, якъ вона поїде? я не знаю, може и не треба їй тутъ допомогаты, порадьтесь же хорошенько прошу тебе, дуже прошу. Робота моя іде не швидко, та добре, що дня по троху. Читаю Б. Каменскою, се більшъ для Богданка. Зъ дорове мое краще, може я и приїду скорішъ ніжъ думала сама. Снігъ стаявъ и теперь тутъ ясні дні и теплі, Гуляємо зъ Богданкомъ. Вчора въ ранці були у саду и въ крамницяхъ, де Богдасъ дуже сподобавъ вола и четверку коней. Четверку ми и до дому принесли зъ собою и по саду возили по городському, гукали й сміялись.

20-го сентября. Орель.

Зараз ідемо у Хотьтово, друже мій.

Вчора був тут Ник. Карлович і просив. Дуже він чогось смутний, не такий жартовловий як перше був.

А слабій. Кортман вговоряв його лічитися, — каже, коли хочете *самоубійство вчинити*, то краще враз, а не по трошку вмирачи. З ним приїздив Николай Сергєевич Слѣпушкин і говорив, з Богдасем по нашому і добре говорив, бо він з України. І славний чоловік мабуть. Богданко здоровий і веселий. Сьогодні прокинувся: «Мамо, а де мій тато? В Немирові? І паничі там? Мечислов Крижановский, Високий Митя . . .» і всіх перелічав. І велів кланятись усім, усім і Вжещу, що його возив у возику.

Він не забуває історії Української, і теперички я покинула всі роботи, а пишу для його де-що, щоб легше мні було йому розказувати по писаному, та й на далі нехай йому зостанеться. Да коли правду говорити, то я роблю й те й друге. Богдась тебе цілує і дядю Дорошенка. Часто — часто він вас згадує. Кортмана зове *Кортма*. Всі його дуже люблять. Сам дядя, ти мабуть не забув, який він поважний і недотрога, а й той з ним грає у коника і цілує його і благословляє і жалує. Колись я хотіла його у куток, то як набіжать ордою, що ледві сама вихопилася, а Богдась тоді сам став у куток та перепросив маму. Вчора був *Д. А. Нарбут*. Як він зрадив, то я тобі й сказати не можу! Не наслухався Богдосевої мови, не надивиться на його, аж сльози в очах. «А я, каже, тут і забув рідну мову.» Я дала йому «Проновіди». Пант. Алек. дав мні для роздачі 5 екземплярів проповідей. Всі тобі кланяються і люблять. Катя просить особисте од неї написати, що вона тебе цілує. Яка ж то дівчина виїшла славна, мій друже, і не сказати. Одно те, що дуже гарна, *живой чоловік* такий, що Боже! Добра дівчина, добра дуже. Богдась каже: візьму Катю з собою додому. Яку кухарку відправили? Чи Лобоцьку, чи ту, що прийшла з села? Чи добре ви зробили, відправивши сільську? Вона, кажуть, готує краще ніж поварі і доброго порову. Кортман нічого певного мні не сказав, коли буде можна їхати. — може і через місяць буде можна, каже, іще не

знаю. Що маменька? Не забувай міні писати об їй і об Вірочці. Фіоні клоняємось з Богдасем. Скажи, що він тепер справдешній запорожець у червоних штанах тирокіх, як чорне море і у чоботи штани, а чоботи нові з закаблуками, з червоною випусткою. Є у нас і сині, є і чумацькі з пістри, що як надіне, то кажуть: коли б трохи дётю, то зараз як з Криму повернувся.

Пані Дельєвль кланяюсь і Александру Николаевичу, а Ганю цілуємо. Богдасеві подарували тут ляльок видимо — не видимо, то він каже, що одну Гані дасть, а одну Соні, а одну Гені.

Чи вдібрав вже лист од П. А.? Повістки од Каменецького? Напиши, не забувай. Бувай же здоров. Кортман сказав, що може *и роньше мѣсяца можно будет ѣхать*, то я може й хутче приїду до-дому. Ратер. Серг. здорова і цілує М^{не} Менде. Вона Частенько міні у вечері каже: «от тепереньки Аф. Пос. сидить, а Ілля Петрович ходить і говорять собі там щось». Богдась питає, що його Розбой маленький? Чи бігає, чи лає? Він би писав й сам, та ніколи його дождити — треба на пошту. Він і до паничів хотів писати, до усіх, то я його розрадила, «ніколи, кажу, і тато не доставе», то він каже: «напиши, мамо, паничам Чи». «Що?» «*Письмо, лист напиши*». Прощай, мій друже! Бережися. Пиши частенько і не журось. Маменькѣ цілуюрочку і Вірочку цілую.

Твоя М. Марков:

Пишу до тебе, мій друже, од Рупщених. Ми вже другий день тут. Н. К. не зовсім добре, кашля. Богдась здоровенький і веселенький, бігає, щечече і учиться по-троху. Усе до тата збирається до-дому. Я писала тобі од 20-го сентября, думала виїздити у хотѣтв. Я у-ранці і лист свій одіслала, а поїхали ми 21-го сентября, бо коні спізнилися приїхати за нами.

(Долі лист Богдася, — диктував він, а М. А., неписала.)

От тобі і письмечко Богданово. Коли б бачив, що се за хлопець! Дуже вже розумний робиться!

Не знаю й досі, коли виїду. Думка така, що не забарюся довго, може й раніше приїду ніж я сподівалась. Напиши мені, не забувай, чи одібрав ти лист од Камінецького, а при листу й «Повістки?» Чи одібрав лист од П. А.? Що у вас там у Немирові діється? У нас то тепло, то дуже холодно, то сонце, то дощ такий ливне, як з ведра. Хочу переробити тарантаса *до дуги*, то лучче буде, кажуть, — не буде сварок з глядачами. Я напишу у той самий день, як буду виїздити, — коли б же він хутко настав! Всі, як і перше, ласкаві і добрі до нас, та все до-дому бажається.

Не читаю тепереньки нічого, окром Історії Бант. Каменс. (других не найшла, Маркевича в переплет отдала була), та пишу потроху. Може хутко й пришлю тобі, тільки ж не всю, а виписку, бо всю то треба писати багацько, хіба ще одложу до другої пошти. Часу міні мало зостається; то той прийде, то другий заговорить, то третій спитає. Коли маменька виїжджає, напиши. Катерина Сергіївна здорова і цілує пані Менде, а Цом усім кланяється низько. Поклонись од мене Петру Гавриловичу і Ильї Петровичу, бо я сьогодні не маю часу до їх писати, зараз їдуть у Орел, а перш я не знала, що поїдуть, і скажи, що дуже їх прошу: одного — навіщати, а другого — пильновати. І скажи Ильї Петровичу, що я дожидаю географії, чи хоть вістки, чи багацько вже написано. Що твої пословиці? Напиши, не забувай. Я у дорозі чула: «*не один пес Гривко — в їх чимало. Б. Ц.*» «*Тихше їдете, то далі станете. Крол.*» А ось тобі й пісня, чи вірші якогось Мироненка:

Ой не шуми лу́же, не розвивай гаю,

Не принось міні вістей смутних із рідного краю.

Серце рвалось було, нене моя,

Тобі на помогу,

А тепера захололо,

Та і слава Богу!

Може я прохи й не так кажу, бо вчора тільки почувла, і не можна було зараз списати. Я дістану та й пришлю тобі. Не знаю, чи добрі вийдуть вірші, а що мислить вміє її розуміє де-що пан Мироненко, то розуміє і ще одной(?) пісні: «малесенький соловейко», що мій дід навчився одъ кззака, старого десь у поході и любивъ її співаты. Голось привезу изъ зобою. А ще пришлю ноты, що мій батько написав, попроси Мам. розиграти сам побачишь и пізнаеш яка то музика. Багацько знайдеш знакомых пісень там. Та от що: може маменька зна Экозесь(?) Александра Алексѣевича, его сочиненія. Попроси то вона тобі ёго заграе. Прошу тебе, мій друже, грати хутче та не забувай мні сказаты коли виїзжае маменька чи зостаеця у насъ. Поклонись низенько Дельсалям. Колиб ты знав як я поспішаюся, бо мене дожидают. Н. К. буде до тебе писаты сам. а теперки не здужа. Отъ жаль(?) чоловіка! та не вернеця.

Малесенький соловейко, чомъ ты не щебечешь?

Ой радъ бы я щебетаты, та гласу ни маю.

Молоденький козаченько чомъ не женишься

Ой радъ би я женитися та долі не маю.

Загубивъ я свою долю іздячи въ дорогу . . .

.

Ой выведу воронного коня и винесу зброю

Нехай зарже мій рьяний кінъ стоячи надо мною,

То почуе стара мати сидячи у хаті

А вже мого синопька на світі нема

Колибъ я була зозуленька, тобъ я полетила,

Сіла бъ, пала на могилу, дай сказала бъ куку!

Подай, подай, синопько, хоть едину руку!

Ой я радъ бы я моя мати обідві подати —

Насипали сг_юй землі, не можу підняти.

Стулилися ясни очі на всі ночі.

Отъ козака що возивъ сіль у Бобруйску кріпость

1812 года.

Лист Марії Марковички до мужа, Опанаса Марковича.

Орель, 27-го септября.

Сегодня приїхали одъ Рутценихъ у вечері, друже мій Афанасій! Богдась здоровенький, дужи всі его покхалы и вінъ сподобавъ Рутценихъ. Се вчора мы приїхали, а сегодня 27-го я тобі пишу й сегодня Кортмана побачу, зновъ буду его пытаты колы мені іхалы можна. Чого се нема моіхъ листівъ? Чи одинъ разъ я вже писала! Та певно що теперки ти одибравъ усі. Чого ти сумуешь якъ ми доїдемо? доїхали сюды добре, то й до дому вернемось добре. Потроху робота моя иде. Те що почала въ Немирові, уже скинула зовсімь. Починаю друге. Напиши мени усе що ты знаешь про *Петра Дорошенка*, *Сірка* и *Пушкара*, а те жъ про *Морозенка* и *Нечая*, се въ мени особицею одъ моіхъ работъ, се для науки моїй и Богдасевій: Богдась згадуе тебе и вчора говоривъ що вже хутко до тата іхати треба. У Київъ, каже, не поїду, а до тата іхати треба. Эрнестина здорова и цілуе стару пані, а Богдась тежъ саме. Вінъ усіхъ частенько згадуе и Трохима и Василя, усіхъ. Бабуню цілуе й Верочку. Про Фіону згадуе яки булы въ еі музики на весільлі. Жду листу одъ пана Палія. Колибъ его ще побачити *хочъ разъ єдиний!* Та *щс се я говорю*, побачу то, побачу, се певно, аби живі ми були, то побачимось, а мені жадалось бы побачити его отъ теперки іхавши до дому. Всі тебе цілуютъ и тобі кланяются. Жінка Рутцена славна жінка. Ему то отъ пустить лихо, то зновъ гірше. Сегодня вона у насъ и зовуть мене зновъ съ собою у Хотетівъ. Може и поїду. Одне тільки, що тамъ листівъ треба дожидати, се же 30 верстовъ одъ міста, хоча вони заразъ и шлють, усяку пошту якъ я була у іхъ. Пиши, прошу я тебе. Скажи нянці що я хочу щобъ вона зосталася у мене. Я пишу що пошти, одну тільки пропустила після першого листу изъ Орла, та се одъ того, що не знала чи иде у той день. Одъ сегодняшняго ранку якъ разъ місяць до

Богдасева рожденія, вже чотири роки ему мине. Вінъ дуже вирісь и червопенькій ставъ на личку, свіженький якъ сповнене яблучко.

Ще треба намъ заїздити до Василя брата, а то вінъ сказавъ що заверне мене хочъ одъ Київа, коли не заїду, нажене. Спасибі тобі за гроші що ты приславъ для Богдася, я учора приїхавши ихъ одібрала и останній твій листъ. У насъ тепло и ясно. Грошей поки ще мені не треба, а коли треба буде, той тутъ дістану. На сі що ти приславъ хочу книжокъ купити, шукала Кониською, — нема, то куплю Бантиша Каменского. Тільки тутъ и є: Б. К. Марк. и Ригельмъ. Якъ не шукала-нема. Напишижъ якъ твої пословиці? Чи пише И. П. географію? Кланяюсь ему и Петру Гавриловичу. Не гарно що вінъ забуває Васъ, а що обіщавъ мені? Я вже и писала ему, казала не гарно. Паничамъ нашимъ ми усі клянємось и Дельсалямъ тежъ саме. Коли бъ вже хутко до дому! Якъ мене не розважають, а все мені бува такъ сумно часомъ що и не сказати. Я міркувала такъ щобъ до Богдасева рожденія дома вже бути, та мабїть не вспію. Ты не журысь, прошу я тебе, мій друже, не журысь, не сумуй, а краще якъ будешъ ще и мене лаяти за те що я сумую. Напиши міні чи все у васъ добре їде. Не сварись ни зъ кимъ, пиши.

Библ. д. чт. ще нема у мене, сегодня візму и прочитаю усе добре тамъ. Напиши жъ про *П. Дорошенка*, *Пушкаря* и всіхъ що я тебе прошу, всі преданя, факты, все що ты чувъ, або читавъ. Пиши, пиши.

Твоя

М. Маркъ.

Лист Марії Марковички до мужа, Опанаса Марковича.

9-го октября 1857 г., Ороль.

Чого се ти сумуєшь, мій друже, хіба хочешъ щобъ я зновъ нездужала? А я тепереньки совсімъ здорова, зовсімъ здорова, нічого у мене не болить. Виїду може

завтра; (10 октября). Сподіваюсь, що завтра, вже де що укладено и наготовлено. Сьогодні іду попрощатися зъ добрыми людьми. Богданко радіє, що до свого тата іде и все мене питає, чи буде у насъ озвонкѣ. Онъ усе такъ робить якъ ты ему наказавъ. Тутъ мій дядько теперъ, Миколай Петровичъ, дуже Богдася полюбивъ, а Богдасъ его; зове его „маминъ дядько“. Дядько таки й добре говорить по нашому и се мене здивовало, я сего николи ни знала.

Мик. Карловичъ Рутценъ поїхавъ до батька у Покровское зъ жінкою. Дядько каже, що его можна ще вилічить, та знаєшь який вінъ докторъ добрый. Я вѣ его пытала за себе и за Богдася, може ще скаже, вінъ мене заспокоївъ на певно що усе добре.

Лист Н. Дорошенка до Марії Марковички.

7-го Мая 1859 г., Черниговъ.

Прошлую почту я писалъ къ Вамъ, Марія Александрона, но неувѣренъ, что бы Вы получили то письмо, потому-что мнѣ выдали, какъ я послѣ замѣтилъ, росписку безъ номера; поэтому и въ этомъ письмѣ скажу все то, что и въ прошломъ.

Отчего Вы, Марія Александровна, ничего не пишете о состояніи своего здоровья, это важнѣе всего. Я знаю только, что Вы лѣчитесь, но какъ себя теперь чувствуете, не знаю. Пишите, пожалуйста, объ этомъ подробнѣе.

Митя прожилъ у меня съ 9-го Мая до Іюня, я приготовилъ его по математикѣ, снабдивъ книгами, и онъ опять уѣхалъ съ Иваномъ Ивановичемъ къ брату. Митя послѣ письма отъ маминьки, которая прислала ему и Ваше письмо къ ней рѣшился ѣхать въ Кіевъ, а поѣздку въ Елецъ отложилъ до удобнаго случая. Деньги 50 руб., которые выслалъ Афанасій Васильевичъ, я получилъ и отъ души благодарю Васъ и Афанасія Васильевича; только не хлопчите больше высылать денегъ, а приберегите ихъ лучше на всякій случай. Я скоро совер-

шенно не буду нуждаться въ деньгахъ, потому-что назначена намъ прибавка жалованья, т. е. я буду получать 600 руб., и вѣрно съ Августа будемъ получать по новому окладу; а этого жалованья съ меня будетъ очень и очень достаточно. —

Не думайте, что я много знаю о Дрезденѣ, я почти ничего не знаю, хоть когда то и проповѣдывалъ въ пансіонѣ М-те Гинцъ географію; поэтому все, что Вы скажете о Дрезденѣ, будетъ для меня ново. Я радъ, что Вы нескучаете въ Дрезденѣ, что нашли знакомыхъ, и еще такихъ, какъ Софія Карловна. Я же не могу похвалиться, что бы было весело въ Черниговѣ, иногда даже хандря мучить. Одинъ разъ случилось мнѣ быть на вечерѣ, гдѣ было довольно многолюдно, на меня нашла такая тоска, что я далъ слово избавить себя на будущее время отъ общества. Пусто, холодно. Сегодня тоже разстроилъ себя: пошелъ утромъ къ Носу и засталъ тамъ какого то франта Тамару и еще какихто двухъ, да смотрителя острога, они постоянно толковали о сѣченіи и подобныхъ вещахъ, спасибо Носу, замѣтилъ, что на меня неприятно дѣйствуетъ такой разговоръ и постарался прекратить его. Досадно, что *Институтка* и *Ледащица* явятся прежде въ переводѣ, а мнѣ бы хотѣлось видѣть ихъ прежде въ подлинникѣ. Что значить, что мнѣ выслали только двѣ книжки *Народнаго чтенія*, а больше не присылають? Кромѣ Основяненка я такъ же ничего не получилъ и изъ нашихъ книжекъ. Неужели ничего не вышло больше? а *Шевченка сочиненія*? *Когда они выйдутъ?*

Сестру и племянницу я давно не видѣлъ, но благодарю Васъ за память объ нихъ, при свиданіи съ ними передамъ имъ отъ Васъ поклонъ. Саша посылки не получила, кромѣ тѣхъ вещей о которыхъ я Вамъ писалъ.

Носъ и Ивапъ Ивановичъ кланяются Вамъ низенько; первый въ прежнемъ письмѣ прилагалъ отъ себя записочку. —

Пишите чаще, не забывайте меня. Если можно пришлите мнѣ портретъ всѣхъ себя и Алек. Рейхель съ

Богдасемъ, въ Дрезденѣ, кажется, не трудно это сдѣлать;
— не забудьте же портретъ.

Преданный Вамъ

Н. Дорошенко.

Спасибі, Богдасю, що здумавъ про свого Дорошенка. Давно бъ такъ треба було зробити, то бъ може краще й писавъ; я думавъ; що ти вже дуже добре пишешъ; пиши частій до мене, то навчишся. Яжъ тебе дуже и дуже люблю; а у Дрезденъ не поїду, не пускають, приїзди вже ти краще до мене, тутъ хочъ машини й нема, щобъ йшла ажъ зъ искрою, такъ за те муцикъ есть. Попроси, Богдасю, маму и тата, щобъ выслали твоєму Дорошенку свої портрети и твої съ Алек. Рейхелемъ. Прощай, будь здоровъ, цілую тебе кріпко.

Твій

Дорошенко.

Лист Дорошенка до Опанаса Марковича.

7 червця.

Оце, шаковный друже и добродію Опанасе Васильевичу, и досі не зпомігся выслать Вамъ пословиць Ефименка, а ось черезъ що: Ефименко поїхавъ изъ Чернигова и обіцявся вернуться вчера, та и досі нема; а вінъ обіцявся дати мині усі єго пословиці и надруковані и ті, що цензура наша кепська, Чернигівська не пустила до друку; я здався на Ефименка, та въ дурняхъ и зостався. Нехайже у четвер вышлю неодмінне. Спасибі Вамъ за гостинець, що за гарна штука, чимъ більш читаю, тимъ більш знахожу великость її. Нісь зразу не розжувавъ, и сегодня казавъ уже, що й єму дуже сподобалась. Книжки, яки будуть друковані на нашій рідній мові, нехай присылають мині, хоть съ 50 экз. я продамъ. Зъ Білозерскимъ зпишемось, якъ що въ чімъ небудь будемъ єму въ помічь. Борзенський повітъ на Куліша дуже гримає за *Маіора*, мині певні люде казали,

ще бытимуть якъ понадуть. Чого се Кулішъ повіявся на Кавказъ? Я хочъ не бувъ на Кавказі, а ось посилаю Вамъ пісеньку зъ Кавказа.

Лист Н. Макарова до Маріі Марковички.

3-го ноября 1859 г., С. Петербургъ.

Вотъ уже три недѣли, какъ я въ Петербургъ и только, только, что могу уллучить свободную минуту, чтобы написать Вамъ нѣсколько словъ и поблагодарить Васъ за письмо, которое я получилъ вчера отъ Васъ, Марія Александровна. Въместѣ съ моимъ письмомъ посылаю Вамъ письмо Бѣлозерскаго и въ немъ 400 р. с. денегъ, на которыхъ Вамъ придется потерять все таки довольно много. Банкиръ Штиглицъ отказался отъ дѣль и переводъ денегъ за границу сталъ еще затруднительнѣе. Порученіе Ваше я старался по возможности исполнить и что могъ-сдѣлалъ. О паспортѣ Мотри Бѣлозерскій уже писалъ и выслалъ деньги. Вѣроятно все уладится какъ слѣдуетъ; срокъ же ея паспорта только въ Декабрѣ. Но вотъ еще что то такое, что Вы мнѣ не говорили. Лазаревскій говоритъ, что онъ сдѣлалъ все уже для какого то Секольниковкаго (что-ли?); онъ (т. е. Лазаревскій) просилъ губернатора. Ваша матушка пріѣзжала въ Орелъ и тоже просила губернатора и губернаторъ обѣщалъ сдѣлать все, что нужно и все затрудненіе состоитъ въ томъ, что Секольниковскій не получалъ еще отставки.

Кажется я не навралъ.

Съ Кожанчиковымъ мнѣ не удалось переговорить по порученіи Афанасія Васильевича. Кожанчиковъ боленъ и ни съ кѣмъ невидится. Тургенева еще нѣтъ и не будетъ ранѣе конца этого мѣсяца. *Институтки* Вашей тоже все еще нѣтъ. Журнала малороссійскаго тоже нѣтъ. Сколько разладу произошло здѣсь отъ замедленія выхода журнала! Кулішъ и Симоновъ выходятъ изъ себя, затѣваютъ предпріятія (литературныя) хлопчуть, суетятся,

Бълозерскій отгрызается, оправдывается и желаетъ поддержать и осуществить ту идею о журналѣ, которую себѣ составилъ. И тѣ и другой правы и этотъ и тѣ виноваты. Зачѣмъ такъ рѣдки люди, которые умѣютъ находить примирительныя средства между двумя крайностями? Отъ чего-бы не соединиться двумъ противнымъ сторонамъ, когда онѣ въ сущности желаютъ одного и того же? *Шевченко попрежнему очень любитъ Васъ, кажется даже, больше прежняго. Онъ часто задумывается и, кажется обдумываетъ и уже сочиняетъ что то очень хорошее.* Кулишнѣ теперь въ Москвѣ, но скоро будетъ здѣсь. Каменецкаго я не видѣлъ. Мнѣ жаль его и досадно на себя. Онъ не такъ виноватъ, какъ казалось издали. Онъ неадантически, узко честенъ и точенъ. Кулишу (даже Кулишу) не отъ савлялъ три мѣсяца денегъ Бълозерскаго по той же причинѣ, по которой и Ваши деньги были задержаны. Вообще жаль Каменецкаго.

Шевченко думаетъ, что Вамъ лучше оставаться въ Дрезденѣ на зиму, а я думаю иное. Безъ Васъ трудно и даже невозможно вести здѣсь Ваши дѣла. Я боленъ (совсѣмъ таки боленъ) и заваленъ работою; другіе заняты или просто не могутъ для Васъ много сдѣлать; я же который брался быть для Васъ всѣмъ, отказываюсь отъ своего обѣщанія и предлагаю одно — единственное чѣмъ могъ бы служить Вамъ отъ сюда, — это нѣсколько денегъ, если Вамъ встрѣтится въ этомъ надобность. Мнѣ кажется, что Вамъ бы слѣдовало хотя на время пріѣхать сюда. Вотъ, что еще. Бога ради, не посылайте книгъ (да таки ничего не посылайте) по адресу, который я оставилъ Вамъ въ Дрезденѣ (Помните Alexandre Kotschoubej). Всѣ мои книги пропали. Предупредите же поскорѣе и Софію Карловну и Анну Павловну. Непремѣнно предупредите. Кромѣ непріятностей ничего небудетъ.

Что до меня касается, то мнѣ безъ Васъ скучно. Все это время я или видѣлъ Васъ или писалъ Вамъ или зналъ, что скоро увижу Васъ. Теперь же ничего

о Васъ не знаю и ниначто не могу надѣяться. Поправдѣ говорю, что грустно. Мы разъ въ недѣлю собираемся у сестры. Говоримъ о Васъ и читаемъ Васъ. Вспомните же и Вы о насъ когда нибудь.

Вашъ

Н. Макаръ.

Жму крѣпко руку Афанасія Васильевичо и цѣлугу Богдася.

Лист Білозерського (без підпису) до Марії Марковички.

4-го ноябра 1859 г., СПБ.

Я писалъ бы къ Вамъ, Марія Александровна, гораздо чаще, селибъ не былъ такъ страшно занятъ службой, чтеніемъ поступающихъ, или имѣющихъ поступить въ журналъ вещей, и общественными отношеніями, поддерживать которыя необходимо. У меня, постоянно, такъ мало времени, что нисколько неудивительно, если письмо, начатое лѣтомъ я окончиваю зимою, — какъ сказала Вашъ Николай Як.¹⁾ (а Вы этому и повѣрили, хотя, къ счастью, я и не виновать передъ Вами въ такой неисправной перепискѣ).

На предпоследнѣе письмо Ваше, я, по моему мнѣнію обязанъ былъ отвѣчать дѣломъ, т. е. высылкою денегъ, которыя, по Вашему письму, Вамъ понадобятся въ концѣ ноябра. Я выслалъ бы ихъ тотчасъ по полученіи Вашего письма, еслибъ самъ получилъ ихъ изъ банка; получивъ и узнавъ банкира, я передалъ, дня 4 назадъ, 400 р. с. Николаю Як., который взялся перевести ихъ на Каскела (?) и, вмѣстѣ съ моимъ письмомъ, отправить кредитивъ въ Дрезденъ. — Вчера я получилъ письмо Ваше отъ 28-го октября и спѣшу успокоить Васъ, что 150 р., не позже 2^х дней, будутъ отправлены въ Черниговъ, на имя Дорошенка, что «Оглядъ» пли — «Основа» — будетъ, но въ 1861 году; что я готовъ исполнять всѣ Ваше желанія и порученія съ искреннимъ удовольствіемъ; что ни въ

¹⁾ мабуть Макарів.

какомъ случаѣ Вы не можете обезпокоить меня ничѣмъ, кромѣ Вашей болѣзни и Вашего собственнаго безпокойства.

Какъ грустно читать, что Вы не здоровы! Если есть въ этомъ хорошая сторона, такъ это то, что Вы пробудете лишній мѣсяцъ — два — три за границей. Вамъ необходимо свобода, независимость отъ стѣснительныхъ общественныхъ отношеній; Вамъ необходимо разомъ укрѣпить свое здоровье вліяніемъ благопріятнаго климата и иного порядка жизни. Я нисколько не опасаясь другихъ вліяній — ни относительно Вашихъ душевныхъ убѣжденій ни любви къ родинѣ, къ Вашей высокой художественной задачѣ. Въ женщинѣ, какъ въ дитяти, чрезвычайно — силенъ и глубокъ инстинктъ правды; изъ всего окружающаго Ваша душа восприметъ только то, что ей свойственно, — что истинно, прекрасно, благородно. Изъ далека, какъ Гоголь, Вы, я увѣренъ, увидите многое, самое близкое, родное Вамъ, яснѣе и вѣрнѣе. Мнѣ, напр., кажется, что здѣсь Вы не написали бы такой чудной вещи, какъ «Два Сиби»: впечатленіе которое сдѣлалъ этотъ душевный плачъ заживо похороненной матери, — на меня и на Надю, — мы никогда не забудемъ: я прочувствовалъ, и свое дѣтство, и юность, и любовь матери, и всѣ страданія народа, и въ такой степени, что при первомъ чтеніи чуть съ ума не сошолъ отъ полноты ощущеній. Въ Вашей матери я видѣлъ — словно живыхъ, — миллионъ матерей, которыя рыдали передо мной — не слезами, а кровью собственнаго сердца. А Андрийко и Василько — что это за художественные типы! И что за языкъ у Васъ въ этомъ разсказѣ! Только «Сестра», да «Чумакъ», да нѣкоторыя мѣста «Институтки» производили на меня подходящее впечатлѣніе. А Вы какъ обо всемъ думаете? —

Съ нетерпѣніемъ, для Васъ, я думаю, и невообразимымъ, жду «Три доли» и «Дяка». А «Чари?» Обратите вниманіе на легенды другихъ славянъ и на «Hausmädchen», Якова Гримма. Посылая мнѣ свои сочиненія,

— прошу Васъ, — пишите и условия, на которыхъ Вы предаете ихъ въ мою редакцію. Объ этомъ я подробно писалъ въ письмѣ посланномъ Николаемъ Як.

Афанасія и Богдася крѣпко цѣлую. Всѣ наши имъ кланяются. Я виноватъ предъ Афанасіемъ, что не отвѣчаю, да ей-ей нѣтъ времени, тѣмъ больше, что хочется написать побольше.

Что дѣлать намъ съ Мотрей? Въ послѣднее время она начала вести себя дурно, — по крайнѣй мѣрѣ — подозрительно уходила по ночамъ, — обманывала, равно ничѣмъ не хотѣла заняться — не могла придумать для себя занятія, — и, наконецъ, сказавъ мнѣ, что ей нельзя жить бездѣла, просилась на службу къ жильцамъ въ том же домѣ, на Вознес. пр. Пока мы жили тамъ, она иногда насъ посѣщала, но съ переезда нашего на новую квартиру, т. е. съ 1-го октября, не была ни разу. Не даватели добраго совѣта, какъ быть съ нею? При Васъ она могла быть хорошей, безъ Васъ едва ли ей не грозитъ участь общая весьма многимъ дѣвушкамъ въ Птрб. Жаль но предотвратить зло едва ли возможно. Плохо, какъ только начинаетъ стыдиться своей народной одежды; а съ Мотрей ужъ это было.

О Сокóльниковѣ Вамъ, вѣроятно, писалъ Н. Як. Для него сдѣлали бы все возможное, — Губернаторъ даже хочетъ принять его въ свою канцелярію, да дѣло въ томъ, что онъ до сихъ поръ не получилъ отставки.

Эд. Юл. Жемч. посылаетъ Вамъ душевный привѣтъ и искреннее желаніе — здоровья. Знаете ли Вы, что Ваши оповиданія переводятъ въ Варшавѣ на польскій и въ Прагѣ на чешскій.

Мы съ Костоморовымъ читали Ваше послѣднее письмо къ Т. Гр. и наслаждались Вашимъ искусствомъ писать свободно и изящно письма по малорос. И знаете, что мені прійшло на думку: якъ бы то добре було, коли бъ Вы да написали кѣлька листівъ зъ за границі въ «Основу». Опишіть те що бачите, чуєте и думаете, по своему и по нашому; себъ послужило приміромъ и до-

брою — доброю наукою. Одъ Васъ бы навчились, що по нашому можно писать и говорить ясно и разумно обо всіхъ речахъ на свѣті. Н. Ив. Кост. утвержденъ государемъ въ профессорствѣ.

Нашъ козакъ Миколя дякуе Вамъ за память, посилае Вамъ привѣтний чоломъ и має надію, що ви ёго колисъ полюбите. Щодня розумнишае; вжей книжки читае и пише, и показуе якъ гулі на головку сіли, и багато де чого розуміе.

Лист Н. Макарова до Маріі Марковички.

14-го Января 1860 г., С. Петербургъ.

На Ваше прекрасное письмо, давнымъ давно уже мною полученное, я только теперь собрался отвѣчать Вамъ. На письмѣ Вашемъ по обыкновенію нѣтъ числа, но какъ подумаю, что я получилъ съ тѣхъ поръ два письма отъ Афанасія Васильевича, да маленькую записочку отъ Васъ (очень маленькую), то, право, становится страшно писать Вамъ. Боюсь, что Вы уже позабыли, что когдато писали ко мнѣ, когда то знали меня. Въ Декабрѣ мѣсяцѣ я былъ занятъ страшно, — до безобразія, — все поджидалъ праздниковъ, — думалъ удосужусь, чтобы написать Вамъ, но къ праздникамъ заболѣлъ и съ тѣхъ поръ не выхожу изъ комнаты (не изъ дому, а буквально изъ комнаты). Доктора рѣшили было, чтобы я немедленно ѣхалъ за границу; но потомъ опомнились, что зимою никакихъ водъ не поють и потому порѣшили продержать меня въ заперти до весны, а весною пустить за границу. Вотъ Вы и знаете уже, что я болѣнъ. Не спрашивайте же никогда лучше ли мнѣ? Отвѣчаю заранѣе, что мнѣ лучше не будетъ до тѣхъ поръ, пока не выдержу еще полного курса Аахенскихъ водъ. Если мнѣ сдѣлается гораздо хуже, то я поѣду за границу скоро, если же мнѣ будетъ только худо, то выѣду отсюда между 15-го и 20-го Апрѣля никакъ не позже и остановлюсь дня на два въ Берлинѣ или въ Дрезденѣ, а оттуда

прямо въ Аахенъ. Такъ мнѣ нужно будетъ проѣхать, по это впрочемъ, нисколько не помѣшаетъ мнѣ пріѣхать прежде всего туда, гдѣ будете Вы къ тому времени.

Вопреки правилъ вѣжливости, установленныхъ писемовниками, я началъ письмо свое съ себя, вмѣсто того, чтобы заговорить о Васъ или о томъ, что наиболѣе можетъ интересовать Васъ.

Каменецкій отправилъ Ваши книги, какъ слѣдовало, т. е. въ Глуховъ, на имя В. В. Марковича. Въ Русское слово я неимѣю возможности передать Ваше желаніе насчетъ *Ледящицы*, а купеческую Дочку (одинъ экземпляръ), я уже отправилъ Вамъ по почтѣ; кромѣ этого экземпляра я получилъ отъ Кулѣша еще два; если желаете, я могу Вамъ тоже или переслать по почтѣ или привезу съ собою. Письмо свое я началъ три дня тому назадъ, но приходъ Кулиша прервалъ его. Кулишъ много занимается и занимается дѣльно. Онъ навѣщаетъ меня довольно часто и наши разговоры очень интересны. Изданіе малороссійскаго журнала все еще неподвигается, несмотря на самыя энергическія усилія Кулишъ а. *Стихотворенія Шевченка уже напечатаны; выходъ ихъ въ свѣтъ останавливается тѣмъ, что портретъ поэта еще не готовъ.*

Тургеневъ получулъ всѣ письма Ваши; онъ часто говоритъ о Васъ и всегда съ удовольствіемъ. Всѣмъ намъ, которые надѣялись пользоваться нынешнею зимою Вашимъ обществомъ, было прискорбно узнать, что Вы рѣшились остаться заграницею. Тургеневъ написалъ прекрасную повѣсть «Наканунъ»; я читалъ ее въ рукописи. Три дня тому назадъ авторъ поѣхалъ въ Москву, чтобы напечатать свое произведеніе въ Вѣстникѣ. За день до своего отъѣзда Тургеневъ провелъ у меня вечеръ вмѣстѣ съ Анненковымъ и моею сестрою. Я сказалъ Тургеневу, что намѣренъ писать Вамъ, и спросилъ, что сказать Вамъ отъ него. Скажите ей, что я самъ буду писать ей, отвѣтилъ Тургеневъ, что я виновать передъ нею, но въ послѣдніе время не имѣлъ сво-

бодной минуты, и что ей слѣдуетъ получить отъ Краевскаго деньги, которыя передадутся Бѣлозерскому для доставленія къ Вамъ. Бѣлозерскій получилъ уже отъ Тургенева записку къ Краевскому, но денегъ, кажется, еще не получилъ. Впрочемъ все равно, онъ вышлетъ Вамъ на дняхъ 250 руб. с. Кажется, даже онъ хотѣлъ поручить мнѣ озаботиться пересылкою этихъ денегъ къ Вамъ. Въ какомъ положеніи Ваши финансы? Не нуждается ли Вы? *Онъ чего этотъ вопросъ кажется Вамъ всегда такимъ щекотливымъ, что Вы никогда не можете ничего отвѣтить просто. Если нуждается, то какъ бы и сказать. Кажется вещь обыкновенная не диковинная.*

На вечерахъ моей сестры кромѣ Тургенева началъ появляться въ послѣдніе время Писемскій. Онъ далеко не такъ симпатиченъ, какъ Тургеневъ. Онъ (кажется) немного эгоистъ. Повторяю-кажется. Но все же онъ весьма интересенъ, какъ писатель, какъ отецъ и какъ рассказчикъ. Однажды вечеромъ онъ читалъ намъ послѣднюю свою драму «Горькая судьбина». Произведеніе это хорошо уже само по себѣ. Но въ чтеніи Писемскаго, который, обладая въ высшей степени сценическимъ дарованіемъ, играетъ (при чтеніи) каждую роль, «Горькая судьбина» произведетъ сильное, тяжелое впечатлѣніе. Писемскій обѣщалъ мнѣ одинъ экземпляръ для Васъ. Пересылка книгъ очень затруднительна. Я Вамъ привезу кое что съ собою, только, пожалуйста, напишите, что бы Вы желали имѣть.

Шевченка я что то уже давно не вижу; съ нимъ что то странное происходитъ. Онъ, какъ будто бы влюбленъ. Право. Притомъ онъ сталъ ужасно раздражителенъ; кромѣ того мнѣ какъ то почудилось, что онъ можетъ быть очень неблагодаренъ. Только пожалуйста пускай этого никто кромѣ Васъ не знаетъ. О Васъ же Шевченко вспоминаетъ всегда съ самою нѣжною любовью и жаждетъ получить портретъ Вашъ.

Прекрасное письмо Ваше, писанное мнѣ одному, вызвало бы меня на мой отвѣтъ, еслибы мое перо, кото-

рому уже прѣа остановиться, могло сколько нибудь выразить чувства души моей, которымъ на всегда останется вѣренъ искренне преданный

Вамъ *Н. Макаровъ.*

Если только буду живъ, то мы скоро увидимся, къ 1-го Мая новаго стѣля я буду непременно въ Германіи; но до того еще я намѣренъ написать Вамъ нѣсколько разъ, если это не наскучитъ Вамъ.

Вмѣстѣ съ симъ пишу и къ Афанасію Васильевичу.

Записка А. Станкевича до Маріи Марковички.

17-го генваря (1860) Дрезденъ.

Водить Васъ въ Дрезденъ было бы очень хорошо, но только не рискуйте своимъ здоровьемъ. У Васъ въ Гейдельбергъ Вы отвыкли отъ нашего климата. Отъ Щенкина получилъ письмо вчера. Книжка Ваша еще не выпущена, но комиссія Ваша объ отсылкѣ денегъ куда назначено исполнена.

А. Станкевичъ.

Лист Н. Макарова до Маріи Марковички.

29-го Января 1860 г. С. Петербургъ.

Вотъ Вамъ, Марія Александровна, и деньги, о которыхъ я писалъ Вамъ въ послѣднемъ письмѣ. Въ этомъ векселѣ заключается 250 руб. с., изъ которыхъ незнаю сколько отъ Краевского за *Институтку*, которая напечатана въ первой книжкѣ этого года, а остальные отъ Бѣлозерскаго. Удобно ли для Васъ, что вексель данъ на Дрезденъ; — на Гейдельбергъ никто здѣсь не даетъ.

У насъ все попрежнему. Я не выхожу изъ комнаты; томлюся за свѣжимъ воздухомъ и за прогулками; нескучаю потому, что все таки занятъ и рѣдко остаюсь одинъ. Изрѣдка, по вечерамъ, собираются у меня Тургеневъ, Анненковъ и Писемскій. Впрочемъ Тургеневъ

еще не возвратился изъ Москвы, куда онъ уѣхалъ печатать свою послѣднюю повѣсть. Когда увидимся напомните мнѣ, чтобы я рассказалъ Вамъ какого мнѣнія о Васѣ Писемскій и чего онъ отъ Васѣ ожидаетъ. Скажите только: «дѣлать козлы», такъ я уже буду знать, что говорить.

Выѣзжаю я отсюда между 15 и 20-го Апрѣля, скорѣе ранѣе, но никакъ не позже. Кулишу разрѣшено издавать Альманахъ «Хату». Онъ теперь занятъ приготвленіемъ этого изданія. Новаго болѣе нѣтъ ничего. Все идетъ какъ прежде, многое хуже прежняго. Какое то странное время переживаемъ мы, можно даже сказать скверное время.

Сочиненія Шевченко вышли; изданіе хоршее, а портретъ не очень удался, т. е. сдѣланъ то хорошо, да сходства мало.

Досвиданія, пишите хоть когданибудь къ искренно преданному Вамъ

Н. Макаровъ.

Поклонитесь Афанасію Васильевичу и поцѣлуйте Богдася.

Лист Станкевича до Маріи Марковички.

Дрезденъ, 15-го февраля (1760).

Щепкинъ пишетъ, что книжка Ваша вышла въ свѣтъ 25-го Генвар. Онъ спрашиваетъ, какъ прикажете распорядиться съ Вашими деньгами. 75 р. изъ нихъ отослалъ по Вашему назначеню. У него остается 425 р. Переслать ли ихъ за границу или прикажете отдать кому въ Россіи? Безъ подобности не совѣтую выписывать ихъ за границу. Переводъ денегъ влечетъ большую потерю.

Книжка, пишетъ Щепкинъ, не смотря на крупную печать, вышла тоненькая, а потому нельзя было пустить ее дорожо 50 копѣекъ и онъ не можетъ доставить Вамъ болѣе 500 рублей.

А. Станкевичъ.

Лист П. Куліша до Марії Марковички.

1860 г. Февр. 24. С. Петербургъ.

Любезная Марія Александровна!

Послѣ долгаго молчанія, пишу къ Вамъ опять, какъ во времена оны, — Немировскія. Литература еще разъ оживила меня и заняла въ *моей* душѣ обширное помѣщеніе. Чего я въ это время не предѣлалъ! Написалъ большой романъ, который, само собою разумѣется, цензура велѣла мнѣ хранить подъ спудомъ, привелъ въ порядокъ всѣ сборники пѣсень и сдѣлалъ изъ нихъ нѣсколько тысячъ выписокъ для украинского словаря, подготовилъ почти совсѣмъ къ печати самый словарь по образцу нѣмецкаго словаря братьевъ Гриммовъ, наконецъ издал украинскій альманахъ *Хату*. Поповоду этого то являю я и счелъ своимъ долгомъ писать къ Вамъ. Въ *Хату* вошли и Ваши *Чари*, на которыя, по прежнему, неотнятому у меня праву, я набросилъ покровъ старинной легенды. Если *Хата* пойдетъ успѣшно, Вы, какъ, и другіе сотрудники получите, какое окажется возможнымъ, вознагражденіе. Вслѣдъ за *Хатою* хочу пустить *Леваду*, потомъ — *Пасику*, потомъ *Гумно*, а на слѣдующій годъ опять: *Хату*, *Леваду*, *Пасику*, *Гумно*, такъ какъ ни одинъ сборникъ подъ однимъ и тѣмъ же заглавіемъ явится два раза въ годъ не можетъ. Не благоволите ли прислать что нибудь для *Левады*, которая уже обгораживается? Журнала рѣшительно не позволяютъ издавать. А то я хотѣлъ было подъ именемъ Оболонскаго издавать при *Нар. чтеніи* приложение *Село*. Никому и никакого журнала имѣющаго спеціальнымъ предметомъ Украину, рѣшено не позволять. Избранный мною путь — покаместъ единственный. *Хата* — вся на украинскомъ языкѣ. Мои — критическія статьи и первый актъ драмы *Колій*. *Шевченко* далъ выбрать *десятокъ стихотвореній*.

Да еще отъ що? какъ говоритъ Тарасъ: *Чуєте? Каменцкій* издаеть *Галлерейю портретовъ украинскихъ*

писателей для приобрѣтенія денегъ на изданіе популярныхъ книгъ. Я, Костомаровъ и Шевченко подписали ему *листъ*, уполномочивающій его одного издать наши портреты. Для перваго выпуска не достаетъ Вашего портрета. Пришлите! Для добраго дѣла можно и Вамъ, кажется мнѣ, явить свое лицо міру съ подписью Вашей руки: Марко Вовчокъ. Пришлите! неотказывайтесь! Если еще и мы станемъ отпѣкиваться отъ общаго дѣла по домашнимъ, такъ сказать, причинамъ, тогда уже именно будетъ *капутъ* Украинской народности.

Прошу передать мой поклонъ Афанасію Васильевичу. Богдася цѣлую.

Преданный Вамъ

П. Кулишъ.

Отвѣчайте на имя Каменецкаго. Я можетъ быть скоро уѣду въ Малор., а пожалуй и не скоро. Это будетъ зависѣть отъ того, рѣшусь ли я печатать теперь же словарь, или отложу до осени.

Листъ П. Куліша до Маріі Марковички.

1860 г. Марта 15. Петербургъ.

Жаль, что Вы, Марья Александровна, нерѣшаетесь дать свой портретъ для такого святаго дѣла! Переизданіе Вашихъ *Оповіданій*, изъ выручки за которыя Вы *опредѣляете* половину на изданіе общедоступныхъ книгъ, я нахожу покамѣстъ неудобнымъ: надо что нѣбудь прибавить; а что у насъ есть, кромѣ напечатанныхъ въ Хатѣ *Чаръ*? Впрочемъ, если Вы желаете видѣть второе изданіе, напишите — и оно явится.

Журналъ Василю Мих. разрѣтенъ; но Василій Мих. хочетъ издавать его въ духѣ примиренія съ панамы, и объявилъ, что хотя цензура и пропустила въ Хатѣ начало моей драмы *Колій*, но онъ ее въ журналѣ не напечаталъ бы, и проч. въ этомъ родѣ. Онъ присвоиваетъ себѣ право второй цензуры, хочетъ ублажить пановъ и полюбить имъ своимъ журналомъ, тогда какъ пьянское

негодование противъ *Коліевъ* я считаю заслугой украинской литературы, по преимуществу демократической. Едва ли я дамъ ему хоть что-нибудь въ журналъ, потому что онъ хочетъ кормить читателей похлебкою неопредѣленнаго вкуса и, помѣстивъ Ваши рассказы, ради ихъ извѣстности, вѣроятно будетъ у *Кочубеевъ* говѣть, у *Галагана* исповѣдываться, а у *Тарновскаго* причащаться, во отпущеніе грѣха своего. Какъ бы то ни было, но я бы желалъ продолжать свое дѣло въ строгомъ литературномъ смыслѣ, и печатать *Левяду* немедленно. Съ нетерпѣніемъ ожидаю Вашей пьесы. Только за нею и остановка. Лишь только украинская словесность измѣнить свой величавый тонъ неуклонной правды, свидѣтельствуемой даже ея молчаніемъ, — ей угрожаетъ пошлое многословіе и безхарактерность. Василий Мих. разставилъ свои изнѣженные руки, что бы понянчить ее по пански хоть одинъ годикъ и привить ей манеру говорить ни то, ни се, годсподствующую въ такъ называемомъ высшемъ кругу и усвоенную имъ самимъ по сочувствію. Я даю себѣ слово стоять на стражѣ простонародной прямоты и выразительности слова. Вотъ почему я издаю сборники, а между тѣмъ жду возможности основать журналъ противоположнаго недоляшеству направленія. Но довольно. Я позабылъ, что мнѣ слѣдовало подражать въ краткости Вашему письму.

П. Кулишъ.

P. S. Жаль, что Вы печатаете новыя Ваши пьесы безъ строгаго осмотра. Я читаю трагеди Гете: какая умѣренность въ рѣчахъ! какая обдуманность плана и рижмовка большихъ и малыхъ частей пьесы между собою! Пока читаешь, чувствуешь гармонію подробностей; но когда прочтешь и вся пьеса начнетъ уходить въ отдаленіе, тогда наступаетъ наслажденіе той гармоніей, о которой я говорилъ Вамъ въ первое наше свиданіе. — гармоніей крупныхъ и мелкихъ частей между собою. Трудно это выразить; но Вы догадаетесь, о чемъ я хотѣлъ написать Вамъ въ этомъ постскриптумѣ

Лист Макарова до Маріі Марковички.

6/18-го мая 1860 г. Берлинъ.

Видители какъ я путать то умѣю, — писалъ, что не буду въ Берлинѣ, а между тѣмъ, не только очутился здѣсь, но и пробуду въ этомъ городѣ недѣль пять потому, что по рѣшенію докторовъ я долженъ еще лечиться, а потомъ уже ѣхать въ Аахенъ. Я пріѣхалъ сюда съ Павломъ Васильевичемъ Анненковымъ и живя въ одной гостинницѣ мы неразстаемся ни на минуту дѣлая по братски всѣ удовольствія покойной, нѣмецкой жизни. Завтра ѣдемъ въ Потсдамъ, послѣзавтра въ Витсбергъ, а потомъ разстаемся, — я остаюсь здѣсь, какъ уже выше сказано, а онъ ѣдетъ неизвѣстно куда, но, кажется, въ Швейцарію. Въ такомъ случаѣ Вы скоро увидите его и безсомнѣнія очень полюбите. Что это за прекрасная личность. Вѣдь Вы уже знакомы съ нимъ, но познакомьтесь по ближе. У него сильное желаніе видѣть Васъ. Если онъ ѣдетъ въ Лозанну, то я пришлю Вамъ съ нимъ нѣсколько книгъ и письмо, которое мнѣ передалъ Каменецкій; но между этими вещами Вы пенайдете ни портретовъ, о которыхъ просили меня, ни Баратынскаго; — Баратынскаго нѣтъ ни въ одной книжной лавкѣ, а на толкучку я не успѣлъ завернуть, а портреты, хранившіеся у Каменецкаго всѣ въ рамкахъ, слѣдовательно уложить ихъ въ чемоданы было неудобно.

Передъ выѣздомъ моимъ изъ Петербурга я получилъ отъ Бѣлозерскаго 250 р. с., но отложивши внезапно свой отъѣздъ на недѣлю нашелъ приличнѣе переслать Вамъ эти деньги по почтѣ и надѣюсь, что Вы уже получили ихъ. Мнѣ неизвѣстно, находятся ли въ томъ числѣ деньги полученные Бѣлозерскимъ отъ Тургеньева. Если Анненковъ поѣдетъ къ Вамъ, то для всякаго случая и попрошу его передать Вамъ 100 р. золотомъ; я уже предупредилъ его объ этомъ, — и сказалъ, что это деньги посланные Вамъ Бѣлозерскимъ за статьи; но это деньги мои, которыхъ я тѣмъ охотнѣе предлагаю Вамъ, что впервыхъ

я въ нихъ нуждаться не буду, а во вторыхъ, д Бѣлозерскому долженъ, слѣдовательно сосчитаться намъ не трудно; я только попрошу Васъ или Аѳанасія Васильевича, по полученіи отъ меня этихъ денегъ написать Бѣлозерскому, что Вы сверхъ 250 р. получили отъ меня еще столько то.

Тургеневу я говорилъ, что Вы писали ему въ Парижѣ. Онъ обѣщаль написать Вамъ и постараться съ Вами увидѣться.

Бѣлозерскаго посѣтило большое горе. У него умеръ сынъ, недавно родившійся. И жена его очень больна. Онъ очень несчастливъ и въ этомъ, можетъ быть, заключается съ причина *его неисправности въ отношеніи Васъ*.

Кажется все продѣла? Здоровы ли Вы и что подѣлываете? Мы както сдѣлались какъ будто нѣсколько чужіе другъ другу. Васъ трудно уговорить писать письма, да и грѣшно такъ поступать съ Вами. Но если бы я получаль отъ Васъ хотя изрѣдка извѣстія, что это было бы огромнымъ ресурсомъ и большою отрадою при той жизни которая предстоитъ мнѣ черезъ три дня. Меня запирають въ комнату, ничего не даютъ ѣсть, не выпускають изъ этой комнаты даже въ коридоръ въ теченіи 5 недѣль и ежедневно будутъ укладывать на два часа въ постель подъ перину фланелевыя одѣяла. Какъ я радъ, что у меня не будетъ здѣсь никого изъ родныхъ и знакомыхъ. Вѣроятно въ теченіе всѣхъ четырехъ или пяти недѣль я буду золь какъ тигръ. По прошествіи этого карантиннаго времени начну помышлять о томъ, чтобы увидѣться съ Вами и гдѣ бы Вы нибыли пріѣду къ Вамъ, а потомъ уже въ Аахенъ, а тамъ на Вайтъ.

Прочтите ка 71 Н. «Калакала». Увидите какъ Герценъ умѣетъ защитить тѣхъ кого любитъ. Какъ онъ мастерски защитилъ Васъ отъ нападокъ бібліотеки. Пишите же мнѣ. Если письмо мое придетъ къ Вамъ въ воскресенье или понедѣльникъ утромъ, то дайте мнѣ знать по телеграфу, гдѣ Анненкову искать Васъ. Телеграфъ пришлите на мое имя въ Hôtel St. Petersburg, а

письма пишите мнѣ не иначе какъ по слѣд. адресу:
Nicolas Makaroff in Berlin, Schellingsstraße № 1 bei Kernke.

Вангъ *Н. Макаровъ*.

10-го іюля (1889), Мемсиріч.

Спасибі тобі за твое письмо и за письмо М. А. . . .
Пошли мій коротенький лист Марії Александровні, та
щобъ [недаромъ німці возили напірѣ, то напиши и ти
її на другімъ чистімъ боці; вона, я знаю, буде дуже,
дуже рада».

Шевченк¹⁾.

Лист Станкевича до Марії Марковички.

10-го мая (1860) Миланъ.

Кто это виновать, Марья Александровна, въ томъ,
что Вы не были съ нами в Италіи? . . . Если Вы на это
время наслаждаетесь швейцаріей и Берномъ, то это по-
. . . ужасно! . . .

А. Станкевичъ.

Лист Марії Марковички до мужа, Опаиаса Марковича.

Посилаю тобі письмо и слова. Мы доїхали добре, а
тільки Богдась посварився съ Австрійцемъ въ вагони.
Австріецъ щось сказавъ що въ Россіи недобре, а Богдась
ему Господы! Якъ закричить: ich habe mein Vaterland
lieb, ich habe mein Vaterland gern — що ажъ той похит-
нувся назадъ. А ще були тамъ німці що все стріляли
пистонами и Богдась зъ ними. А въ диліжансѣ такъ
такъ вінъ приподобився німцеві одному — говоривъ то
розмовлявъ и объ Іосефѣ якомусь и объ горахъ якихъсь
що ажъ німець до мене: хто зего дидяти мати, да хто
се ёго и де усѣму навчивъ. Так и у Швальбахъ приїхали
то німець отъ Богдася не одходивъ довго и просивъ ёго
не забути.]

Тутъ усе добре. Листи зъ Англіи добрі дуже. Изъ
Россіи нічого ще. *Колоколъ* одібрала. Усімъ кланяюсь.

¹⁾ Цей лист друкований в «Оспові», 1862, III. 18—19.

Чи не забудь ти взяти въ купальні простиню — хоть теперь возьми, тамъ букви на ней М. М. Богдась теперь пише сидить. Обнимаемо тебе. *М. Марковичъ.*

Р. S. Тамъ моя книжка польска десь есть, що мині прислана подивитись отъ Виса. Треба ему віддаты. Я її не куплю. Незабудь.

Лист Дорошенка до Опанаса Марковича.

5-го черца 1860 г. Черніговъ.

Обидва остатні листи Ваши, тановный добродію Опанасе Василевичу, разомъ впали мині до рукъ; черезъ те и одповідь Вамъ за нихъ и дяка буде одна.

Въ передніхъ своихъ листахъ Ви таки подавали яку небудь надію скоро оглядаты Васъ своїми очима, а въ останнихъ листахъ я тієї надії не знайшовъ, хочь якъ не шукавъ, та щей додаете, що пані Ваша, нехай легенько йкнеться, та здорова буде, іде до Парижу; а якъ вернется зъ Парижу Ваша пані, тоді разомъ зъ нею поїдете на швабські води. *Се, мабудь, буде дуже довга пісня.* Перестали бъ Ви *волосатись*¹⁾ по тіхъ німецкихъ водахъ, кинулибъ усе, та вертались би до України, такъ чи не краще бъ було діло. Богъ знае який нашъ вікъ буде, чи довгий, чи ні: чи доведеться побачитись на сімъ світі, — справді. Ажъ сумно стане, якъ подумаю, що коли то ми побачимось? Не даромъ такъ важко було мені выпроважаты Васъ до Петербурха, що наче я провожавъ Васъ на той світъ. Охъ, цуръ ёму, важко про се згадувать.

Білозерський приславъ мені 100 р. грошей за Васъ, а я їхъ и розтринькавъ, бо и въ Чернигові були де які дїрки. А тутъ приїздить до насъ панъ Кулішъ, отъ вінъ мені и каже, що и въ Васъ не густо грошей, а навіть и зовсімъ нема; я Васъ таки трохи, нігде правди діти и полаявъ за те, що Ви не вміете берегти копійчини

¹⁾ мабутъ польське: *wałęsac się*.

про чорний день, та потім такъ мені жаль Васъ стало, що якъ би були ті сто карбованцівъ у мене въ кишені, заразъ пославъ Білозерському, щобъ одиславъ до Васъ. Лихо, та й годі!

Що жъ сказати Вамъ про Куліша? Вінъ уже цілий тиждень у насъ, живе у Носа. Я тільки одно завваживъ, що Ви одинъ одного не любите, и черезъ те не хочу більшъ нічого й казати, въ такімъ разі лучче мовчать. А все таки на мое вишло: лучче було бъ не їздить на столицю, жилибъ собі, та учительствовали, теперъ жалованне більше, та ще къ жалованню якъ би додали и те, що заробили бъ за литературу, такъ би й було зъ Васъ. Чомъ Ви нічого не пишете якъ Ваше здоровье, якъ здоровье Марї Александровни и Богдася, бо я все таки той же Дорошенко, що бувъ въ Немірові, хочъ Марья Александровна здається, и забула мене, та дарма, я все таки ніколи її не забуду. Прощайте, милый друже, будте здорові, ніколи більшъ писати, треба йти на экзаменъ, поцілуйте мого Богдася, и передайте мій низенький поклонъ Марї Александровні.

Вашъ до віку

Дорошенко.

Лист Н. Макарова до Марїі Марковички.

25-го іюня 1860 г. *Аахенъ.*
7-го іюль

Если бы я зависѣлъ только отъ себя, если бы я могъ дѣлать то, чего желаю, то вмѣсто этого письма я бы самъ полетѣлъ уже въ Швальбахъ. Но я въ Аахенѣ не одинъ, у меня на рукахъ зять мой (Карташевскій), для котораго присутствіе мое пока еще необходимо. Полагаю, что ранѣе двухъ недѣль мнѣ нельзя будетъ отлучиться отъ Карташевскаго, кромѣ этого къ выѣзду моему изъ Аахена предвидится еще одно препятствіе: это прїѣздъ Кочубеевъ, которые обѣщаютъ навѣститъ меня. Думаю, что и это посѣщеніе послѣдуетъ найпозже

черезъ десять дней или двѣ недѣли. Итакъ, черезъ двѣ недѣли мнѣ, вѣроятно, ничто не помѣшаетъ исполнить мое душевное желаніе навѣстить Васъ въ Швальбахѣ. Я еще не имѣю отвѣта отъ Бѣлозерскаго на мое послѣднее письмо. Слѣдовательно въ настоящую минуту мы не можемъ еще знать какъ принялъ онъ мое вмѣшательство въ Ваши съ нимъ дѣла и рѣшеніе по этому можетъ зависеть только отъ Васъ однихъ. Стоитъ ли Вамъ для этого одного пріѣзжать въ Аахенъ? Все равно, Вы теперь еще ничего не можете рѣшить на достаточнымъ основаніи и, чего я очень опасаюсь, изъ за недоразумѣнія можете принять рѣшеніе ошибочное. Быть можетъ, если я сдѣлаю Вамъ выписку изъ письма Бѣлозерскаго, то это будетъ тоже самое, что личные переговоры? Такъ для чего же Вамъ отрывать отъ Вашихъ занятій, отъ отдохновенія отъ покоя (не мира) и пріѣзжать въ Аахенъ? Неужели я долженъ при этомъ сказать, что я былъ бы счастливѣйшій человѣкъ, еслибы увидѣлъ Васъ. Какъ бы Вы ни рѣшили, напишите мнѣ еще хоть три слова (Вы мнѣ и по три слова писали).

Вашъ *Н. Макаровъ.*

Зачѣмъ Вы остановились чортъ знаетъ гдѣ? Отъ чего непріѣхали прямо ко мнѣ? Буду къ Вамъ очень скоро, былъ бы уже если бы не не помѣхи которыя сокращаю въ попыткахъ.

Вашъ *Н. Макаровъ.*

Сейчасъ долженъ тоже Анненковъ пріѣхать въ Аахенъ.

Лист Н. Макарова до Маріи Марковички.

11-го
23-го іюля 1860 г. Аахенъ.

А другого письма и нѣтъ какъ нѣтъ отъ Васъ. Неужели Вы въ самомъ дѣлѣ занемогли? Въ такомъ случаѣ пришлите мнѣ депешу, да поскорѣе. Депеша Ваша заставитъ меня сдѣлать глушность, но я ее непремѣнно сдѣлаю. Только поскорѣе присылайте, а то будетъ

поздно. Въ среду въ часъ я долженъ ѣхать въ Гамбургъ, гдѣ останусь до понедѣльника, т. е. въ ночь съ понедѣльника на вторникъ наипозже я буду опять въ Аахенъ, гдѣ и останусь въ совершенномъ одиночествѣ еще недѣли четыре. Со мною все странныя вещи дѣются. Я уже въ Лондонъ не поѣду, совсѣмъ не поѣду. Объяснять все это въ письмѣ долго, да и не къ чему. Когда нибудь, можетъ быть, или лучше сказать навѣрное, Вы таки заставите меня проговорится. Ваше платье я отправилъ какое славное это платье, — оно висѣло полъ дня въ моей комнатѣ и мнѣ никакъ не хотѣлось съ нимъ разставаться. Знаете ли что ничто намъ не напоминаетъ такъ женщины какъ платье ея? Особенно это платье напоминало мнѣ Васъ несмотря на то, что я Васъ никогда въ немъ не видѣлъ. Я понялъ почему Вы такъ нетерпѣливо ожидали прачку. Я знаю, что пишу вздоръ, но надѣюсь, что Вы будете снисходительны ко мнѣ, покрайней мѣрѣ на этотъ разъ. Я страшно встревоженъ, во первыхъ Вашимъ письмомъ, а во вторыхъ совсѣхъ сторонъ безпокойства, получивъ телеграфическую денешу и пр. и пр., наконецъ ѣду въ Гамбургъ, не ѣду въ Лондонъ. А главное все же Ваше письмо.

Какая же она мнѣ тетинька? Я вѣдь Вамъ говорилъ, что это тетинька моего зятя и что мнѣ не было никакого дѣла до нее. Счастливъ я не былъ эти дни. Былъ несчастнѣйшимъ я человѣкомъ и глупѣйшимъ когда Вы уѣзжали и съ тѣхъ поръ не поправлялся. Хотѣлось бы привести здѣсь 6 стиховъ Пушкина, но не смѣю, а въ разговорѣ я Вамъ скажу ихъ. Говорятъ, что написать можно болѣе, нежели сказать. А у меня такъ напротивъ: скажу все, а писать немогу. Только пустяки, чему и служить доказательствомъ это письмо.

Цѣлую Ваши ручки миллионъ разъ. Когда то въ самомъ дѣлѣ придется мнѣ цѣловать ихъ

Вашъ *Н. Макаровъ.*

Не франкирую письма потому, что уже поздно, и почта заперта.

Телеграмма

Monat Juli 1860, Hamburg,

Поданъ: 26, 12 ч. 25 п. Прибыли: 26, 2 ч. 18 п

Marie Markowitsch, Schwalbach.

Schöne Aussicht, Hoffmann.

Suis Hamburg, donnez nouvelles sur santé. Aachen,
lundi. Suis très inquiète. Niclas Macaroff.

Лист Н. Макарова до Маріі Марковички.

24-го іюля
5-го августа 1860 г. Аахенъ.

Благодарю Васъ за исполненіе моеї просьбы; Вы исполнили ее буквально, отгадавъ, что одно лишнее слово заставило бы меня снова вернуться въ Schöne Aussicht bei Hoffmann.

Я засталъ здѣсь письмо отъ Андрея Маркевича, который по порученію Бѣлозерскаго, высылаетъ мнѣ 195 талеровъ, векселемъ на Берлинъ; завтраже постараюсь промѣнять вексель и вышлю Вамъ деньги; но отъ Бѣлозерскаго, который уѣхалъ къ Катенину, — ни слова, не сказано даже для кого и для чего деньги. Приготовте письмо, о которомъ я просилъ Васъ; теперь, кажется, время бы отправить его.

Анянковъ уѣхалъ сегодня: въ Лондонъ. Я отгадалъ почему онъ не остался далѣе въ Швальбахѣ; но записки Вашей не захотѣлъ мнѣ отдать, а говоритъ что сохранить ее у себя. Онъ Вамъ кланяется.

Позвали ли Вы доктора? Неужели Вы тамъ совершенно однѣ лежите и не можете открыть глазъ? Это ужасно! Не мучте меня слишкомъ долго. Напишите еще что нибудь. Умоляю Васъ. Мнѣ рѣшительно не живется въ Аахенѣ. Je suis sur le qui vive. Такъ бы хотѣлось куда нибудь далеко уѣхать. Напишите же еще что нибудь о себѣ только скорѣе.

Вашъ Н. Макаровъ.

Лист Макарова до Маріі Марковички.

27-го іюля.
8-го августа. Аахенъ.

Я страшно тоскую въ Аахенѣ, — немогу нигдѣ мѣста найти и съ тѣхъ поръ, какъ мы разстались съ Вами въ Швальбахѣ я уже переѣхалъ въ Аахенѣ на четвертую квартиру, но нигдѣ не живется. Неужели Вы никогда не напишете? Неужели Вы все больны? Хоть единое слово оловѣта!

Вашъ
Макаровъ.

Лист, мабуть Станкевича, до Маріі Марковички.

Курлокъ, 27-го іюля (1860).

Ваши письма изъ Гейдельберга и Швальбаха я здѣсь получилъ. Мнѣ бы хотѣлось написать Вамъ чтонабудь пріятное о Вашихъ дѣлахъ, но до сихъ поръ надежды мои на этотъ счетъ разлетались какъ дымъ. Продать Ваши «Оповідання» мнѣ не удалось. Щепкинъ занятъ въ настоящее время различными изданіями и рѣшительно отказался купить ихъ. Самъ я не знаю, рано или поздно возвращусь въ Москву осенью, а потому, если примусь за изданіе «Оповіданій», могу очень опоздать ихъ выпускомъ. По всему этому если можете продать ихъ покуда за порядочную цѣну, то продайте. Зная, что Вамъ нужны деньги, я по прошлой почтѣ послалъ въ Москву двѣсти рублей, которые на векселѣ перешлются Вамъ черезъ Марью Каспаровну¹⁾. Адресовать ихъ прямо къ Вамъ я боялся, думая, что они могутъ не застать Васъ въ Швальбахѣ. Господинъ, нишу щий Вамъ изъ Петербурга объ «Оповіданіяхъ», какъ кажется не очень то добросовѣстный человекъ. Я никакъ не совѣтую Вамъ позволять печатаемыя Вами статьи въ журналахъ отпечатывать от-

¹⁾ здается въ Дрезд.

дѣльными брошюрами. Послѣднихъ выпускаютъ столько, что послѣ ни одинъ книготорговецъ не захочетъ купить для изданья Вашихъ разсказовъ. Позволить печатать разсказы отдѣльными брошюрами — все равно, что позволить издавать ихъ. Думаю, что Вы и сами это поняли, однако же пишу объ этомъ на всякій случай; есть же разбойники, которые хотятъ обмануть Васъ такою простою штукою. Если продадите кому-нибудь «Оповѣданія» — увѣдомите меня . . .¹⁾

. . . Въ предисловіи къ *Хатъ* Кулишъ весьма суетливо мудрствуетъ на Вашъ счетъ: Вы еще не проявили самостоятельнаго творчества, но народный гений, такъ сказать, создаетъ Ваши разсказы и т. подобн. вздоръ . . .

. . . Все Вамъ пишу, знаю, что все знать любите. А Вы, Марья Александровна, все пишете? А мож. б. чего и не пишете интереснаго? А мы все знать любимъ.

Лист Н. Макарова до Маріи Марковички.

2/14-го Августа 1860 г. Аахен.

Яшевскіе еще здѣсь, если вѣрять Kiel- и Vade-Liste; но я немогу ихъ узнать въ толпѣ пьющихъ воду и гуляющихъ; ни одинъ мужчина не внушалъ мнѣ еще желанія подрѣзать ему волосы. Я на конецъ нашелъ квартиру въ Kaiser-Bad, гдѣ и пробуду ровно три недѣли въ совершенномъ одиночествѣ потому, что зять мой выѣзжаетъ послѣзавтра, а Ваксель вслѣдъ за нимъ. Меня застало здѣсь письмо отъ Анненкова, который видѣлъ уже Тургенева въ Лондонѣ. Вчера Ал. Ив. долженъ былъ выѣхать куда-то на морскія купанія, а Анненковъ вслѣдъ за нимъ возвращается въ Германію и будетъ опять въ Аахенѣ па дняхъ; но когда именно не знаю.

¹⁾ . . . Остаетесь ли Вы еще за границей, или осенью возвращаетесь въ Россію? Хотѣю очень желая видѣть Васъ, но не желаю послѣдняго для Васъ же.

Вотъ и все, что Вы желали знать и что можетъ
быть интересно для Васъ. Купите себѣ калоши, будьте
здоровы, — съ этими двумя желаніями остаюсь

Вашъ

Макаровъ.

Частина листу Марії Марковички до Опанаса Марковича.

Коло 25-го серпня 1860.

.....
молиться Богу и все питае чи такъ вінъ молится. Тебе
радуе. Зъ Аахена я пришлю и гроші тобі, а вже коли
не зъ Аахена, то все таки хутко пришлю.

Пиши мені: England Ventnor, Iste of Wegst poste
restante. Білозерскій давъ одъ мене Мотрі 39 рублівъ
— я дуже рада тому. Кулішъ у Одессі теперъ. Якійсь
Бубненко чи-що дуже добре пише, и хтось понаписувавъ
про запорожцівъ дуже добре тежъ. Я пришлю тобі
письмо Білоз. якъ ему одпишу, а то вінъ міні не пи-
савши довго теперъ написавъ *кетрадочку* якъ мовлявъ
Басиль у Немирові и все по пунктамъ, та жалибненько
— жалибненько каже: чому и Афанасій хочъ не
озветься.

Може ще напишу завтра (у пятницу) зъ відси бо
все прачка не несе біля. Бувай же здоровъ, милый
Афанасій. Обнимаю тебе

т. М. Марк.

Лист Н. Макарова до Марії Марковички.

5/17-го Августа 1860 г. Аахень.

Вотъ что пишетъ мнѣ Тургеневъ, Марія Алексан-
дровна: «у меня прелестная квартира — и островъ
прелестный и в сердце мое огорчено: Анненковъ измѣнилъ
и не поѣхалъ, Марія Алек. больна, безъ денегъ и тоже
не ѣдетъ — словомъ не хорошо. Не приѣдете ли Вы и
не привезете ли ее? У меня цѣлая пустая комната съ
отличною постелью для Васъ: отъ Лондона до сюда

6 часовъ ѣзды черезъ Портсмуть. — Подумайте ка! Русскихъ здѣсь — никого, кромѣ милѣйшаго Ростовцова и Крузе — просто, рай воочію совершается. Я остаюсь здѣсь три недѣли; адресъ мой: Isle of Wight, Ventnor, Rock Cottage. Скажите Маріи Александровнѣ, что ей; только нужно похлопотать о томъ, чтобы сюда пріѣхать, а объ остальномъ ей заботиться нечего».

Тургеневъ находитъ, что разница между логикого мужчинъ и женщинъ заключается въ томъ, что у мужчинъ дважды два можетъ иногда значить $3\frac{1}{2}$ или 5 но у женщины дважды два даетъ не рѣдко въ результатѣ теориновую свѣчку. — Теперь вотъ еще что я могу Вамъ сказать. При леченіи Швальбахскими водами по Вашей методѣ, поѣздка на Вайтъ не можетъ нарушить ни леченія ни дѣйствія водъ. Кромѣ того жить безъ денегъ можно точно такъ же въ Вептнорѣ, какъ и въ Швальбахѣ. Кромѣ того письма Ваши могутъ быть Вамъ присланы куда Вы укажете и наконецъ, кромѣ всего этого, я охотно предлагаю Вамъ перевезти Васъ на мой счетъ изъ Аахена на Вайтъ.

Неужели выйдетъ теориновая свѣчка?

Я остаюсь въ Аахенѣ до 1-го Сентября новаго стиля безвыѣздно, а 1-го Сентября возвращаюсь прямо гъ Петербургъ. Морскія купанья оказываются для меня ненужными.

Надѣюсь, что Вы здоровы, досвиданія.

Вашъ Н. Макаровъ.

Листъ Маріи Марковички до мужъ Опанаса Марковича.

26-го Декабря 1860.

Пишу тобі одъ Ешевского, того не буде(?) и Богдасева листика. — Я просто зъ лекціи Лабуле до Ешевского зайшла и вінъ збирае теперъ чай, а я ось тобі пишу. Лекція була славна — славна дуже.

Вчора ввечери я одибрала твій листъ що ти пишешъ мені що будеть въ Генвари печатать — то вже мабѣть

почавъ — и добре коли бь тільки міні хоть трохи грошей хутче.

Я ще роботи Каткову не одіслала затімъ що вона ще до сьогодні була въ Ив. Серг. Ешевскому дуже вподобалася и усі хвалять, а міні вже хтілось бы хутче одіслать ту робсту. Вже якъ написано, то лежить якъ чуже — ты знаешь. Ми обої здорові Богдась теперь гуляе — день такий ясний та славний, хочь и холодний.

Чи я тобі писала що слухала обідню Керубини? Я була и та добрая Шведка, що я вже обь ій тобі писала.

Коли бь же хоть трохи — трохи грошей, да хутко прислали міні. Коли то почнешь печатати, зь якого числа и дня? Пришліть же «Основу». Нехай прише Вас. Мих. хоть не міні, а Тургеневу чи Желіговському.

Тутъ въ мене є новий знакомий Трубецкой. Вінъ тутъ живе зь семьею и у его музикальні вечора.

Вчора Богдась бувъ у Тургенева. Тамъ бувъ дитский обідь — була Ольга, Віардс і маленькі и ще маленький Тургеневъ. Таке було веселі і шь розрухъ — діточки славні створеньчка! Богдась повернувь зовсімъ счастливий до дому и заснувь такий.

Пиши мені іпрошу тебе, пиши про гроши — дуже дуже треба. Кланяйся мени дуже Анненкову — а що вінъ обіцавьсь до мени писати то забудь скажи ему що я помню его обіцянку тільки не знаю коли він збереться, а вірить не можу не вірить після того як він мені свій портретъ приславъ да ще хутко приславъ. Скажи ему усе отсе прошу тебе и дуже прошу.

Ешевский тобі кланяється. Вінъ недавно бувъ згорівъ на улиці — пальто загорілось одь сірничківъ и вінъ ледви затушивъ въ канаві водою. Прогоріло до сорочки. Отъ таке то! Вінъ здоровъ. Прощай. Я сими днями — два дні — не писала тобі — бо усе дожидала того Богдася, а вінъ якъ почне виводити свої каракульки, та все хоче краще, та й робить не гарно. Теперь вже пише великий тобі листъ. Обнимаемо тебе. Пиши хутче до насъ.

Н. Марковъ.

Лист Дорошенка до Маріі Марковички.

13-го февраля 1861 г. Черниговъ.

Ахъ, Марья Александровна, какъ обрадовало меня Ваше письмо! Я не могу да и не умѣю выразить то, что я испытывалъ, читая Ваше письмо; я перечитывалъ его нѣсколько разъ; я какъ будто снова ожилъ. Да, Марья Александровна, я не измѣнился, я тотъ же, какимъ Вы меня знали два года тому назадъ; еслибы даже Вы и измѣнились, то я все такъ и мѣняться не могу; я имѣлъ время убѣдиться въ этомъ. Правда мнѣ было тяжело и очень тяжело замѣчать перемѣну въ Васъ (благодарю Бога, если я ошибался), но изъ этого не слѣдуетъ, чтобы я измѣнился. Неужели я Васъ никогда не увижу? Господи, что жъ это такое? Я рѣшительно не въ состояніи писать; извините, если выйдетъ путаница. Право, я какъ будто вновь явился на свѣтъ. Напишите мнѣ, что Вы воротитесь, что я Васъ еще хоть разъ увижу, напишите. Пришлите мнѣ Вашъ портретъ, ради Бога, пришлите; это будетъ доказательствомъ, что Вы неизмѣнились. Неужели Вы неуважите моей просьбы? О какихъ Вы портретахъ говорите, я, право, теперь не могу припомнить, какіе это портреты я Вамъ обѣщаль. Портретъ Саши я Вамъ пришлю, какъ только потеплѣетъ таки, что она можетъ пріѣхать въ Черниговъ. У насъ страшная зима. Сестра и илемянницы мои здоровы; благодарю Васъ, что Вы и ихъ не забыли. Скажите что Васъ удерживаетъ до сихъ поръ за границую? Возвращайтесь черезъ Малороссію. Не забудьте прислать описаніе Френолога о моемъ Богдасѣ, и онъ еще помнитъ Дорошенка! Отъ Дельсаля уже получено, чтобы меня оставили въ покоѣ. Вы знаете-ли, что Теодоровичъ уже директоръ Ровенской гимназіи, а Сорокинъ инспекторъ Житомирской гимназіи?

Если Васъ, въ какомъ нибудь отношеніи, не затруднитъ моя просьба, то потрудитесь достать слѣдующія книги: 1) *Moigno. Leçons sur le calcul différentiel et le*

calcul intégral. 2) *Lacroix. Traité du calcul différentiel et du calcul intégral. 2e édit., 3 vol. in — 4°.* Тільки, сдѣлайте одолженіе, не

Лист Марії Марковички до мужа, Опанаса.

Отъ ище що казавъ френологъ про Богдася: що дуже буде чоловікъ правдивий, не зможе ніколи не правди вимовити; дуже буде розумний и розуму великого; що *organe de destruction* въ его розвитий, а поки що Богдасъ дуже добре учится, веселий и здоровий. Я вже кілька разъ тобі писала, що хотілось бы вже міні зъ відси поїхати въ Італію, що Іде Ешевскій тудя и холи бъ гроши ябъ зъ нимъ побралась. Та ще грошей нема. Отъ же и *Основи* ще нема. Заразъ одібрала твій листъ що думаешь продать Тиблену *Оповідання*. Коли се лучше ти думаешь, то прошу тебе дуже хутко гроші. Міні такъ грошей треба, що й сказати не можу. Заразъ — заразъ таки и присилай. Присилай хутко. Полонскому я кланяюсь и для его щось постараюсь зробити, ко ч вінъ просить буде.

Теперь я хочу перевести *Три доли* и переводъ продати. Въ Італію дуже бъ хотілося міні теперъ зъ Ешевскимъ, а то й не можна буде кажутъ, буде більша війна. Прошу тебе хутко продай ти вже кому небудь и ті 300 р. міні хутче висылай. Неможна вибирати що краще й выгодніше коли мені тутъ конче треба. Прошу жъ тебе дуже, якъ цей листъ одберешъ *заразъ* висылай гроші, заразъ напиши мені одвітъ. Подумай що якъ міні тутъ треба. Прошу, прошу тебе зроби усе те хутко якъ тільки твоя сила. Міні зновъ говорю тобі мені гроші треба конче. А тутъ не давно було отъ що: хотіли забить маленького Наполеончика — и се не разъ вже перший, а другий такий бувъ заміръ. Теперъ его водять гулять изъ стражею. Бідненьке хлопчатко! Я їхъ ще никого зъ близька небачила, а Богдасъ бачивъ міні розказувавъ що гарний хлопчикъ. Сегодня зновъ якъ весна: тепло, славно, ясно.

Прошу жъ тебе гроши прислать хутко ѣ однихъ мѣнѣ. Заразъ коли я ихъ получу. Прошу тебе, прошу. Богдася зъ его писаннемъ не дождала. Ешевскій дуже кланяется. Ми здорові обое. Я работаю багато, да думаю коли бѣ мині хочъ четири руки. Бувай здоровъ нашъ друже.

М. А. Марковъ.

Лист Дорошенка до Маріи Марковички.

28-го мая 1861 г. Черниговъ.

Какъ странно шли Ваши послѣднія четыре письма. Марья Александровна, первыя три я получилъ въ одинъ день, а четвертое черезъ два дня. Поэтому неудивляйтесь моему молчанію, я бы писалъ не дожидая Вашихъ писемъ, но куда писать?

За чѣмъ Вы стараетесь утѣшать меня, Марья Александровна? Если Вы и не можете скрыть Вашихъ чувствъ, грусть невольна въ каждомъ письмѣ видна; мнѣ тяжело, когда Вы стараетесь скрыть что нибудь отъ меня. Говорите всегда и все откровенно, пусть я буду все знать. Правда, мнѣ очень тяжело сознать свое бессиліе; но если Вы будете не откровенны со мною, я буду предполагать гораздо хуже дѣйствительности. Если бы Вамъ удалось поскорѣе воротиться въ Россію; мнѣ все кажется, что Вы могли бы жить тѣми же средствами гораздо лучше и спокойнѣе гдѣ нибудь на Украинѣ, чѣмъ за границей. Но я, кажется, напрасно утѣшаю себя надеждою скоро увидѣть Васъ: Вы нишете нельзя ли мнѣ ноѣхать за границу или не хочу ли служить при посольствѣ; это показываетъ, что Вы не надѣетесь скоро воротиться въ Россію. Эти предложенія сильно смутили меня, потому что я воспользоваться ими не могу; а вмѣстѣ съ тѣмъ теряю надежду видѣть Васъ. До сихъ поръ не баловала меня фортуна, да и на вѣкъ приходится остаться ей пасынкомъ. Что же сказать Вамъ, Марья Александровна, о себѣ. Если существовать не испытывая особенныхъ нуждъ въ средствахъ для поддержанія жизни,

составляет все для человека, такъ мнѣ жить не дурно, т. е. я прозябаю, но отрадного ничего не вижу въ жизни; Ваши послѣднія письма, право, лишили меня всего. Я уже писалъ Вамъ когда то, что мнѣ всѣ удивлялись, отчего меня ни что не занимаетъ, отъ чего я чуждаюсь общества, какъ будто я старикъ; то же и теперь со мною; только прежде я все таки имѣлъ хоть слабую надежду, а теперь и ту потерялъ. Туловъ все хлопочетъ вывести меня въ инспекторы. Недавно ѣхалъ черезъ Черниговъ изъ Новгорода-Сѣверска и сказалъ мнѣ, что тамъ открывается мѣсто инспектора и что тамошній директоръ представить меня, такъ и бы неотказывался; я согласился, потому что Черниговъ мнѣ наскучилъ. Если бы Вы воротились на родину, да поселились въ Новгородъ-Сѣверскъ; я бы былъ совершенно счастливъ. Новгородъ-Сѣверскъ, кажется, спокойный городокъ.

Шевченка похоронили въ четырехъ верстахъ отъ Канева на Чернечой горѣ. Едвали кому другому были оказаны такія почести какъ Шевченку; съ ними могутъ только сравняться проводы Пирогова изъ Кіева. Онъ уволенъ, и теперь избранъ Мирowymъ посредникомъ въ Винницкомъ уѣздѣ. — Мои всѣ здоровы; сестра и племянница здоровы; а Саша Васъ помнитъ, сказала мнѣ поцілуйте Богдася и тѣю Богдасеву. Бабушка сестра и племянница Вамъ кланяются. Бабушка теперь совершенно довольна, недавно она выдала свою внучку, т. е. племянницу за мужъ, по этому то скучаю я и былъ у нихъ.

Не ужели Вы сомнѣваетесь во мнѣ, Марья Александровна, что хотите, чтобы повторилъ мои слова относительно Богдася? Не дай Богъ, чтобы онъ въ этомъ нуждался, по я и теперь скажу, что Богдася я такъ люблю, что никогда не оставляю его; если ему, Боже сохрани, случится потерять Васъ. Зачѣмъ эти грустныя положенія.

Портрета не могу послать, иѣтъ въ Черниговѣ фотографчика. Если Вы похожи на свой портретъ, то Вы

очень измѣнились. Во всякомъ случаѣ, я не знаю какъ Васъ благодарить за него, да Вы впрочемъ знаете, что не умѣю писать и говорить благодарности.

Иванъ Ивановичъ Вамъ кланяется. Будте здоровы, поцѣлуйте Богдася, жду отъ него письма.

Вашъ навѣки

И. Дорошенко.

Лист Мокрицького до Марії Марковички.

Пані моя рідная!

Вибачайте, будте ласкові, лукавому чоловікові: чи я ж раз було візьму найкраще перце, з лівого крила, щоб так і впадало до пучки, да чикаю его ножем, чикаю, поки, гляди, усе зріжу: «ні» кажу «не взовороті мені заїздить до великих панів». От, як на сповіді признаюсь Вам. А се с чого? — Ви, колись, поздоров Боже Вас, приписали до мени в Опанасовому письмі, що сподівайсь, мов, я до тебе напишу — дай забули. Що ж? Забули й забули: чи мало ж чого є у тієї пані, щоб напам'ятаться усього? А робачок — самолюб (породи Кулішевої) — гризь! . . . Кусь! . . . десть там у темряві, на дні . . . От таке лихо з нашою комедною душею!

Боже мій, де той Тарасъ дівся! Він як заїздив до мене позаяпрошлий год у Пирятин, то тільки й розмови було у нас, що про Вас — наша радість! Співав мені Ваших пісень, да «ні» каже «далеко купому до зайця» — не заспіває б то так. Тепер же як я приїхав в Петербург — того часу до ёго, а він спав, голубчик, — непустили, кажуть трудно ему дуже. На другий день ми приходимо з Опанасом, а він на столі. Що будеш робить — смерти неодперти, як Вы кажете. Опанас Вам не те написав: Він хотів мені звірить Ваші діла, да почувши од мени, що я тож виїзжу на Україну, дав право на се Василю Михайловичу. У Тіблена іде торг добре Вашими Оповідьми; і за инші Ваші українські легомини, чути, люде перепитують, а за Моськовські не

чув, а про те і незаймав, як Ви дали розказ п. Чернишевського. А одіздячи Опанас був у мене і бідкався, що *Руське слово* не хоче друковать *Трех доль*, що там де і иде есть «щоб» да «він» — давай ему «чтоб» да «он»; «вашої паней», «каже» оповіді, як кружева — гладенькі дорого стоять, а помни їх — пропаю все діло! Що ти будеш з Москалем робить! «Ке биш мені» кажу, узяв — «ну, нехай вам и «чтоб», пехай вам і «уш и кобыші». Боюсь тільки, як не по вашому; як часом звів на пословицю: «лучше з розумним загубить, як з дурнем найти». Після того *Руське слово* напечатало і коректуру само держало — незнаю, чи вподобало? Переводячи Ваші ласощі треба як пайдовше чуб кошлать, да вдивляться у сволок, а так зразу не вкусиш — из тихого шляху, меж пахучим спеном, що геть покотився і сюди і туди — не сяктак перешморгнуть у ельничок, да березничок. Я по просьбі Опанаса, нагадував Благовітлову — запитував его з боку, чи послав Вам гроші? так усе щось иборяється — налякав его чогось перевод *Трех доль*. казав він, що Ви ще ему прислали де чого, так він теперь кінчає книжку іюнську, ніколи прочитать. Я буду у его завтра, або послѣ завтра, він за тим оглядиться с первою оповідью, так до ладу вже поговорю, скажу що Вам час дорогий у чужині. Боже мій! чужина! А свій то край? — не стоїть не якої чужини! Як би Вам не треба було спуститися у сю яму, то яб казав: літайте наша пташка по тім чужим гаям. Одначе, по моїй думці, Вам треба хоть навідатися. Ви тут багато дечого почувете, що треба Вам почувѣ. Теперь моя братова, жінка Іванова, саме в Парижі, може захочете побачитися з свого людиного, вона родом із Свічкиної слободи, знаємої Вам, і хороша людина. Ми і їй пишемо з братом про Вас. Тільки вона там на часок, а відтіль візьме в Остенде. Прощайте вельможна моя пані. Я днів через три подамся на свою сторону. Заїду до Опанаса і відтіль напишем до Вас, коли він у Чернигові.

Вашому доброму паросточкові — Богдасеві, кланяюсь.

Цілую кіпчик Вашої одежини.

Юня 25-го.

Петро Мокрицькій.

Лист Дорошенка до Марії Марковички.

10-го Августа 1861 г. Черниговъ.

Не всякому слуху вѣрьте, Марья Александровна. Я, если не меньше, то никакъ не больше сталъ раздражительнымъ. Да скажите, какъ могутъ доходить до Васъ слухи о моей раздранительности, развѣ Аванасіи Васильевичъ писалъ Вамъ что нибудь обо мнѣ? Но изъ чего же онъ могъ заключить, что сталъ раздражительнѣе? Я при немъ всего разъ выбранилъ Носа, но не какъ *дѣятеля*, а какъ челоуѣка. Какъ бы я былъ радъ, если бы кто нибудь меня побрашилъ хорошенько; а стоитъ, право. Жаль, что Вы, Марья Александровна, далеко. Я сдѣлался очень лѣнивъ; хотя и никогда не былъ особенно дѣятелемъ, но все таки больше, нежели теперь.

Вы пишете, «не вспылите за эти слова». А знаете ли за какія слова я вспылить? Вотъ за какія: «Если бы Вамъ было тамъ лучше». Отъ этихъ словъ повѣяло на меня холодомъ. Едва ли мнѣ будетъ гдѣ нибудь лучше, чѣмъ въ Черниговѣ; я вездѣ буду скучать, и въ другомъ мѣстѣ еще больше, потому что въ Черниговѣ я имѣю что нибудь, а въ другомъ мѣстѣ ничего не буду имѣть. Да еще, за чѣмъ Вамъ ѣхать въ Иерусалимъ? Что Вы тамъ увидите? Не съ цѣлью же изучать Востокъ Вы поѣдите? Въ Америку еще я понимаю, что можно поѣхать, можно кое чему поучиться а въ Иерусалимъ — не знаю. Не предполагаю такъ же, что бы Вы ѣхали туда молиться.

Письма Ваши, я получилъ всѣ и Богдася письмо тоже получилъ съ портретомъ Гарибальди. Фотографу у насъ рѣшительно нѣтъ и не знаю когда будетъ. Вы

пишете, что прїѣдите скорѣе, чѣмъ я думаю, а я такъ думаю, что вѣрно миѣ не суждено Васъ видѣть; я жду этого уже два года и все напрасно, такъ судьба ко миѣ не милостива; а я такъ немного отъ нее требую. Какъ миѣ понравилось письмо Ваше къ Шевченку, зъ немъ я узналъ Васъ такою, какою зналъ Васъ въ Немировѣ. Сестра и Иванъ Ивановичъ Вамъ кланяются. Сестра теперь живеть со мною въ Черниговѣ.

Вашъ на всегда

И. Дорошенко.

Не гнивайся на мене, любий мій Богдасю, що не одписавъ на твій листъ до сеї пори. Бачъ, я виїздивъ изъ Чернигова и вернувся тїлько позавчора до города, де заставъ твій листъ. Прости маму, Богдасю, щобъ іхала твидче въ Черніговъ до тата, и я тожъ въ Черпігові живу. Якъ я тебе, Богдасю, бажаю бачити, коли бъ ти знав, чи бажаешъ ти такъ бачити мене. Прощайцілую тебе кріпко, а ти такъ поцілуй маму.

Твій *Дорошенко.*

Лист Марїї Марковички до мужа.

Римъ.

Передъ своїмъ отїздемъ з Парижу я бачила Толстого; того що написавъ *Дѣтство* и *Юность* и *Семейное счастье*. Він мабїть честний и добрий чоловік и хороший. Я его бачила не раз и не два. Та ще от що: він хоче издавать журнал для народнаго чтенія и просив яку небудь роботу, чи то він просив *постоянного сотрудничества* моего. — Я сказала коли що буде то оддам ему, и теперь хочу отсе работати для его книжки. Ся работа другим моїм работам не зашкодить хоч і буде *постоянно*. Плату дасть ту ж що і Катков 200, а ще лучше каже для него що якъ виїде набереться книжечка малесечка — два — три расказы то отдїльно її напечатае и минї экземплярі. Я ему сказала нехай буде як він схоче, а коли трудно за гроші щоб платити то не треба і зовсім, — да і работа

тут не велика. Так я ще сама не знаю як тобі сказати за ціну, чи за плату. Отсе не можу переводити далі *Трохъ доль*. • Що се В. М. робить и на що? Не можна більш мені дождати, а прошу тебе пришли мені свій екземпляр *Основи* — певно у тебе він єсть.

Сей листик що тут прошу тебе отдай Тарасу Григоровичу, а другий оддаси Якову Петровичу. Чи одібрав ти перевод *Чарів* чи вже продав? За скільки? Я вже переписываю другу главу. Дяка — може ціми днями вже пошлю її тобі и портрет іду зараз снимать, а листа не печатую — може Богдася вже готовий, то пошлю тобі его у сему листові.

Богдась здоровий и веселий Сидить пише, переписує щось з *Хати* і тихенько підспівує і підсвистує. Ему усе весело і втішно, маленьколу. Бере з собою карандаш: «підпишу татові, що се мій портрет» каже.

Ешевський тобі дуже кланяється. Я вже давно, дуже давно не маю вістей оть мами. Не знаю чому вони мені не пишуть. Бувай собі здоров. Не забудь написати обь чому я тебе прошу. Обнимаемо тебе

М. Б. Маркович.

P. S. Кладу сюда тільки листик до Тараса Григоровича, щоб не дуже вже важко було, а у другий лист покладу лист до Полонського и портрет Богдася. Похожий, тільки зовсім гайдамакою вийшов — так постарався.

Лист Марії Марковички до Опанаса Марковича.

Римъ, 26-го марта.

На вербну неділю була у Св. П. і бачила папу. Смішно було ніколи не бачивши дивитись що его винесли як пиріг, та коло мене Ирландка як впала на коліна то стало якось лучче. Багато може віруючий і щиро прихильний своєму вірінню! Шануеш его и бережеш. Кажуть що треба бачити ті пишні служби, щоб зрозуміти як вони величні і як чоловіка обгортають — а я того не скажу — сі червоні мантиї, се золото, пишнота, військо

сеє, — бо ціле військо було — один полк з простих людей стояв, а другий близче з вельможних, — ті повновиді монахи, ті страшні старики — кардінали — бо де які дуже страшні, — і сам папа з добрим обличчям як буває у домах хазяева добрі — все те не приклоняє душі. Не так прийшов той, що був роспятий. Не такі були й ті, що поробили катакомби и що їх сліди ще видні там — ступені кам'яні смерті, схожені стопами. Де тепер хоч один такий!

Богдась здоровий — теперь іграється с знакомими хлопчиками сусідами. Тут ми стріли одного Швейцарця такий ввічливий і славший — се Богдась теж признакомив его. Тут казали трудно за білети на папскую службу — він був достав мині білет — та мені вже не треба було, бо русское посольство прислало мині пять білетів на всю страстну неділю і на Воскресеньє. Богдась не був со много на веребне, а у катаком

Лист Дорошенка до Марії Марковички.

12-го апрѣля 1861 г. Черниговъ.

Письмо Ваше, Марья Александровна, изъ Парижа я давно получилъ и на другой же день написалъ отвѣтъ и удивлялся, что Вы не пишете, и сказать правду, думалъ, что Вы вспомнили обо мнѣ какъ нибудь случайно, но теперъ больше этого не думаю. Послѣднія два письма Ваши, Марья Александровна, какъ будто опять воротили мнѣ тѣ, что я считалъ давно потеряннымъ, я какъ — то ожилъ, а то послѣднее время я былъ въ очень дурномъ состояніи, какъ никогда. Еще разъ скажу Вамъ, что я нисколько неизмѣнился: два года съ лишнимъ убѣдили меня окончательно въ томъ, что я никогда не измѣнюсь. У меня голова кружится при одной мысли, что я увижу еще Васъ, хоть разъ въ жизни. Увѣрте меня въ этомъ, Марья Александровна. Напишите когда Вы воротитесь въ Россію и воротитесь ли черезъ Чер-

ниговъ. Я думалъ сказать Вамъ много, но такая путаница въ головѣ, туманъ какой то, мысли невяжутся. Впрочемъ, я увѣренъ, Вы и безъ словъ повѣрите, что я тотже. Нѣтъ, мнѣ кажется, теперь я чувствую сильнѣе, чѣмъ прежде. Марья Александровна, пришлите мнѣ свой портретъ, умоляю Васъ пришлите. [Свой я бы прислалъ Вамъ скоро, но теперь я заросъ бородою, которую не велятъ мнѣ брить до лѣта, потому что у меня ревматизмъ прежде всего открывается во всѣхъ частяхъ головы; а Вы быть можетъ хотѣли бы имѣть портретъ мой въ прежнемъ видѣ. Послѣдній портретъ нисколько не напоминаетъ мнѣ прежняго Богдася, я бы его даже не узналъ. Зачѣмъ Вы его такъ измѣнили? Развѣ онъ теперь сталъ лучше? — нисколько. На прежній его портретъ я немогу насмотрѣться, такъ онъ хорошъ. Но я все таки очень благодаренъ Богдасю за портретъ, а все таки лучше бы увидѣть поскорѣй подлинникъ. Богдасю, прози маму щобъ скорѣе ѣхала въ Чернигивъ, та крѣпко проси.

Недавно я прочелъ Вашего «*Лихого челоуька*» — онъ мнѣ очень понравился, а «*Три доли*» — еще больше. Много ли Вы пишете? Чѣмъ Вы особенно занимаетесь? — Я бы готовъ летѣть въ Италію, но не для Италіи ... Пишите, Марья Александровна, чаще. Вы знаете значенія Вашихъ писемъ для меня. Богдася поцѣлуйте за меня крѣпко. Будьте здоровый. До свиданія. Вангъ на вѣки

И. Дорошенко.

Лист Станкевича до Маріи Марковички.

18-го апрѣля (1861) Москва.

Я Васъ спрашивалъ, Марья Александровна, куда прислать Вамъ давно полученныя много деньги отъ Карлова (340 р.) отъ Васъ отвѣта не было. Изъ послѣдняго письма Вашего вижу, что писать Вамъ надо во Флоренцію, а посылать ли туда деньги? Застанутъ ли они Васъ тамъ? Въ Италіи письма проподать часто, а

потому пошлю Вамъ вексель въ Парижъ, *poste restante*. По прїѣздѣ туда идите съ паспортомъ на почту и получайте. Я назначенъ въ Воронежъ членомъ въ Губернское присутствіе по крестьянскимъ дѣламъ. Съ Москвою прощаюсь, можетъ быть, надолго.

... Что Вамъ сюда ѣхать тяжело — я очень понимаю. Прощайте!

А. Станкевичъ.

Лист Дорошенка до Маріи Марковички.

15-го мая (1861 г.)

Нѣсколько дней я опоздалъ съ отвѣтомъ на Ваше письмо, Марья Александровна, — ѣздилъ въ Кіевъ, по желанію Мулова, который хотѣлъ познакомить меня съ устройствомъ педагогической школы для учителей для народныхъ училищъ, которыя теперь Туловъ заводитъ въ западныхъ губерніяхъ нашего округа; а съ августа намѣренъ открыть и въ Черниговѣ педагогическую школу.

Кто же бы это выкидываетъ съ Вами такія штуки? Хороши, нечего сказать. Когда у насъ будетъ ладно, я не знаю. — Вы просите, Марья Александровна, писать по больше о себѣ; по что писать? что я живъ и здоровъ, и больше ничего; я, кажется, нисколько неизмѣнился; а если измѣнился, то къ худшему, даже не ручаюсь, какъ прежде, впрочемъ не отъ равнодушія людей нѣтъ, Марья Александровна; да самъ то я ни къ чему, кажись, неспособенъ. Какъ попали тѣ фразы, за которыя Вы меня упрекаете, въ письмо къ Вамъ, я совершенно не знаю, вѣрно какъ нибудь случайно, въ такомъ ужъ вѣрно былъ дурномъ настроеніи. Со мною иногда бываетъ такъ, что я забываю только что сказанное мною же.

Вы задали мнѣ задачу, которая и трудная, если ее отчетливо рѣшить, и легкая потому что можно безъ ошибочно почти сказать, что у насъ въ Черниговѣ *общество* мерзость, кромѣ двухъ женщинъ, да Голицыной. Го-

лицына пр красная особа, да еще Тризна, жена Романа Дмитріевича, да Марковская; а все остальное просто дрянъ. Приѣдите и сами убѣдитесь, что я правъ, вѣдь Вы писали мнѣ, что все то сбылось, что я говорилъ, помните еще изъ Петербурга, и въ этомъ случаѣ я, кажется, не ошибаюсь.

Богдася цѣлую крѣпко и благодарю за портретъ. Когда я его и Васъ, Марья Александровна, увижу? Я не шутя говорю, что потерялъ всякую надежду: и Анапсій Вас. уже — ѣ квартиру нанялъ для Вашего приѣзда. Онъ теперь въ Стародубѣ, а въ Черниговѣ будетъ къ 20-го мая.

Сестру и Сашу я не засталъ въ Черниговѣ, возвратясь изъ Кіева, они уѣхали въ Олишевку.

До свиданія, Марья Александровна, будьте здоровы.
Вамъ всегда

И. Дорошенко.

4-го марта 1861 г. Парижъ.

Р. С. Кланяюсь и Пассеку.

Лист Дорошенка до Маріи Марковички.

18-го Апрелья 1862 г. Черниговъ.

Не знаю, право, какъ и благодарить Васъ Марія Александровна, что Вы, не смотря на то, что такъ давно не получали отъ меня писемъ, все таки не забываете меня. Я передъ Вами виноватъ и очень. Вотъ въ чемъ: кажется въ трехъ послѣднихъ письмахъ писали Вы, что не получаете отъ меня извѣстій, а я между тѣмъ отвѣчалъ всегда на Ваши письма, недоразумѣвая, чтобы это значило, я рѣшился не писать къ Вамъ, и на послѣднее письмо дѣйствительно не отвѣчалъ, да и теперь пишу на удачу.

Правда Ваша; Марья Александровна, что я вспыльчивый и скорый и до сихъ поръ такимъ остался, только не думайте, что я способенъ разсердиться на Васъ по

слухамъ въ особенности. Что же сказать Вамъ, Марья Александровна, о себѣ? Я все тотъ же, что и былъ, и мнѣ кажется, Вы не найдете во мнѣ никакой перемены; я писколько не измѣнился, развѣ постарѣлъ. Здоровье мое совершенно удовлетворительно. Смерть племянницы и одного очень близкаго мнѣ товарища, который умеръ на моихъ рукахъ, да сверхъ того разныя мелкія непріятности нѣсколько было разстроили меня, но двѣ недѣли совершеннаго спокойствія возстановили, кажется, мое здоровье совершенно. Какой это Комаровъ? не студентъ ли Петербургскаго университета? — Если такъ, то дѣйствительно онъ меня видѣлъ. Это поклонникъ Кулиша, личность несостоятельная.

Мнѣ бы очень нужны книги, но не хочется Васъ затруднять, да и каталога не имѣю въ настоящее время подъ рукою. Впрочемъ если Васъ нисколько не затруднить, то потрудитесь купить физику — Латэ и геометрію Sonnet, настоящихъ заглавій этихъ книгъ я не знаю. Только прошу Васъ, Марья Александровна, исполнить эту просьбу тогда, когда она Васъ нисколько не затруднить. Что Богдась? Отъ чего Вы объ немъ не пишете? —

Вашъ всегда

И. Дорошенко.

Лист Маріі Марковички до мужа, Опанаса Марковича.

Четири дні не писала до тебе бо нездужала — теперь здорова, Бо дась здоровий і веселий. Одібрав він твій листъ — хочъ теперь одписувати. Я послала тобі начало *Тюлевои баби* і *Казки*, чи не можно сихъ казокъ помістити у Основі? Чого ж їмъ дурно лежати? Скажи мені що ти об сему думаешь? Та я вже стілько тебе питала і за те і за друге і за трете тільки ти одвіту не даеш. Напиши мені, прошу тебе об чімъ я питала тебе. Од Василя Михайл. досі нема одвіту — не знаю чи дїждуся. Спасибі Чернишевському що пише і усе тамъ порадкуе.

Сего прохати не треба навіть — сам усе робить що може. Сьогодні ще пишу до Білозерс. прошу щоб росписку с почти показав кому треба грошей досі нема. А за ті гроші що ти думав, мені послало общество Литтератор. Чернишевській теж пише — він узнав усе — се гроші давнi Жадовській, а мені ніхто не послав. Нічого ж сім тобі і журитись. Од маменьки нема листів од Миті теж нема — що там з їми робиться нічого незнаю.

Знов теперь приймаюся за роботу — коли б добре пішла! У Русске слово вже одіслала из тиждень. Треба теперь ще дати у Современник. Вони мені кажуть не поспішати коли можу добре, а ні, то ждати скілько хочу. Се їм дуже спасибі, а я таки сподівалась хутко їм послати. Зовсім би роботала, колиб отсе не занедажала. Недажала так, як колись у Кнiві як мене 'лiчив Щербина — тільки теперь хутче видажала. Прошу тебе, друже наш, пиши хутче, що там, як а то не спокійно мені. Бувай здоров. Обнимаю тебе щирѣ. Пиши до нас хутче, і об чiм питали.

М. Б. Маркович.

Лист Марії Марковички до мужа, Опанаса Марковича.

Благосвѣтлова и казала ему, щоб вернув мою роботу, коли не треба йому. Рада б була колиб послухав сіх моїх слов. Господи! Який сей свiт! тільки і добра як ідеш за других, а як станеш за себе то хоч і не ставати і нудно і трудно. Я скажу тобі, що коли б примогла то б лучче що робила як писала. Що ті писання? Читають ті їх, кому не дуже потрібно, а що тім, якім ні читати ні робити, тім що їм одна дудка в очереті? Я отсе усе жду да думаю що робити краще.

Бувай здоров. Пиши до нас наш друже. Я тепер ледви од столу одхожу роботаю, то читаю. Богдась листь особпе шле. Обнимаемо тебе

М. Б. Маркович.

Не читай голосно.

Я вже писала тобі, що думаю, та може педійшло, то я знов скажу тобі те саме.

Діждусь грошей, расплачуся з Гофманами і ноїду у Россію. У Россію хочу завести школу дітску — (не говори сего нікому — не треба знати сего нікому, щоб не мішали, прошу тебе нікому не говори). Писання не багато до чого доводить, се буде користній для людей. Думаю я одну завести школу, а там і другі скілько зможуся.

Ми обоє здорові тільки що без грошей сидимо — досі Білозерський не шле. Я вже написала до Чернишевського, его просила знов пійти побачити Василя Михайловича. Спасибі що в мене ще добрая хазяйка, хоть горе та дожидае.

Скінчила я роботу у *Современник* (перву часть). У сентябрі мабїть і нанечатають. Переводу досі не писала. Читаю *Тюлеву бабу*, бо ся робота увесь час взяла.

Богдась писав до тебе. Чи ти его листь одібрав чи ні? Я сего листу не франкирую бо нічим — віддай сам Гудимі гроші ті.

Мині нема одвіту ні од Миті (на два листи) ні од мами — чому се не знаю, та добре те що ти пишешь що вони всі здорові. Я хочу маму нерекликати.

Лист Опанаса Марковича до жінки.

Новгородок. 11-го Мая.

Спасибі за любі, ласкаві, хочь і журливі листи. Книгь я й досі не получавь, квартиру нанявь 20 руб. на місяць д. Прокопенковой коло д. Халанського, недалеко Красного Мосту, по сей бікь кь міському, великому саду: туди як Богь принесе и прямуйте. Дорошенко в половини травню (Апр.), а я у киньці писав до Вась ще на Парижъ, а другий листь тодіж послав на Берлинъ. Тенерь нишу на Пар., на Бер. и на Петерб. Ждемь Вас дуже и терпемо одъ Вашого неприїзду більшь

як ви. А тамъ Богъ знае, бо все таки ми на місті. А якъ на листі верстовъ 600 що місяця кружаю, то зъ 125 руб. с. нічого і недолічуюся а то бъ я Вамъ давно вже пославъ, мої милі. Івана прошу, щоб за виїздомъ передавъ річі Білоз., або Валеркові. Прошу Валерка, щоб не казавши що одъ мене чувъ, або одъ тебе, а подавшись на якогось тамъ приїзжого, правивъ гроші для тебе зъ «Руського Слова». Як би було гарно, щоб хоч і въ Павловському, а ви ізнайшли Іванівъ, бо врядъ чи є щиріші люде до нас на світі одъ їхъ. А вже як Богдася любять! Далі все скучніш, все жалніше стаповиться за вами. Чи Богъ не приведе отсе и побачити вас. А якъ згадаю якъ Вашуу щирість вамъ дешево дають, то ажъ сердце кривлю обкіпае. Друженьки мої! Наважтеся та мерщій приїзжайте. Трудно становиться намъ безъ Васъ.

А тутъ іще загадали впадатн «Десну» сподівавшисъ вашого приїзду, тай руки понустили. Ваш на віки

Опанася.

У Новгородъ я приїзжаю уже не до Сендаровської, а до Горобинського надъ Десну, живописьца старого, педужого великосемянпстого и на лихо тяжко убогою. У Глухові я становлюсь у Лихошерстової на Веригні, тамъ і вамъ будуть тяжко раді. Чомъ се Богдася до мене слова одного не напише. Я боюся чи живъ вінъ?

У Основі вже виїшов и Чорнокрил и Институтка се твоя свіжа підновленная слава. Що «Дяк»?

Лист Марії Марковички до Опанаса Марковича.

Початок червня 1862 г.

Одїбрала листъ од тебе ще один, а ти певно вже теперь одібрав і мої і усе знаеш — що гроші одїбрала та чекати на другі мусимо і що дамо знати по телеграфу як поїдемо. Богдасъ здоровий і буде завтра тобі писати.

Дяк лежить — ще не бралася за его, а оть тобі завтра або по завтраму пошлю що написала для *Вечорниць* у Львові *Пройдисвіт* — усі кажуть що вже краще піби й не можна, а я се тобі переказую бо знаю що любишть таке слухати. Перешлю теж и лист тобі що одібрала из Львова.

Колиж се буде газета? Я вже для неї заходилася робити і вже посилаю тобі чешські пісні, переложенні на українську мову. Я вже здається писала тобі що тут до мене прийшов чех Фрич — поета і чоловік такий що его не описувати на папери, а бачити всякому дай Боже. Живе у 7^{му} этажі з жіпкого і з хлопчиком пикатеньким, над усе у світі кохає свою Чехію а з нею разом усяке добро. Був він приговоренний до смерті, сидів у темниці, а визволившиися мусить тутоньки жити а у Чехію ему шляху нема. Читав тут ледці — колись я їх тобі передам і книжку его що він дав мені.

Знов ще тут недавно познали пана Лашнякова із Ніжина. Чоловік добрий і не лінивий — лає москалів і аж руками розводить які то люди вони. Щож треба для газети Черніговської. Хутко пиши і хутко вже її починайте — се дуже добре. Мене запишіть там наймичкою. Ти пишеш міні щоб *бути добре* з Білозерським — а як же з ним бути добре чи зле коли він і не озивається? Я до его писала 7 листів, листь за листом, а що перше писано того ліку не знаю — а од его ані одради, ані поради. Чи вже він за зле прийма що я більш до его не пишу. Кого не побачу усі лають *Основу* — той писав, другий прохав, третій благов, четвертий ошукався — ні однісенькому не одвічено. І вже як — як — як Білозерського не узивають — колиб розказати тоб ані він сам себе ані ёго знаемі не пізналиб б ёго. А він собі сидить як на патреті тай годі.

Чи одібрав вже ти книжки мої з Петербурга чи ще ні? Міні писали з Петерб., що вже хутко їх тобі пошлють. Склади їх гарненько — давай читати усімь хто схоче, тільки проси щоб обережно — нехай не рвуть

і *ах* не пишуть по боках — нехай буде і другим почитати після їх. Що робить Нос? Недавно питаю одного сердитого чоловіка: а знаєте Носа? — А се чоловік славний! Каже. Поклоніть від мене тому славному чоловікові Носу. Чи варить він мед (квас) як колись у Києві?

Наниши мені я дуже прошу, що Митя — я вже такі часи нічого об ёму не знаю, що аж неспокій но не лічивши що й нудно без вісток од ёго. От мами тежъ нема листів мабіть пишуть вже до мене у Петерб. як я казала їм.

Бувай собі здоров. Пиши хутко. Ми тебе обнімаємо і згадуємо.
М. Б. Маркович.

Учора одібрала листа из Англіи от одного Гаррисона — хоче тлумачити мої повістки, дуже хвалить и перше хоче писати объ миши — що вінъ напише я тобі пришло. Теперъ я кинчаю *Пройдисвіта* и пишу другу — нехай скінчу тоді вже хвалитимусь. Прошу тебе хутко, хутко, хутко гроші. Для прошу тебе гроши хутче би не було лихої потреби.
взято тогді 800 франків, та ще тамъ перше щось — а ти вишли скільки можеш — хоть тільки ті 800 франківъ і то добре. Сонечка дуже тобі кланяється; прибірається вона тутъ дати концертъ — не знаю ще Богъ що дасть. Коли ще мама у тебе, то скажи, що я позав
.

Лист Дорошенка до Марії Марковички.

4-го іюня. Черниговъ.

Что Вы, Марья Александровна, не пишете? Какъ Вы поживаете? Здоровы ли Вы? и когда думаете къ намъ на родину? Пишите.

Мой хорешій знакомый Павелъ Алексѣвичъ Косачъ отправляется въ Парижъ, примите его, Марья Алексап-

дровна, какъ знакомаго и земляка, отъ него Вы можете все узнать обо мнѣ и Аѳанасію Васильевичѣ; поэтому я ничего и не пишу о себѣ, а только прошу Васъ, если Косачъ будетъ нуждаться въ Вашей помощи, не откажите ему помочь своимъ вліяніемъ.

Аѳанасій Васильевичъ переѣзжаетъ на жительство въ Новгородъ — Сѣверскъ, куда онъ назначенъ акцизнымъ надзирателемъ. Причину его перехода въ новую службу узнаете отъ Косача. Я надѣюсь, Марья Александровна, что это Вамъ не помѣшаетъ заѣхать въ Черниговъ.

Будьте же здоровы, Марья Александровна; Поцѣлуйте за меня Богдася. Пишите, пишите, да побольше; меня удивляетъ краткость Вашихъ писемъ.

Вашъ навсегда

И. Дорошенко.

Лист Дорошенка до Маріи Марковички.

15-го іюня.

Повѣрте, Марья Александровна, что я не для того написалъ «хуже прежнего сталъ», чтобы только Вы сказали: «Вы вѣрно все такіе же». Право мнѣ такъ кажется. Боюсь, Вы опять подумаете, что я пишу «въ грустный часъ», или въ разсерженомъ состояніи. Впрочемъ, откровенно говорю, я давно уже не имѣю веселыхъ часовъ; но не отъ того, чтобы много требовалъ отъ людей, а въ особенности, чтобы они жили для насъ; Вы знаете, я этого отъ нихъ никогда не требовалъ. Я даже прощаю имъ и то, что они удѣляютъ время на то чтобы и *много заниматься*, что дѣлать — нельзя безъ этого. Но вотъ бѣда не видишь въ людяхъ стремленія къ лучшему; они все остаются такими же крепостниками, какъ были, даже Ст. Дан. Носъ не отстаеетъ въ этомъ отъ прочихъ. Вотъ что грустно, Марья Александровна. Недавно одинъ изъ арестократовъ Дунинъ-Борковскій просилъ меня посоветовать ему когонибудь для занятій съ дѣтьми на

лѣто въ деревнѣ, и при этомъ прибавляетъ: «Только чтобы онъ не говорилъ по Малороссійски.» Я отвѣчалъ, что такого не знаю. «Я не ставлю условіемъ, спохватился панъ, чтобы онъ не зналъ по Малороссійски, но съ дѣтьми бы не говорилъ.» Это предводитель сильной партіи въ губерніи. Эти господа вооружили Голицына противъ тѣхъ, которые носятъ національный костюмъ. А губернской предводитель и его супруга, что это за творы, Боже упасы! Они заглавляли благородными спектаклями зимою въ пользу бѣдныхъ и пріюта; кто-то изъ участниковъ предложилъ сыграть «женихъ изъ (Ножевой?) миніи». «Какъ можно, — возразилъ Предводитель, — я несогласенъ, тамъ выставлено преимущество купечества надъ дворянствомъ.» Вотъ люди! — Хороши. — Вотъ Вамъ еще одинъ случай, про который можно бы и прозвонить. Прошлой весной въ южныхъ уѣздахъ нашей губерніи вылеглась саранча (въ особенности пострадалъ нѣжинскій уѣздъ); Губернаторъ (Голицынъ) сдѣлалъ распоряженіе, чтобы употребить всѣ мѣры къ уничтоженію саранчи. Въ черниговскомъ уѣздѣ помѣщикъ Дурново (извѣстный всему міру падлецъ; онъ же и отецъ уѣзд. Черн. Предводителя и тестъ Черниг. исправника) отлично воспользовался этимъ распоряженіемъ. Онъ настроилъ пристава донести, что въ дачахъ Дурново появилась саранча въ значительномъ очень количествѣ (нужно замѣтить, что въ Черн. уѣздѣ ее вовсе не было). Получивши это донесеніе, исправникъ немедленно распорядился выслать изъ уѣзда до 1000 человекъ на мѣсто появленія саранчи и откопать канавою мѣста не занятые саранчой; такимъ образомъ дачи Дурново были всѣ окопаны — (хотя саранча была только въ уѣздахъ лежащихъ по лѣвую сторону Десны). Потомъ, когда созрѣлъ хлѣбъ, то такимъ же образомъ вторично собрали больше 1000 человекъ съ серпами и косами, что бы спастись хлѣбъ отъ летучей саранчи и опять въ одинъ день сняли хлѣбъ у того же Дурново. Итакъ нѣтъ худа безъ добра. Кому саранча причинила разорѣніе, а Дурново

пользу; и какъ кстати: въ 1861 году не у одного помѣщика остался хлѣбъ на корнѣ, получаго обнародованія положенія 19 февраля, а у Дурново былъ снятъ въ одинъ день. Одного казака спросили: видѣлъ ли онъ саранчу? Та хто її тамъ бачивъ, то пани выдумали, та дурять людей, що сарана літа въ ночі, а на день десь ховається.» Палата Госуд. Имущ. завела дѣло, потому что туда выгоняли казаковъ и каз. крестьянъ, Голицынъ нарядилъ слѣдствіе, но потомъ велѣлъ предать дѣло волѣ Божіей. Да все ли это, Марія Александровна, это капля въ морѣ. На этотъ разъ будетъ. Пусть въ другой разъ напишу еще про Черниговъ, а о себѣ нечего писать. Цѣлую Богдася и жду его портрета; а когда я дождусь Васъ, Марья Александровна? Вашъ *Доршенко*.

Вы хотите знать кто такіе хорошіе женщины? Жена пред. Граж. Пол. Тризна а другая жена уполномоченнаго по размежеваніи Марковская; а что они дѣлають — ничего, но хорошіе дѣйствительно.

Лист Маріі Марковички до мужа, Опанаса Марковича.

Доймло, 28-го іюля 1862 г. вже в Нівгорсдку.

Боже тебе борони заміняти твою службу хорошу й чесну на ту нікчемну й ледачу! Ніколи я не хочу нічого од неї — та й тобі руки будуть палити гроші ті великі що братимеш там. Чи ж таки можно було навіть й подумати міняти. Дуже тебе прошу не міняй. Я копіечки щербатої не візьму з тих акцизних грошей хоч би мені було холодно й голодно. Се гріх.

Ми обсе здорові. Богдась тобі послав лист сам особно. Написали ми до Кушелева і ждемо одвіту, а поки що він учиться, я потроху работаю. Чи ти прочитав у Русским Слові *Глухий Городок*? Чи прочитав першу главу *Пройдисвіта*? Чи дійшла до тебе перша глава *Вора*? А що Митя? Я так вже неспокійна за его що й не сказати. Колиб можна зараз зараз би поїхала.

Теперь сижу сама у свім покоюку — Богдася нема — у школі. Коло (мене?) по цілому столі усе пословиці і пісні — хочешь часами слово вишукати то й забудеш яке — зачитається, — наче ті два дяки, що на молоду задивилися у книжечці помилилися.

Тобі Желіговський кланяється — недавно я его бачила. Дуже він смутний усе — щось теперь пише. Од мами вже давно — давно нема листів, нема вістей чи вони там усі живі чи здорові? Чи нечув ти чого небудь об Миті Писаревѣ? Тут була чутка що его взято — чи ж правда сему? Тут у мене есть одна моя знакомая — її сина взято — вона ще не знае, а я не знаю як її сказати. А од біди ні в воду а ні в піч заховатися.

Кажуть що Костомарова студенти и вилаяли і вигнали за щось. Добре дознаться що робиться можно тут рідко — більш тут тих бачиш надригончиків що викрашаються і собою втішаються як поважних і вважливих людей.

Бувай здоров. Пиши до нас частіш щоб ми знали що там у тебе робится *а що ж газета ваша Чернигівська чи буде чи ні?* Я вже на неї тут дещо пазбирала. Чи читав у Дні Мокрицького статью? Жвавий чоловік. Уже так лає як огнем смалить. Де він сам теперь пробуває? Бувай же здоров. Ми тебе обнімаемо і забуваємо.

М. Б. Марковичъ.

Лист П. Лашнюкса до Марії Марковички.

Париж (між 20—25 іюня 1862 г.

«Я не могу уѣхать, не сказавъ Вамъ нѣсколько словъ. Можетъ быть Вамъ покажется лишнимъ и неуѣстнымъ мое письмо, но во всякомъ случаѣ Вы будете на столько великодушны, что простите мнѣ безцеремонность. Я хочу передать Вамъ мое мнѣніе о Васѣ. Я не берусь очертить Вашъ характеръ, не смѣю говорить о Вашихъ. Достоинствахъ. Васѣ поняли и оцѣнили лучшіе избранные люди — безпристрастные почитатели Ва-

шого таланта. Я хочу передать Вамъ, то впечатлѣніе, которое произвела на меня Ваша личность. Я вижу въ Васъ два существа: одно — это женщины авторъ въ высокомъ смыслѣ этого слова; другое — это просто женщина глубоко чувствующая, спрадающая, связанная разными узами и отношеніями, изъ которыхъ нѣтъ выхода. Вашъ талантъ перенесъ Васъ въ другой міръ, въ другую сферу; Вы навсегда и безвозвратно оторвались отъ того темнаго прозаическаго міра, въ которомъ Вы провели лучшіе годы Вашей жизни, въ которомъ Вы видѣли только чудные сны и слышали волшебную музыку Вашего собственнаго сердца и воображенія. Въ окружающей Васъ дѣйствительности Вы увидѣли только горе, слезы, страданія. Вы видѣли и поняли бѣдную человѣческую жизнь, подавленную рабствомъ, нищетою, невѣжествомъ и это-то грустную жизнь Вы изобразили въ высоко-художественной картинѣ. Потомъ Вы ушли въ другой міръ, созданный творческою силою человѣческаго ума и сердца. Въ этомъ-то идеальномъ мірѣ и счезла для Васъ природа въ ея первобытной простотѣ, горе и страданія въ ихъ наготѣ и весь этотъ темный стихійный міръ, гдѣ человѣкъ *мало чѣмъ рознится* отъ животнаго, отъ природы. Теперь Вы живете въ томъ мірѣ, гдѣ царствуетъ гармонія, высшіе интересы, высшія стремленія, очищенная природа и облагороженная человѣческая натура. Изъ этого то міра, съ этой высоты Вы смотрите на бѣдную жалкую прозу жизни и на бѣдныхъ смертныхъ, не созрѣвшихъ до истинно человѣческой жизни. Я полагаю, что Вы такъ взглянули и на мою личность, разумѣется, съ полнымъ сочувствіемъ Вашего прекраснаго сердца. Признаюсь откровенно, я все еще стихійный человѣкъ, предпочитающій дикую природу, безискусственную натуру многимъ прекраснымъ произведеніямъ искусства и многимъ изящнѣйшимъ существамъ. Для меня, напр. древній, темный, печальный образъ Богоматери (разумѣется, не суздальской работы) святѣе и выше всякихъ гениальныхъ созданій въ этомъ родѣ.

У меня всегда показываются слезы на глазахъ, когда я завижу бѣдное село, въ которомъ я родился, кладбище поросшие бурьяномъ и ветхую хату, въ которой я провѣлъ свое дѣтство. Не думайте, что я плачу отъ того, что вижу бѣдность, дикость, неподвижность, — нѣтъ, я не созрѣлъ до такого созерцанія, я не знаю, отчего плачу Простите, если я составилъ объ Васѣ ложное мнѣніе. Вѣрьте, что я все таки уважаю Васѣ безпредѣльно и люблю Васѣ всего душою.

Всей душою преданный Вамъ

Вашъ

П. Лашнюковъ.

**Вѣнокъ з листу, мабуть Лашнюкова
до Маріи Марковички.**

(Прага)

. Г. Бѣлозерскій напечаталъ мою сратью о козачествѣ, но не считалъ пужнымъ увѣдомить; другую статью о Галиціи онъ не напечаталъ по причининамъ хорошо мнѣ извѣстнымъ. Я напечатаю ее; я не желаю записывать [у]людей, которыхъ не люблю, не люблю двусмысленныхъ сдѣлокъ, для меня плохой миръ хуже доброй драки. Я ясно высказалъ мой взглядъ на исторію зожно-русскаго народа и никогда не измѣню моего взгляда. Меня глубоко огорчаетъ заносчивость нѣкоторыхъ господъ, ихъ гордое презрѣніе къ народу, котораго они не знаютъ, и тупоуміе другихъ, которые, увлекаясь временными интересами и личными отношеніями, забываютъ дѣло для котораго, повидимому, работаютъ; я не люблю партій, обществъ, компаній, которыя работаютъ болѣе для себя, чѣмъ для другихъ и пріобрѣтають монополію. Я не ищу денегъ за мои статьи, но я не желаю, чтобы со мной обращались какъ съ рабочимъ, какъ съ поденщикомъ. Я потерялъ вѣру въ авторитеты и въ такъ называемъ передовыхъ людей. Я буду работать одинъ.

Віімок, як і вище.

Прага (августъ 1862).

Если желаете получать «Словянинъ», то увѣдомите редактора, Г. Зезберу. Онъ человекъ отличный, но несчастный съ своимъ панславизмомъ. Настоящихъ панславистовъ нѣтъ и быть не можетъ. Есть люди которые любятъ славянскія пѣсни или славянскія нарѣчія или славянскія деньги или другія славянскія издѣлія и произведенія. Каждый любитъ себя и по инстинкту немного любитъ свой народъ.

По моему совѣту, издатель газеты «Словянинъ» Г. Зезберъ посылаетъ Вамъ первыя N. газеты.

Лист Маріи Марковички до Опанаса Марковича.

6-го жовтня 1862 г.

Я вже тобі писала що поїду у Петербург, а из Петербурга у Чернигів. Сама ще не знаю коли поїду, бо грошей нема. Дожидаю от Кожанчикова. Так довго не прислали що більш прибавилося платіжа. Колиб не Добролюбов то би не знаю що й робила. Він був у Білозерською і хотъ трохи дещо роспитав. Білозер. прислав мені 180 р. 90 от *Основи* — за що? невідомо а 90 от *Русского слова*, а білет був одімя Тиблена, а про Тиблена й слуху більш нема, навіть Добролюбову не помянуто. Хто їх зна без попа і не розбереш. Вчора послала Гофман. 100 р. да ще гроші щоб знов білети перемінила. *Не хочеться щоб Шевченкова даровизна пропала.*

Отсе я й не знаю коли виберусь хоч бы в місяць дав Бог. Сегодня 6-го октября нового — хотъ би 6-го поября — сама не знаю. Їхати буде тепло — у Богдася кожух новий дуже теплий і в мене теж е бурнус міховий. У Петербургу зостанусь тільки днів три, та в Орлі може два, а то просто у Чернигів.

Богдась здоров, а в мене так болить голова, щока і тіло що ледве не бігати від болю. Захолодилась десь. Чому Илья Петрович ані словеччко не напише. Писав,

писав, а почувши що буду і перестав. Спитаїть що се таке як той учитель Білоцерк. говорив: їм фантазія, а мені лихо.

Обнимаємо тебе. Я телеграфом дам знати з Петербургу і як тут розплачуся так і поїду.

Бувай здоров. кланяється усім і Голіциной. Ціни за повісті я не зменшала, а хутко буду ще більш получати — вже давали не знаю скільки листів. Тюлева баба 300 грошей дали — мабуть 1½

Лист Марії Марковички до Опанаса Марковича.

(Осінь, мабуть листопад 1862 г.)

Спасибі тобі, що пишешь — виплаємь гроші. Дуже їх треба туть. Що Білоз. напугавь, такь мабуть безь пона і не розберешь. Виць мені пише що ти ему випень 295 р. а не 150 и що ти ему казав за ті гроші оповідання. Щось таке поробилося чудне. Тенерь дожидаю грошей, що ти шлешь, а якь дожду, то попрошуся у своїй господині нехай мене пустить вь Петербургь — сама усіхь побачу и пороблю *условія*. Я сподіваюсь що вона мене пустить зоставивши що в мене найдорожче, хлопця мого. У Петерб. прїїду побачуся зо всіма, попрошу грошей на пред, таї зновь

Вїмок з листу (мабуть Макарова) до Марії Марковички.

. торые Вы получили от Бѣлозерського.

От Вас Редакція «Основы» получила слѣд. вещи:

Три долі	4 ⁴ / ₈	печ. листа . .	1000 р. с.
Чорнокрил	2	„ „ . .	400 „ „
Институтка	3	„ „ . .	225 „ „
Не до пари	3 ³ / ₈	„ „ . .	75 „ „
Ледациця	6 ⁶ / ₈	„ „ . .	56 „ „
Два снни	3 ³ / ₈	„ „ . .	75 „ „
Дяк	6 ⁶ / ₈	„ „ . .	150 „ „
Мотря	4 ⁴ / ₈	„ „ . .	50 „ „

Итого 2031 р. с.

Мотря оцѣнена только 50 р. с. за полулистъ вмѣсто 100 р. с., потому что цензура едва ли пропуститъ ее. Необходимо еще сказать, что расчетъ рукописей по листамъ сдѣланъ весьма широко так, что по напечатаніи предполагаемая плата в общемъ итогѣ вѣроятно убавится; при томъ же за *Три доли*. полагается 1000 р. с. въ то время, когда і по широкому расчету въ ней неоказывается 5 листовъ. Несмотря однако на это все — все вы еще остаетесь должны Редакціи 205 р. с. В настоящую минуту Бѣлозерскій не можетъ Вам выслать денег, но если Вы ему и ничего болѣе не пришлете, то все таки Вы получите отъ него между послѣдними числами ноября и 15 декабря нашего стilia еще 1000 франков. Все это я уже написалъ Ивану Сергѣевичу, который взялся быть Вашимъ казначеемъ и распорядителемъ Вашихъ суммъ.

Такимъ образом, по полученіи этого письма Вы совершенно

Листъ Богдана Марковича до Маріи Марковички.

Ma chère maman.

Bientôt les jours approchent de mon jour de nom et je voudrais que tu m'envoyes des timbres de Russie un petit livre russe de traduction et un peu d'argent. M-me Wachi voudrait avoir de l'argent. Elle tu fait ses compliments. M-sieur Vachi de même. P. . . . comme les autres. Maman j'apprends bien le russe et l'allemand seulement. M. Bunt et venu que le lundi de ton départ. Bibi va bien et moi je vais bien aussi. Maman je voudrais savoir comme tus vas et Papa aussi (réponse). Paul apprend le russe avec moi. Maman, j'ai pas beaucoup de lingue, je n'en seulement que

Mamon, est ce que je pourrais prendre chez la papeterie. Chartier un cahier à 70 cent. Mamon, je t'aime de tout mon cœur et je pens à toi ma chère maman. Em-

brasse papa de ma part et en l'embrasse Tu lui diras: Я люблю очень тебѣ. Ton fils

Богданъ Марковичъ.

Paris 1862. 19 décembre.

Лист Марії Марковички до Опанаса Марковича.

Поздоровляємо тебе з праздником. Нехай дає Бог здоровья, на все добре. Давно дуже не маємо листів. Тут вже в нас зовсім весна тепла. Богдась здоровий і учиться. Я вже писала тобі, та не знаю чи дійшло, що Богдась, учиться у Циммерманна, у того самого що їздив в Америку і що писав об своєму подорожжю у Рус. Вѣстникѣ колись. Віп теперь вчить своїх трох небожчатъ і четвертого Богдася. Хлопці що день дуже ходять і нема в їх нічого *по дисципліні*. Самому Цім. говорять *ти*, а часом то її сварятыся на его, як треба. Теперь він їде з ними у Швейцарію і оселится у Лозанні і пішки будут ходити усюду. В мене грошей нема їхати за ними, я тут застаюся і буду туг робити, як мога. Теперь щось добре в мене їде робота, а у маю поїду у Петербург і прошу тебе мене стріти у Вірочки. Не знаю чи повезу Богдася із собою, а сама приїду аби жива була. Богдася для того може не повезу що таке теперь діється там всюди. Чи знаєте ви сидячи на місці самому що ми тут знаємо? Я надумала теперь его пускаю у Швейцарію хоч важко, хоч тяжко, та не вже ему сидіти у кам'яному місті теперь, коли така благодать на полі? То він теперь поїде, буде там, а коли втишиться усе то я его візьму із собою, а ні то zostавлю і поїду сама. Коли в маю не встигнула б приїхати так в началі іюня нашого. Теперь знов грошей немаю — одне тільки мене і затримує сее лихо. Пиши, пишу до всіх і жду жду одвіта. Та вже на певно до маю одберу. А тебе дуже прошу збери хоть трохи грошей і пришли міні щоб заплатити що тут Гоф. винно і що тоді на дорогу ти взяв туть. Та таки зберай гроші. Може буде ще гірш

з тима усіма ділами красивими, то щоб було за що тобі поїхати до Богдася. Він вже дуже хоче тебе бачити.

Я тебе прохала міні прислати усі преданья, повірья, усе, усе, що до часів історического иде, для того, що я буду писати історію для дітей — то не присилай, а тримай у себе і зведи *по часу*, що до якого часу йде. А тепер, зараз таки не гаючи часу ані трошки пришли міні усе що знаєш, що маєш про *Кармелюка*, усе, усе і де родився, якого року, як его звали усе, усе чисто. Я тепер пишу повістку *Кармелюк* (нікому не кажи) для дітей. Друга повістка буде *Бондарівна*, чи то *Лемерівна* може, а може і *Бондарівна* і *Лемерівна* — теж що до них избери мені, прошу тебе дуже. Кажуть люди про мого *Кармелюка* що се в мене найкращий і дуже я жалую що тобі зараз не можу его послати, щоб прочитав. Робота в мене стала тепер на тому, як він покинув жінку, мати і дитину й призяхнув зеленому гаю. Прошу ж тебе дуже присилай хутко, зараз усе що маєш і знаєш. Міні мила та робота тим що наче б вона мене заносила у степи, гаї і поля українські. Вірочка мені пише що їх відсилають дальш — деь і пише щоб порадити чи їхати їм до Василя. Що ёго тут радити? Може вони съ Таней так наживуться у купі, як горщики ті, що один був черепьяний а другий з чугуна. Знов вона каже що в тебе єсть якесь місце для них чи б то не краще в тебе взяти? Незнаю яке місце і там краще як ви самі із собою поговорите і зробите як лучче вам усім. Тільки пишіть міні де буде усе те, щоб я не приїхала до якого небудь чужого неповинного пана замість Сокольникових.

Бувай здоров і пиши хутко. Я послала вже давно тобі новий адрес, та може не дійшов, так ось знов: *Paris, Avenue Marbauf, N 3 bis, chez Mme Noury.*

Хоть часом зле, та перебувай добре. Пиши до Богдася. Кланяйся мами . . .

Обнимаю тебе

М. М.

Чи ти гадаєш, чи ти думаєш
Та сидячи край віконечка!
Як місяць світить, а огонь горить
Ніхто тобі не промовить словечка?
Чи ти гадаєш? Чи ти прикликаєш:
Та верніться колишні ви часи,
Що на серцю легенько, на походці швиденько
На личеньку веселенькая краса?
Ой я гадаю, тай одноминаю
Що було колись тай минулося
Тиж години моя, одрадоште моя
Та бодай вже по вік не вернулася!
Чи ти гадаєш, чи ти думаєш
Та сидячи край віконечко
Як місяць світить, а огонь горить
Ніхто близько не промовить словечка?
Чи ти гадаєш, чи споминаєш?
Сподіванки хороші розкішні?
Чи їх збираєш, чи їх згортаєш
Як прибиті квіточки і — нишні?
Ой я гадаю, ой я і думаю
Сподіваннячка проминули
Журно ж не журуся і в туг не вдаюся
Що як галічка проминули.
Бо опав Ваш квіт, як рожевий цвіт
Сподіваннячка мої красні
Що в квіту стояв весь світ звеселяв
Й онавши ще серденьке счастить.
Чи ти гадаєш, чи ти думаєш?
Та сидячи край віконечка,
Як місяць світить, а огонь горить
Ніхто тобі не промовить словечко.
Чи ти гадаєш, чи ти думаєш
Та й сидячи самотнесенько
Деся мої друзі давні кохані
Та прийму ж їх ріднесенько?
— Деся мої друзі далі незабуті

Що щирое серденько їх вірно кохас
А той найрідніший, сердцю наймиліший
Та нехай вже назад небуде.

Августъ 1863 г.

**Лист Марії Марковички до Опанаса Марковича
(мабуть осінь 1863 р.).**

Ти самий такий як колись й хутенько зараз ти ще
чишь християнську душу. От се так забув ти зля до
кости Василя Михайловича щоб ти їн усвідомив тебе та
понаговорював чого з роду не було, а він показав мені
лист від тебе і тую *рописку* де ти сам пишеш
винний ему гроші 150 ф. і я сама прочитала очима
і тепер отсе забув ти, що винний зостався Г. М. на
більше як 200 frances, та що на він зобавив грох а
лей, в одного 500, а в другого 700. Кіт же
я, то кажи що я помиляюся чого не кажи та таке
говорити, самому журитися в інших і рідних. Тепер
ти В. М. не винний, бо він заплатив Мокрицькому чи кому
з тих грошей, що взяв за наданіє мама Лобана. Торік ти
прислав 780 фран. та сею речю 200 чер. Симонова.
Вже одібрала, спасибі. Що от се ти пишеш мені я сказала,
коли я тобі писала, що не маю за що казати що
багато тут винна. Тисячу, коли не бачу дублії реба.
Отсе кажи мені чи матимеш гроші в році кийсь,
то ж я прочитаю, щоб ти приїхав — ти хвалитьсь, що
написати то се ти пишеш. Я тепер радко так, що
вже й руки не боюся писати і на весну запра-
цюю може так, що заплачу се і шлюду на Україну з
хлопцем.

Поки що, тепер пишу до тебе просьбу, от
яку: справ як чим можеш, і словом мені, щоб мама
до тебе не гаяла часу їхала. Я нездужаю міні її треба.
Коли житиму буду поки життя за сее дякувати, а коли
ще вмру то теж не забуду подякувати. Коли ти одкла-
дуєш щоб зобачитись до весни, нехай мама зараз приїде.

Ще за тим я не можу їхати тепер, що болю, й кажуть, щоб бралась на юг до Італії, коли хочу одужати, або поправитись, а що до Руської землі то борони Боже, кажуть. Я була здужала, а се щось знов на вісень таке погане вхопило та ще й міцно. Прошу ж тебе дуже, нехай мама до мене приїде, вона мене порадить у життю, що дешевше буде, то за те, що лишня людина нічого клопотатись їй. Я сподіваюсь деякі гроші одібрати і може поберуся до Італії таки до першого містечка тихого й теплого, та не знаю чи поїду, коли її не діждуся, нехай вона міні здоровья не збавля, кажи їй. Таше прошу тебе дуже, коли що усе піїде на добрий лад та телеграфіруй, будь ласка, що от *іде, тоді чи тоді виїзджя* — Avenue Marbeut 3 bis chez Madame Noury — се мій адрес. Я б її стріла тут де небудь а коли буде мені гірш, тоб я попрохала кого небудь, можеб знайшла, щоб її стріти. Від границі можно просто взяти білета до Парижа, їхати через Берлин. Тепло ще тут і зелено, не треба теплої одежини. Як мені смутненько, що сестрин хлопчик вмер маленький. Дуже мені жалко і дуже я плакала як почувла. Усім хто згадав, поклонись від мене. Прочитай *Галю* у Биб. і *Лемерівну*, там таки. Я вже писала тобі чи ні, що тепер дають 1000 р. с.¹⁾ тільки за лист та усі ще завидують що я беру такі гроші — тепер кому перш платили 100, платять 40 або й менш. Грошей зовсім ні в кого нема та щей те, що зговорилися редактори надавати *нікому* більш 75 — вже се не знаю як дали мені се по 100, — та ще два журнала хочуть мене *Соврем.* — в его буде *Пройдисвіт* і *Библ. для чт.* В мене багато є роботи.

Тільки що не здужаю до остатнього ладу довести. Приїде мама, то легше буде і клопоту менш. Буду краще робити. Вже в мене може листів п'ятнадцять єсть печатних. Будь ласка не барись з одвітом. Хлопець здоровенький, пише лист до тебе хутко.

¹⁾ мабуть похибка — 100, а не 1000.

Лист Марії Марковички до мужа Опа..аса Марковича.

(Без дати.)

Після твого остатнього листа, що за єго дуже дякую і де писав що мама їде — нема ніякої вісти. Вчора одібрала лист від В'їрочки — говорить щоб через Вас. Мих. прохати якогось Нольде — так то се хутко ми з Вас. Мих. обертаємось! Поки суд да діло, то може й суда не треба буде ані діла — отсе пише вона а про маму ані однісенького словечечка, начеб то її й на світі не було. Дуже я боюся що ті гроші на її виїзд підуть там десь на підмогу бо здається й там усюди не ро-скоші. Тільки що гірше од усіх я знаю Отже прошу тебе дуже, постарайсь, щоб вона як най-хутче виїхала до мене. Та нехай зараз би виїхала і нехай би зараз написала, що, і як, і коли буде. Вже мабуть тепер прочитав *Галю*, може й *Пройдисвіта* і *Кармелюка*. Я вже вчора *Галю* одібрала і Богдась як узявсь читати аж не дихав. Пізненько читав усе. Поклала спати — на другий день скочив і зараз знов за *Галю* та й не одірвавсь, кофе не пив аж скінчив і похвалив мене і сам задумавсь і замисливсь. То добре. Може й другі дітки читатимуть. Се ж буде книжка для діток, що там піде *Галя*, *Кармелюк*, *Ведмідь*, *Невільничка* — по українськи й по московськи вийде та книжка к *15-го Декабря*. Далі к *1-му Апрелю* вийде друга книжка (теж по українськи і по москов.) де пійде: *Пройдисвіт*, *Лемерівна* і *Дяк*. За се дав мені Яковлев 1775 рублів. Теперки дав 600 рублів і, я трохи розплатилась хоть ще зосталось багато та й пребагато платити. Далі гроші розложив на *два строка* Яковлев, а поки їх діждуся щось візму з Биб. для Чт. та с Соврем. де по російськи друкують. Найбільш мутить мене довгъ за Богдася 500 франків та ще 500 одному доброму чоловікові, що тут доставив міні від якогось банкира — я дала банкиру вже процент, а грошей ще ні — не примоглася. Та вже таки тепер може краще поведеться міні у ділах тих.

Здоров'є усе сливе так як і було, та я маю надію, що хутко поправиться воно хоть же й погане здоров'є а роблю так щой би здоровому то добре й хіть є й сила. Перш у ранці тільки праця моя була, а ось тепер той вечері, а часом пізно у ночі пишу.

Ще тепер почала малювати вчитися, давно вже хотілось мені страх як — тепер почала. Вчитель каже, що аби х... то й навчусь добре і сама я бачу що йде не... Та ще чи б не можна було тобі прислати... мамою ноти ті Натал. Полт. що Лангер положив — копію у себе zostавивши з них? Колиб можна, то пришли, дуже прошу. Богдась буде писати тобі, вже й написав та ще не зовсім скінчив свій лист¹⁾, щось там розказує, а тепер десь зник, побіг з другим хлопцем гратись, а я не хочу гаїти більш часу, бо й так вже давненько нічого не писала за тим нездоров'єм, та за роботою доброю.

Бувай здоров та напиши будь ласка щож то мама чи вона ж приїде к празднику чи ще ні? колиб же хутенько.

Бувай здоров. Обнимаємо тебе.

М. Б. Ма.

Лист Марії Марковички до мужа.

(Без дати.)

Пишу тобі щоб попрохати нехай би ти порадив Вірочці, щоби не писала листів до мами таких, що аж вона плаче читаючи. Яке таке в неї несчастя, щоб турбувати так бідну стару душу що вже не трохи потерпіла. Скажи їй від мене що мабуть вона ще не знає що таке за горе у світі живе, коли так не береже людей. Як дитина маленька зарепетовала тільки що навіть не штуркнулась, а злякалась. Такеньки не пишуть і бідолаки справдешні як вона нині. Я нічого не бачила як мама плакала, вона мені тільки казала сьогодні що то написати про Макарова? а я кажу — ні чого ще

¹⁾ М. В. пише: листь.

не знаю. Богдась зараз прийшов і шепоче: бабуся чогось плаче — чи це ти сему винна? Та Богдась коли каже що плаче, то плаче. Що ж за Макарова? Се я тобі кажу, а ти нікому не кажи — Макаров як я ёго знаю хороша, добра душа — та теперь він кажуть великий пан і до мене вже давно не пише, ані я до ёго. Переїзжаючи через Петербург постараюся зобачити ёго и хоч дуже

.....

.....

думаю, ще не надумала як довести до ладу се купанне. Може якось ще справлюся, — хоч і проситиму добрих людей ради. Питаєшь ти за мене — я усе постарому — часто нездужаю и тежъ доктор приказуе усякі міні вимисли ликарські. Дуже я тебе прошу будь ласкав заразъ відпиши мені.

Де жив Савва Чалий; яка в ёго була з лятами змова? Якого року? Які діла тоді робилися на Україні? Які були поговіри, мислі, чини? Де вбыто Савву? У який час?

Дуже прошу тебе усе те міні зараз напиши, бо я Савву Чалого теперь пишу і припиняюся, не жадаючи помилитись. Не закладуй собі мої просьби у скриню панську за роблений замок, а якъ добрий ги чоловік і українець так і відпишеш мені не гаючи часу.

Я писала до Ильї Петровича про пісні, — чи одібрав він мій лист?

Усім я кланяюсь хто мене памятає, а найбільш Мел. Авдієвні.

Листи Марка Вовчка до мужа, Опанаса Марковича.

(Дата непевна.)

Дуже прошу не гаючи часу вислати мені слова сієї пісні: «Пішла жінка на базар, а в її три дні ждав.». Я колись їх післала тобі звідсі. Ще ж я прошу вислати разом з словами теж голоса отціх пісень:

- 1 «Коваль кує, заліза не має»
- 2 «Годі гомоніти, час долему іхати.
Шелесь — шелесь по нів ведра
Пив сьогодні, буду й завтра
Гей же!»
- 3 «Ой служили ж ми на волі
А тепер zostалися босі й голі
Да хотіли ж ми щоб у вольности жити.»
- 4 «Ой приїдь до мене Семене Палію
Та приїдь на пораду.»
«Ой прошу ж тебе та не зрадь мене
Та на великую зраду!»

Сей лист був вже давно початий, та я занедужала і тому він початий до сего часу і зостававсь. Сьогодні одібрала два листи від тебе і дякую. Що ти пишеш за Богдасеві злоті, то чому б тобі не послати їх на імя Михаїла Матвѣевича Лазаревського, у Москву, у Арбатскихъ Воротъ на Молчановкѣ, в домъ Баскакова, бо ти знаєш сам, що Валерка викинає гнівом на мене, — як міні казав один земляк колись, — а тому не може він дуже старатися і на Богданову пораду. Колись, ти памятаєш може, він брав у мене гроші батькові, що ти їх ще і судив відбирати, так я єму написала на свою голову, чи не може він тепер міні теж віддати, що брав, а він розсердився, каже, що то було єму за труда, що він хлопотався для мене, визволяв їх з Палати чи що. І лист міні написав недобрий — що на єго і одписувати було не гаразд. С того часу сердиться — се вже більш року — і все б засипав мені сіль у вічі, як би мога. Вже і писав мамі, що Богдана від мене треба відібрати, що він чув про мене таке, що його ушеньки повяли, — та усого не перекажеш та й не варто й казати. Ти усє цєс знав, та мабутъ призабув, а я більш се для того пишу, щоб ти не дожидав поради від него, та щоб казав Мел. Авд. що я, коли б що чула, то вже знаю як

ції ласощі приймати. Тобі я скажу, що дещо чула недобре, а ти їй не кажи, бо то гріх нещасливу душу та ще труїти. Я ж на поговір не ласа — та й не дано мені велике місце у Бога під полою, як то кажуть, бо всі ми нібито за Бога стоїмо, за його святі закони, а може то й частенько, за свої ласощі бемось.

Що усі за люди в Бога не вважливі, — світе мій! світе Божий! Та годі вже. Втішатимусь тим вже, що нема того лиха, щоб у його Мати Божа як то говорить, капилиночки меду не впустила хоч з мізінної пучечки — буду вже тут лічитися, коли ще прийдеться бути місяців зо три, сили набиратися, а найкраще того, тиї пісні доладу доводити. Вже німець той чепурний, поклав 167 на голос, — 167 — еге! Доводимо до 200 та й зараз би видавати треба, щоб вже привести із собою друковані. Ти багато знаєш людей, прохай щоб зробили громадську складчину на той друк, то пійде на друге таке добре діло, а їм увесь від видавців лік пришлеться. Не занедбай ти сего діла, прошу тебе дуже так, аж серце моє рветься. Що дня пропадає, та пропадає щось — помремо й те, що зібране нами пропаде марно

.....

Я дуже прошу тебе, щоб ти мені завістив завчасу — одібравши цей лист — коли ти не можеш більше нічого Богдасеві дати. Мені се треба знать, — розскину якомсь розумом то постараюсь для него. Чи одібрав мій лист пан Понамаревський? Прошу тебе, не забувай мене завістити, бо як він не одібрав, то я писатиму йому ще, аж доти, доки відбере і вичитає мою щирю дяку за ті 10 карбованців, може кривавих, що він шле на пісні. Поки є на світі люде може не зовсім заросте полинем душа.

Теперечки от що: може я сама приїду, привезу пісні сією зимою. Я приїду до Петербурга і зараз хотіла би Богдася післати до тебе, бо я сама мушу у Петрб. зоставатись діла свої опоряджати. Се усе ще не так певно,

як те що сонце світить, то я й прошу тебе нікому за се не казати слова. Коли я приїду то може на рік, а може й більш.

Поки що, бувай здоров і дай Боже тобі усього доброго тай не трошки. Богдась здоровий, тільки доктор каже купати його неодмінно хоч місяць і дуже мене журить що як я не
.

Paris. — Neuilly, 70 rue de Longchamp.

Такий дивний та чудний лист я від тебе відібрала, що не знаю добре які на його слова прибрати. Отсе вже не по праву й не по добрости ти його написав, бо я, коли памятаю ані жадного разу у шість чи у сім літ, що мипули, не написала тобі слова вразливого. Сам ти казав, що так виходить: за що усі лають і судять тебе, я одна хвалю і наполягаю, щоб не кидав доброго діла з-за лихого поговору. Се було усе чим я замішалася у твої діла й чини, — сам се добре знаєш, та й те ще знаєш, що ти сам питав моєї ради.

Що до грошей, то я дуже жалую, що написала тобі за хлопчика. Повинна я була знати, що коли ти сам не присилаєш, то не треба казати: пришли, треба знати, що або не сила, або не велика воля. Хоч воно те, хоч друге, докучати не годиться. Се добре докучати за яку пубудь бездільничку, бо казатимеш собі: може за якими іншими добрими та красними ділами і чинами, або за якою тугою своєю забув, а вже нагадувати що живе і росте на світі чоловік однокровний, що потребує світу і вчення! Се не забувається у людей ні в якому царстві. С сего часу я вже ніколи й нічого за се не казатиму. Коли я казала, то для хлопця, а трохи і для тебе самого, щоб він знав що ти маєш об йому піклування, та щоб за сеє і сам тебе не забував і мав би до тебе прихильність. Він вже у ті літа уступив, що дещо розуміє і мислить, хоч дуже чудно йому знати (?) було, як ти зробив, усі ліки і виліки, куди ти гроші свої покладаєш. Він

ще дитина, ще грається у коники, хоч і розумів вже хто до його і як прихильний, і не йому лічить твої гроші. Я сподіваюся, що він і виросте, то не стане нічиїх лічити, тільки свої власні. Колиб мені здумати за що і з якого права ти мені такий лист написав? Наче б до неправого судії, або до необачного наслідника! Я тебе не судила, не казала слова прикрого, а що до твоїх маєтків, коли вони єсть, або будуть, то давай їх мені у руки я не візьму. Я не із таких, що попрощавшись з людиною вищипляю якесь шматячко і тим живлюся. Коли добре памятаєш, то знаєш. І здається мені, що було б краще — справедливій і чистіш — як би ти не писав мені таких листів уперед. Я нічого ніколи не жадала, тільки того, щоб ти знайшов собі усяке щастя й долю. Коли ти писав що «от добра душа» або «ось правдива людина» я тільки раділа. Се ти мусів бачити по моїм листам. Ніколи жадного слова негарного ніхто не чув від мене, — і ще краще жадної думки негарної мені із роду не наверталось. Ти правиш, що ти як сонце, що я тебе завиндю у гріхах якихсь невинно, а я і гріхів тих не бачу і не знаю і не моє се діло. Де ти попав таке перекоти-поле, хто тебе зна! А я й не питаю.

Кажеш що ти терпиш дуже — подумай часом, що може Господь не все вже лихо на тебе одного потратив — иньшим де-що зоставив — і мені часом може зернятко перепадає, — то не прибійшай своєю кривдою бо хоч я пожила вже на світі і знаю, що люде не святі, а все таки не без знаку козаку: хоч й у десяте по лобу шаблюкою рубоне!

По сій мові бувай собі здоров і дай тобі Боже усего доброго.

Марко Вовчок.

Богдан здоровий, та все трохи ще блідий, усе доктор каже, що треба його купати у морі, як торік ще сес казав.

Меланії Авдієвні низенько кланяюсь. Я багато слів не маю, та вони в мене щирії: ніколи я нічого не виду-

мала на неї негарного, тільки усе добре. Коли хто мені що казав погане, то у друге не починав. Вірю, що вона нещасна, жалую як жалувала її, і теперки як у прошлости рада я, як моя сила і мога, їй послужити. Коли вона буде мене ще боятися як ворога і не пійме віри, що я щирим серцем жичу їй усього доброго то обидить вона безвинно людину до її добра прихильную. Що мені поговір людський? Я була ще з репяшок, а вже мене ніхто перекопати не посилив, а вже тепер, коли може більш шляху пройдено ніж проходить!

(Відривок листу Марковички.)

А вже ж з роду не чудні, а чудні листи пишете. Хто се сказав, що я не хочу їхати? Я казала що хочу, що треба, та не можу, бо грошей нема тепер. А вже як я кажу, то так треба й розуміти, бо я ще словом нікого не зрадила. Зрозумійте, будь ласка, що не можу я приїхати, а що хочу і треба мені, й діло й робота кличе і у П. і на Україну. Я дуже сподівалась цім літом поїхати, та не так то діється, як сподівається. Тепер буду вже ще лучче старатись, щоб заробити собі на проїзд і як зароблю, то зараз приїду. А що Богдася самого пускати, то себ дуже важно мені та й теж йому самому. Якось казала йому чи не поїхав б, то він відказав мені: «поїхав би радий, та тебе не хочу кидати. Ти, каже, може вмреш, то нікому буде відвезти на Україну, а я вже одвезу. Вже, — каже, хоч горенько що ще не можу їхати, а таки перебуду — тебе не покину.»

Отже ж приїдемо у двох вже. Жалько мені, що впустили себ літо, бо мені найбільш у літі треба бути. Вже ж я приїду не за пічкою сидіти та вареники їсти, а хочу — не їздити, — ходити в села у село. Так мені дуже бажалося наїхати туди у свіжому місяцю Маю, тоді як «під гору зелененько по місяцю видненько, серденько!» Дуже, дуже багато в мене роботи у голові моїй бідній, та здалека я не можу нічого робити. Вже дождатиму. То ж прошу вас знайте, що я не нехочу,

ане можу я їхати, і дожидаю як буде мога, то й поїду зараз.

Жаль мені на маму — і вже ж бачила вона на свої очі усе та й до того радить мені розлуку з хлопцем — ніби я то витребенька яка чи що моя власна, що я не їду ніби то самій мені тее не важко й не нудно й не трудно. Що

Частина листу Марка Вовчка

до невідомого адресата.

Василій Васильевичъ самъ Вамъ раскажетъ бѣло, а я прошу Васъ объ этомъ дѣлѣ похлопотать. Пожалуйста сдѣлайте это. Это человекъ за которого говоритъ не только то, что ему надо дѣло, но и то что онъ сумѣетъ его дѣлать. Напишите Вашему брату объ этомъ. — Я бы сама написала, да адреса его не знаю. Да еще разъ прошу Васъ помогите въ этомъ дѣлѣ Василю Васильевичу. До свиданія. Я скоро буду въ Орлѣ и увижусь съ Вами.

М. Марковичъ.

19-го Октября 1861 г.

Парижъ.

№ 1001. Музей українських древностей. (Тарновського.)
Рукописи.

Листи Ешевського до Марії Марковички.

Москва, 27-го фебр. 1834 г.

. О себѣ Вы очень мало пишете, но между строкъ читается, что Вамъ живется далеко не совсѣмъ хорошо и привольно. Простите, что я заболтался по поводу моей археологической лѣтописи, позвольте обратится къ Вамъ съ моею усердною просьбою. Ради Бога, если вадумаете написать намъ, не пишите объ археологической дряни, а пишите побольше о себѣ, а то цѣлая четверть Вашего письма занята божками и пряж-

кою, а это совершенно непозволительно. Богъ съ нимъ. Если попадется Вамъ что-нибудь для меня, пришлите или привезите сами (крѣпко жму Вамъ руку за Кельтскаго воина, котораго я и укрѣпилъ на щегольскомъ пьедесталѣ), но не пишите или же пишите только вконцѣ письма, наговорившись от А то только досада. Сколько бы вопросовъ задалъ Вамъ, прежде всего о Васъ самихъ, о Вашей жизни, о Вашихъ работахъ — а тутъ пряжка.

Въ «Петербургскихъ Вѣдомостяхъ» я прочиталъ три отрывка изъ Вашихъ парижскихъ писемъ и очень обрадовался что Вы взялись за это. Вы столько ѣздили, столько видѣли и такъ умѣете смотрѣть, что Ваши замѣтки будутъ очень интересны и я бы стоялъ за то, чтобы Вы ихъ не бросали, тѣмъ болѣе, что подобная работа можетъ быть особенно хороша для Васъ уже потому, что не требуетъ сосредоточенія, а напротивъ требуетъ, чтобы Вы заняты были тѣмъ, что передъ Вами, а не въ Васъ, а въ нехорошія минуты — это очень хорошая вещь А Вамъ еще скажетъ большое спасибо наша публика, потому что Ваши письма очень интересны

Вотъ кстати Вы пишете, что когда Вы въ маѣ пріѣдете в Россію, Вы вѣроятно надолго остановитесь въ Петербургѣ. Гдѣ Васъ тамъ отыскать?

С. Ешевскій.

Аахенъ, 17-го іюля 1864 г.

. Что значить, что Вы еще не уѣхали въ Россію? Я никогда бы не ожидалъ что Вы еще во Франціи . . . Если Вы поѣдете въ Россію, Вашъ путь черезъ Аахенъ. Вспомните, что здѣсь живетъ бѣдный калѣка, который Васъ любитъ, какъ любилъ онъ очень немногихъ и которому лучшее утѣшеніе было бы перемолвить съ Вами нѣсколько словъ. Крѣпко жму Вашу руку.

Весь Вашъ *С. Ешевскій.*

Аахенъ, 22-го юля.

..... Въ первый разъ жизни обрадовался я, что Васъ обманули на деньгахъ. Я писалъ Вамъ наудачу, почти увѣренный что письмо мое не найдетъ уже Васъ въ Парижѣ, что Вы уже проѣхали въ Россію.

..... Я не надѣюсь впрочемъ, чтобы Вы что нибудь получили съ тѣхъ, которые Васъ надули На Корша, кажется, Вы можете вполне рассчитывать т. е. рассчитывать на его честность, на нежеланье обсчитать и украсть, но за аккуратность я и тутъ не ручаюсь

..... Вѣдь я больше 3-х лѣтъ не видался съ Вами съ тѣхъ поръ, какъ оставилъ Васъ въ Римѣ Хотѣлось поговорить съ Вами Одна Польша чего стоитъ! Миѣ невольно приходитъ на память Вашъ превосходный Варшавскій выговоръ и то, что Вы жили въ центрѣ польской исторіи в самое горячее ея время

Весь Вашъ *С. Ешевскій.*

11-го авг. 1864 г.

..... Ваша поѣздка въ Россію можетъ затянуться на долго

..... Каждый день смотрю теперь «Петербургскія Вѣдомости». Вашихъ писемъ тамъ совсѣмъ нѣтъ. Какъ миѣ хотѣлось бы прочитатъ то, что Вы написали о бытѣ нашихъ церковниковъ. Въ печати пожалуй и не все придется прочесть, благодаря нашей лихой цензурѣ. Куда Вы отправите эту работу, Вы ничего объ этомъ не пишете

..... *С. Ешевскій.*

15-го августа 1864 г.

..... Не повезетъ ли Алекс. Вадим. (Писсекъ) въ Россію послѣдней написаной Вами вещи о духовенствѣ?

..... *С. Ешевскій.*

30-го августа 1864 г.

(Ешевскому М. Ол. прислала повѣсть, — очевидно «Записки Причетчика»).

..... Я сильно боюсь за ея дальнѣйшую участь. Цензура едва ли пропуститъ, а если и пропуститъ съ

многочисленными урѣзками, такъ это значить почти то же, что не пропущено. Дневникъ потеряетъ много своей цѣны. Какъ это Вамъ Богъ помогъ поддѣлаться такъ, подъ семинарскій языкъ! Признаюсь, этотъ языкъ мнѣ во многихъ мѣстахъ сильно не нравился. Вы какъ будто добровольно отбиваете отъ себя многихъ читателей. Особенно въ нѣкоторыхъ мѣстахъ тяжела эта искусственная форма и мнѣ не разъ хотѣлось поймать какуюнибудь ошибку, неправильность, чтобы на ней сорвать мою досаду. На бѣду для меня, я не нашелъ такихъ ошибокъ и Вы можете этому радоваться. Но мнѣ все таки досадно, что Вы потратили столько труда и я думаю, тяжелого труда, чтобы овладѣть этой тяжелой, искусственной формой.

.... С. Ешевскій.

2-го сентября 1864 г.

..... Что Вы думаете дѣлать съ дневникомъ? (тоб то з «Зап. Причетчика»). Куда Вы его думаете послать? Я ужасно боюсь за цензуру..... Для меня было неожиданнымъ Ваше извѣстіе о второй части. Первая представляетъ такое законченное цѣлое, что не напишете Вы, я бы думалъ, что тутъ и конецъ.

..... С. Ешевскій.

7-го сентября 1864 г.

..... Неужели правда, что Вы, быть можетъ, до весны не поѣдете в Россію?.... Я думалъ, что А. В. (Пассек) въ Петербургѣ устроить..... Ваши отношенія къ литературнымъ торгашамъ и Вы не будете сидѣть безъ денегъ.....

.... С. Ешевскій.

Аахенъ, 14-го Сент. 1864 г.

..... Ваше письмо очень обрадовало тѣмъ, что есть надежда увидѣться съ Вами зимой въ Россіи, если ужъ нельзя увидѣться здѣсь.

..... С. Ешевскій.

Лист А. Станкевича до Марка Вовчка.

30 генваря 1861 г. Москва.

Послѣ полученія отъ Васъ послѣднихъ тетрадей разсказа и доставленія ихъ Каткову, явился наконецъ ко мнѣ отъ послѣдняго еще разъ господинъ въ гороховомъ пальто и вручилъ мнѣ 500 руб. сереб. Это, говорить, деньги для Маріи Александровны, а остальные, по рассчету, по напечатанію ея разсказа. Я їду сейчасъ съ этими деньгами къ банкиру и Вы ихъ получите вмѣстѣ съ этимъ письмомъ или скоро послѣ него. По полученіи немедленно и непремѣнно меня уведомите: столько то получили. Помните же — это нужно. Письмо отъ Васъ съ новыми порученіями къ Каткову получилъ, но долженъ сказать Вамъ, что къ сожаленію не могу ихъ исполнить. Я не долженъ бы вступать ни въ какія сношенія съ Катковымъ, но нарушилъ такой долгъ въ угоду Вамъ. Продолжать же съ нимъ переписку еще далѣе я не могу и не долженъ, а потому о новой своей статьѣ и о переводѣ объяснитесь съ нимъ сами письмомъ адресуя его въ Москву, въ редакцію «Рус. Вѣстника» на имя Михаила Никифоровича Каткова въ собственные руки. Такое объясненіе будетъ лучше и ближе къ цѣли во всѣхъ отношеніяхъ.

А. Станкевичъ.

Лист Тараса Шевченка до Марка Вовчка.

25. Мая.

Спасибі тобі, моя доню любая, що ти мене хоч у Дрездені згадала. Я ще й досі тут, — не пускають до дому. Печатать не дають. Не знаю, що й робити! Чи не повіситься часом? Ні, не повішусь, а втечу на Україну, ожешюсь і вернуся як умитий в столицю. Коли Ви вернетесь до нас? Як би через рік, то дуже добре було б. З Кожанчиковим я бачився позавчора і він мені нічого не казав про «Ледащицю». Серденько мое! Не посылайте покищо нічого отим книгарям — поки Вас лихо не при-

скрипало, бо вони не бачать, а носом чують наші злидні. А в тім робіть як Самі знаєте. В осени буде у нас свій журнал під редакцію Б. Білозерського і Макарова. Підждіть трошки. А поки-що нехай Вам Бог помагає на все добре. Тричі цілую Вас і Вашого Богдася.

Амінь

Т. Шевч.

«Правда, 1875, Нр. 14, стр. 574 «Два листи Шевченка».

Редакція Правди додає: «М. Вовчок пам передала его тепер, приобцявши враз заслати у редакцію до нас деякі з нових своїх українських повістей.»

Записка невідомого.

При перепискѣ продовжавшейся почти до смерти, спрашивалъ какъ назовется повѣсть? Она отвѣтила: «Гайдамаки, — или иначе, сама еще не знаю.»

Остатки подобной «Дівочої висни» автор видѣл в с. Качаловкѣ, в имѣнні только что передшедшемъ отъ умершаго дяди къ В. В. Тарновскому. При послѣднемъ «Дівоча висна» была только намятникомъ минувашаго.

Листи М. Лобача до Василя Доманицького.

10-го (3) Октябръ 1907 г., Нольчикъ.

Я обѣщаль Вамъ прислать отсюда перечень фактическихъ данныхъ изъ жизни Маріи Александровны за тотъ огромный періодъ времени съ 1878 года, о которомъ никто кромѣ меня и еще 2—3 самыхъ близкихъ къ ней людей не имѣлъ до сихъ поръ никакого понятія. — Простите что даю здѣсь именно только краткій перечень, такъ какъ все еще не могу спокойно думать, глядя изъ окна своей комнаты на свѣжую могилу такого близкаго челоуѣка и не въ силахъ облекать в какую либо литературную форму свои воспомнанія о ней.

Вотъ эти данныя:

Въ 1870—1872 гг. редактированіе Журнала «Переводовъ лучшихъ Иностранныхъ писателей». Исключи-

тельное участіе въ немъ трудящихся женщинъ-повидимому главная цѣль изданія Журнала.

Суতোлка по такому дѣлу какъ изданіе журнала, безъ всякихъ помощницъ, кромѣ Н. А. Бѣлозерской, крайне утомляла М. А. и мѣшала самостоятельной работѣ. Отсюда — постоянное стремленіе поселиться не въ городѣ и тѣмъ менѣе въ столицѣ, а въ деревнѣ, на лонѣ природы, которую такъ любовно описывала покойная, а куда не заглянула бы ни одна знакомая человѣческая душа.

Послѣдующіе годы жизни въ Петербургѣ — участіе въ «Отечественныхъ Запискахъ» и масса переводныхъ работъ съ ея именемъ, которыя доставлялъ извѣстный въ то время французскій издатель Ж. Этзель, самъ писавшій подъ именемъ «Сталя», старинный другъ М. А., который первый далъ ей возможность жить въ Парижѣ литературнымъ трудомъ послѣ выѣзда за границу въ 1859 году — кажется. Къ этому человѣку М. А. относилась съ глубокимъ уваженіемъ до самой его смерти въ 1882 году.

Въ 1876 году — серьезная болѣзнь М. А. и наша поѣздка на лѣто для поправленія здоровья въ Полтавскую губернію.

Въ 1878 году — окончательный выѣздъ изъ Петербурга въ Ставропольскую губернію. — Возобновленіе знакомства Фед. Мат.¹⁾ въ Ставрополѣ и моя служба съ нимъ.

Въ 1880 году — переѣздъ въ Черноморскій округъ въ удѣльное имѣніе Абрау-Люрсо, на берегу Чернаго Моря. — Тяжелыя условія жизни тамъ созданныя Лазаревскимъ, нѣкогда яркимъ украинофиломъ и покровителемъ Шевченка въ изгнанію, а въ то время — чиновникомъ въ самомъ отвратительномъ значеніи этого слова, который за послѣднее время своей службы писалъ на меня по начальству даже доносы, аттестуя меня социалистомъ.

Въ 1882 году М. А. ѣздила въ Петербургъ специально хлопотать у людей, знавшихъ ея литературное имя, чтобы

¹⁾ Лазаревскій (?).

насъ избавили отъ Лазаревского. Вскорѣ послѣ этого Лазаревскій былъ уволенъ въ отставку и мы въ 1883 году опять могли переѣхать въ Ставрополь. Здѣсь — въ Ставрополѣ — впервые у М. А. обнаружались признаки сердечной болѣзни послѣ бывшего остраго ревматизма.

Съ лѣта 1885 г. М. А. переѣхала въ Кіевскую губернію и тамъ въ деревнѣ близъ М. Богуслава, Каневского уѣзда, мы прожили около 9 лѣтъ — до конца 1893 г. Кіевскими врачами она была приговорена къ смерти отъ женской болѣзни требовавшей операціи, на которую она не рѣшалась. — Пользовавшаяся замѣчательно здоровымъ организмомъ, никогда не страдавшая никакими женскими болѣзнями, М. А. невѣрила врачамъ (и знаменитому въ то время Рейну — профессору акушеру), тѣмъ не менѣе приговоръ къ операціи (и болѣзнь сердца) дѣйствовалъ на нее крайне угнетающе. То былъ самый тяжкій періодъ въ ея жизни, когда она почти ничего не писала и послѣ разгрома «Отечественныхъ-Записокъ» никуда не желала давать того, что было ранѣе написано. — Весьма скупая на знакомства вообще, она — особенно въ этотъ періодъ — избѣгала какихъ либо общеній съ окружавшимъ провинціальнымъ обществомъ, по мѣсяцамъ не выходила изъ дому. Доступъ къ ней — какъ и въ послѣдующіе годы имѣли только учащій школьный персоналъ и лучшіе люди изъ крестьянской среды, — особенно кіевскіе шундисты. Вожаки этой секты охотно дѣлилась съ М. А. своимъ тяжелымъ положеніемъ того времени, подолгу бесѣдуя о преслѣдованіяхъ и — прямо — истязаніяхъ полиціи и мѣстнаго духовенства.

Въ 1893 году мы переѣхали въ Саратовъ, впервые поселившись въ одномъ городѣ съ Б. А. Марковичемъ, въ то время уже находившимся на свободѣ, послѣ отбывки и тюремнаго заключенія и полицейскаго надзора. М. А. была уже не въ т.комъ мрачномъ настроеніи, какъ въ Кіевской губ., но на всѣ предложенія Б. А. участвовать въ мѣстной пресѣ, или дать что нибудь въ со-

временные мѣсячные журналы, категорически отказывала и только дала въ «Саратов. Дневникъ» нѣсколько переводовъ съ своимъ именемъ польскихъ писателей — своихъ любимцевъ — Б. Прусса и К. Юноши. — Кромѣ того дала Б. А. согласіе на новое изданіе «Полнаго Собранія Сочиненій» своихъ, куда должны были войти и новыя работы.

Въ Саратовѣ М. А. вновь начала работать. Но въ послѣдніе 3 года жизни въ этомъ городѣ (1896—1898) приступи болѣзни сердца стали чаще давать о себѣ знать. На этотъ разъ они могли быть вызваны возмущившею ея душу служебною травлею, направленною противъ меня, благодаря которой намъ въ 1899 году пришлось оиять поселиться въ Ставропольской губ., въ условіяхъ несравненно лучшихъ чѣмъ въ Саратовѣ, а 7 лѣтъ спустя (въ 1896) — Нальчикѣ, Терской Области. — Всѣ эти послѣдніе годы М. А. хорошо работалось. Кое что она давала въ »Русскую Мысль». При поѣздкахъ въ Кіевъ въ 1902/3 гг. завязались знакомства съ нѣкоторыми Кіевскими литераторами и она обѣщала давать работы въ «Кіевскую Старину», дала согласіе на изданіе «Оповиданія» и отдѣльныхъ разсказовъ Кіевскимъ Обществомъ Грамотности.

Жизнь на дачѣ близъ Нальчика, въ мѣстности съ богатою природою, лучше которой трудно было желать для сердечно больной, была такъ обставлена что казалось сердечный недугъ не сокрушитъ все еще чрезвычайно крѣпкаго отъ природы организма М. А. — За 7 мѣсяцевъ болѣзни М. А. почти все время оставалась на ногахъ, продолжая читать газеты и 3 лучшихъ ежемѣсячныхъ журнала и выправлять нѣкоторыя рукописи на малороссійскомъ языкѣ, — одна изъ нихъ переписывалась мною по ежедневнымъ ея выправкамъ почти за недѣлю до смерти. Въ концѣ Мая и въ Іюнѣ казалось здоровье начинаетъ возстановляться: М. А. стала ходить по саду безъ посторонней помощи и цѣлые дни проводила на воздухѣ въ качалкѣ подъ тѣнистою грушею.

нмѣя подѣ руками на столикѣ послѣднїя украинскїя писанїя — въ тетрадяхъ исписанныхъ карандашомъ. Но съ 5 Юля основная болѣзнь — неврозъ сердца — осложнилась инфекціоннымъ воспаленїемъ заушной железы. Этотъ новый серьезный недугъ и вызванная имъ операція (19-го Юля) такъ ослабила дѣятельность сердца, что 26-го Юля наступилъ отекъ легкихъ и больная, не приходя въ сознанїе, скончалась 28-го Юля въ 3¼ часа дня. Похоронена М. А. 30 Юля въ склепѣ въ саду, не вдалекѣ отъ своей «груши».

Послѣднїе дни, мѣсяцы жизни М. А. еще такъ свѣжи въ памяти, что мнѣ тяжело описывать ихъ. Но у меня сохранились всѣ данныя для восполненїя этого моего долга передъ тѣми людьми, которымъ память о М. А., какъ общественномъ дѣятелѣ, такъ же дорога какъ и мнѣ. Упомяну только, что однажды въ Февралѣ, когда приступы задыханїя были особенно тяжки, больная видимо думала о возможности смерти и сказала мнѣ: если умру, смотри «не бросай меня здѣсь». Втоже время она высказала сожалѣнїе, что «многое» у нея не впорядкѣ, — это очевидно относилось къ литературнымъ работамъ. — Я прожилъ съ М. А. 36 лѣтъ и исполню ея завѣщанїе.

М. Лобачъ.

Агб, 13-го Декабря 1907г.

Дорогой Василїй Николаевичъ!

На дняхъ получилъ Ваше нисьмо, которое очень утѣшило меня прежде всего, что здоровье Ваше восстанавливается. — Признаться, Вашъ скорый отѣздъ и объясненїе Богданомъ его причины паводили меня на довольно мрачныя размысленїя, хотя Богданъ и говорилъ, съ Вашихъ словъ, что однажды съ Вами уже былъ такой же приступъ болѣзни и что Вы поправились въ въ той же мѣстности, гдѣ находитесь въ настоящее время. — такъ, что теперь больше надежды гдѣ нибудь свидѣться съ Вами. — Порадовали меня вѣстью и о пред-

стоящей работѣ, дорогой моему сердцу. Какъ былъ бы счастливъ, еслибы мнѣ удалось чѣмъ нибудь быть Вамъ полезнымъ въ ней! Можетъ что нибудь такое найдется. Съ Ешевской — относительно разговора покойной М. А. съ своимъ первымъ мужемъ въ Дрезденѣ — я спшусь и она обязательно дастъ все, что можетъ объ этомъ разговорѣ, — въ этомъ ручаюсь, хотя она очень стара и многого не помнить. — О нотахъ украинскихъ пѣсень, собранныхъ покойною М. А., я на дняхъ напишу г. Кошицу. Незнаю только, какъ его познакомить съ этою работою: всѣ ноты — по желанію М. А. — переплетены въ одну большую книгу и отослать почтою въ Кіевъ такой оригиналъ, съ разными помѣтками и выписками покойной, неудобно. Впрочемъ я опишу это г. Кошицу и вѣроятно онъ дастъ мнѣ какой нибудь совѣтъ. — Эти пѣсни, какъ я кажется говорилъ Вамъ, были собраны непосредственно М. А. въ народѣ и гарантіей сохраненія ихъ въ неприкосновенной чистотѣ можетъ служить та высокая добросовѣстность, съ какою она относилась ко всякой вообще работѣ и какъ любительница музыки и пѣнія дѣйствительно была въ состояніи удержать ихъ въ памяти до покладки на ноты въ Дрезденѣ. — Изъ разговоровъ съ Ю. П. Ешевской я знаю что въ Дрезденѣ М. А., нерѣдко бывая у Ешевскихъ, съ которыми была хорошо знакома, пѣла по ихъ просьбѣ многія изъ тѣхъ пѣсень своимъ пріятнымъ контральто. Покойная такъ любила украинскія пѣсни, что еще за 1—2 мѣсяца до заболѣванія — кажется въ Декабрѣ 1906 года я лично изъ соседней съ ея кабинетомъ комнаты слышалъ напѣваніе ихъ уже слабымъ утраченнымъ голосомъ ея. Одну изъ нихъ (Ой пійду я та до моря, Сыне море грає ...) я хорошо запомнилъ и недавно въ Нальчикѣ нашелъ ее въ ея сборникѣ. Это — самая прелесть. Думаю, что въ общей массѣ такихъ наберется немало, и что для изданія ихъ время не могло уйти. Можетъ оказаться много и такихъ какія уже вошли въ сборники другихъ знатоковъ украинской пѣсни, но все это свѣдущій человѣкъ мо-

жетъ выяснитъ и издать то, что должно имѣть интересъ независимо даже отъ имени.

Посылаю Вамъ обѣщанный снимокъ съ могилки М. А. Не совѣмъ удачно отпечатанъ, да и снятъ въ неблагоприятное время — зимою. Весною будущаго года сниму въ зеленн, лучше. — Кстати, посылаю также копию съ недавно полученнаго мною письма врача Сорочинскаго, у котораго она лечилась въ послѣдніе мѣсяца. Письмо — о ея болѣзни, исторія болѣзни описанная по моей просьбѣ для будущихъ біографическихъ работъ ... Можетъ быть оно пригодится и Вамъ.

Желаю Вамъ всего хорошаго и прошу не забывать, душевно преданный Вамъ и уважающій.

М. Лобачъ.

16. 1. 1908.

Дорогой Василій Николаевичъ!

28 Января — полугодіе со дня кончины Маріи Александровны, — Не зная ничего о намѣреніяхъ здѣшнихъ украинскихъ Обществъ помянуть ее хоть въ такой день, если этого почему либо не пришло сдѣлать раньше, я во 1-х въ прошлое воскресенье побывалъ у г. Лотоцкаго и незаставъ его дома, оставилъ ему по этому вопросу записочку, а во 2-хъ вчера видѣлся съ С. Ө. Руссовой, чтобы ей — какъ одному изъ дѣятельныхъ здѣсь членовъ общины напомнить, что петербургскія общества только несобрались воздать должное имени покойной М. и что быть можетъ полугодовой день — 28 января — былъ бы для этого подходящимъ. Она таки сказала, что «намъ стыдно» не почитать память М. А. до сих поръ и что постарается обязательно поставить этотъ вопросъ на предстоящемъ — 20 числа — собраніи Украинскаго Клуба (. . . . — оказывается — уже функционируетъ) по поводу юбилея артистки М. К. Запѣковецкой. Спрашивала могу ли дать портретъ М. А. на вечеръ въ ея память и вообще, видимо исполнена самих хорошихъ намѣреній нацѣтъ монхъ заботъ. Отъ г. Лотоцкаго получилъ открытку о

томъ, що «реферат, який рехтувався для читання тут в Петербурзі, не читався через де-які непорозуміння, та притичини», — что Вы обѣщали выслать этотъ рефератъ, но его нѣтъ, и онъ — Лотоцкій — послѣ моей записки написалъ Вамъ о немъ въ виду близости дня чествованій памяти М. А., который просить приурочить не на 28, а на 27 января — воскресенье, такъ какъ украинскій клубъ можетъ пользоваться найденнымъ помѣщеніемъ только въ четвергъ и воскресенье. Кстати, просить меня на вечеринку въ честь Заньковецкой, прибавляя что «дуже будуть раді бачити й мене у своїм гуртку».

А вчера же вечеромъ я былъ у Богдана, чтобы похвалиться всѣмъ этимъ и у него засталъ только что полученный съ почты оттискъ «Дяка¹⁾» отъ Редакціи «Літер. Наук. Вістн.» и тамъ въ концѣ на оборотѣ послѣдняго листика увидалъ начало — одну страничку — Вашего реферата, уже въ отпечатаномъ видѣ.

Незнаю что Вамъ писалъ г. Лотоцкій. Но съ своей стороны кланяюсь низенько Вамъ и усерднѣйше прошу, если можете, — пришлите намъ сюда или корректур. листики, или копію своего реферата съ такимъ расчетомъ, чтобы онъ получился здѣсь къ 27 числу, — и былъ бы въ рукахъ на случай предполагаемый вечеръ въ память М. А. дѣйствительно состоится. Очень буду благодаренъ за исполненіе этой просьбы. Богданъ поручилъ передать Вамъ поклонъ и самыя лучшія пожеланія къ которымъ присоединяюсь и я. Душевно преданный Вамъ

М. Лобачъ.

13 февраля 1908.

Дорогой Василій Николаевич!

Вчера получилъ Ваше послѣднее письмо и руками развелъ когда нашель въ немъ прежнюю просьбу о высылкѣ копіи съ письма М. А. о Кулишѣ, гдѣ она за-

¹⁾ написано невнятно.

щищаетъ его отъ несправедливыхъ нападокъ Пантелѣва. Вѣдь я уже давно исполнилъ ту просьбу. По полученіи Вашей открытки (2 или 3 января) я бралъ у Богдана ту тетрадку, гдѣ рукою покойной М. карандашемъ написано то письмо, снялъ съ него точнѣйшую копию на двухъ листикахъ бумаги — отпечаталъ ихъ на своемъ Ремингтонѣ и выслалъ Вамъ, — не помню точной даты, но навѣрное около середины января же. — Письмо было адресовано такъ же какъ и прочіе и вѣроятно гдѣ нибудь пропало, если Вы не получили его. — Этими днями опять возьму у Богдана ту же тетрадку и вновь сниму для Васъ копию съ того письма. — А теперь хотѣлъ написать только эти нѣсколько строкъ, чтобы завѣрить Васъ въ своей аккуратности по исполненію просьбы Вашей.

Очень радъ, что Вы такъ здорово поправляетесь и дай Боже, чтобы совсѣмъ раздѣлались съ своимъ злымъ педугомъ. — А я съ наступленіемъ ранней здѣшней гнилой весны, приблизительно около 15 марта, хочу опять въ Нальчикъ пробраться и уже оттуда пришлю Вамъ воспоминаія Ешевской о М. А., о чемъ Вы писали мнѣ: она вѣдь очень старая женщина и необходимо будетъ лично побесѣдовать съ нею по этому поводу, чтобы ея записка была обстоятельнѣе. — Я буду помнить объ этомъ.

Письмо Ваше Богдану я передалъ вчера же, такъ какъ вижусь съ нимъ ежедневно и былъ вчера. Онъ просилъ передать Вамъ поклонъ и ликовалъ по поводу увеличенія вѣса на цѣлихъ 23 фунта! Вѣроятно онъ самъ будетъ писать Вамъ.

Искренно преданный Вамъ

М. Лобачъ.

31. января 1908.

Дорогой Василій Николаевичъ!

Я таки дождался в Петербургѣ того собранія здѣшняго украинскаго клуба, на которомъ поминали покойную Марію Александровну — 27 января, за день до полугодія съ момента смерти. Я слыхалъ, что на томъ собраніи

былъ какой то корреспондентъ «Рады», который лично спрашивалъ тамъ Богдана¹⁾), можетъ ли сообщить той газетѣ его докладъ съ біографическими свѣдѣніями до сихъ поръ мало извѣстными. И если Вы получаете «Раду», то вѣроятно прочтете замѣтку объ этомъ вечерѣ. Все же я хочу и отъ себя написать Вамъ пѣсколько строкъ о томъ вечерѣ.

Прежде всего отъ широкаго сердца шлю Вамъ большое спасибо за рефератъ Вашъ, который только наканунѣ того дня я прочелъ въ полученной книжкѣ «Литер. Наук. Вѣстника» а и на вечерѣ прослушалъ вторично. Вы знаете, какъ мнѣ тяжело было раньше читать объ отчетахъ засѣданій кievскихъ, гдѣ на Марусю, на мертвaго чeлoвѣкa доcужная критика взваливала обвинения въ присвоеніи чужого литературнаго имени, такъ ее прославившаго, и потому поймете, съ какимъ огромнымъ интересомъ и теплою признательностью я слушалъ Вашу работу въ прекрасномъ чтеніи г-жи Забѣло. — Чтеніе этого реферата, посвященнаго специально вопросу о чeлoвѣкѣ, котораго современная, молодая публика знаетъ только по имени и двумъ книжечкамъ «Народнихъ Оповідань» и впервые — вѣроятно — увидѣла на портретѣ выставленномъ передъ нею въ залѣ собранія, заняло $\frac{3}{4}$ часа напряженнаго вниманія и наградило чтицу аплодисментами.

Передъ чтеніемъ Богданъ въ словесномъ докладѣ, длившемся болѣе часа, далъ вкратцѣ все до сихъ поръ мало извѣстныя данныя о жизни и дѣятельности своей мамы.

Преній по реферату и докладу, ни возраженій (подобно кievскимъ) въ собраніи не было. Предполагалось чтеніе чего нибудь изъ неизданныхъ рассказовъ — между прочимъ «Хапко», чо за позднимъ временемъ (залъ въ началѣ вечера часовъ до десяти былъ занятъ спѣвкой какого то хора) не читали. А въ концѣ только А. А. Ру-

¹⁾ Богдана Марковича, сына Маріі та Опанаса Марковичів.

совъ разсказаль объ одномъ своемъ, посѣщеніи покойной М. А. въ Петербургѣ въ 70-хъ годахъ, когда просилъ у нее воспоминаній о Т. Г. Шевченкѣ, да жена его въ своей небольшой рѣчи указала, что въ борьбѣ съ крѣпостничествомъ Марко Вовчокъ занимаетъ такое же мѣсто въ украинской литературѣ, какъ Тургеневъ въ русской и что въ этомъ отношеніи его надо поставить въ ряду съ Тургеневымъ и Шевченко.

Еще разъ шлю Вамъ искреннѣйшія пожеланія всего хорошаго, главное здоровья. Дай Боже увидѣться когда нибудь и лично сердечно пожать Вашу руку. Искренно уважающій Васъ

М. Лобачъ.

P. S. Вчера ночью я былъ экстренно вызванъ къ Богдану и ночеваль у него. Вѣроятно благодаря усиленной работѣ въ теченіи послѣднихъ 1½—2 недѣль и безвыходнаго сидѣнія на мѣстѣ въ комнатѣ ему сдѣлалось дурно, — головокруженіе до обморочнаго состоянія. Сейчасъ же былъ призванъ врачъ и предпринято все что слѣдуетъ въ такихъ случаяхъ. Остатокъ ночи онъ провелъ спокойно и сегодня я оставилъ его бодрымъ. Это первое «предостереженіе» — къ возможности удара и мы — окружающіе — будемъ употреблять всѣ усилія чтобы предотвратить повтореніе. Прежде всего, конечно, надо прекратить это безобразное сидѣніе за работою безъ передышки, а такъ какъ и моему «склерозу» врачъ велѣлъ совершать прогулки, то и хочу тащить его съ собою каждый день на улицу, на свѣжій воздухъ.

Отъ Груницкаго онъ получилъ съ недѣлю назадъ письмо съ денежнымъ куономъ въ уплату за наслѣдіе покойной М. А. Онъ собирался написать Вамъ по этому поводу и если не писалъ еще, то вѣроятно — напишетъ, когда оправится немножко послѣ вчерашней передрыги.

М. Лобачъ.

15-го Февраля 1908 г.

Дорогой Василій Николаевич!

Въ этомъ конвертѣ вторично посылаю Вамъ — на этотъ разъ уже заказнымъ — копию съ письма М. А. о Кулишѣ по поводу воспоминаній Пантелѣева, черновой отпускъ котораго оказался въ одной изъ небольшихъ тетрадокъ написанный карандашомъ рукою покойной. — Какъ видно письмо адресовано въ Редакцію «Рус. Вѣдомостей». Эту газету мы одно время выписывали въ теченіи нѣсколькихъ лѣтъ. М. нравилась опрятность этого изданія, серьезное — вполне объективное отношеніе — по всякому вопросу и хорошая освѣдомленность газеты. — Не могу съ своей стороны указать ни даты посылаемого въ копию письма, ни даже утверждать, что оно дѣйствительно было отправлено, — не помню послѣдняго обстоятельства.

Копію я отпечаталъ съ точнымъ соблюденіемъ всѣхъ сокращеній подлинника. До смерти М. я не зналъ о его существованіи, хотя лично о Кулишѣ приходилось въ жизни неразъ слышать отзывы покойной. — Кажется, я говорилъ Вамъ какъ она относилась къ нему какъ къ человѣку, который изъ окружавшихъ ее почитателей того времени такъ откровенно заявилъ о своихъ чувствахъ къ ней, что она — какъ человѣкъ высоко нравственный и строгій въ выборѣ личныхъ друзей — прекратила съ нимъ всякія сношенія послѣ — тоже откровенныхъ — но неприятныхъ для него объясненій.

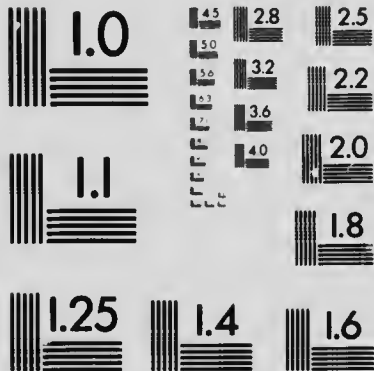
Въ виду такихъ личныхъ отношеній письмо это, по моему, является лучшимъ указателемъ того, на сколько покойная М. была въ высокой степени правдивый честный человѣкъ: есть въ числѣ ея замѣтокъ одна (краткая), въ которой имя К. сопровождается эпитетомъ, какимъ онъ лично представлялся ей, и однако это не помѣшало ей воздать должное ему, какъ общественному дѣятелю.

Не знаю, извѣстно ли о существованіи этого письма супругѣ П. А. К., собирающейся писать или уже на-

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

писавшей какія то «воспоминанія» о М. А., судя по Вашему отзыву, неодобрительнаго характера? Думаю, что если бы знала, то была (бы) по меньшей мѣрѣ скромнѣе въ тѣхъ своихъ «воспоминаніяхъ». — Впрочемъ, надо смотрѣть на эти «воспоминанія» такъ, какъ указываетъ сама покойная въ письмѣ о «воспоминаніяхъ» Пантелѣева.

Вчера, когда былъ у Богдана, говорили мы по поводу Вашего предложенія присоединить къ изданію отдѣльной книжки посмертныхъ работъ М. А., найденыя въ тетрадяхъ матеріалы — пословицы, приказки, образныя выраженія, данныя для словаря и проч. — Вы все это имѣли въ рукахъ и знаете характеръ этихъ матеріаловъ. Я говорилъ Богдану, что прежде чѣмъ переписывать, слѣдовало бы его классифицировать, такъ какъ записывалось все съ ряду и матеріала очень много. Быть можетъ, можно выбрать для отдѣльн. изданія сначала пословицы, оставивъ словарь. — Онъ собирался написать Вамъ объ этомъ. — Когда это рѣшится, я могу самъ переписать, — хотя рассчитываю остаться здѣсь не дольше середины Марта и такъ скоро не успѣю, т. к. кажется тамъ много работы.

Желаю Вамъ отъ щырого сердца хорошенько набираться здоровья. — Крѣпко жму Вашу руку. Душевно преданный Вамъ

М. Лобачъ.

Нальчикъ, 8-го августа 1908 г.

Дорогой Василій Николаевичъ!

Ужъ не знаю какъ и оправдаться передъ Вами въ непозволительной медленности отвѣта на Ваше письмо. Сидя здѣсь, въ горахъ, въ безлюдьи, какъ то совсѣмъ разучиваешься писать. Между прочимъ поджидалъ и отъ г. Ешевской обѣщанныхъ воспоминаній о М. А., полученныхъ только третьяго дня. Но больше всего помѣшала писать Вамъ моя недавняя женитьба, на которую рѣшился послѣ того какъ увидѣлъ, что — при немѣнии близкихъ людей — жизнь здѣсь, въ одипочествѣ

должна была извести меня въ конецъ. Женился на пріятельницѣ и поклонницѣ покойной М. А., на рукахъ которой она умерла и которая, сохраняя о ней благоговѣйную память, помогаетъ мнѣ ухаживать за ея могилой. Въ отношеніи Васъ немножко утѣшаю себя тѣмъ, что Вы по своему письму ко мнѣ уже давно получили откликъ отъ Богдана, которому я тогда же, какъ только онъ пріѣхалъ ко мнѣ на дачу, читалъ Ваше письмо и знаю, что съ того времени онъ уже писалъ Вамъ раза два. Онъ говорилъ мнѣ что писалъ о словарѣ М. А. и о Дм. Ал. Виленскомъ, обѣщавшемъ Вамъ дать свои воспоминанія о М. А. — За всю свою жизнь съ М. А. я видѣлъ этого ея брата всего раза два, въ 70^х годахъ въ Петербургѣ, такъ что его воспоминанія могутъ относиться еще къ тому отдаленному времени, когда я М. А. не зналъ и которое могло быть памятно Богдану; поэтому хорошо вышло, что самъ Б. написалъ Вамъ о немъ.

Что касается Ю. П. Ешевской, больной 72^х лѣтней старухи, то ея воспоминанія я самъ получилъ только въ письмѣ отъ 6-го Августа. Посылаю Вамъ въ подлинникѣ это письмо. — Посылаю также — и особою бандеролью — два номера Журнала «Союзъ Женщинъ», въ которомъ въ началѣ года былъ помѣщенъ біографическій очеркъ о М. А., составленный по указаніямъ и при участіи Богдана. Быть можетъ тамъ найдется что либо нужное для Вашей работы. — Я просилъ Богдана послать Вамъ копію того реферата, который былъ читанъ имъ въ Украинскомъ Клубѣ въ Петербургѣ въ Январѣ, или дать мнѣ снять съ него копію для Васъ. Онъ отвѣтилъ, что эта работа нужна ему для статьи, которая имѣла быть помѣщена въ журналѣ «Путь». Во всякомъ случаѣ Вы получите ее отъ него или отъ меня.

Въ годсвщину смерти М. А. — 28-го Іюля — въ нѣкоторыхъ газетахъ, по словамъ Б., были помѣщены сочувственныя замѣтки о ней. Одна изъ нихъ хорошо живо написаная въ «Русскихъ Вѣдомостяхъ» есть у меня и если хотите, могу прислать съ нея копію.

Въ заключеніе хочу посовѣтоваться съ Вами вотъ о чемъ:

Не знаю, осуществится ли когданибудь мое предположеніе (высказанное въ первомъ письмѣ къ Вамъ по поводу смерти М. А.) о томъ что со временемъ у почитателей ея вѣроятно явится желаніе похоронить ее на Украинѣ, а не на чуждомъ ей Кавказѣ. Во всякомъ случаѣ, клочекъ земли, гдѣ она провела послѣдніе годы и дни жизни и самое мѣсто, гдѣ она была погребена здѣсь, въ Нальчикѣ, должны быть содержаны въ такомъ же порядкѣ, въ какомъ находятся и будутъ находиться, пока я самъ постоянно живу здѣсь. — Будутъ ли постоянно жить при могилѣ М. А., послѣ моей смерти, мои наслѣдники — Богданъ и Борисъ съ ихъ семьями, — я сомнѣваюсь: тотъ и другой живутъ въ Петербургѣ, у нихъ совсѣмъ иной складъ жизни чѣмъ у меня и самое большее — тотъ или другой будетъ только пріѣзжать сюда на лѣто, дѣти же ихъ, почти не знавшіе покойной, годами могутъ не заглядывать сюда. А при такихъ условіяхъ не только дачный участокъ, гдѣ на каждой цвѣточной клумбѣ, на каждомъ растущемъ кустѣ или деревѣ побывала заботливая рука М. А., а и ея могила, окруженная теперь живыми вѣточками изъ розъ, шалфея, любистка, калуфера — всѣхъ любимыхъ покойною кустарниковъ и пахучихъ травъ, можетъ обратиться въ пустырь.

Поэтому я считаю себя нравственно обязаннымъ передъ Украиной, не чуждой и мнѣ, завѣщать этотъ участокъ со всѣми постройками, въ которыхъ живу теперь, и съ могилкой какому либо Украинскому учрежденію или обществу, которое охраняло бы могилу на будущіе времена такъ же заботливо, какъ она охраняется теперь у меня. — Кромѣ того, такъ какъ Нальчикъ считается вообще горною станціей и сюда врачи присылаютъ грудныхъ и сердечныхъ больныхъ лечиться здѣшнимъ воздухомъ, то я желалъ бы еще и при жизни своей представить въ распоряженіе того же общества или учреж-

денія помѣщеніе въ домѣ для лѣтняго проживанія при-
сланнаго имъ лица, имѣющаго непосредственное отно-
шеніе къ украинской пиущей братіи и нуждающагося
въ леченіи горнымъ воздухомъ.

Не дадите ли добраго совѣта, къ какому Украин-
скому обществу или учрежденію мнѣ можно было бы
обратиться съ своими намѣреніями по этому вопросу и
какъ оформить все это, чтобы послѣ моей смерти не
могло выйти недоразумѣній, какія часто разыгриваются
въ подобныхъ случаяхъ съ наслѣдственнымъ иму-
ществомъ. — Очень буду благодаренъ за всякій добрый
совѣтъ, такъ какъ увѣренъ, что никто больше Васъ не
можетъ сочувствовать моему искреннему намѣренію со-
хранить въ неприкосновенности и могилу М. А. и все,
чѣмъ можетъ быть почтена память о ней. — 28-го Іюля
послѣ того какъ укрѣпилъ на крестѣ вѣнки связанные
женою, снималъ могилку своимъ аппаратомъ, но такъ
какъ пластинки старыя, то неуверенъ выйдетъ ли что
по этой фотографіи. — Нѣсколько дней назадъ снималъ
ее стереоскопическимъ аппаратомъ еще одинъ почитатель
М. А. — Если снимки окажутся удачными, то какой ни-
будь пришлю Вамъ. — Въ концѣ своего нескладнаго
письма шлю Вамъ сердечныя пожеланія добраго здо-
ровья и всякаго благополучія. Дай Боже когда нибудь
побачитись и дружески пожать Вамъ руку. Искренно
Васъ уважающій

М. Лобачъ.

Нальчикъ, 16-го марта 1909 г.

Дорогой и глубокоуважаемый Василій Николаевичъ!

Болѣе недѣли какъ получилъ Ваше послѣднее
письмо. Большое спасибо Вамъ, что вывели меня изъ
нѣкотораго недоумѣнія по вопросу о завѣщаніи какому
либо изъ Кіевскихъ просвѣтительныхъ обществъ участка
съ могилою покойной М. А. — Отъ Кіевской «Просвиты»
я по этому поводу пока ничего не получалъ. Когда
получу, то сдѣлаю все что нужно, опять же посовѣто-
вавшись съ Вами, т. к. не сомнѣваюсь въ искренности

Вашихъ совѣтовъ мнѣ о томъ, какъ наилучше обезпечить уходъ за дорогою могилою въ будущемъ послѣ того, какъ я самъ переселюсь на тотъ свѣтъ.

Впрочемъ, какія бы случайности ни выпали на мою долю, здѣсь — въ лицѣ моей жены теперешней — останется человекъ, которому извѣстны всѣ мои намѣренія и который доглядитъ за могилою такъ же, какъ доглядаю теперь я.

Одновременно съ Вашимъ письмомъ я получилъ изъ Кіева номеръ «Рідного Края», въ которомъ напечатаны «Спомини» Ганни Барвинокъ про М. В. — Собственно они то и задержали этотъ отвѣтъ Вамъ, т. к. прочитавъ ихъ, я прежде всего занялся снятіемъ копии съ этого пасквиля и отсылкою его Богдану. — Богдана просилъ безотлагательно написать Вамъ все, что найдетъ нужнымъ по этому поводу, чтобы Вы успѣли получить отъ него письмо прежде чѣмъ дадите отповѣдь на эти замѣчательные «спомини».

Оставляю въ сторонѣ личное мнѣніе пані Кулішевой въ вопросѣ объ авторствѣ М. В., высокую «саможертву» ея мужа по исправленіи Вовчковыхъ оповіданій и проч., такъ какъ Вы съумѣете лучше меня оцѣнить по достоинству правдивость этихъ литературныхъ ея сужденій. — Лично меня, бывшего втеченіи 30-ти послѣднихъ лѣтъ жизни М. А. свидѣтелемъ ея жизненныхъ отношеній къ людямъ и слышавшаго не мало изъ ея устъ откровенныхъ отзывовъ о давнихъ литературныхъ и другихъ знакомствахъ, возмущаютъ подлая бабья розказни и намеки на то, що «М. мала багато добрихъ приятелівъ а свою красну дружину, спасителя (!), дорогу квітку нашу (Аф. В.) як він вернувся зъ Чернигова, то вона зъ Тургеневымъ поїхала до Парижу (!) — И дальше багато було балачокъ, та не хочу казати — переймати те що пливе!

О, несчастная злая баба клеветущая на мертвую! Отъ собственнаго мужа (П. О. Куліша) — царство ему небесное — она могла бы узнать, какой отпоръ дала ему покойная М. А.. — эта женщина — семьянинка высокой

правственной чистоты, строгая прежде всего къ себѣ самой, а потомъ уже къ другимъ, — послѣ первыхъ же его покушеній стать не только добрымъ знакомымъ, а и близкимъ къ ней — во всѣхъ отношеніяхъ — человѣкомъ! Хотя въ то время совмѣстная жизнь съ «красною дружиною» (— раздражительнымъ, ревнивымъ, мелочно подозрительнымъ человѣкомъ) становилась невозможна, но до самой его смерти она не переставала отзываться о немъ съ полнымъ уваженіемъ за все доброе прошлое, относилась какъ къ честному человѣку, посвятившему всего себя служенію родному краю. Гордая, неприступная она въ своихъ отношеніяхъ къ землякамъ въ Петербургѣ не шла дальше добраго, вполне корректнаго знакомства и такъ себя держала, что за извѣстную грань его ни одинъ изъ пріятелей не осмѣливался перейти. Помню рассказъ о пламенныхъ объясненіяхъ Кулиша вскорѣ послѣ переѣзда въ Петербургъ: какъ она негодовала, что этотъ женатый человѣкъ, народникъ преклонявшійся передъ чистотою народныхъ нравовъ, самъ былъ способенъ дѣлать нѣжныя признанія женѣ своего пріятеля! Послѣ этого такой землякъ въ ея глазахъ былъ и въ этомъ отношеніи остался — «негодяемъ».

Что касается Тургенева, то достаточно прочитать его письма къ ней того времени (нынѣ напечатанныя), чтобы понять, что въ ихъ взаимныхъ отношеніяхъ «нічого не плыве» такого, къ чему были способны Кулиши и Кулишихи. — И такую она оставалась до послѣдняго дня своей жизни. Изъ всѣхъ людей того времени особенно почтенны были отношенія Шевченка, отношенія какъ къ дочери, въ которыхъ не было ни малѣйшаго эгоизма, ни фальши, а за границей — отношенія Этзеля, извѣстнаго французскаго писателя (псевдонимъ Сталь) и издателя, при участіи котораго она могла жить тамъ въ Парижѣ литературной работой.

! — Что Кулишь — послѣ извѣстныхъ объясненій — »давнищу повагу до неі (М. А.) втратив» — это вѣрно. Но приводимый въ «спомынахъ» эпизодъ съ какою то зем-

лячкою-дівчиною, брошеною — будто бы — въ Петербургъ при отъѣздѣ въ Парижъ, послѣ котораго Шевченко разочаровался и «стукавъ кулакомъ», то это невѣроятно. — По поводу дівчини землячки смутно припоминаю, что съ ними дѣйствительно пріѣхала въ Петер. какая то служанка, но кажется она ушла отъ нихъ и пристроилась гдѣ то еще ранѣе поѣздки за границу. Незнаю черезъ кого изъ окружавшихъ людей того времени можно досконально выяснитъ этотъ эпизодъ, если его не припомнитъ Богданъ? Быть можетъ знаетъ ея Надежда Александровна Бѣлозерская, жена Василя І. Айловича большая пріятельница М. А., съ которою она издавала свой журналъ въ началѣ 70-хъ годовъ. — Въ прошломъ году я видѣлся съ нею въ Петербургѣ. Можно написать ей, узнать, не слышала ли объ этомъ эпизодѣ.

О томъ что Богданъ «въ Парижі служивъ за разнощика газетъ» я отъ роду не слыхалъ и когда прочелъ это, то расхохотался. Думаю что и на самого Богдана такое же впечатлѣніе произведетъ это открытіе г. Барвінокъ. Конечно, онъ напишетъ Вамъ объ этомъ. — Это повѣдано свѣту, конечно, тоже въ качествѣ порока «Марковички», которая, по пріѣздѣ въ Парижъ съ Тургеневымъ, отдала де Богдася въ разнощики, чтобы онъ не мотался передъ глазами! Того самого Богдася, въ воспитаніе и образованіе котораго она вложила всю свою душу и сдѣлала такимъ хорошимъ носителемъ идей правды на землѣ, какимъ знаю его болѣе 35 лѣтъ. М. А. говорила что по живости характера, отзывчивости, добротѣ — во многомъ напоминаетъ отца.

Не понимаю еще, что означать должны — въ панегирикѣ Аф. Вас. — фразы: «він її спасъ, він їй дав імя, а вона його одчалила». Отъ чего и отъ кого спасъ? и какое имя? Просто возмутительно это шамканье беззубой старухи, которая въ своихъ жалкихъ «споминахъ» задумала сводить счеты соперничества съ умершею, съ которою — при жизни — 50 лѣтъ не имѣла никакихъ сношеній и могла только «переймати те що пливе» въ мірѣ

зависти и лжи при видѣ чловѣка сколько нибудь выдающагося на аренѣ жизни. Хотѣлось бы, чтобы въ своей отвѣди «споминамъ» Вы пристыдили ее за плохую услугу родному краю своимъ писаніемъ съ датой 30 Серпя 1907 р., — и очень прошу прислать мнѣ если такая отвѣдь появится гдѣ нибудь. . . .

Богданъ пишетъ, что все набирается у него матеріаль для полной — по возможности — біографіи М. А., которую надѣмся помѣстить въ «Вѣстн. Европы», и быть можетъ она будетъ полезна и для Вашей работы, которую я все мечталъ скоро увидѣть напечатанною.

Да долго ли Вамъ еще нельзя будетъ вернуться въ Россію! Въ прошломъ (1907) году, пріѣхавши въ Петербургъ въ половинѣ Ноября уже послѣ Вашего выѣзда за границу, я не подозрѣвалъ, что такой выѣздъ былъ обязателенъ не только для поправленія здоровья. Собственно для поправки здоровья можно было бы и въ нашихъ краяхъ пожить съ не меншею пользою чѣмъ въ Австріи, тоже Нальчикъ состоитъ еще непризнаннымъ курортомъ и не переполняется грудными и сердечными больными. — Вотъ бы утѣшили! Къ будущему лѣту надѣюсь отстроить дачный домикъ на жениномъ участкѣ, гдѣ буду съ Вами жить, а Вамъ съ удовольствіемъ предложу поселеніе въ домѣ на своемъ хуторѣ, гдѣ сейчасъ . . .

Вы спрашиваете, гдѣ буду лѣтомъ? Здѣсь же дома, а если куда поѣду, то на короткое время и не дальше Пятигорска на совѣтъ съ врачомъ, такъ какъ слегка похварываю; осматривавшій меня прошлую зимою въ Петербургѣ, сулилъ, что здоровья у меня хватить еще лѣтъ на 20, да такимъ посуламъ не всегда можно вѣрить. — Б. въ этомъ году вѣроятно не будетъ здѣсь, по крайней мѣрѣ ничего не писалъ объ этомъ. — Желая Вамъ отъ всего сердца поправиться здоровьемъ и дать на себя посмотрѣть. Искренно уважающій Васъ и преданный

М. Лобачъ.

Нальчикъ, 31-го У. 1909 г.

Дорогой Василій Николаевич!

Давненько получилъ изъ Кіева № 85 «Ради» въ Вашу статью по поводу «споминів» Г. Барвинокъ о Маріи Александровнѣ. Не сомнѣваюсь, что статья была прислана мнѣ по Вашему порученію, и прочтя ее въ первый разъ, мысленно обнялъ Васъ и крѣпко пожалъ руку, которою она написана. — Къ стыду своему, я плохо владѣю роднымъ литературнымъ языкомъ и потому при первомъ чтеніи не сразу понялъ значеніе нѣкоторыхъ мѣстъ Вашей отвѣди и Барвинокъ и Редакторшѣ газеты, гдѣ появились на свѣтъ эти интересные «спомини», года черезъ 1½ — якобы — послѣ ихъ написанія. — Сейчасъ опять перечиталъ все и еще разъ шлю Вамъ сердечное спасибо за то, что не оставили безъ отвѣта ни одного изъ подлыхъ поклеповъ на челоуѣка мертваго тѣломъ, но живого своими писаніями, которыя — какъ и слѣдовало ожидать — не давали покоя завистливымъ букашкамъ. — Къ критическимъ взглядамъ на эти писанія покойная относилась совершенно спокойно и если бы Г. Барвинокъ только повторяла отзывъ о нихъ О. Пчілки въ письмѣ ея¹⁾ къ Огоновскому (въ «Исторіи Литературы» за 1893. р.), меня не возмутили бы эти воспоминанія, тѣмъ болѣе что послѣ Вашихъ предъидущихъ статей всякій, кому было дорого литературное имя Марка Вовчка убѣдился, какую цѣну имѣетъ тотъ отзывъ. Мнѣ, знающему всякую мелочь этой жизни за послѣдніе 35 лѣтъ, представляется несомнѣнный, что такая высоконравственная, справедливая, честная женщина какъ М. А., не могла давать ни малѣйшаго повода къ бабьимъ злословьямъ извѣстнаго сорта и въ тотъ періодъ времени, къ какому относятся воспоминанія Барвинокъ. — Слава Богу, что свидѣтели Богданъ и я еще живы и что при Вашемъ участіи имя дорогой намъ покойницы не будетъ тренаться особами въ родѣ г-жи Кулишъ. —

¹⁾ Положительно утверждаю, что М. А. не имѣла понятія о существованіи этого письма.

Мое дѣло съ Кіевскою «Просвитою» подвинулось таки: съ мѣсяць назадъ я получилъ отъ рады «Просвиты» письмо съ просьбою прислать формальное заявленіе о своемъ намѣреніи передать по завѣщанію — хуторъ съ могилою М. А. для доклада этого вопроса общему собранію членовъ, которое должно было быть 24-го Мая. Я отвѣтилъ на письмо ихъ тогда же въ скорости, подробно описавъ что это за хуторъ: сколько земли, какія постройки на ней и проч. Не знаю чѣмъ они рѣшатъ. По полученіи отвѣта напишу Вамъ.

Какъ Вамъ живется? Какъ здоровье Ваше? Скоро ли наступитъ конецъ Вашему вынужденному пребыванію за границей? Или Вы такъ свыкаетесь съ нею, что нѣтъ охоты опять очутиться въ такихъ условіяхъ, какія гнетутъ теперь родной край? Собственно для здоровья Вашего здѣшнія наши мѣста вѣроятно были бы не хуже тѣхъ, гдѣ живете теперь. — Хотѣлось бы посмотрѣть на Васъ. — Въ моей жизни — Слава Богу — все мирно. Время — этотъ цѣлитель всякихъ душевныхъ ранъ — на столько успокоило меня, что хочется еще пожить, посмотреть на прелестную здѣшнюю природу. Дорогая мсила моя сплошь покрыта растущими при ней и на ней живыми цвѣтами, для которыхъ я въ этомъ году нѣсколько увеличилъ при ней участокъ земли.

Прощайте. Будьте здоровы. Искренно жму Вашу руку и прошу не забывать сердечно преданный Вамъ

М. Лобачъ.

Нальчикъ, 29-го Декабря 1909 г.

Дорогой Василій Николаевичъ!

Вчера получилъ Ваше письмо съ извѣстіемъ о томъ, что Вы съ лѣтъ все болѣете. Такъ огорчили меня этою вѣстью, что руки опускаются писать о чемънибудь кромѣ Васъ самыхъ, о Вашей серьезной болѣзни и способахъ избавиться отъ нея.

Не выходитъ изъ головы мысль: какъ же Вы за все это время жили безъ литературной работы, которая

(какъ Вы раньше однажды писали) даетъ Вамъ всѣ средства къ жизни! Не примите моихъ вопросовъ за нескромность, но я уже такъ привыкъ считать Васъ близкимъ себѣ человѣкомъ, что хотѣлось бы знать: есть ли у Васъ здѣсь — въ Россіи или на Украинѣ — семья, родные, которые могли бы прійти къ Вамъ на помощь во время болѣзни, чтобы жить въ хорошихъ условіяхъ и лечиться, — на примѣръ въ какой нибудь санаторіи? Или Вы могли пользоваться въ такихъ случаяхъ помощью какой либо Кіевской или иной общественной организаціи, — если есть что нибудь въ родѣ литературн. фонда? Незнаю какъ въ Галиціи, гдѣ я никогда не былъ, но вообще за границей жизнь такъ дорога, и если къ болѣзни прибавляется и нужда въ средствахъ, то тяжело думать объ этомъ, не только на себѣ испытать. — Еще здѣсь, на родинѣ, среди знакомыхъ и близкихъ людей, которые и у Васъ, конечно, есть, какъ то легче переживалась бы всякая невзгода. Но Вамъ — пишете — еще цѣлый годъ нельзя вернуться. Дай Боже, чтобы этотъ годъ не былъ такимъ плохимъ для Васъ. Только не отягчайте своего слабаго здоровья такими работами, которыя могутъ въ конецъ изнурить Васъ. Когда судьба опять смилуется надъ Вами и поправитесь, успѣете все сдѣлать.

Вы пишете, что если бы и удались хлопоты Вашихъ знакомыхъ о сокращеніи срока пребыванія за границей, то не могли бы вернуться, потому что здоровье требуетъ пребыванія въ горахъ. Но вѣдь и здѣсь можно жить въ горахъ, — хотя бы въ Нальчикѣ. Правда, здѣсь пока нѣтъ и десятой доли такихъ жизненныхъ удобствъ, какъ за границей, — хотя съ каждымъ годомъ они улучшаются, — но климатическія условія для людей, которымъ нуженъ чистый воздухъ, здѣсь очень хорошіе. Не далѣе какъ въ этомъ году, почти весь Декабрь — до 24 числа — стояла такая погода, что у насъ въ саду рабочіе перекапывали землю до Рождества подъ виноградникъ въ однихъ рубахахъ. (Такого — впрочемъ — года давно не было) Особенно осень здѣсь бываетъ прекрасна.

Вы спрашиваете какъ мнѣ живется?

Пережитое испытаніе за 2^{1/2} года постепенно улеглось и я опять ухожу въ свое маленькое хозяйство — свои цвѣты, садъ, виноградникъ. Теперь его немножко прибавилось потому что у жены есть тоже небольшой дачный участокъ, минутахъ въ 10^{тѣ} ходьбы отъ моего стараго хутора, въ очень красивомъ мѣстѣ, окруженномъ горами, лѣсомъ, рѣчкой, гдѣ тоже есть для меня работа по бесѣдамъ съ природою. На этомъ участкѣ теперь и живемъ мы въ построечномъ въ этомъ году дачномъ домикѣ. Лѣтомъ жили на старомъ хуторѣ. Получаемъ газету («Рус. Вѣд.») и нѣсколько журналовъ, чтобы знать что дѣлается на Божьемъ свѣтѣ. А дѣлается теперь еще очень много такого, что лучше бы не знать! По поводу Вашихъ слуховъ объ ожидаемыхъ гоненіяхъ на украинцевъ вспоминаю телеграмму въ «Рус. Вѣд.» изъ Одессы о закрытіи Толмачевымъ мѣстной «Просвѣты». Не есть ли это начало реальности Вашихъ слуховъ.

Номера «Дѣла» съ Вашею статьею о М. А. получилъ. Обязательно выпишу ихъ, если не пришлютъ. Въ Петербургъ не ѣздилъ и въ эту зиму не поѣду: дорого обходятся такія поѣздки да и неудобны они зною съ жинкою. Пишите же хоть изрѣдка, какъ Заше здоровъ. Отъ всей души желаю поправить его. Искренно пр. данный Вамъ

М. Лобачъ.

Нальчикъ, 8-го Января 1910 г.

Многоуважаемый и дорогой Василій Николаевичъ!

Посылаю Вамъ въ этомъ конвертѣ фотографическія карточки, снятыя мною праздниками съ покойной Маріи Александровны. Все лѣто и осень — а въ этомъ году даже и въ Декабрѣ — могила была вся въ зелени. Нѣкоторыя розы (ремонтантныя) въ половинѣ Декабря, передъ закрытіемъ на зиму, были еще въ бутонахъ которые пришлось срѣзать. А шалфей (изъ котораго женою сдѣланъ вѣнокъ на крестъ) и въ снѣгу не теряетъ

листьевъ. Но съ 25-го Декабря и у насъ стала зима, поэтому около креста все бѣло. — У основанія креста эмальированная дощечка, привезеная мною изъ Петербурга еще въ 1908 г. съ такою подписью:

«МАРКО ВОВЧОКЪ»

Марія Александровна

Марковичъ — Лобачъ

† 28 Іюля 1907 г.

На одной изъ карточекъ въ лупу можно прочесть эту надпись. — Въ прошломъ году съ весны участокъ занятый посадкою кустарниковъ и цвѣтовъ при самой могилѣ, обнесенъ проволочною колючей изгородью, независимо отъ такой же изгороди, которою обнесенъ участокъ съ садомъ, дворъ при постройкѣ отдѣленъ отъ сада такою же изгородью съ запирающимися воротами, которые видны на одной изъ карточекъ. —

Не помню писалъ ли я Вамъ что еще при жизни М. А. нами рѣшено было прикупить къ тому участку, гдѣ теперь ея могила, еще одинъ участокъ, смежный, такой же величины, — т. е. $\frac{1}{4}$ десятины, — чтобы расширить садъ и вообще ради того, чтобы этотъ крайній въ дачномъ поселкѣ участокъ не перешелъ въ постороннія руки и намъ не былъ бы заслоненъ съ балкона видъ на горы. Послѣ ея смерти я купилъ этотъ участокъ, засадилъ его фруктовыми деревьями и обнесъ проволочною изгородью. Теперь когда вопросъ о завѣщаніи «Просвіті» участка съ могилою, (т. е. того участка съ постройками, гдѣ мы жили съ покойною), выяснился и для меня онъ окончательно рѣшенъ, я рѣшилъ — по совѣту жены — передать еще при жизни, по дарственной записи, прикупленный участокъ моимъ близкимъ по сердцу и по родству съ М. А. — Богдану и Борѣ съ тѣмъ условіемъ, что бы они построили на немъ дачи (съ денежнымъ пособіемъ на это съ моей стороны) и имѣли такимъ образомъ — возможность жить лѣтомъ при дорогой всѣмъ намъ могилѣ и напоминать о ней

своимъ дѣтямъ, изъ которыхъ нѣкоторые и не видѣли своей бабки живою, а на меня не сѣтовали бы за то, что я передаю участокъ съ могилою Обществу, а не имъ. — Я уже писалъ имъ обоимъ объ этомъ моемъ желаніи и они обѣщаютъ начать строить дачки при первой возможности. Буду очень радъ, если все это осуществится: хотя я слава Богу — еще здоровъ и умирать не собираюсь, а все лучше — легче умирать будетъ съ сознаниемъ, что къ могилѣ М. А. будутъ навѣзжать близкіе ей люди.

Третьяго дня получилъ изъ Кіева «Посмертні Оповідання» и № газеты «Село» съ статьею Шаповала. — Спасибо Вамъ за то и другое. На «Село» хочу подписаться, чтобы не забывать языка, да можно будетъ и давать кое кому для чтенія.

Отъ Богдана вчера получилъ письмо. Пишетъ что хотѣлъ бы на лѣто пробраться въ Нальчикъ. Для него и для семьи это будетъ не плохо, потому что въ 1908 г. за пребываніе здѣсь всѣ они очень поправились. Плохо только то, что у него теперь страшная безработица и нужда, а поѣздки такія, какъ въ Нальчикъ — самъ шость — обходятся дорого. —

До свиданія. Дай Богъ Вамъ поправиться. Очень буду радъ, если хоть изрѣдка будете подавать вѣсточки о себѣ.

Искренно преданный Вамъ

М. Лобачъ.

Лист Б. Марковича.

С.-Пб., 30-го марта 1909 г.

Вас. Остр., 6-ая линія, 17.

Многоуважаемый Василій Николаевичъ!

Уже больше недѣли, какъ получилъ отъ Михаила Демьяновича письмо съ приложеніемъ копии удивительной статьи госпожи Кулишъ. Болѣзнь помѣшала мнѣ тотчасъ Вамъ написать мое мнѣніе. Конечно, нашель

бы силы написать это мнѣніе хотя бы вкратцѣ, если бы оно было интересно для дѣла, но, право, въ немъ мало интереса.

И вотъ причины:

1) На главное обвиненіе — будто мать не сама писала украинскіе рассказы — Вы уже отвѣтили два раза, и Ваше мнѣніе гораздо болѣе авторитетно, чѣмъ мое.

Это не только главное, — но единственное серьезное обвиненіе. Остальное — чепуха, — и также Вы могли, — что называется, не вставая съ мѣста, — разнести эту галиматью въ пухъ и прахъ.

Думаль, что же я могъ бы прибавить къ Вашимъ опроверженіямъ?

Нѣкоторыя сплетни относятся къ тому времени, которое я не помню, такъ какъ мнѣ тогда было 6 лѣтъ, — на примѣръ, а) относительно прислуги, будто бы завезенной въ Петербургъ.

Сплетни возмутительныя, — Вы сами знаете эпизодъ съ «Мотрею» — у Васъ были документы.

б) Ссылки на «Василя», т. е. Бѣлозерскаго. Это былъ, отъ котораго отступили всѣ порядочные люди и его собственная жена — Надежда Александровна Бѣлозерская.

в) Объ «ярмѣ», въ которое будто «запрігъ себе» Кулишъ — Вы также знаете документально.

г) Что М. В. «з Тургеновимъ поѣхала до Парижу» — видно, (Кул.) не читала даже писемъ Тургенева о встрѣчѣ за границей, и вообще поѣздка матери съ отцомъ, а не съ кѣмъ инымъ, офиціально установлена и въ послужномъ спискѣ отца (Вы это знаете) и въ литературѣ.

д) «Просила грошей» то у Макарова, то у Мих. Лазаревскаго.

Просила — свои гроши; иногда, быть, можетъ, въ видѣ «аванса», но у Васъ былъ счетъ ея заработковъ въ 1860—1862 годы — и Вы знаете, что она просила свои гроши.

е) О поѣздкѣ въ Варшаву — точныхъ свѣдѣній не имѣю.

Но это могло быть только въ 1862 году (какъ мать приѣзжала изъ Парижа въ Петербургъ) кажется, тогда Бѣлозерскій не считался еще ренегатомъ — обрусителемъ. Впрочемъ, сама Кулиш ничего характернаго не сообщаетъ: М. В. просила денегъ, — и опять таки своихъ, потому что сама Кулиш тутъ же добавляетъ, что Бѣлозерскій «неймовірно багато їй передавав (грошей), платючи дорого за її оповідання».

ж) «Шевченко і Кулиш тоді вже давнішу повагу до неї втратили». Кулиш да, но Шевченко — нѣтъ; и это Вы лучше меня знаете.

з) «Богдась въ Парижі служилъ за разнощика газетъ».

Вотъ тутъ я живой свидѣтель и могу завѣрить, что ни одинаго гроша не зарабатывалъ и не могъ заработать (до университета), потому что, при всей бѣдности М. В. въ Парижѣ, она меня баловала, какъ могла, и въ ужасъ пришла бы, если бы предложили пользоваться моею «рабочею силою».

И такъ, я лично могъ бы опровергать только «разнощика газетъ» ...

И потому я былъ, и остаюся при убѣжденіи, что Вы могли отвѣтить (Кул.) лучше, чѣмъ кто либо — безъ всякаго моего содѣйствія.

И Вы это еще раньше дѣлали. И глубокое, сердечное Вамъ спасибо, дорогой Василій Николаевичъ! Спасибо за прошлогоднюю статью въ «Вѣстникѣ» (рефератъ), и за «Авторство Марка Вовчка», котораго я не читалъ, потому что до сихъ поръ не могу достать. Въ Петербургѣ нѣтъ. Хлопоталъ черезъ малороссовъ. (Между прочимъ, общалъ мнѣ Филипповъ) — и до сихъ поръ нѣтъ.

Очень прошу, вышлите мнѣ эту брошуру сами, — или, если надѣетесь, что кіевляне «Вѣстника» исполнять Вашу просьбу, поручите выслать немедленно наложеннымъ платежомъ. Я просилъ и контору, и Грушевскаго высылать, за мой счетъ все, что появится о матери, но,

увы, кромѣ книжекъ «Вістника», въ которыхъ печатались посмертные рассказы, и то неправильно, съ запозданиями — ничего не получалъ.

Пожалуйста, Вас. Ник., вышлите мнѣ. Пока жму руку. Очень радъ что поправились. Я же все хвораю — и сейчасъ еще не оправился. До другого раза.

Вашъ *Б. М.*

(З боку:) *Б. Марковичъ.* Жена кланяется.

Письмо врача Сорочинскаго о болѣзни М. А. Лобачъ.

9-го мая 1907 года я былъ приглашенъ для осмотра больной Маріи Александровны ЛОБАЧЪ. Дама пожилыхъ лѣтъ, на видъ лѣтъ 50 съ лишкомъ, выше средняго роста, почти атлетическаго сложенія; судя по многочисленнымъ складкамъ и отвисающей кожѣ, нужно было думать, что питаніе за послѣднее время сильно пострадало; слизистыя оболочки блѣдны; на ногахъ слѣды отековъ. Жалобы на общее недомоганіе, приступы одышки по ночамъ, неприятное ощущеніе давленія въ лѣвомъ боку и области сердца. Ходить почти не можетъ, сидитъ подпираясь руками.

При изслѣдованіи установлено: глухіе звуки и перебоя сердца безъ видимаго расширенія его границъ, затѣмъ свойственная старикамъ небольшая эмфизема легкихъ и атероматозъ сосудовъ, моча безъ бѣлка и цилиндровъ.

Распознаваніе: неврозъ сердца съ приступами удушья. Лѣченіе: валерьяна, бромистые препараты, строфантъ; было проведено лѣченіе каломелемъ, индифферентныя ванны (27—26°) на ночь, — больная прекрасно переносила холодъ, — и затѣмъ совѣтъ — побольше времени находиться на свѣжемъ воздухѣ.

Означенное леченіе дало замѣтное улучшеніе самочувствія и Іюнь мѣсяцъ больная провела сравнительно бодро, — могла ходить по саду безъ посторонней помощи, сонъ сталъ спокойнѣе и сердечныя приступы уменьшились.

Не безъ вліянія оставались и чисто психическое воздѣйствіе на больную врача, которому она вполне довѣряла и котораго ожидала съ нетерпѣніемъ. Дѣло въ томъ, что по роду службы я нечасто (1 или 2 раза въ недѣлю) могъ навѣщать Марію Александровну и свои обѣщанія посѣтить именно въ такое то число часто не сдерживалъ. Послѣ этого, она встрѣчала меня, какъ бы холодно, но уже черезъ нѣсколько минутъ она превозмогала свое тяжелое состояніе, забывала проведенную безъ сна ночь и съ оживленіемъ говорила на различныя темы, давая впечатлѣніе человѣка здороваго не только духомъ, но и тѣломъ, человѣка съ непоколебимыми убѣжденіями и недюжинной силой воли. Однако Марія Александровна ниразу не сказала мнѣ, что она писатель и до самой смерти я этого не зналъ.

Въ концѣ Іюня и началѣ Іюля отеки на ногахъ стали увеличиваться, перебои участились. Больная уложена въ постель; массажъ и бинтованіе ногъ. Жалобы на сухость во рту, рѣзкое отсутствіе аппетита. 3 Іюля жалуется на неприятное ощущеніе, переходящее въ боли около праваго уха. 6 Іюля впервые была замѣчена припухлость правой околоушной желѣзы, которая начала постепенно, но весьма медленно увеличиваться, вмѣстѣ съ тѣмъ стало развиваться безразличное отношеніе къ окружающему и угнетенность психики переходящая въ сонливость, и повышенная температура 38,5. За все это время со стороны полости рта и зѣва особенныхъ нечормальностей (рѣзкой красноты, жабы) не замѣчалось. Назначался внутрь іодистый натръ; снаружи на опухоль желѣзы теплое камфарное масло и ватная повязка; дезинфекція полости рта растворомъ бертолетовой соли. Только къ 19 іюля появилась слабая флюктуация.

„Теперь нужно сдѣлать разрѣзъ“, — сказала я Маріи Александровнѣ. „Будетъ больно, но если нужно, дѣлайте“, — твердо и лаконически отвѣтила она.

Было сдѣлано два довольно большихъ разрѣза, черезъ которые вышло немного — чайная ложка — густоваго гноя.

Угнетенное состояніе, несмотря на это, растетъ, по временамъ сознание теряется, сердце слабѣетъ, температура не болѣе 37,5; при означенныхъ явленіяхъ общаго сепсиса, начавшагося, какъ я уже выше упомянулъ, вмѣстѣ съ воспаленіемъ около ушной желѣзы, больная скончалась 28 Іюля въ 3^{1/2} часа дня послѣ длительной и мучительной агоніи.

Окружной Врачъ Нальчикскаго Округа

Докторъ медицины Сорочинскій.

10-го Ноября 1907 года сл. Нальчикъ, Терск. Обл.

А. Я. Конисскій. Жизнь украинскаго поэта Т. Г. Шевченка.

О. 1898 г. стр. 550.

Еще в Нижнем, узнавши, что автор „Народнихъ Оповідань“ женщина, онъ записалъ въ своемъ Дневникѣ подъ 18-го февр. 1858 г. „Какое возвышенное прекрасное созданіе эта женщина! Надо будетъ написать къ ней и благодарить ее за доставленную радость ея вдохновенною книгою“. Познакомившись лично съ авторомъ, той книги въ концѣ 1858 г. или въ самомъ началѣ 1859 г., поэтъ посвятилъ ей 24 генваря 1859 г. прекрасное стихотвореніе:

Недавно я по-за Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмірло, —
І виблагав! Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка,
І обличителя жестоких,
Людей неситих. Світе мій,
Моя ти зорепько святая!
Моя ти сило молодая!

Світи на мене, і огрій,
І оживи моє побите,
Убоге серце, неукрите,
Голоднее, — і оживу,
І думу вольную на волю
Із домовини воззою,
І думу вольную ... О, доле,
Пророче наш, моя ти доню! —
Твоєю думу назову!
Петербург, 17. фєравля 1859 р.

Сон.

(М. А. Марковичці).

На панщині пшеницю жала;
Втомилася; не спочивать
Пішла в снопи, — пошкандибала
Івана сина годувать.
Воно сповитєє кричало
У холодочку за снопом;
Розповіла, нагодувала,
Попестила, і ніби сном,
Над сином сидя, задрімала.
І сниться їй: той син Іван
І уродливий, і багатий,
Уже засватаний, жонатий,
На вольній, бачиться, — бо й сам
Уже не панський, а на волі;
І на своїм веселім полі
У двох собі пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть ...
І усміхнулася, небога.
Прокинулася — нема нічого! ..
На йвася глянула; взяла
Його, гарненько сповила,
І копу дожинать пішла,
Поки не чути ланового.
Петербург, 13-го іюля 1858 р.

Марко-Вовчокъ
(Воспоминанія)

Умерла Марія Александровна Марковичъ, безызвѣстная писательница въ литературѣ преимущественно малорусской.

Марія Александровна, урожденная Вилинская, благодаря замужеству попала въ малоросски, но по рожденію, — она великоросска, и родилась въ семьѣ потомственныхъ дворянъ Вилинскихъ, — въ семьѣ, къ которой принадлежу и я, ея родной братъ. Недавно, въ одномъ изъ малороссійскихъ журналовъ — «Вѣстникъ», — мнѣ довелось прочесть статью о покойной сестрѣ — г. Доманицкаго. Въ статьѣ этой есть много правды, но есть и неточности — и многое недоговорено, и поэтому я считаю себя обязаннымъ сказать все, что мнѣ извѣстно о сестрѣ; а извѣстно мнѣ болѣе, нежели кому бы-то ни-было, — говорю это смѣло, потому что въ семьѣ сестры, — въ семьѣ Афанасія Васильевича Марковича, ея мужа, извѣстнаго малоросса — Опанаса, собирателя малорусскихъ былинъ и пѣсенъ (но не писателя), которому многіе приписывали произведенія Марка Вовчка, — я жилъ съ 8-милѣтняго возраста, въ теченіи 10 лѣтъ, и впечатлѣнія, пережитыя мною въ періодъ этаго времени хорошо сохранились въ моей памяти. Несомнѣнно, что многое могло ускользнуть отъ моего вниманія, — собственно такія вещи и обстоятельства, которыя не могли интересовать меня, какъ малолѣтка, — но впоследствии, въ юношескомъ возрастѣ, я жилъ вполне сознательной жизнью, и для меня, хорошо знавшаго покойнаго мужа сестры, Афанасія, совершенно ясно, что онъ не только не былъ творцомъ произведеній Марка Вовчка, но даже не могъ быть вдохновителемъ, и кто хорошо зналъ Опанаса, тотъ не можетъ въ этомъ сомнѣваться.

Приступая къ описанію того, чему я былъ свидѣтелемъ, я долженъ сказать, что скажу только то, что мнѣ хорошо извѣстно: ничего выдуманнаго, или пред-

подагаемаго, ничего съ чужихъ словъ . . . Въ замѣтки мои можетъ вкрасться непослѣдовательность, потому что я пишу ихъ безъ всякой обработки, прямо набѣло, но въ нихъ никто не найдетъ ни одного слова неправды, ни какого пристрастія: родство родствомъ, а правда — правдой.

Начну со старины.

Жили были два брата, великорусскіе столбовые дворяне, Даниловы: Петръ Гавриловичъ и Димитрій Гавриловичъ; первый родной нашъ дѣдъ по матери, второй — стало быть, дѣдъ двоюродный. Въ тѣ отдаленныя времена русское дворянство б. ч. принадлежало къ служилому военному сословію, и дѣдъ нашъ, бывши на стоянкѣ съ полкомъ гдѣ то въ Царствѣ Польскомъ, увлекъ княжну Радзивиллъ и женился на ней; слѣд., въ жилахъ нашихъ, — по матери — есть частица польской крови. Что касается нашего отца, то онъ былъ великороссъ, уроженецъ г. Ярославля, и я слышалъ, будто отецъ его (т. е. нашъ дѣдъ) назывался просто Вилинъ, но поступивши на службу въ синодъ, прибавилъ, вѣроятно для благозвучія — «скій», и сталъ именоваться Вилинскимъ. Отецъ нашъ служилъ тоже въ военной службѣ и дѣлалъ Польскую Кампанію (31 г.) съ своимъ Симбирскимъ гренадерскимъ полкомъ.

Итакъ наша мать, дочь Петра Гавриловича, Параскевія Петровна, вышла замужъ (14 лѣтъ) за капитана Вилинскаго, а наша тетка, дочь Димитрія Гавриловича, Варвара Димитріевна, вышла замужъ тоже за капитана, Писарева, — у первой родилась дочь Марія — Марко Вовчокъ, у второй — Митя Писаревъ, — впоследствии извѣстный писатель, критикъ, утонувшій въ Дуббельнѣ, въ 1868 году, на глазахъ моей сестры.

Семьи Вилинскихъ и Писаревыхъ жили въ большой дружбѣ, и сестра Марія Александровна часто проживала у нихъ въ имѣніи, на Варглѣ. —

Мать наша выйдя замужъ, получила въ приданое небольшое имѣніе, въ Елецкомъ уѣздѣ, Орловской гу-

бернии, сельцо Екатерининское, въ которомъ всѣ мы росли. Отецъ умеръ рано, и мать, оставшись вдовой, съ малолѣтними дѣтьми, имѣла неосторожность выйти замужъ за своего двоюроднаго брата — Дмитріева, который былъ страстный игрокъ, и въ скоромъ времени совершенно разорилъ имѣніе, и лишь благодаря родству, матери нашей удалось пристроить старшихъ дѣтей: брата Валеріана — взялъ дядя Н. Н. Данилов, а сестру Марію — тетка Екатерина Петровна, — по мужу Мордовина, проживавшая въ г. Орлѣ.

Выйдя замужъ вторично, когда старшему брату Валеріану было не болѣе 11 лѣтъ, а сестрѣ Маріи Александровнѣ не болѣе 10-ти лѣтъ, наша мать, кроткая, любящая и въ высшей степени добрая женщина (крѣпостные ее очень любили), получившая по тому времени прекрасное домашнее воспитаніе, вѣроятно поняла, что держать бывшихъ на возрастѣ дѣтей при отчимѣ, человѣкѣ разнузданномъ, грубомъ и отчаянномъ кутилѣ-картежникѣ, страшно угнетавшемъ крестьянъ, не представляется возможности, и поэтому, посоветовавшись съ родными, отдала ихъ на попеченіе, хотя и не въ чужіе люди, а роднымъ, но все-таки — изъ дома навсегда. Сестра Марія Александровна благодаря заботамъ тетокъ Мордовиной и Писаревой попала въ Харьковско^е Институтъ, который окончила и поселилась у тетки Екатерины Петровны, въ г. Орлѣ, и жила тамъ до выхода замужъ. Когда мать вышла замужъ, то я былъ совершеннымъ малышомъ, жилъ при ней и все хорошо помню съ двухлѣтняго возраста . . . это фактъ. Я помню бурныя сцены отчима, помню когда появилась моя сводная, черненькая сестренка (отчимъ былъ брюнетъ, а нашъ отецъ блондинъ, и мы всѣ трое — блондины); помню, какъ мы росли, какъ отчима хотѣлъ убить нашъ крѣпостной человѣкъ, Михайло-портной; и могу утвердительно сказать, со дня своего отъѣзда сестра Марія Александровна ни разу не была въ Екатерининскомъ, у матери, и для свиданія съ ней мать сама ѣзжала въ Харьковъ, на Варголь и въ Орель.

А между тѣмъ — у насъ, съ деревнѣ оставались памятники того, что старшіе братъ и сестра жили въ Екатерининскомъ Тутъ былъ и Валерочкинъ прудикъ, и Машина елка. . . . Наша древняя старуха, кухарка Катерина, часто рассказывала мнѣ про сестру, Марью Александровну, величая ее умницею и красавицею . . . Наша мать была опытная терпѣливая, свѣдующая и разумная воспитательница. Она отлично знала музыку и языки, въ особенности французскій, безъ котораго намъ, дѣтямъ, нельзя было шагу ступить, и я хорошо помню, какъ намъ приходилось вымаливать французскими фразами прощенье русскому человѣку за какую нибудь провинность . . . Старуха Катерина рассказывала мнѣ, что во время дѣтства сестры Маріи Александровны кто-бы что ни разбилъ, — чашку ли, графинъ, тарелку, — тотчасъ бѣжалъ къ ней, и сестра всегда принимала вину на себя . . . Помню, мать рассказывала мнѣ, что въ теченіи 4-хъ лѣтъ Маша перебила столько разной посуды, что можно бы было открыть посудную лавку . . .

Сестра отличалась пытливымъ умомъ и большою любознательностью. Своимъ умственнымъ развитіемъ она отчасти обязана студентамъ Харьковскаго Университета, которые вмѣстѣ съ ней проводили каникулярное время у тетки Писаревой, всесторонне образованной, знавшей нѣсколько языковъ, не исключая англійскаго. Достаточно сказать, что сынъ ея, Митя Писаревъ 14 лѣтъ былъ отлично подготовленъ ею въ Университетъ и блистательно выдержалъ экзаменъ. Родной братъ тетки Варвары Дмитриевны Писаревой, Андрей Дмитриевичъ Даниловъ, былъ только года на четыре старше сестры, съ которой былъ очень друженъ, и ему она, больше другихъ, обязана своимъ развитіемъ; онъ занимался литературой и писалъ оч. недурные стихи. Съ самыхъ молодыхъ лѣтъ сестра тяготѣла къ наукѣ, не имѣла ни малѣшаго пристрастія къ модничанью, одѣвалась всегда просто, чесалась безъ вычуръ, гладко или косы короной, и это осталось въ ней на всю жизнь. Она не любила выѣздовъ, тяготилась

бадами, и я думаю, мать была въ отчаяніи, что музыка совсѣмъ не давалась сестрѣ, и даже такая орловская знаменитость, какъ пианистъ Розовъ, у котораго Марія Александровна брала уроки, совершенно напрасно потратилъ время, и сестра, по выходѣ замужъ, совершенно забросила музыку . . . По окончаніи института она поселилась въ г. Орлѣ, у тетки, гдѣ занималась съ ея дѣтьми, Колей и Катей. Въ Орлѣ-же Марія Александровна вышла замужъ.

Тетка наша, Екатерина Петровна, держала въ Орлѣ свой домъ на открытую и притомъ большую ногу. Она по тогдашнему времени располагала большими матеріальными средствами: во-первыхъ, приданое ея было сбережено, и во-вторыхъ мужъ ея, Михаилъ Саввичъ Мордовинъ, выслужившійся изъ простыхъ приказныхъ, состоялъ секретаремъ казенной палаты, былъ великій дѣлецъ и пр. и пр. и прочая. . . . Однимъ словомъ, домъ тети Екатерины Петровны былъ первый въ Орлѣ, и тамъ можно было встрѣтить и лицъ мѣстнаго beau mond'a, и пародника Павла Ивановича Якушкина, съ его вѣчной нагайкой, которой онъ изъ-подъ-гишка стегалъ теткинхъ собаченокъ, и административно сосланныхъ студентовъ, къ которымъ, не потеперешнему, и частныя лица, и административныя отношенія относились въ высшей степени добродушно — участливо. Бывалъ у ней и Афанасій Васильевичъ Марковичъ.

Въ «Воспоминаніяхъ», которыя приходилось мнѣ читать, и о которыхъ я раньше упоминалъ, А. В. Марковичъ названъ «Правителемъ Канцеляріи Орловскаго Губернатора». . . Это не вѣрно. . . Во первыхъ, въ данное время Марковичъ бѣлъ слишкомъ молодъ для этой должности, а во-вторыхъ — въ г. Орелѣ на службу въ Губернское Правленіе или Канцелярію Губернатора онъ попалъ не добровольно, а по волѣ начальства, благодаря тому, что былъ замѣнанъ въ какой-то студенческой исторіи Кіевскаго Университета. . . . Однимъ словомъ, попалъ онъ въ Орелъ, кажется, совмѣстно съ своими товарищами по

Университету Нарбутомъ и Улазовскимъ, за какую то политическую строптивость. Строптивость эта, можетъ быть, и проявилась, но, должно быть, въ самой легкой формѣ, потому что въ орловскомъ изгнаніи онъ пробылъ не долго, и какъ только опала мнновала, онъ тотъ часъ же выѣхалъ изъ Орла и перевелся на службу въ канцелярію Черниговскаго Губернатора, гдѣ завѣдывалъ редакціей «Губернскихъ Вѣдомостей». Опала, въ которой онъ находился, мнновала безслѣдно, потому что не помѣшала его государственной службѣ, на которой онъ служилъ до самой смерти своей.

Афанасій Васильевичъ Марковичъ, уроженецъ Полтавской губерніи, гдѣ у его родителей въ Пирятинскомъ уѣздѣ, было имѣніе. Я зналъ его братьевъ Аполлона, (владѣльца имѣнія), Модеста (гусара) и Василя (офицера корпуса лѣсничихъ), и онъ не былъ похожъ ни на одного изъ нихъ. Это былъ типъ народника Малоросса въ высшей степени характерный и своеобразный, отличавшійся и внѣшностью, и пошибами своей исключительной природы. Это былъ крупный человѣкъ, брюнетъ, типъ истаго малоросса, съ задумчивымъ взглядомъ куда-то въ пространство, не обращавшій на свою внѣшность ни малѣйшаго вниманія. Я иначе не могу себѣ представить, какъ всего истертаго и испачканнаго, въ отрепанныхъ брюкахъ, стоптанныхъ сапогахъ. Онъ былъ крайне забывчивъ и нетребователенъ въ жизненномъ обиходѣ. Страстей у него ровно никакихъ не было. Вся его жизнь, всѣ его стремленія сводились къ малороссійскому пѣнію, театру, пословицамъ и поговоркамъ. Онъ былъ истый народникъ, не того особаго пошиба, который погружаясь въ старину казачества, до того утопалъ въ прошломъ, что о благосостояніи современнаго человѣка вовсе не думалъ. Словомъ сказать, это былъ идейный человѣкъ до самозабвенія, и честный до глупости. Я не думаю, чтобы онъ могъ надъ чѣмъ нибудь сосредотачиваться, кромѣ записыванія старинныхъ былинъ, и едва ли былъ къ чему нибудь другому способенъ. Это онъ доказалъ всей своей

жизнью, тою жизненною безалаберностью, которая не выпускала его изъ когтей. Получая на послѣдней своей службѣ акцизнаго надзирателя крупное содержаніе, онъ все раздавалъ, жилъ въ-проголодь и умеръ бѣднякомъ. . . . Чѣмъ — чѣмъ только онъ не былъ! . . . Чиновникомъ губернатора, стряпчимъ, управляющимъ имѣніемъ (у Качановскаго), учителемъ географіи въ гимназіи и наконецъ акцизнымъ надзирателемъ, и нигдѣ онъ не могъ найти пристанища по себѣ. Чиновникомъ губернатора онъ не остался потому, что губернаторъ былъ по его мнѣнію взяточникъ. Изъ стряпчихъ онъ ушолъ, такъ какъ во время Севастопольской Кампаніи какой то поставщикъ быковъ осмѣлился предложить ему взятку. Поступивши управляющимъ, онъ такъ распустилъ бразды управленія, что управляемые имъ начали растаскивать и его собственное и хозяйское добро. Учительство въ гимназіи не задолго изъ-за разсѣяности, и наконецъ, находясь въ должности акцизнаго надзирателя, онъ былъ вѣчнымъ мученикомъ, хотя сослуживцы его были честны, но заводчики и арендаторы изыскивали всевозможныя средства къ обкрадыванію казны и достигали желаемыхъ результатовъ. Онъ это сознавалъ и мучился. . . . Спрашивается, — могъ ли такой человѣкъ быть, не говорю творцемъ чего нибудь дѣльнаго и законченнаго, а даже руководителемъ Маріи Александровны въ ея литературныхъ работахъ? Конечно, нѣтъ. Онъ самъ это сознавалъ, и какъ человѣкъ абсолютно правдивый, на вопросы малознавшихъ его людей, не желавшихъ почему то въ Марьѣ Александровнѣ признавать самостоятельнаго творчества, безъ всякой задней мысли отвѣчалъ, что — у ней, т. е. его жены. Маріи Александровны, талантъ отъ Бога. Это была святая правда; опираться на то, что великороска не могла въ теченіи 3—4 лѣтъ освоиться съ малороссійскимъ нарѣчіемъ, болѣе чѣмъ странно. . . . Сестра Марія Александровна, была съ молодости красива, и красота ея была чисто великоросская. Свѣтлая блондинка, съ голубыми глазами, круглолицая, съ тяжелыми, золотистыми косами и пра-

вильными чертами, — она несомнѣнно могла понравиться А. В. Марковичу, потому что нравилась всѣмъ, но чѣмъ именно увлекалъ ее Афанасій Васильевичъ — положительно рѣшать не берусь, но думаю, что преимущественно своею оригинальностью. Онъ былъ безусловно красивъ, мечтателенъ пѣвецъ и дѣвочка-институтка, развитая не по лѣтамъ, подобно своему брату Д. И. Писареву, — увлеклась и стала его женой. . . .

Я хорошо помню приѣздъ изъ Орла молодыхъ въ нашу деревню, сельцо Екатерининское Елецкаго уѣзда. Наши крѣпостные люди приходили съ поздравленіями и находили, что барышнинъ мужъ, хоть и хохоль, но человекъ, какъ быть надо, т. е. что Афанасій Васильевичъ хорошо говорилъ по-русски, зато бывший съ приѣзжими, крѣпостной Марковича, Иванъ, представлялъ изъ себя до сихъ поръ невиданнаго у насъ истаго хохла. . . . Вѣчно заспанный, со щетинистой бородой, которую онъ стригъ, съ своимъ характернымъ украинско-полтавскимъ говоромъ, Иванъ явилъ собой такую диковинку, на которую сбѣгались смотрѣть и старые и малые, и если гдѣ нибудь слышался необычайный реготъ (гром. смѣхъ), тамъ навѣрняка былъ Иванъ и даровые зрители. Въ дополненіе къ Ивану, который былъ порядочный поваръ, мать предлагала сестрѣ взять съ собой, изъ нашихъ крѣпостныхъ горничную, молодую, 15-лѣтнюю дѣвушку Маринку, но сестра на-отрѣзъ отказалась и просила мать отпустить Маринку на волю, что и было исполнено. Сестра съ мужемъ пробыли въ деревнѣ нѣсколько дней и собравшись въ путь, выѣхали въ Черниговъ, взяли съ собой и меня. . . . Помню, мнѣ было очень жаль бросать нашу деревню, оставить мать, меньшую сестренку Вѣрочку, и старуху Катюшку, и горничныхъ Надежду и Маринку, и пасѣчника Прохора, и Максимку форрейтора, и нашихъ лошадей, и нашихъ гончихъ. . . . Всего — всего, мнѣ было страшно жаль, и я горько плакалъ, и въ горѣ моемъ ѣхавшій съ нами Иванъ принялъ самое живое участіе. . . . Онъ началъ меня утѣшать разказами про Малороссію,

и хотя я понималъ изъ его рѣчей лишь половину, но вскорѣ утѣшился и заснулъ у Ивана на рукахъ: этотъ огромный и добродушный-человѣкъ держалъ меня 8-лѣтняго ребенка, какъ куклу. . . . Впослѣдствіи я всей своей дѣтской душой привязался къ Ивану, и когда его обижали, мнѣ бывало страшно жаль его: душа у него была мягкая и онъ умѣлъ плакать горько и жалобно.

Въ «воспоминаніяхъ» — коснулись и этого Ивана. Тамъ сказано, что у Афанасія Васильевича былъ крѣпостной человѣкъ, который, будто бы, обокралъ его и ушелъ въ бѣга. Что Иванъ ушелъ и пропалъ безъ вѣсти, на всегда это фактъ, но онъ ничего не укралъ и ушелъ лишь въ томъ, въ чемъ ходилъ.

Я отлично помню этотъ случай, потому что принималъ въ немъ непосредственное участіе

Нужно замѣтить, что не смотря на прежнюю дешевизну жизни, когда въ Кіевѣ можно было купить на базарѣ за 20 коп. осенняго гуся, а за 7—10 руб. въ мѣсяцъ можно было имѣть хорошую и удобную квартиру, семья наша, т. е. Афанасій Васильевичъ, сестра и я жили не только скромно, но даже съ небольшими лишеніями, потому что жили ежедневно съ готовой копѣйки, двадцатымъ числомъ. Афанасій Васильевичъ былъ стряпчимъ, — жалованье небольшое, самъ онъ былъ въ высшей степени безалаберный, сестра имѣла очень мало понятія въ хозяйствѣ и прислугой былъ одинъ Иванъ, который служилъ за все, какъ тотъ дворовый человѣкъ, о которомъ гдѣ то было написано:

Въ понедѣльникъ Савка мельникъ, а во вторникъ — Савка шорникъ.

Съ среды да четверга — Савка въ горницахъ слуга и т. д.

И поэтому нѣтъ мудренаго, что медлительный Иванъ не успѣвалъ то тѣтъ, то тамъ Къ тому — же онъ иногда выпивалъ, хотя и понемногу, по подъ рюмочкой дѣлался дерзокъ Насколько любилъ онъ меня, настолько недолюбливалъ Паню т. е. сестру Марію

Александровну, которая дѣлала ему замѣчанія по поводу его неряшества. На замѣчанія эти Иванъ отвѣчалъ дерзостью, дерзость его вызывала у сестры слезы, а за эти слезы Афанасій Васильевичъ жестоко билъ Ивана Это истина, изъ пѣсни слова не выкидаютъ Человѣкъ — всегда человѣкъ и всегда со слабостями Побои страшно ожесточили Ивана, но однако самому Афанасію Васильевичу, онъ никогда не сказалъ ни одного грубаго слова онъ только чаще жаловался мнѣ на свою горькую судьбу и рѣшился, наконецъ, бѣжать Въ этомъ онъ открылся мнѣ и просилъ моего содѣйствія: во что бы то ни стало ему на это дѣло, непременно нужно было, три карбованця; взять ихъ было не откуда, и онъ надоумилъ меня утащить ихъ у сестры Замыселъ нашъ созрѣлъ и окрѣпъ, но нужно было выждать, потому такую сумму, какъ 3 руб. нельзя было утащить незамѣтно. Получая ежемѣсячно жалованье, Афанасій Васильевичъ, обыкновенно послѣ получки, заходилъ въ лавки, накупалъ разной дребедени, особенно сластей — для Маничьки, какъ онъ обыкновенно называлъ сестру, и затѣмъ рѣшительно всѣ деньги отдавалъ сестрѣ, потому что рѣшительно не зналъ онъ счета, и у него, по первому слову, можно было взять все, до копѣйки И вотъ наконецъ подошла пора дѣйствовать Афанасій получилъ жалованье и отдалъ сестрѣ; сестра дала мнѣ три рубля отнести ихъ въ аптеку, а я эти три рубля потерялъ, попросту отдалъ Ивану О томъ, что я потерялъ эти три рубля узнали не скоро, чуть ли не недѣли черезъ двѣ, когда Ивана и слѣдъ простылъ; узнали изъ присланнаго аптекаремъ счета и призвали меня, раба Божьяго, къ отвѣту. Я сталъ закипать, сказалъ сначала, что деньги потерялъ и, наконецъ, сознался, что отдалъ ихъ Ивану. Афанасій жестоко избилъ меня веревкой и, помню, какъ сестра Марія Александровна горько надо мной плакала.

Иванъ исчезъ безслѣдно, и послѣ него появилась у насъ въ домѣ женская прислуга.

По истеченіи полутора года послѣ замужества, у сестры родилась дѣвочка, которая однако жила недолго, и сестра послѣ родовъ, долго болѣла. Вообще говоря, до переѣзда въ м. Немировъ жизнь сестры Марьи Александровны текла съ большими лишеніями, но она умѣла во всемъ себѣ отказывать. Мать наша, имѣя на рукахъ младшую сестру Вѣру, не могла оказывать матеріальной помощи, а отъ тетки она если и принимала, то только имянинные подарки, въ видѣ дорогихъ матерій. Такого подарка нельзя было не принять, но такъ какъ сестра никогда не была модницей, то обыкновенно вещи эти сбывались и вырученныя деньги уходили на жизнь.

Послѣ мыканій и мытарствъ на служебномъ поприщѣ Черниговскаго и Кіевскаго губернаторъ твѣ, Афанасій Васильевичъ попалъ учителемъ географіи въ Немировскую Гимназію и сталъ, наконецъ, на матеріальную почву твердой ногой. Гимназія эта имѣла директоромъ незабвеннаго Михаила Андреевича Тулова, инспектора Дельсала и превосходный составъ учителей. Воспитанники этой гимназіи были преимущественно Поляки, дѣти богатыхъ мѣстныхъ помѣщиковъ Подольской губерніи. При гимназіи былъ пансіонъ, и кромѣ того, такъ называвшаяся гимназическая колонія, другими словами — общежитіе учителей, содержавшихъ на полномъ иждивеніи гимназистовъ. Жизнь была очень дешева въ этомъ торговомъ мѣстечкѣ Немировѣ, а между тѣмъ за содержаніе учениковъ богатые паны платили отъ 500 до 700 руб. сер., по тогдашнему времени — громадныя суммы. Колонію учителей составляли: Афанасій Васильевичъ Марковичъ (географія), Илья Петровичъ Дорошенко (математика), Автономъ Григорьевичъ Теодоровичъ (исторія), Никита Васильевичъ Барщевскій (русскій языкъ и словесность). Одинъ Марковичъ былъ женатъ, и потому хозяйствомъ правила сестра Марія Александровна, и около нея группировались всѣ эти милые люди, — рыцари чести и дружества. Всѣ они

были малороссы, поклонники Тараса Шевченка, народники, можетъ быть мечтавшіе о судьбѣ меньшого брата, но въ широкомъ значеніи всѣ они любили Малороссію, всѣ чтили ея старину, но узкихъ мыслей о возрожденіи единой Малороссіи не питали, а интересовались судьбой всей Россіи. Никогда я не замѣчалъ въ нихъ той мелочности, которая выражается въ наружныхъ знакахъ одѣяній (свиткахъ и шитыхъ сорочкахъ) и малороссійскомъ говорѣ. Одѣвались они какъ слѣдуетъ учителямъ, прилично, говорили между собой на общепринятомъ русскомъ (не совсѣмъ чистомъ) нарѣчій, но думали широко и обстоятельно, и надо думать осмысленнѣе теперешнихъ одесскихъ Украинцевъ. Они чтили не только Шевченка, но и великорусскихъ мыслителей, и думали объ общемъ благѣ

Немировское житье, надо думать, дало возможность сестрѣ поработать надъ собой и стать твердой ногой на литературномъ поприщѣ, при чемъ та оболочка, въ которой она пребывала, стала тѣсна, и ее, разумѣется, потянуло впередъ. Это было въ 57—58 годахъ. Въ данное время Богдась былъ должно быть лѣтъ пяти и сестра сама выучила его читать. Я помню нерѣдко ходилъ съ нимъ гулять по мѣстечку, онъ останавливался, прочитывалъ вывѣсочныя надписи и тѣмъ удивлялъ многихъ прохожихъ, дивившихся знаніямъ такого малыша.

Сестра уѣхала за границу, и я не видалъ ее до 1877 года, когда случайно встрѣтился съ ней въ Петербургѣ.

По отъѣздѣ сестры, Афанасій Васильевичъ поступилъ на службу по акцизу, надзирателемъ акц(изныхъ) сборовъ, сначала въ Самару, а потомъ въ Новгородсѣверскъ. Съ сестрой онъ переписывался. Переписки этой я никогда не видалъ, но могу увѣрить, что при жизни моей съ ними, они всегда разговаривали по русски: сестра его называла Афанасіемъ, а онъ ее Маничкой, и я почти увѣренъ, что приведенныя въ воспоминаніяхъ Доманицкаго ея письма къ Афанасію, пересказаны, такъ

сказать, своими словами, съ сохраненіемъ смысла, а не текста.¹⁾

Мнѣ приходилось читать воспоминанія приверженцевъ предположеній, будто рассказы Маріи Александровны написаны Афанасіемъ, что на вопросы объ этомъ, онъ всегда коротко отвѣчалъ: «да, талантъ, отъ Бога» — и въ этомъ почему то видѣли нежеланіе высказаться откровенно, что то скрыть А въ сущности онъ говорилъ правду, въ чемъ глубоко былъ убѣжденъ, передъ чѣмъ благоговѣлъ.

Я, лично, тоже грѣшу перомъ, и желающихъ ознакомиться съ моимъ писательствомъ, отсылаю къ моимъ «Охотничьимъ рассказамъ». Грѣшитъ я началъ давно, еще въ гимназій писалъ и для товарищей сочиненія на задаваемые темы — и прозой и стихами, и руководителями моими не были ни Афанасій Васильевичъ, ни сестра Марія Александровна, писалъ я самъ по себѣ, и нерѣдко двадцать варьянтовъ на одну тему . . . Такъ мнѣ Богъ далъ

Съ отъѣздомъ сестры (вмѣстѣ съ Богданомъ) за границу и съ поступленіемъ Афанасія Васильевича на акцизную службу, семейная связь сестры оборвалась. Въ 1864 году я гостилъ у Афанасія Васильевича въ Новгородсѣверскѣ; онъ жилъ одинъ, но уже въ то время сошелся съ малорусской актрисой-любительницей З-ой, замужней женщиной, съ которой (кажется, едва ли не съ согласія ея мужа) сжился тѣсно и прижилъ нѣсколько человѣкъ дѣтей. На нихъ онъ расходовалъ все свои служебныя средства, и сестра Марія Александровна жила своимъ литературнымъ трудомъ. Въ теченіи періода времени съ 1858 по 1868 годъ я получилъ отъ нея только одно письмо, изъ Дуббельна, въ которомъ она сообщала мнѣ, что Митя Писаревъ утонулъ на ея глазахъ. Богдана, по отъѣздѣ его изъ Немирова, я не видалъ ни разу.

¹⁾ Це не згідне з правдою. М. Марковичка писала до мужа лиш українською мовою і то так гарно, як ніхто другий не міг би написати.

Миръ праху пожившихъ, въ память о нихъ я не сказаль ни одного слова неправды, ни одного сообщенія по догадкамъ. Все пережито и прочувствовано, многое, можегь бытъ, не договорено. но не сказано ничего лишняго.

Аминь.

Димитрій Вилинскій.

3. VII. 1908 г.

Коропъ.

Марко Вовчок.

(Спогади.)

Вмерла Марія Олександрівна Маркович, відома письменниця в літературі, — переважно українській. Марія Олександрівна, з роду Відінська, через шлюб стала україркою, але родом вона великоросіянка і народилася вона в сім'ї потомствених дворян Відінських, в сім'ї, до котрої належу й я, — брат її рідний. Нещодавно, в одному з українських журналів, у «Вістнику», довелось мені прочитати статтю про небіжчицю сестру п. Доманицкого. В цій статті багато є правди, але трапляються й неточности, і багато чого недоговорено, тому я маю собі за обов'язок сказати все, що відоме мені про сестру; а відомо мені більше, як кому иншому, — кажу це сміло, бо в сім'ї сестри, — себ-то в сім'ї Опанаса Васильовича Марковича, її чоловіка, відомого українця, — Опанаса, збірача українських дум і пісень (та не письменника), що йому багато людей нав'язували авторство творів Марка Вовчка, — я жив з 8-ми років аж 10 літ, і вражіння, що їх тоді саме я пережив, добре збереглися в моїй пам'яті. Нема що казати, чимало могло перебігти по-за мою увагою, — а то власне такі речі та обставини, що не могли мене, як малолітка, цікавити, — але згодом, в юнацькі роки, я жив зовсім свідомо, і мені, добре знавши небіжчика чоловіка сестри моєї, Опанаса, ясно, що він не був не то що автором творів Марка Вовчка, але не міг і навіяти ці твори, а хто знав Опанаса, той не може мати сумніву що до цього.

Пристаючи до оповідання про те, чого я свідком був, повинен сказати, що скажу тільки те, що мені добре відоме: нічого вигаданого, чи такого, що догадуватись можна, нічого за чужими словами В замітці мої може потрапити яка непослідовність, бо пишу їх ніяк не обробивши, прямо на чисте, зате в них ніхто ні слова неправди не знайде, ані кривого суду: рідня ріднею, а правда — правдою.

Почну за старовини.

Було на світі двоє братів — великоруські столбові дворяне, Данилови: Петро Гаврилович і Дмитро Гаврилович; перший — це рідний дід наш з матиного боку, а другий, виходить, дід двоюрідний. За тих далеких часів дворянство здебільшого було служилою військовою верствою, і дід наш, будучи на постою з полком десь у Польщі, приподобався князні Радзивіл і оженився з нею; отож в жилах наших — від матері — єсть частинна польської крові. Що до батька нашого, то був він великоросіянин, з міста Ярославля, і я чув, ніби батько його, а наш дід, звався просто Вілін, та поступивши в Синод на службу додав, мабуть для окраси, — «ський», і став зватися Вілінський. Батько наш також був на військовій службі і брав участь у Польській Кампанії (31 року) зо своїм Сибірським Гренадерським полком.

Мати наша, дочка Петра Гавриловича, Параскевія Петровна, заміж пішла (14 років) за капітана Вілінського, а тітка наша, дочка Дмитра Гавриловича, Варвара Дмитровна, вийшла заміж також за капітана, Писарева, — в першій народилася дочка — Марко Вовчок, — а в другій — Мітя Писарев, — згодом відомий письменник, критик, що втонув у морі в Дубельні, року 1868, на очах моєї сестри.

Родини Вілінських та Писаревих жили у великій приятні, і сестра Марія Олександрівна часто гостювала у них в маєтку, на Варглі.

Матір наша заміж вийшовши, дістала в придане невеликий маєток, в Єлецькому повіті Орловської губернії,

село Катерининське, де ми всі виростили. Батько помер рано, а мати, вдовою позоставшися з малими дітьми, необачно вийшла заміж за брата свого двоюрідного — Дмитрієва, що був гарячим картярем, скоро до щенту розмантачив масток, і тільки через рідню матері нашій пощастило дати собі раду з дітьми: брата Валеріяна взяв до себе дядько Н. П. Данилов, а сестру Марію — тітка Катерина Петровна, по чоловіку Мордовина, що проживала в м. Орлі.

Удруге вийшовши заміж, коли старшому братові Валеріяну було не більше 11 років, а сестрі, Марії Олександрівні не більше 10-ти, наша мати, що була повна любови та лагідна, по-над міру добра (кріпаки її дуже любили), що мала як на той час дуже добре домашнє виховання, мабуть зрозуміла, що тримати дітей вже на вирості при вітчимові, людині розбещеній, грубій та гіркій гуляці-картярєві, що тяжко гнобив селян, нема спроможн , і тому, порадившись із ріднею, віддала їх під оп оч і не в чужії люди, а рідні, а проте ж — з дому, навіки. Сестра Марія Олександрівна, клопоту тіток Мордовиної та Писаревої дякуючи, вступила до Харківського Інституту, скінчила його і оселилася в тітки Катерини Петровни, в м. Орлі, і жила там аж поки вийшла заміж. Як мати заміж виходила, я був зовсім малий, жив при ній і все добре пам'ятаю з двох років мого віку це факт. Я пам'ятаю бучі мого вітчима, пам'ятаю як з'явилася моя нерідня, чорненька сестриця (вітчим був чорнявий, а наш батько білявий, і ми всі трое — біляві); пам'ятаю, як ми виростили, як вітчима наважувався вбити наш кріпак Михайло-кравець; і можу певно сказати, що з того дня, як вона виїхала, сестра Марія Олександрівна а ні разу не була в Катерининському в матері, і щоби побачитися з нею, сама мати їздила до Харькова, на Варгол і до Орла. А тим часом, у нас на селі були знаки того, що старші брат і сестра жили в Катерининському. Тут був Валерочків (Валеріянів) ставочок і Машина (Марііна) ялинка Наша стара

баба куховарка Катерина часто оповідала мені про сестру, ззиваючи її розумницею та красунею Мати наша була досвідчена, терпелива, тямуща та розумна вихователька. Дуже добре знала вона музики та язиків, французького особливо, без якого нам дітям, бувало, а ні поткнися, і я добре пам'ятаю, як нам дітям доводилося вимолювати французькими словами милосердя руській людині за якусь там провину Стара Катерина оповідала мені, що за часів дитинства сестри Марії Олександровни, як хто що небудь розіб'є — чашку, карафку, миску, — зараз біжить до неї, а сестра завше брала вину на себе Пам'ятаю, мати оповідала мені, що за чотири роки Маша «набила» стільки посуду, що й на цілу посудну крамницю настачило б.

Сестру було знати за її допитливим розумом і великою цікавістю. Розумовому росвіткові почасти допомогли студенти Харківського Університету, що разом з нею пробували вакаційний час у тітки Писаревої, що була всебічно освічена, знала кілька мов, а в тім і англійську. Досить того, що син її Мітя Писарев вже 14 років був добре приготований до університету і як найкраще склав іспити. Рідний брат тітки Писаревої Андрій Дмитрович Данилов, був тоді всього на чотири роки старший від моєї сестри, з якою дуже дружився, і вона йому більше як кому має за розвиток дякувати; він займався літературою і писав дуже непогані вірші. З малого віку сестру тягнуло до науки, не була а ні трохи модницею, вбіралася завжди просто, причісувалася без викрутасів, гладко або в коси короною, і це в неї зосталося на все життя. Не любила вона виїздів, нудилась вечірками; я пам'ятаю розпач матері, що з музикою не велося сестрі, — навіть такий славетний в Орлі піяніст Розов, що навчав Марію Олександровну, зовсім змарнував час — а сестра, вийшовши заміж, зовсім покинула музику. Скінчивши інститут оселилася вона в Орлі, в тітки, де навчала її дітей, Колю і Катю. В Орлі ж таки Марія Олександровна вийшла заміж.

Тітка наша, Катерина Петровна, жила в Орлі на широку ногу. Вона, як на той час, мала великі кошти, — перше, що придане своє приховала, а друге, чоловік її, Михайло Савич Мордовин, що вислужився з звичайних собі приказних, був секретарем казенної палати, був спритний ділець і всяке таке інше . . . Коротко кажучи, господа тітки Катерини Петровни була перша в Орлі, і там можна було бачити і персон з місцевого beau mond'a: і народника Павла Івановича Якушкина, з його вічним гарапником, що ним він крадькома стібав тітчиних пєсиків, і адміністративно засланих студентів, до котрих не так, як тепер, і приватні особи, і адміністрація ставились до найбільшої міри добродушно-сердечно. Бував у неї й Опанас Васильович Маркович.

У «Споминах», що мені доводилося читати і що про них я раніше згадував, О. В. Марковича названо «правителем Канцелярії Орловського Губернатора» Це не так. . . . Перше — саме тоді Маркович був за-молодий для цієї посади, а друге — в місто Орел на службу в Губернське Правління чи Канцелярію Губернатора він потрапив не своєю волею, а з волі начальства, бо був причетний до якоїсь студентської історії Київського Університету. . . . Одно слово, попав він до Орла, здається, разом зо своїми товаришами з університета Нарбутом та Улазовським, за якусь то там політичну непокірливість. . . . Непокірливість цюю, може, він і проявив, але мабуть у найлегшій формі, бо в орловському вигнанні пробував він не довго, і як тільки неласка минулася, він зараз таки виїхав із Орла і перейшов на службу в канцелярію Чернігівського Губернатора, де завідував редакцією «Губернскихъ Вѣдомостей». . . . Неласка, у котрій він пробував, минулася без сліду, бо не зашкодила його державній службі, на якій він був аж до самої смерті своєї. . . .

Опанас Васильович Маркович, родом з Полтавської губернії, в його батьків у Пирятинському повіті був маєток. Я знав його братів, — Аполлона (власник маєтку),

Модеста (гусар) і Василя (офіцер корпусу лісничих), і він не був нічим схожий з ними. Це був тип народника Українця, в найбільшій мірі характерний і своєрідний і визначався, як зовнішнім виглядом, так і штибом своєї видатної натури. . . . Це був великий на виріст чоловік, чорнявий, тип щирого українця, з задумливим поглядом десь у просторинь, що не звертав ніякої уваги на свій зовнішній вигляд. Я собі його й уявити інакше не можу, як усього потертого та заялозеного, у стріпаних штанях, підтоптаних чоботях. Був до крайньої міри забудькуватий та невибагливий у життєвих потребах. Пристрастей аж ніяких не було в нього. Все його життя, всі змагання приходили до українського співу, театру, приказок та приповідок. Був щирий народник, але того особливого штибу, що вдаючись у козацьку старовину, так потопає у минулому, що про добробут людини сучасної зовсім не думає. Словом сказати, була це людина ідейна до самозабуття і чесна до глупоти. . . . Не думаю щоб він міг чогось пильнувати, окрім записування дум, і навряд щоб був на щось інше здатен. Це він довів своїм життям, тою життєвою безладністю, що не випускала його з своїх рук. Мавши на останній своїй посаді акцизного доглядача велике утримання, він усе роздавав, жив напів-голодний і вмер бідолохом. Чим тільки він не був! . . . Урядовцем у губернатора, діловодом, управителем маєтку (в Качановського), учителем географії в гімназії і нарешті акцизним доглядачем, і ніде він не міг знайти собі притулку. Урядовцем губернатора не лишився тому, що губернатор був на його думку хабарником. Діловодство покинув, бо під час Севастопольської кампанії якийсь поставщик биків насмілився пропонувати йому хабаря. Взявши управительство маєтком, він так попустив віжки, що його підлеглі почали розкрадати і його власне і хазяйське добро. Учителство в гімназії не повелося через те, що був забудькуватий і, нарешті, будучи акцизним доглядачем терпів вічні муки, і хоч його співробітники були люде чесні, але фабриканти й

арендатори все добірали усяких способів обікратити державу і свого таки добувалися. Він це знав і мучився. . . . Чи могла ж така людина бути, не кажу вже творцем чогось суцільного і закінченого, а то навіть керовником Марії Олександровни в її літературних працях. Ну, звичайно, що ні! Він сам це знав, і як людина абсолютно правдива, на питання людей, що мало знали його, та чомусь не хотіли признати за Марією Олександровною самостійної творчости, без жадної кривої думки, відповідав, що в неї, себ-то його жінки, Марії Олександровни, талан від Бога. Це була свята правда; покладатися на те, що великоросійка не могла за яких три чотирі роки засвоїти української мови — це надто чудно. Сестра Марія Олександровна була замолоду гарна, і краса її була щира великоросійська. Ясна блондинка, з блакитними очима, кругловида, з тяжкими золотими косами, і нормальними рисами, — вона безперечно могла впадатись О. В. Марковичу, бо подобалася усім, але вже чим її захоплював Опанас Васильович, — певно рішати не беруся, але думаю, що найбільше своєю оригінальністю. Був він зовсім гарний собою, мрійник, співака і дівчинка-інститутка, розвинута понад свої літа, як і брат її Д. І. Писарев, — закохалася і стала його жінкою. . . .

Я добре пам'ятаю приїзд з Орла молодих до нашого села, Катерининського, Єлецького повіту. Наші кріпаки приходили поздоровляти, і вважали, що чоловік панночки, хоч і хохол, але людина, як і слід бути, тим більше, що Опанас Васильович добре говорив по-московському; а зате кріпак Марковича, Іван, що прибув з приїзжими, був тилом досі у нас невиданого щирісенського хохла. . . . Завше заспаний, із щіткуватою стриженою бородою, зо своєю характерною українсько-полтавською мовою, Іван появив собою таку дивину, на яку збігалися дивитися і старі й малі, і як де вже розлягався незвичайний регіт, там запевне був Іван і глядачі на дурничку. В додаток до Івана, — що був собі порядним кухарем, мати пропо-

нувала сестрі взяти з собою з наших кріпаків покоївку, молоду 15-тилітню дівчину, але сестра на-відруб одмовилася і просила матір пустити Маринку на волю, що й було зроблено. Сестра з чоловіком пробули на селі скільки днів і, зібравшись в дорогу, виїхали в Чернігів, взяли з собою й мене. . . . Пам'ятаю, шкода мені дуже було кидати наше село, лишити матір, меншу сестричку Віру, і стару Катерину, і покоївок Надію й Маринку, і пасічника Прохора, і Максимка форејтора, і наших коней, і наших хортів. . . . Всього-всього було страшенно шкода, і я гірко плакав, а Іван, що їхав з нами, у моїм лихові найбільше мені спочував. . . . Почав він мене розважати оповіданнями про Україну, і хоч я розумів з його речей хиба що половину, але скоро втішився і заснув у Івана на руках: цей величезний і добрячий чоловік тримав мене, 8-літню дитину, на руках, як ляльку. . . . Згодом, я всею своєю дитячою душею прив'язався до Івана, і як його кривдили, мені бувало дуже його шкода: душа в нього була м'ягка і вмів він плакати гірко й жалібно.

У «Споминах» торкнулися і цього Івана. Там сказано, що в Опанаса Васильовича був кріпак, котрий ніби-то обікрав його і втік. Що Іван пішов і пропав безвісти, навіки, це факт, але він нічого не вкрав і подався тільки в тому, що на йому було. Я дуже добре пам'ятаю цю пригоду, бо брав у ній близьку участь.

Треба сказати, що не вважаючи на колишню дешевизну життя, коли в Києві можна було купити на базарі годовану гуску за 20 копійок, а за 7—10 карб. у місяць можна було мати добре і вигідне помешкання, сім'я наша, — себ-то Опанас Васильович, сестра і я, — жила не тільки помірно, але й з деяким нестатком, бо що-дня жили ми з готової копійки, себ-то двадцятим числом. Опанас Васильович був діловодом, платня невелика; сам був він до найбільшої міри безладний, сестра надто мало тямляла господарювати, і прислугою був один Іван, що був за все, як той дворак, що мовляли:

В понедѣльник Савка — Мельник,

А во вторник Савка — шорник.

С середины до четверга

Савка — в горницах слуга.

і тому нічого дивного, що нещучий Іван не встигав і сюди і туди управитися. . . . До того ж він випивав, хоч і по-трохи, але під чаркою ребився на язик гострий. . . . В якій мірі любив мене, в такій самій не любив Паню, себ-то сестру Марію Олександровну, котра йому все дорікала за неохайність. На ці уваги Іван огризався, огризанія викликали в сестри сльози, а за ті сльози Опанас Васильович нещадно бив Івана. Це правда — з пісні слова не викинеш. . . . Людина завше людина і завше з огріхами. . . . Биття страшно в'їлося Іванові, та самому Опанасу Васильовичу він ніколи слова прикрого не сказав. . . . він тільки частіше жалівся мені на гірку свою долю і наважився, нарешті, тікати. В цьому він мені признався і прохав моєї допомоги; у що б там не стало, йому, на цю справу неодмінно треба було три карбованці; взяти їх було нізвідки, і він навчив мене вкрасти їх у сестри. . . . Намір наш визрів і зміцнів, але треба було вичікувати, бо таку суму, як 3 карб., непомітно вкрасти не було сироможности. Дістаючи що-місяця платню, Опанас Васильович, звичайно після видачі грошей, заходив до крамниць, накуповував усякої дурниці, особливо ласощів — для Манічки, як він звичайно називав сестру, а потім усенькі гроші оддавав сестрі, бо сам зовсім не давав собі ради з грішми, і в нього за першим словом можна було все забрати, до копійки. Отож, нарешті, настав слухний час. . . . Опанас дістав платню і віддав сестрі, сестра дала мені три карбованці однести їх в аптику, а я ці три карб. загубив, себ-то віддав Іванові. . . . Про те, що я загубив ці три карб., довідалися не скоро, трохи не через два тижні, коли Івана й сліду не було; довідалися з присланого аптикарем рахунку і покликали мене, раба Божого, на суд. Я було почав викручуватись, — сказав спочатку, що

гроші загубив — і нарешті признався, що віддав їх Іванові. Опанас нещадно вибив мене канатом і, пам'ятаю, як сестра Марія Олександровна гірко плакала наді мною.

Іван зник без-вісти, і після цього з'явилася у нас в домі жіноча прислуга.

Через півтора року, як вийшла заміж, в сестри родилася дівчинка, що жила одначе не довго, і сестра після родів довго слабувала. А взагалі, до переїзда в м. Немирів, життя сестрі велося з великим нестатком, але вона вміла у всьому собі одмовляти. Мати наша, маючи на руках меншу нашу сестру Віру, не могла матеріально допомагати, а від тітки вона як і брала, то самі лиш подарунки на іменини, коштовними матеріями. Такого подарунку не можна було не прийняти, але що сестра ніколи модницею не була, звичайно ці речі збувалися і добуті гроші йшли на прожиток.

Після никання і бідувань на службі Чернігівського і Київського губернаторств, Опанас Васильович понав учителем географії в Немирівську гімназію і став матеріально твердо на ноги. В гімназії цій був директором незабутній Михайло Андрієвич Тулов, інспектор Дельсаль і дуже гарний склад учителів. Вихованці цієї гімназії були здебільшого поляки, діти багатих місцевих поміщиків Подільської губернії. При гімназії був пансіон і крім того, так звана гімназична колонія, іншими словами — інтернат учителів, що брали на повне утримання гімназистів. Життя було дуже дешеве в цьому торговому містечку Немирові, а тим часом за утримання учеників заможні нани платили від 500 до 700 рублів сріблом, що по тодішньому часу було великою сумою. Колонію учителів складали: Опанас Васильович Маркович (географія), Ілля Петрович Дорошенко (математика), Автоном Григорович Теодорович (історія), Микита Васильович Барщевський (російська мова і словесність). Тільки Маркович був жонатий, і тому господарством заправляла сестра Марія Олександровна, а коло неї купчилися всі ці милі люде, — лицарі чести і содружества.

Всі вони були українці, прихильники Тараса Шевченка, народники, що, може бути, мріяли про долю меншого брата, але в широкому розумінню, всі вони любили Україну, всі шанували її старовину, але вузьких думок про відродження єдиної України не плекали, а цікавилися долею всієї Росії. Ніколи я не помічав у них тої дріб'язковости, котра виявляється в зовнішніх знаках, одержі (свитках і вишиваних сорочках) та українській говірці. Убіралися вони, як і годиться учителям, пристойно, говорили між собою звичайною російською (не зовсім чистою) мовою, але думали широко і докладно, і мабуть з більшим глуздом, ніж теперішні одеські українці. Шанували вони не тільки Шевченка, але й великоруських проводирів думки і думали про спільне добро.

Немировське життя, треба думати, дало сестрі спроможність попрацювати над собою і стати твердо на літературному полі, при чому те оточення, де вона пробувала, стало за-тісне, і її звичайно, потягнуло вперед. Це було року 57—58-го. Саме тоді Богдасеві повинно було бути років зо п'ять, і сестра сама навчила його читати. Пам'ятаю, частенько ходив я з ним гуляти по містечку, він спинявся, прочитував написи на вивісках і тим дивував багатьох, що таке мале вже дещо знає.

Сестра поїхала за кордон, і я не бачив її до 1877 року, коли припадком стрівся з нею в Петербурзі.

По від'їзді сестри Опанас Васильович, пішов служити в акцизі, доглядачем акцизних податків, спочатку в Самару, а потім в Новгород-Сіверський. З сестрою вони листувалися. Листування я цього ніколи не бачив, але можу запевнити, що за спільного життя мого з ними, вони завжди розмовляли по-російському: сестра називала його Афанасієм, а він її Манічкою, і я майже певен, що наведені у спогадах Доманицького листи її до Опанаса, переказано, мовляв, своїми словами, зберігаючи зміст, а не текст¹⁾.

¹⁾ Це не згідне з правдою. Б. Л.

Мені доводилося читати спогади прихильників здогадів, ніби оповідання Марії Олександровни писав Опанас, що на питання про це, він завжди коротко відповідав: еге, талан, од Бога, — і в цьому чомусь добачали неохоту висловитись одверто, охоту щось ісховати. . . . А він таки говорив правду, в тому він був глибоко переконаний, перед тим він благоговів.

Я собі також грішу пером, і як хто має охоту ознайомитися з моїм писанням, може прочитати мої «Мисливські Оповідання». Грішити я почав давно, ще в гімназії писав я для товаришів на дані теми — і прозою й віршом, — і керовниками моїми не були ні Опанас Васильович, ні сестра Марія Олександровна, а писав я сам по собі, і часом двадцять варіантів на одну тему. . . Так мені Бог дав. . . .

За виїздом сестри (разом з Богданом) за кордон і службою Опанаса Васильовича в акцизі, родинне життя сестри порвалося. Року 1864-го гостював я в Опанаса Васильовича в Новгороді-Сіверському; він жив сам, але вже тоді зійшовся з українською артисткою-аматоркою З-ою, жінкою заміжною, з якою (здається, трохи не за згодою її чоловіка) зжився близько і мав скілька душ дітей. На їх він видавав усі свої зароблені від служби гроші, і сестра Марія Олександровна жила з власної літературної праці. За час од 1858 по 1868 рік я одержав од неї тільки одного листа, з Дубельна, в якому вона повідомляла мене, що Мітя Писарев потонув на її очах. Богдана по виїзді його з Немирова, я не бачив ні разу.

Мир прахові тих, що пожили на світі, — пам'яті їх, я не сказав ні одного слова неправди, ні одної речі за здогадом. Все це я пережив і перечув, багато, може не доказав, а не сказав нічого не до речі¹⁾.

Амінь.

3. VII. 1908 р.
Корон.

Дмитро Вілінський.

¹⁾ Перевід цих споминів належить д. Ніковському.

Замітки і спомини про О. В. Марковича.

Димитрія Марковича («К. С.», 1893 г., IV, 50—77) (Д. Маркович — небіж О. М-ча.) Зімою 1858—9 рр. О. В. з жінкою й симом гостював у свого брата Василя, лісничого в Чернигівщині. Епізод: — «Шо ти сказав, шо сказав»? Заикаясь я (Д. М.) отвѣтилъ: «мужики краденый лѣсъ повезли.» — «Мужики?! Хто тебе вчив? які мужики? Такого слова немає, забудь його! Словом «мужик» люде лаються. Не мужик, а крестянин, селянин, хлібороб, гречкосій. Памятай і ніколи не кажи! «мужики» — це лайка, а ляється гріх, Бог битиме, грім убє!... А звідки ти знаєш, що крадене, що ліс не купований, а крадений? Це вже гріх найбільший на чесного хлібороба сказать: крадене везе, украв!» [Д. М-чу тоді було трохи білш 5-ти років].

Стор. 53. «Тетка Марья Александровна ... отличалась отъ А. В. всѣмъ, рѣшительно всѣмъ: блондинка съ сѣрыми красивыми глазами, ровными, плавными и покойными движеніямъ: въ моменты рѣзкихъ порывовъ дядька Опанаса она смотрѣла на него широко раскрытыми глазами, не улыбаясь.»

Пісні й коляди співав й записує на ноти. Теж: повір'я, приказки, помовки й т. и. записує — ходить по селі.

Стор. 58. — «Дядя! Развѣ людей продають?» — «Продають, какъ скотовъ, какъ лошадей, не по правдѣ это? Цего, Митю, коханий мій, уже скоро не буде. Це гріх великий: вони роблять, працюють, а ми їмо те, що вони заробляють ... — Скоро, скоро сонечко засвітить, хмари розійдуться і люде вільні будуть ...»

Стор. 63. «Марья Александровна еще, кажется, с 1859 г. жила в Парижѣ. Почему они жили врозь, я не знаю; но твердо знаю, что дядько Опанасъ страшно тосковалъ, и любимая его тема разговоровъ со мною, гимназистомъ 2-го класса в 1860 году — это разговоры о сынѣ Богдасѣ, о его ученѣ и письмахъ его.»

Стор. 64. — «Энтузіазм, неподдѣльное глубокое чувство, рѣзкіе переходы отъ гнѣва къ похвалѣ» и т. и. Під виливом. О. М. — «пѣніе мужицкихъ пѣсень вошло въ моду; идеализація крестьянсiва» ... «мужикофильство» і т. д. (стор. 65).

Завжде О. М-ча окружають гимназисти старших класів. Націон. вплив. — Опісля директор це їм забороняє.

Стор. 72. «Дядька я засталь (въ Сосниці р. 1866) въ убогой обстановкѣ; въ его распоряженіи были 2 комнаты, въ остальныхъ помѣщалось акцизное управление. Эти 2 комнаты наполнены были столами, а на нихъ масса книгъ, тетрадей и исписанныхъ листовъ, все это въ безпорядкѣ. Здѣсь лежала груда листовъ съ народными пословицами, там — ноты, между ними рукописи и опять лоскутки съ записанною гдѣ-нб. пѣснею, стихотвореньемъ, стаканъ недопитаго чаю, — обстановка столь знакомая студентамъ. Опанасъ горячо меня привѣтствовалъ и долго расспрашивалъ ... и рассказывалъ о Марьѣ Александровнѣ и Богдасѣ, что они бѣдуютъ въ Парижѣ, что, несмотря на посылки денегъ, они никакъ не могутъ пріѣхать и онъ страшно тоскуеть.»

Стор. 75. Не дождался онъ пріѣзда семьи из Парижа: жены Марьи Александровны и сына Богдана. Здѣсь, кажется, у мѣста будетъ сказать, что я лично посылалъ нѣсколько разъ по порученію А. В., деньги Марьѣ Александровнѣ, и этимъ опровергнуть возложенную на его доброе имя хулу и клевету. Такъ, въ Вѣстн. Евр. за 1885 г. кн. 3, стр. 36 въ статьѣ Анненкова «Переписка съ И. С. Тургеневымъ» въ письмѣ изъ Парижа отъ 12 октября 1860 г. значится: «Постройте, т. е. помогите устроить черезъ С. Ковалевскаго, Марковича (мужа г-жи Марко Вовчокъ). Жена его здѣсь несовсѣмъ здорова и груститъ. Но это пройдетъ, и она оправится. А главное, она безъ гроша. Хотя мужъ ей посылать не будетъ, но если у него будетъ порядочное жалованье, так онъ, по крайней мѣрѣ, не будетъ ее грабить.»

Очевидно, ідеально честного і геніального писателя хто-то ввелъ въ заблужденіе ...

Мы ждали опроверженія со стороны тѣхъ, хто получалъ отъ него деньги и кому должна быть дорога память А. В., но тѣ молчали и молчать. И пусть на ихъ совѣсть падеть гнеть такого позорного обвиненія.

Стор. 76. Болѣлъ онъ туберкулезомъ кишекъ и затѣмъ и легкихъ.

Дещо про Опауса Марксвича.

Коли в народів багатих на письменство, у народів, де на ниві друкованого слова працюють сотні людей, коли у таких народів швидко ідуть в вепамять імена другорядних діячів, то се не диво, але прикро і тяжко, коли така доля постигає трудovníків слова і в народі так убогому на письменство, як наш українсько-руський народ, де письменників чи буде хоч два на кожен мільон кароду! Скрізь по світах, опріч нашої України, людина, беручись до праці на ниві письменства, певна, що вона не тільки виконує свій перший і найсвятійший обовязок патріотичний, відповідно пориванням і вдачі власного духа, але вона певна, що коли й не придбає собі з тієї праці шматка хліба, не забезпечить свого старого віку, то вже-ж не придбає єдине через ту працю, неспокою, убожества і взагалі якого будь іншого лиха. Зовсім інча річ на Україні: тут і школа і письменство і взагалі уся культура російська не тільки не сприяють по людськи розвиватися нашому письменству, а навпаки пильнують знищувати єго! «Обще-русская» школа у купі з законом 18 мая 1876 прямо пильнують до того, щоб письменство наше не зростало і нові письменники не з'являли ся. Ми не зазнаємо на своїм віку ні одного письменника українсько-руського на Україні (про Галичину інча річ), щоб єго праця літературна оплатилася хоч би так убого, щоб нагодувала єго хоч черствим хлібом. Через цензурні умови і гнобителство нашого

слова часто-густо і талановиті українські твори не знаходять собі видавництва: автор або видає їх власним коштом, або ховає в «шухлядці» до слушного часу. Нарешті робота на ниві українського письменства була і є небезпечна для авторів; найневинніший твір, написаний не для базару Гомолинського, або не для театральної галерії, викликає і косий погляд «начальства» і патент на «неблагонам'яренность». Мій не український читач ледві чи й зрозуміє усю силу і вагу отсего патенту! Се перший ступінь на стежку в «м'єста не столь отдаленныя»; се стежка, хоч і невидима, каменюка привязана на шию людині, скинути її не так то легко, та чи й можливо не ганьблячи свого духового і морального я! Службові двері, значить в більшості — і двері до шматка хліба задля українського письменника, замкнені; хиба вже він загорнеться таким густим псевдонімом, що й рідна мати не пізнає його. Правда трапляється, хоч вельми, вельми рідко, що український письменник розживеться на яку добру посаду, так-же тоді вже він перестає бути українським письменником а робиться «особою»!, він прилюдно відрікається від того коня, що поміг виїхати йому на «пость» і хиба де нишком в закутку з ока на око промовить до свого старого приятеля рідне слово!! Темні се типи, спложені темним «обще-русскимъ» життем; за те добре, що вони докищо зустрічаються ще не часто. Гнобительство українських письменників сферами урядовими що року більшає, ще літ 20—25 можна було здибати на урядовій посаді такого урядника, що не ховався з своїм українським авторством, що пишучи по українськи, прямо підписував власне імя. За нашого часу ми такого не зазнаємо; за те знаємо доволі письменників, що за працю коло рідного слова попадали на заслання, або що найменш страчували службову посаду; згадаймо тільки Чубинського, Глібова, Носа, Шухина й т. д.

Таким чином не бачимо ми на Україні жадного приводу, щоб приманював людей до літературною праці українською мовою. Але-ж нові письменники з'явля-

ються! — скаже хто. — Правда, лічба письменників зростає, не вважаючи, ні на що, і сей факт свідчить про величезну, невмірущу силу українського слова і ідеї! І легко зрозуміти, яка велика сила духової потреби сидить в цих людях, що виходять на вольне мучеництво, аби вдовольнити ту потребу і виконати свій обов'язок. Тим то ми не повинні пускати в непамять ні одного найменшого, аби тільки чесного свого письменника.

Тим часом минає двацять два роки, як помер один з видатніших діячів нашого слова, нашої музики, а ми про його не тільки не згадуємо, а навіть зовсім, здається, забули. Я не скажу, чи був навіть де написаний некролог його! Я веду річ про Опанаса Марковича, чоловіка, імя котрого і життя були найтісніше звязані з іменем і життям його жінки Марусі (Марко Вовчок).

Не все ще нині можна розказати про Опанасове життя; не про всі ще заслуги його можна нині говорити; та на се я й не спроможен. Я бажаю лишень хоч трохи оновити пам'ять сего славного Українця, оголосивши хоч дещо з його життя; тай то не моє власне, а більш того, що переказали мені приятелі небіщика. Сподіватимуся, що може мої слова зворушать пам'ять тих людей, що вельми близько стояли до Опанаса Василевича і примусять їх подати докладну життєпись його.

Рід Марковичів вийшов за давних давен на Україну з Сербської землі і тепер, распавшись на кілька віток, він доволі людий по лівобережжю, найпаче по Прилуцькому і Пирятинському повітах Полтавщини; хоча правду мовити, рід сей тепер змарнів. В історії України знаємо чимало людей з роду Марковичів, що записали свої імена не лихими вчинками. Опанас Василевич Маркович походив с тієї вітки Марковичів, що жила в Пирятинському повіті. В Опанасового батька, Василя, була в селі Калужинцях велика маєтність і семьею його Бог наділив не малою. З синів його опріч Опанаса треба згадати Василя і Івана — обидва щирі патріоти, а Іван до того і письменник. В «Основі» була надрукована

вельми важна його праця «Географическое обозрѣніе южно-русскаго края». Невідаю, чи живий ще Іван, але Василь поліг ще р. 1864 в Вологодській губернії, куди закинула його з семьею лиха доля. Се була людина не тільки щира, але незвичайно честна. Син його Дмитро прегарно був виступив на літературну ниву в «Степу» (альманасі, виданому в Херсоні його дружиною). В другому випуску «Степу» мусілаб явитися драматична праця Дмитра Василевича, як чув я, дуже добра праця; але-ж цензура загризла II вип. «Степу», — а Дмитро Василевич с Херсону перебрався десь аж в Майкоп (десь в закутку на Кавказі на чорноморській країні).

Близький сусіда старого Василя Марковича П. М. Таволга-Мокрицький, каже, що Опанасів батько був типичний український пан того часу і добро своє сплюндрував і перевів ні на чому більш, як на гостинності. Звістно, що Україна спокон віку вславила себе гостинністю. Ще на моїй пам'яті були пани, як от Любомірський і Дунін-Борковський в Черняхівщині, що про гостинність їх луна йшла далеко. Той день-не в-день, коли у такого пана сідає обідати мало гостей, інколи були між ними такі, що господарь не відав і не питався, що вони за люде? «Гість в хату — Бог в хату» — каже наша приказка і отся то філософія і керувала нашою гостинністю.... Звістно, гостинність та дорого коштувала, а кошти ті постачала даровизна крепацької праці! Часто-густо добутками тієї гостинності було ніщо більш як перевід добра. Я знаю декого с тих панів, що під старість не було у них що їсти. Одначе причиною тому була вже не сама гостинність, а те що вихованне «благороднаго російскаго дворянства» до національної гостинності примішувало антінациональний «разгуль».

Вже-ж як там не було, а у таких українських панів трохи що не увесь час марнувався на клопіт, щоб як ліпше прийняти, нагодувати і напоїти гостей. Так було і в Опанасового батька; клопіт сей починався, каже д. Таволга, о год. 11 зранку; слуги захожувалися лаштувати

до столу, а Василь Іванович увесь віддався догляду, щоб усе було улаштовано як сьлід. «Там знайде він, що тарілка не так стоїть, інде чарка далеко від тарілки, інде шклянка наче не витерта добре, або пляшки з вишнівкою стоять «не в лінію» і т. .лч. Та отак годин зо дві, або й зо три ходить він округ столу та вказує слугам, що те або се треба поправити.

Наступає година обіду — торжественна година! У Марковича, як і в багато де в кого з дуків, були свої музики і сьпіваки з крепаків. Усі вони одягнені в однакове убрання: часом не можна було не звернути уваги на карі очі і рожеві личенька дишкантів, та альтів.... Такі вони гарні та приятні.... Ба! то були дівчата або й молодичі, повбирані по хлопячому!.... Так от — музика заграла полонез і панство іде парами до великої салі, посеред котрої довгий стіл, вкритий білою, наче сьніг, льняною скатертиною. В головах салі висів великий патрет графа Безбородька (Катерининського канцлера і фунда-тора висшої гімназії у Ніжині). По першій, чи по другій страві господарь підняв шкляйку, певнійше «бокал» (кубок) і хор сьпіває:

«Громъ побѣды раздавайся,
Веселися храбрый Россъ!»....

Не знати, до чого згадував Маркович сьпівати сю лісню, що хотів він визначити нею? чи російський па-тріотизм, чи іронію? певнійше буде вважати остаине, бо опріч інчого всего, зараз за «Храбрымъ Россомъ» хор сьпівав:

«Ой гай мій, гаю, густий, зелененький!»
за нею «Чайку», а потім

«Гей гук, мати, гук! де козаки пють!» і т. д.

Більшу частину синів Василь Іванович повернув до військової служби, а Опанас був ёго «мазуном»; здається він любив ёго більш за всіх і випестив з ёго людину, незвичайно добру, мягку, гуманну, але живу і

палку. «Немов зараз бачу я чорну кучеряву Опанасову голівоньку і ясні оченята, стоїть він перед батьком, взявся, за вухо, а батько напучує його.... — «Чи чуєш, що я тобі кажу, Опанасе?» — питається батько. — «Нічогоїсьню не чую! — відповідає хлопя, — а старий, глянувши на його, не втерпить і зареочеться», розказує д. Мокрицький.

Незвичайна добрість, прихильність до людей, щирість, були видатнішими рисами Опанасової вдачі цілий вік його; а через те, не вважаючи на його оригінальність, часом ніби якусь торопливість, усі, хто знаємився з ним, сердечно любили його і не було у його ворогів до могили. «Здається, каже д. Мокрицький, оден тільки чоловік інколи косо дивився на Опанаса; то був Шевченко; але причиною тому був не Опанас і не Тарас.... тай не довго стояли таки ніби неприхильні відносини у сіх двох художників!.... Опанас душею був не тільки поет, але ідеаліста»....

Коли родився Опанас, певної відомості у мене нема; одначе можна, без великої помилки, гадати, що родився він р. 1822, бо вже р. 1846 він скінчив у Києві університет «дѣйствительнымъ студентомъ». Урядова відомість каже, що 23 вересня р. 1847 затвержено за ним учене звання (тепер вже нема такого) «кандидата»; але я не тямлю, яким се чином зробилося. Відомо, що Опанас Василевич, перебуваючи у Києві, спізнався з Миколою Костомаровим і, певна річ, належав до Кирило-Методієвського товариства. Одночасно с Костомаровим Опанаса, по доносу студента Петрова, арештовано в марті р. 1847, а в червні тогож року Опанас був вже на засланні в Орлі, на службі в канцелярії губернатора.... Розум і хист Опанаса знати вже з самого того, що йому в Орлі дано значну для того часу посаду «старшого поміщика правителя канцелярії». Губернаторові наказано було пильно і непосредно доглядати за Марковичем. Губернатором в Орлі був тоді відомий, «самодур» князь П. Трубецький.... Одначе Маркович зумів і з ним в ладу

жити. Небавом (звістно с погляду російського — небавом!) поталанило Марковичу перебраться в грудні р. 1851 в Чернигів «корректоромъ Чернигов. Губ. Вѣдомостей». Перебуваючи в Орлі, Опанас закохався і одружився з Марією Олександрівною Велинською, що стала потім так відома в нашому письменстві за «Народні оповідання» Марка Вовчка. Що в тих оповіданнях велику участь брав Опанас Васильевич — про се певен кожний, хто раз на своєму віку чув Опанасову бесіду рідною мовою! Я не хочу сказати, що великоросіянци засвоїти трудно народню українську мову і, головна річ, задержати чистоту *народної* складні *так*, як се приходить в «Оповіданнях», найпаче в I і II т., але длятого треба довшого часу. Нарешті не тільки мову — а й *життя і психологію* народню трудно *так* спізнати і зрозуміти як се бачимо в «Оповіданнях». За такий короткий час: переїзду Марковичі на Україну р. 1851, а «Оповідання» надруковано р. 1857, значить — пані Марковичка знала Україну ледві 5—6 літ. Та ще й те, що за сей час Опанас, будучи на службі, перебував до 19 серпня р. 1854 по великих українських містах Чернигові і Києві, де чистота *народного* життя, мови і психології немало вже попсовані мійською цивілізацією. — Тай опріч сего усего цілком натурально гадати про вплив чоловіка на жінчину працю! Тим-то запевне можна мовити, що через перші два томи «Оповідань» перейшла строга редакція Опанаса Васильевича. Все отсе ні на макове зерно не зменшає заслуг пані Марковички, а говориться єдине через те, щоб і Опанасові віддати справедливо придбану їм заслугу перед Україною.

А вжеж і любив він свою Україну! любив її щиро, безмежно, усім серцем, усею душею, усіма своїма думками. Єдине тільки любов до рідного краю примусила його лишити Орел і посаду і перебраться і до меншого міста і на злиденну посаду, котру, як прирівняти до тієї, що мав він в Орлі, так гірш — ніж с протопопа та перейти на паламаря. Тай сієї посади треба було триматися в Чер-

нигові, аж доки 19 марта р. 1853 не поталанило йому при-
братися до Київа бухгалтером в Палату «Госуд. Иму-
ществъ (домень)».

Підчас кримської війни наказано було Опанасові організувати в Київщині «валовую полубригаду и кон-
ную роту подвижного магазина дѣйствующихъ войскъ». Отсю місію він виконав так добре і так шпарко, що за неї царь Микола звелів подякувати його Цілий рік потім аж до серпня р. 1855 Опанас був без служби; так остогидла вона йому! Та не з його чистою душею, не з його непосидячою жвавою вдачею було сидіти бухгалтером або інчим урядником в чернильному чаду! Одначе-ж треба було щось їсти. Опанасові здавалося, що його сфера — педагогія, а правду мовити до своєї сфери він найменш був вдався! Сфера його була *народ, етнографія*, та на лихо у нас ся сфера не дає ще й досі хліба, а поміж нашими тодішніми дуками-меценатами, не трапилося чоловіка, щоб розумів велику вагу етнографії і зрозу-
мівши Опанасів хист і вдачу, «дав йому службу» от в сій, власній його сфері! Педагогічна діяльність для Марковича була зачинена, аж доки не вмер царь Микола: тільки в серпні р. 1855 роздобув собі Опанас Василевич посаду вчителя географії в Немирівській гімназії (на Поділлію). Тут береться він скінчити ту роботу, яку провів вже не один рік. З листу його, писаного до Шишацького, що друкуюмо тут, знати, яка то була робота і як в загалі дивився Маркович на етнографію і на свій збірник приказок. Збірник той видав Михайло Симонов (Номис) р. 1864 в Петербурзі. Се такий скарб народної мови, що ліпшого досі не маємо: він повинен би бути на столі у кожного осьвіченого Русина, найпаче у кожного письменника і вчителя руської мови. Се така керниця, з якої учителі повинні напувати школярів-чистою, як роса, пародною українсько-руською мовою. Одначе мені здається, що більшість наших учителів чи й бачила коли той збірник! На збірнику стоїть Опанасове імення, і в передмові сказано, що «тулаючись по різних світах»,

Опанас Василевич назбирав більш півсотні *тисячів* приказок!... Тепер Опанасів лист свідчить нам, що нікому як ёму, мусимо дякувати і за укладку приказок в систему і за саму систему.

Тимчасом за нового царя, дякуючи кримській війні, почалося в Росії розвиднювати і стало можливим з'явитися і українському слову. Між інчим скарбом Куліш видав і «Народні Оповідання» Марка Вовчка!... Якої слави нарobili ті оповідання — чейже річ відома.... Пані Марковичка згадалася їхати за границю з сином Богданом (родився 27 жовтня 1853), вже-ж і Опанас рушив за нею, але з Берлина, чи що, вернувся, як пише д. Мокрицький, «свідомий, що становище ёго якесь — неякове».... До Немирова, де жителював до марця р. 1859, Маркович вже не вертався....

Рік 1859 був мабуть найгірший в житю Марковича; се був початок того недугу, може й непримітного для посторонного ока, що немов той шашель, поточив здорове ёго. Але про сей час нехай розкаже хто с тих людей, серед котрих перебував тоді в Петербурзі Опанас Маркович. Піклуючись про хліб не тільки для себе, але й для й жінки, що перебувала з сином в Парижі, Маркович шукає собі знов урядової служби, але такої, де хоч чим будь — був би він користен народови. Скасовано крeпaцтвo, заведено нові посади задля крeпaцкo-пaнських справ: і вже-ж певна річ, що на посаді мирового посередника Опанас Василевич положив би для народа усі свої сили; та на лихо не було у ёго матеріяльного цензу, через що не можна було обірати ёго на посередника, дано ёму посаду «члена отъ правительства при мировыхъ сѣздахъ посредниковъ» в Чернигівщині; одначе не подобалася ёму ся посада; здається головна річ була в тому, що посада вимагала сталих роз'їздів, а через те таких коштів, що на їх ледві хватало платні. Життєві обставини примушшували піклуватися про гроші, хоч і не для себе.... Та ще й те треба знати, що Маркович був натура цілком не практична, зберегати грошей

він не вмів, тай не любив. «Що є в печі, усе на стіл мечи», отсе була його філософія!... З уст М. К. Чого, що вельми шанував Марковича я чув такий факт: «Іду якось р. 1858, каже М. К. повз оден заїздний двір на Подолі (у Києві), дивлюся, під вікном сидять Марія Олександрівна і Опанас Василевич. Зайшов я до їх; бачу, бідують люде. Взяв я у них щось чимало «Оповідань», метнувся в гімназію, попродав, зібрав щось 50 р. і одніс Опанасові. За день — сижу собі в своїй квартирі під вікном, дивлюся під'їхав мій Опанас на фіякрі, в циліндрі, під пахами повнісенько у його — для себе цигари, для жінки — якісь ласощі, — для сина іграшки... і всі 50 руб. видав на дурниці, навіть фіякрові нічим було заплатити... «Грошей в Опанаса ніколи не водилося... Алеж що він піклувався раз-у-раз про жінку і сина, про се свідчить д. Мокрицький, говорячи, що Опанас пісьля того, як його жінка перебралася за границю, давав їй гроші. То се знати і з других фактів напр. с прозьби його до свого начальства, як був вже акцизним урядником: він прохав заповоги грошевої, бо жінка його, перебуваючи з сином в Парижі, немає спроможності вернутися в Росію, і йому на се видано 350 руб. заповоги.

Отож, як скасовано горільчані відкупи, та заведено акциз р. 1862, управителем акцизу в Чернигівщині був щирий і честний Українець Федор Павл. Ряшевський: він і дав Опанасові посаду «надзирателя» в Новгороді-Сіверсокому. Тут би здається й гаразд йому повелосся, бо і начальство було людське, і платня добряча, і товариство щире; але-ж лихо лізло наче шило з мішка! гризота їла чоловіка... точив і недуг. Здоровля підупадало. Рік 1866 переходив недуг за недугом і мусів Опанас переправитися в Сосницю, щоб бути ближше до лікарів (в Чернигові). Та що вже там поможуть лікарі, де болить душа... А душі Опанасовій було від чого боліти! немов умисне усе складалосся, так, щоб троїти його житте: загальна реакція, утиски українського слова, смерть «Основы», а потім р. 1863

і «Чернігівського Листка», заслання щирих і близьких до Опанаса Українців, найпаче С. Д. Носа, нарешті нагла смерть в далекій чужині брата його Василя, не могло все отсе подолати надломленого вже Опанасового організму.... В лютому р. 1867 він прибув чогось в Чернігів, за якоюсь урядовою справою, та так захорував, що вже не було сили вертати до Сосниць. 5 серпня мусів він іти до земського шпиталю («Богоугодное заведеніє»). Смотрителем шпиталю був тоді Олександр Іван. Коніський, щира і чесна українська душа, типічний Українець! Варто-б було багацько дечого розповісти і про сего чоловіка, та вже нехай на друге: але не можна не додати, що д. О. І. Коніського можна визнати за зразок того, як треба «ходити в народ», щоб не словом а приводом зробитися користним народові. Д. Коніський взяв до себе Марковича на квартиру і с цілї душі щиро, запонадливо побивався коло його; але недуг своє взяв і 31 серпня (ст. ст.) Опанас Василевич на віки спочив. Похоронено його на Бондиній горі (в Чернигові) біля Ильїнських печер, недалеко біля церкви Св. Ільї, сієї найдавнішої Чернігівської сьвятині....

«Намятаю я (казали мені д. Коніський і О. А. Т-ий), що під час недугу Опанас Василевич не покидав «Кобзаря»; раз-у-раз «Кобзарь» лежав у головах у його під подушкою; читаючи його, Маркович глушив в собі тяжкий біль остатніх днів свого непривітного життя». — Опріч довгів по смерті Опанаса нічого не лишилося: міністерство фінансів дало вдові його (Марку Вовчку) 1300 руб. заломоги. «за службу мужа» її....

Нехай вже дотепна критика вкаже те місце, яке припадає імені Опанаса Марковича зайняти в українсько-руській етнографії; а я згадаю ще про його музичний талант. Народню пісню і голоси її Маркович не тільки знав, як ніхто, але він жив нею. він розумів її *душу*: «в кождому гуку, що давала струна с під пучок, чути було слова неаримої народної душі». Найліпша музика д. «Наталки Полтавки» була Марковичева. Концерт, спо-

ружений Українцями в Петербурзі 27 квітня р. 1862 на запомогу Шевченковим братям і сестрам, найбільш зо всіх узяв праці в Марковича. Відомий маестро Сѣровъ заводив до того концерту в ноти українські пісні під проводом Марковича «Захожу я, каже П. М. Мокрицький, до Сѣрова і бачу таку сцену: Сѣровъ і Маркович, обнявшись, сидять на дивані і цілються, раюючи українською мелодією: Сѣровъ душею і хистом музичним був рідним братом Опанасові».

Р. 1861—3 в Чернигові під проводом Марковича було споружено дилетантами кілька українських спектаклів. Про ті спектаклі ось що каже добрий знавець сцени і штуки О. А. Т-ий: «багацько бачив я спектаклів, бачив і трупу Кропивницького, але не бачив нічого подібного до тих спектаклів, які споружав Опанас Еасилевич!!» Тай сили-ж були добірні! М. О. Загорська — «Наталка», Борсучка — «Терпелиха», С. Д. Ніс — «Микола»; не диво, що с такою «Наталкою, могла рівнятися хйба тільки та, що в Полтаві грали такі дилетанти, як Ганна Сидоренківна («Наталка»), Дмитро («Виборний»), Кузьма («Петро»), Старицькі, та Тимохвієв (Возьний). В трупі Кропивницького, навіть в грі ёго самого (Виборний) не обходилося без шаржу, а в Чернигівській і Полтавській «Наталці» ёго ніколи не спостереже було й на макове зерно».... Маркович, як і Дмитро Старицький з великою шанобою і увагою становили спектаклі і вже було доти не призначать дня спектакля, доки на репетиціях не залевнять, що в спектаклі ніхто ні разу не сфальшивить ні словом, ні голосом, ні рухом. «Бував я, каже Т-ий, на тих репетиціях і бачив як Опанас лютував за найменшу фалш! бачив і те, як щиро плакав він, коли Загорська співала на сцені:

«Видно пляхи Полтавської і славу Полтаву,
Пожалійте сиротину і не вводьте в славу»....

«Природа вельми щедро наділила Марковича найвищими дарами духовими; та на нашій, не своїй землі

«не знайшлося захистку тим дарам», мовив мені колись, небіжчик вже Костомаров, і се велика правда, та разом і сором нашій, теж «не своїй», інтелігенції.... «На серці у Опанаса не було ні капелиночки злості, ёго не можна було не любити», так характеризує ёго П. М. М-кий!.... Уже-ж, здав ься, можна — б було ёму ремствувати і на Шевченка і на Тургенева; але треба було бачити, як він сумував, вбивався за Шевченком!.... Прийшовши на першу панахиду по Шевченку, Опанас промовив: «Боже, ти мій, яка сила пішла в домовину».... «Отсі слова ёго я завів до своїх віршів над гробом Шевченка», каже Петро Николаєвич!

Скінчу свою, нашвидку писану замітку словами Петрова: «Як вмер Опанас Василевич, то з ним вмер за для українського письменства і Марко-Вочок».

«Правда», Львів, 1889*.

К.

Къ біографіи А. В. Марковича.

Знакомство мое съ Анастасіємъ Васильевичемъ началось очень давно — еще во время нашего студенчества, въ 1844 году. В «Воспоминаніяхъ» своихъ, помѣщенныхъ въ «Кіевской Старинѣ» за 1869 годъ, говоря о профессорѣ Н. Т. Костырѣ, я упомянулъ о Марковичѣ, какъ о знатокѣ малорусской народности, уже тогда отличавшемся горячею любовію ко всему родному, и потому избранномъ Николаемъ Трофимовичемъ для участія въ проектированномъ нами археологическомъ путешествіи по Малороссіи: ему предназначалась губернія полтавская. По окончаніи университета, въ томъ же 1844 году я оставилъ А. В-ча на четвертомъ курсѣ словеснаго факультета. Оставаясь въ Кіевѣ и послѣ окончанія университета, онъ, по своему настроенію, не могъ не примкнуть къ Кирилло-Мефодіевскому братству, за что и былъ удаленъ на жительство въ Орловскую губернію, гдѣ и познакомился съ будущей своей женой, дѣвицей М. А. Вилинской.

¹⁾ Передруковано не змѣняючи правопису.

Встрѣтился я съ нимъ послѣ возвращенія его изъ ссылки въ концѣ 1852 года въ Кіевѣ¹⁾. Служилъ слѣ тогда въ Кіевской Палатѣ Государственныхъ имуществъ бухгалтеромъ. Узнавъ о моемъ перемѣщеніи изъ немировской гимназіи во вторую кіевскую, А. В. тотчасъ же явился ко мнѣ и сталъ канючить, чтобы я передалъ ему для напечатанія нѣсколько пѣсенъ, записанныхъ мною въ Подольской губерніи, такъ какъ въ то время готовился къ печати сборникъ народныхъ пѣсенъ профессоромъ Метлинскимъ. Послѣ этого, въ продолженіе двухъ лѣтъ, занятый службой, я встрѣчался съ нимъ очень рѣдко.

Какъ-то вечеромъ весною 1854 года мы сошлись на террасѣ Андреевской церкви полюбоваться Днѣпромъ и, идя оттуда, зашли къ нему на квартиру. Жилъ онъ тогда на большой Владимирской улицѣ въ домикѣ, уцѣлѣвшемъ какимъ-то чудомъ отъ прежняго Кіева доселѣ подъ брандмауеромъ большого дома Лаппо; принадлежалъ онъ тогда Мандрикѣ. Въ первой комнатѣ сидѣла съ груднымъ ребенкомъ на рукахъ Марія Александровна. Обстановка квартиры была неособенно богатая. Хотя А. В. занималъ уже въ той же палатѣ должность чиновника особыхъ порученій съ тысячерублевымъ окладомъ, но онъ не переставалъ жаловаться на недостаточность содержанія и высказывалъ желаніе бросить эту службу и поискать чего-нибудь получше.

Не прошло послѣ нашего свиданія и недѣли, какъ онъ явился ко мнѣ на Васильковскую улицу съ просьбой принять на квартиру мѣсяца на два брата жены своей гимназиста Митю. Имѣя лишнюю комнату, я согласился взять мальчика на время экзаменовъ бесплатно; самъ же А. В. уѣхалъ съ женой изъ Кіева въ с. Коченовку, къ помѣщику В. В. Тарновскому, приглашенный имъ для статистическаго описанія его владѣній. Швагеръ

¹⁾ Изъ ссылки А. В. былъ возвращенъ раньше другихъ: въ 1851 г. онъ былъ уже въ Черниговѣ на должности корректора «Губернскихъ Вѣдомостей».

его Митя не по лѣтамъ оказался большимъ любителемъ нумизматики и надѣлалъ мнѣ не мало хлопотъ....

Прошли каникулы. Въ началѣ сентября, проходя мимо братскаго монастыря, въ окнѣ второго этажа Московской гостинницы я увидѣлъ какъ будто знакомое лицо, всматриваюсь — Марія Александровна. Предполагая, что она пріѣхала одна на время изъ деревни, я зашелъ въ номеръ побесѣдовать; но оказалось, что она съ мужемъ оставили г. Тарновскаго навсегда.

— Аеанасій, объясняла она, нашелъ, что ему, не имѣя почти никакого дѣла, даромъ брать деньги приходится и потому мы и уѣхали въ Кіевъ¹⁾.

Оставшись такимъ образомъ безъ всякихъ средствъ къ жизни, А. В. поселился съ семьей на Куреневкѣ, въ самой бѣдной лачугѣ, даже безъ дверей. вмѣсто которыхъ входъ въ квартиру былъ завѣшенъ какой-то дерюгой. Такая нищета произвела на меня удручающее впечатлѣніе. Измышляя способы, какъ бы помочь земляку, не оскорбляя его самолюбія, я замѣтилъ на полу въ углу кучку книгъ.

— А что это у васъ, А. В., за книги? спрашиваю его.

— А это оставшіяся непроданными пѣсни Метлинскаго.

— А сколько ихъ у васъ осталось?

— Кажется, экземпляровъ 30.

— Хотите, я ихъ продамъ. Кстати въ это самое время мнѣ приходится читать моимъ ученикамъ о народной поэзіи — они ихъ и разберутъ.

Книги эти я взялъ съ собою на извозчика и на другой же день черезъ Митю отослалъ А. В. вырученные за нихъ 30 рублей²⁾.

¹⁾ По словамъ настоящаго владѣльца Коченовки В. В. Тарновскаго, А. В. занимался въ Коченовкѣ больше собираніемъ народныхъ пѣсенъ и пословицъ, чѣмъ статистикой, проводя цѣлые дни на мельницѣ съ помельцами.

²⁾ Это были остатки экземпляровъ, полученныхъ отъ издателя за доставленныя ему пѣсни для сборника, изд. въ 1854 г.

На слѣдующій день къ квартирѣ моей, въ новомъ цилиндрѣ отъ Огюста и сиреневыхъ перчаткахъ, подкатилъ на лихачѣ А. В.; подъ мышкой ящикъ бомбическихъ сигаръ, другой — съ сухими конфетами отъ Балабухи и еще что-то въ сверткѣ — такъ что какъ я посчиталъ все, что было куплено, то изъ 30 рублей едва ли что-нибудь осталось на продовольствіе.

Ну, думаю себѣ, тутъ не поможетъ никакая субсидія. Нужно придумать что-нибудь другое. Посовѣтовавшись съ иѣкоторыми изъ своихъ сослуживцевъ, я склонилъ въ пользу А. В-ча инспектора казенныхъ училищъ Тулова, который и представилъ ему должность учителя географіи въ немировской гимназіи, гдѣ оставались еще на службѣ мои недавніе сотрудники: Теодоровичъ, Гарщевскій и Дорошенко, ребята теплые, которые участливо отнеслись къ новоиспеченному учителю и приняли его, какъ говорится, съ распростертыми объятіями. а юный педагогъ Илья Петровичъ Дорошенко даже поселился вмѣстѣ на коммунистическихъ началахъ, вложивъ въ общую кассу всѣ свои заработки.

Зажили мои Марковичи въ Немировѣ припѣваючи. Отсюда то, какъ плодъ обезпеченной жизни, и были отправлены въ Петербургъ приведшія въ неописанный восторгъ Кулиша и Шевченка «Народни Оповідання» Марка Вовчка. Достоверно неизвѣстно, кто подъ этимъ псевдонимомъ скрылъ свое имя — мужъ ли, кровный украинецъ или жена его, орловская уроженка?...

За симъ немедленно послѣдовала поѣздка въ Петербургъ, оваціи, учиненныя столичными земляками, путешествіе Маріи Александровны съ сыномъ за границу и поступленіе Аванасія Васил. на службу по акцизу.

И вотъ мнѣ пришлось еще разъ въ жизни встрѣтиться съ старымъ университетскимъ товарищемъ на родинѣ — въ Новгородъ-Сѣверскѣ. Въ первый годъ своего пребыванія въ этомъ городѣ А. В. квартировалъ въ домѣ сестры моей, недалеко отъ Десны, подъ Замкомъ. Занималъ онъ семейную квартиру въ 3 комнаты съ кух-

ней, частію потому, что со дня на день ожидалъ прибытія изъ заграницы милой подруги, частію ради нерѣдкихъ прїѣздовъ изъ с. Мезина семейства Загорскихъ или точнѣе г-жи Загорской, извѣстной пѣвицы, съ малыми дѣтьми и вѣчно п'янымъ мужемъ. Сестра жаловалась, что посѣщенія эти всегда сопровождались для нея сильнымъ безпокойствомъ, потому что въ то время въ большую комнату обыкновенно вносились нѣсколько кулей соломы и вся семья ложилась вповалку на полу, при чемъ папаша съ дѣтьми спалъ безъ просыпу всю ночь, а хозяинъ съ мамашей отъ зари до зари «все спивали, да ставылы самовары», что было весьма небезопасно въ комнатѣ, наполненной соломой.

Въ Новгородъ-Сѣверскѣ А. В., помнится, оставался не болѣе двухъ лѣтъ; затѣмъ онъ былъ перемѣщенъ на службу въ Черниговъ и тамъ вскорѣ умеръ, не дождавшись своей «Манички» и страстно любимаго имъ сына Богданка.

Изъ воспоминаній М. К. Чалаго.

Спомини про Марка Вовчка.

«Рідний Край», 1908, № 1.

П. О. Куліш, дружина моя, і брат мій В. М. Білозерський зналися з Опанасом Василевичем Марковичем, дружиною Вовчка, ще до 1847 р. Бували у його часто. Багато читали, співали багато й розмовляли. Був у його кумедний прислужник з крепаків. Отсе, було, як Куліш читає у Оп. Марковича святе письмо, (тоді поводилось так, що й молоді люде осьвічені любили з сього розвагу собі уживати), то слуга його увесь той час стояв на вколішках коло Куліша й благоговійно слухав. Василь Б. і Опанас Маркович ще були молоді й не жонаті, так само й Куліш. А як було братство Кирило-Мефодієве, то й Маркович був у тій спільці. Як в 1847 р. се товариство розігнали і розсадили їх по різних кутах, то заслали нас у Тулу, Василя в Петрозаводск, Марковича, Навроцького й інших в Орел. Я було їду з Тули до

матері в Чернігівську губ. і вертаючись відтіль назад, затримаюсь в Орлі, й Марковичові завезу баночку варення. Нас не забували проїздом через Тулу великоросси з високою освітою. Хомяков, Армашевській, Гусев і інші. Гусев навіть у своєму дворі і дім нам хотів збудувати, аби ми жили у його. Та Куліш сказав: «Скільки вовка не корми, а він усе в ліс дивиться». Що ми бували в лихих матеріальних обставинах, до моєї матері ми не хотіли писати, щоб її ще більш не сокрушати. Вона й так через те непорозуміння мало не збожеволіла, од жаху і альбом дорогих з малюнками й віршами П. О. Куліша і старшого боярина нашого, Шевченка, закопала десь — і потім ніколи його не знайшла.... І все їй здавалось, що я йду пішки, в старечій одежі, в вікно заглядаю; худа, бліда, згнічена, і такого зятя втерпала, котрим пишалася так.

Перед весіллям якось Оп. Маркович завітав до нас, до мами, у хутір Мотроновку, і, пам'ятаю, мені трохи оповів про знайомість з Марією Василівною, ще не будиши жонатим. Що якось чудно поводитилась тітка її з нею, у котрої вона жила.... Чимала хата, доволі й покоївок з розмаїтими жіночими працями (се-ж ще за кріпацтва було); а в кутку стоять ширми, там заслонене її ліжко. Отсе й була оселя.... будучого Вовчка.... І багато дечого розказував, та як я про се не думала, що з сього вийде, «спиця у нашому колесі», то й байдуже.

Опанас Маркович бував у моєї сестри в Кієві з одним студентом і було співає: «Чом, чом, чорнобров, чом до мене не прийшов». Приємний був чоловік, і гарний з себе — чорнявий, чорні, яскраві очі. Весело співав і мімікою домовляв....

Як вони вже одружилися, теж були у сестри; їй, Марковичці було ще літ 17-ть. Таке ще молоде і так чудно було уbrane, видно що було пригнічене: гладесенький білий кісейний чіпчик без кружева й всякого убрання; та дарма, за нею сестра так упадала, мов вона в найкращих брюсельських кружевах. Була мовчазна, мало

говорила, так що трудно було узнати її розум. Може од того Куліш і назвав її «Вовчком», що вона наче злякана, мовчуца. Очі в неї були гарні, голубі, великі, сама біла рум'яна, середнього росту, постать так собі, бо була огрядненька не по літах. Носила накидку широку (мантілю), — се й ховало її бюст.

Після того, як вона одружилася, не знаю чи швидко, а вона вже сама, їдучи з Житомира в Петербург, в х. Мотроновку до нас заїхала, — се б то до мами. Незабаром і ми поїхали теж у Петербург. Здається, се було в 50-тих роках. Нам вона здалась боязкою, чи не світською, не прикидливою до людей. Яюсь ні до хазяйки, ні до мене, ні до Куліша, не горнулася; як по нашому темпераменту, — була не привітна, не гаряча. А ми всі дуже до неї ласкаво оберталися. А вона яюсь погбрдо.... Мов — «Ви мене любіть, а я в світі нікого...» Тільки ми й чули одновідь на свої речі, а сама нічим не цікавилася. Я так подумала: «Бідна! може, її горе ще дитячого життя прибило; і таке пониження терпіла у тітці між людьми.... Може, вона й од прислуги терпіла яку наругу, то їй усе й здається не людяне»....

Як ми зїхались у Петербурзі, то вона вже бувала у Василя¹⁾; там ми і вбачалися. А у нас ще друкарня була зовсім не впорядкована. Хата в одно вікно й друга невеличка. Ні мебелі ще доброї, ні порядку, щоб вітати своїх знайомих; клопоту було страшенно багато. Саме все ще тільки наклюнулось. А Маркович ще чогось гаявся, не приїздив до столиці. То там, у Василя, ми і вбачалися з Вовчком часто, і обідали там вкупі. Василь і Куліш, і казати нічого, як щиро упадали коло Вовчка, дуже люблячи Опанаса Марковича; а то-ж ще і те, що письменниця *Московка* — служить нашій ідеї українській....

Наше жіноцтво ще й не ворушилось тоді²⁾.

¹⁾ Білозерського, брата Гайни Барвінок.

(Ред.)

²⁾ Однак виявився вже український рух проміж жіноцвом: виступала вже Гайна Барвінок, О. Псьол, були прихильні полтавки, такі як пані Милерадовичка.

(Ред.)

Отже не знали де її посадить Марковичку. Одно те, що Московка — і по нашому так щиро загомоніла, дуже — служить нам, скрашає нашу ниву, третє — дуже Куліш і Василь любили щирого Опанаса Марковича, що збірив українські пісні й клав на ноти. Ще тоді в Петербурзі Шевченка не було, а листування Куліша з Шевченком ішло. Куліш писав до його високорадісно, що проявилася звізда на нашому небосклоні: Московка, та не нашому пише! (Потім Шевченко від'їхав з Нижнього Новгорода, з заслання вертаючись).

Ми всі раді були Марковичці, за дорогу гостю приймали. А щоб особисто вона знала мову нашу, — я тепер вбачаємо іноді людей письменних, що нею володіють та говорять, як з книги читають, — сього не помічали. Хоча пісеньку Марковичка співала приємно:

«Ніхто не гупець, сама я, сама я,
Що полюбила гультя, гультя.
А гультяй не робить, усе п'є, усе п'є,
Прийде до домоньку, мене б'є, мене б'є»

Куліш заміз себе в ярмо запряг на «громадську роботу», для матері України. Сів провадити діло, справляти Вовчкові оповідання й видавати їх на свій кошт. Таку високу саможертву й любов до України Куліш через все своє життя показував: він се робив і для Квітки, на свій кошт і новідавав. Серед тієї праці ми й віку свого дожили любовно і в правді, 50 літ у-купі. Усім Куліш жертвував для рідної України. Йому в журналах добре платили; за «Чорну Раду» 1000 р. гонорару получив. Рідна Україна, може, одна його «не забуде». А інші осьміяли та й посунули на бок, без жертв для України, а тільки балачками бавилися.

Тургенєв ще саме під той час змалював нас характерно — по своєму, що буцім тільки хто скаже: *«слідь козак на могилі, грав, грав, європей»*, то, каже, має росси й платуть. А тут Вовчок з'явився і він до неї теж став упадати. А Куліш і Василь узялись до його й при-

силували навчитись української мови; він се й зробив, і переложив Вовчкові оповідання на великоруську мову; сим спокотував свій гріх великий. Гріх було Тургенєву насміхатися з українців бо «лежачого не б'ють».... та ще ж і нісенітниця то була яскрава, що Тургенєв написав у своїй приємітці отій.

Тургенєв думав по своєму, поки йому глибини нашої поезії народної не покадали. А як узнав, то й зачорувався....

Потім розвелоса багато у Вовчка найомих і прихильників. Россе не де-яко а то і Михайло Лазаревський, Макаров, Василь Білосердний, Куліш, та якийсь моряк забула як на призвиге. Значайся з Кулішем, то казав: «Великий світ, великий світ» а тут же й Вовчок відіхав. Ще казав і якийсь Желехівський поет. І ще якийсь великороссе якийсь перезабула. Багато мала Маричка хороших знайомих, а дружину свою красну, спасення їй з того вітку нашу — одчалила. Потім Маркович вернувся з Чернигова, а вона з Тургенєвим поїхала до Парижу.

Бач то було багачок, та не хочу казати. «перейте що вам». З Парижу все писала, просила гроші. І Маркова і Маричка Лазаревського, дуже прихильни до рідної України по 500 р. посилали їй, яко писательці.

Волок рідний казався з прекраснішою дружиною своєю. Проживи ж Волок рік у Парижі, нежданно з'явилася у Париж. Там були тоді Василь Б—ий і Куліш. Прогнала прямо до Василя, і я з нею в дверях спіткалася разом вхопивши його квартиру. Тільки-що я взялася за сиднях сидіти, а тут і вона підійшла. Ми поздоровкались і разом увійшли до Василя. Я посиділа півгодини і поїхала до дому. Вона оповідала своє нещастя, — що її дорогою обікрали, і прохала грошей знов у брата. А той вже неймовірно багато їй передавав, платючи дорого за її оповідання. Але дав знов їй трохи.

А Шевченко і Куліш тоді вже давнішу повагу до неї втратили.

Син Марковички, Богдась, в Парижі служив за рознощика газет; випадково він утрапив до Плетньових, — вони саме тоді були в Парижі, то й нам розказували....

Марковичка писала завжди про знущання над кріпачами поміщиків, а сама завезла землятку-дівчину в Петербург і, їдучи в Париж, не одіслала її на Україну до матері, а покинула без шматка хліба, серед чужого народу в столиці. І так та дівчина тинялась безпритульно по Петербурзі, поки й розпустилась.... То Шевченко розчарувався в Вовчку і хоч і присвятив був їй свої вірші, та потім стукав кулаком по столу й казав: «Я їй, я їй розкажу!....» То ж і другу квітку з нашого поля збавила, Опанаса Марковича. Він її спас, він їй дав ім'я, а вона його одчалила. Він як її сподівався у Чернигів, то квітками хату вбрав, і всі хаті ілюмінував, а вона й не приїхала.... Чутка була, що ні в Житомері, ні в Немирові не було йому доброго життя. Жінка страшно розкидала гроші, і він не мав од неї ніякої одради. А як вона з сином своїм поводитись як виріс, — не знаю.

Ше згадала. Бувало сестра підійде до столу, як Куліш саме справляв оповідання Вовчка, та тільки — черк-черк. А сестра, стоячи за спиною, й каже: «та що ж там *Вовчкового* зостанеться?!».... Надвое думають: що то не вона писала.... З розмови її не видно було, щоб вона мовою володіла. Усе розмовляла не по нашому. А як пісеньку співала, то вимовляла добре¹⁾.

1907 р. 30 серпня.

Ганна Барвінок.

Куліш — про Марка Вовчка²⁾.

Марко Вовчок с своїми оповіданнями, надто близькими до бувальщини, явився ніби на те, щоб побачили з-близька, уже не скрізь Шевченків стих або Квітчини

¹⁾ Друковано без змін у правописі.

²⁾ „Хата“ 1860. р., VI—XV (Переднє слово до громади. Погляд на укр. словесність). Передруковано без змін.

поетичні й сміховинні повісті, що то справді за багатий наш геній народній! Печатаючи „Народні Оповідання“, я додав од себе до них переднє слово. „Великого стоять сії оповідання тим“, говорив я, „що живописують наших селян, як вони єсть перед нашими очима, — живописують не так, як звикли на них дивитись ізверху, а так, як вони сами на себе дивлятьця... Се не видумки на потіху гулящим людям: се жива етнографія, котору зрозумів писатель здоровим умом и гарячим серцем.“

Справді Марко Вовчок, зобравши поміж народом первообрази Шевченкових Катерин и Наймичок, гїби тим додав єго „Кобзареві“ автономію, що справді наш сільський люд, у своїй занедбаній долі, носить у собі, розбитими частинами, той високий поетичний образ, котрий Шевченко надав єму в своїх поемах.

Дуже тії помиляютьця, що, не бачивши, з-роду нашого сільского люду, як він поводитця поміж собою, взяли тії оповідання за якісь поеми з народнїї жизні. Ще раз кажу: „се жива етнографія“, и під тим-то поглядом мають вони найвищу свою коштовність. „Сам по собі Марко Вовчок ище не виявивсь“, говорив я в переднєму слові, „а велике єго діло, яко речника народнєго, котрий говорить не од себе. Не свої мислі він обявляє нам, як Квітка; не своєю душею за народ боліє, як Тарас: писатель тут одступився геть, назад свого писання, єго сам народ, лицем до лица, промовляє до нас словом своїм також, як у вищї свої години промовляв піснею.“

Ото ж Шевченко, один Шевченко дознавав иногді таких вищих годин, и се вже не народній геній помагав єму, а сам він додавав орлових крил народнєму генію. Коли судилося и Марку Вовчкові піднятись на рівню з ним висоту творчества, то станетьця се тільки тогді, як ескиза з натури не буде в єго видно за самостайнім творчеством. Хто в Шевченковій Катерині, або хоть и в Марусі Квітчиній, бачить ескиз, копію з люднин, котора б стояла перед очима, а не перед душею поета?

Катерина похожа на живих людей — правда, тільки що таких Катерин на світі тисячі, и ні одна кругом на неї не похожа; а Вовчкові Одарки, Сестри й Козачки жили, або и досі живуть на світі, як натурщиці, с котрих зняв собі маляр портрети для картини. Тим-то й остерегав я своїм переднім словом сусідню критику (нашої ще немає) од неумисної хибн (бо наш народ и ёго людськість для неї діло нове, або й зовсім невідоме). Здається, що більше всіх зрозумів мене переводчик „Народніх Оповіданій“ з Українського, пан Тургенев, бо вшодобавши поетичній дух и склад тих невеличких повістей як найщирше, остерігся додати од себе статечний суд и указати ім у словесності праведне місто. Передне словце ёго коротеньке аж-надто, и здався шановний переводчик на нас, Українців, що ми-то їх поставили високо.

Пан Марко Вовчок напечатав недавно свою „Институтку“, котору переложив по-своєму той же пан Тургенев. Тут, здається, ступив він дальш од первих оповіданій; а все ще скрізь картину пробиваютьця в ёго натурщики й натурщиці, с котрих він посписував собі етюди. Самостайніго творчества ми ще и в „Институтці“ не вбачаємо. Геній народній виносить на своїх крилах фантазію Вовчкову; сам автор не здолав и досі пробити нову дорогу народньому генію, як от Шевченко. Спасибі ёму, служить він гарно чистим смаком своїм народньому слову и духу. Дай же, Боже, самому ёму колісць за весь народ голосне слово сказати: не то щоб яка гарна людина з-міждо народу Вовчковим голосом до нас озивалась, — ні, щоб той голос такні проглаголав речи, на которі ані сама крапца нетота з-міждо селян и городян не споможетця. Такні речи почувли ми од нашого кобзаря Українського в 1846. року, и вошн-то зробили ёго паном над самим генієм народнім.

У всякого народу бували такі поети, которі брали найчистіші тони в народніх піснях и балладах. Покидавши й старосвітські свої пісні й баллади, слухало все,

що жило, їх нових поетичних творів, слухало, переймало и окривало їх ім'я широкою славою. От між такими талантами несхибно можемо ми указати місце пану Вовчкові за його дотихчасові оповідання. Велику робить нам він підмогу, очищаючи смак рідної мови од Польщизни на Волині й Подоллі, од Московщини и школярства на Подніпрянищині. Їго гарні, теплі етюдики з натури дають нам спосіб придивитись як найближче до народнього обличчя. Не раз, не два натякне нам пан Вовчок и на глибини народнього нашого духу; а все ще більш од його осталося нам жадати, ніж він дає нам. Злинув він ясним соколом з-міждо людей починаючих писати, дійшов до межі самостайного творчества и — зупинився. По сей бік межі стоять такі люде, як Боккачю у Італїян, як Гофман у Німців, Вашингтон-Ірвінг у Ангелїян, — доволі їх було на світі, по той бік виступають невеличкою громадою такі мужи, як Шекспир, Вальтер Скотт, Шиллер, Мицкевич, Пушкин, Гоголь, Квітка, Шевченко. — Гоголь у „Вечорах на хуторі“ стояв у-рівні з Марком Вовчком, а далі переріс його неизмірно. Шевченко в первих балладах не піішов вище Вовчкової „Сестри“; в „Катерині“ він піднявся до Пушкина, яко художник, а в 1846. року — и до Мицкевича, яко поет все-Славянський¹⁾.

Отож, складаючи ціну талантам поетичним, ставимо ми високо Вовчкові оповідання, як почин повому якомусь ділу, а що с того почину вийде, те ще колись побачимо. Добра приміта отсе, що в два годи пан Вовчок не появив нічого нижшого од первих своїх оповіданій. Може він почувастця на щось и геть-то коштовнійше и не халастця з великим ділом, щоб як найповажнійше його совершити. Надії нашєї словесности Української підростає: в 1846-року, бо взялась вона рости не в тепли-

¹⁾ Що послі 1846. року написав Шевченко, про те ми мовчимо, бо він не випустив ні одної поеми з своєї теки, а дрібеньких штукоч його подаємо десятком на суд громадський в нашій „Хаті“.

цях, и лежить перед нею безкрає плодоносне поле-цілина. Тільки зворуши землю уміючи да посій до-ладу — будуть колись добрі жнива на Україні.

І. Франкс — про Марка Вовчка.

(ЛНВ, р. VI, т. XXI, р. 1903 — „Новини панної літер-и“).

Стр. 85. ... нова критика буде мусіла основно пови-мітати те навутнне, яким обвішав Куліш сю незвичайну літературну появу, повикидати геть такі критичні абсурди, як його суд про „Інститутку“ та ннші оповідання, в яких Куліш не добачав самостійної творчости, а тільки зрисовуване натуращиків і натурщиць.

Та поки що сама панї М. Жученко подала рішуче запереченє присуду пок. Стоневського, який повіривши на слово Кулішеви тай не добре зрозумівши його, заявив, що коли вмер Опанає Маркович, то й Марія вмерла для літератури української (ор. cit. 230) і в одній із остатніх книжок „Кіевскої Старини“ (октябрь 1902 р. стор. 141—156) подала нам нове оповіданє ин. „Чортова пригода“. Се оповіданє виявляє нам фізіономію письменнички зовсім не подібну до той, яка від молодих літ відома нам із „Народніх оповідань“ 50-х та 60-х років. Марко Вовчок являється тут — гумористом, іде слідами Гоголя тай то не його „Мертвих Душ“ і „Ревізора“, а його „Вечерів на хуторі близь Дикальки“. Се справді новість — коли не найважнійша, то з психольогичного й літературно-історичного боку найцікавійша з усього, що приніє нам 1902 рік.

Не думаю тут вдаватися в розбір і в критику сього нового твору панї Маркович-Жученко; зазначу лише, що з технічного боку він зложений бездоганно, а мова його блискуча, чиста та богата, як у давнього, всім нам дорогого Марка Вовчка. Правда, як плід артистичної творчости, з ідейного й суспільного боку се нове оповіданє глядить на нас якимись чужими очима, мов розбуджений із могили сьвідок давно забутого часу. Се поясняє нам

по троха історія зложеня сього твору. В редакційній увазі, доданій до нього, читаємо ось-що: „Містячи на сторінках нашого місячника отсю казку пані Марко Вовчок думаємо, що читачам буде цікаво знаги, чому авторка узяла ся оброблювати казкову тему. Оповідіаємо за словами самої авторки, що дозволила нам і зробити отсю невеличку передмову до казки. В маю 1859 чи 1860 р. перед виїздом пані Марко Вовчок за границу Т. Г. Шевченко заповідав авторці доконче взяти ся до оброблюваня казок. „Гляди-ж, доню,— просив її поет — щоб ти мені написала копу-дві, або пять, а то й сім кіп казок.“ Сповняючи волю поета і дане йому слово пані Марко Вовчок опрацювала декілька народніх казок. Отся казка власне й є одна з тих, що були написані по заповіту поета. Передаючи її в редакцію нашого місячника пані Марко Вовчок обіцялась нам ласкаво й на будуще ділити ся з читачами своїми працями в міру, як будуть оброблені.“

З сеї уваги не зовсім ясно видно, коли була написана отся казка; здавалось би, що вона була написана ще в 60-х роках, а тільки тепер перероблена. Та найцікавійше тут передане панею Марко Вовчок слово Шевченка, що наказував їй писати казки. Що могло привести Шевченка до такого наказу? Ми знаємо, що прочитавши „Народні Оповідання“ т. I Шевченко бачив у Марку Вовчку „тихого пророка і обличителя жестоких панів неситих“. Чи тож такому пророкови пару літ пізнійше наказують писати казки? Одно з двох: або Шевченко вчитавши ся ліпше в твори Марка Вовчка побачив їх головую красу не в тій тенденції, задля якої величали їх тодішні критики в роді Куліша й Добролюбова, або познайомившись особисто з панею Марковичкою побачив, що в її владі й уподобаннях нема нічого пророцького та обличительного, а натомісь був очарований її даром живого слова, оповіданя, може навіть оповіданя оттакіх на пів народніх, на пів власного компонованя казок, як отся „Чортова пригода“.

О. Пчілка до Огоновського про Марка Вовчка.

Свою автобіографію написала Олена Пчілка в 1888 р. на просьбу автора цієї історії руської літератури й прислала її в редакцію «Зорі», котра й сейчас її надрукувала¹⁾. Із-за того Пчілці було маркітно, що її життєпись, призначену до приватного вжитку, оголошено друком. Тому то трохи згодом писала вона ось що Ом. Огоновському: «Редакція «Зорі» зробила мені дуже велику прикрість, коли ні з того, ні з сього надрукувала ті біографічні замітки сама, — тоді, коли замітки послані були для Вас, по просьбі Вашій, переданій через редакцію. Може кому здасться, що то все одно, бо й посилаючи Вам, носилалося завідомо для друку. Але то велика ріжниця, коли сторонній біограф застосує подані звістки сам, між своїм писаннем, а знов иньше вражіння (і то дуже погане), коли автор ніби сам друкує свою біографію, — виходить: «ось-то я!» До всього ж редакція «Зорі» зробила мені ще більшу прикрість тим, що відкинула останній уступ моєї замітки, власне той, котрий єдиний хотіла б я тоді бачити надрукований. Се-ж був той уступ, де я висловляла свої літературні переконання й власну думку про своє місце в українській літературі. Може бути, що та моя рукопись так і не дійшла до Вас цілком, (дарма, що пересилалась-Вам!), для того перекажу її знов. Я просила Вас в тій замітці не вважати мене «послідователькою» пані Марко-Вовчок. Правда, від того часу виявилось, що Ви вважаєте пані Марко-Вовчок за мню. І за се Україна повинна складати Вам велику подяку, бо справді, яке-то колись було неславне для української мови й літератури переконання, що нібито якась перша-лішня кацашка, з-роду не чувши української мови, ледві захотіла, у два дні перейняла мову зо всіма найтоншими її власностями й почала писати по-українськи, — та ще як! — краще всіх українських повістярів! Далєбі се зневажало українську мову: що ж

¹⁾ - Історія літератури рускої», ч. III., стор. 1086—87.

то затака особна характерна мова її письменність, коли всякий чужосторонець возьме її зараз писатиме, та ще як досконало! Отже Ви перший прилюдно підорвали сю думку, на-половину скинувши з нахабної каданки украдену нею українську личину, чи той почесний вінець прекрасного українського автора! Шкода тільки, що се не зроблено до останку, — хоть ще єсть живі люде, котрі могли б се зробити, знаючи близько час і обставини видавання «Основи» Але як би там не було, хочай би считаючи фірму «Марко-Вовчок» будь-кому належачу (власне п. Марковичу її Кулішеві), я хочу сказати, що не в той слід іду я, в який ішов той «Марко-Вовчок» і сучасні йому автори: я стала на нове поле, хоть властиво сказавши тільки на свіжу ниву того ж самого після української письменности, українського життя. «Козачка Олена» — з народного життя цілком, але її в ній беру тип не героїнь Вовчка, Куліша, Шевченка, (тих нижних коханок, сестер, жінок), а постать жінки — патриотки. Далі темами її типами інших оповідань, з побуту інтелігенції, схожу цілком з ниви «Марків-Вовчків». — Теж саме в мові. Не майте се за хвастоці, — і знаю я просту мову не-згірше тих, що писали за Марковичку, і там, де сеї мови мені досить, я нею обхожуся, — але де сеї мови мені буває за-мало, я тим не в'яжу собі рук, і добіраю, «творю (скажу власне — «кую») собі ширшу мову. Перед своєю совістю маю собі то не за ганьбу, а навіть за чималу заслугу.

М. А. Снабичевський про Марка Вовчка.

(Історія новітньої русскої літератури. Стр. 207—208).

Къ беллетристамъ сороковыхъ годовъ по характеру рассказовъ пзъ народнаго быта слѣдуетъ отнести известную писательницу — Марко-Вовчокъ (Марію Александровну Марковичъ).

Рассказы ея появились впервые въ 1859 году на малороссійскомъ языкѣ и тотчасъ же были переведены

самимъ авторомъ на русскій языкъ и напечатаны въ лучшихъ и наиболѣе распространенныхъ журналахъ того времени. Въ томъ же 1859 году другая коллекція украинскихъ рассказовъ М. Вовчка была переведена И. С. Тургеневымъ, издана отдѣльною книжкою и удостоилась весьма лестнаго отзыва Добролюбова, который посвятилъ въ «Современникѣ» этимъ рассказамъ цѣлую статью.

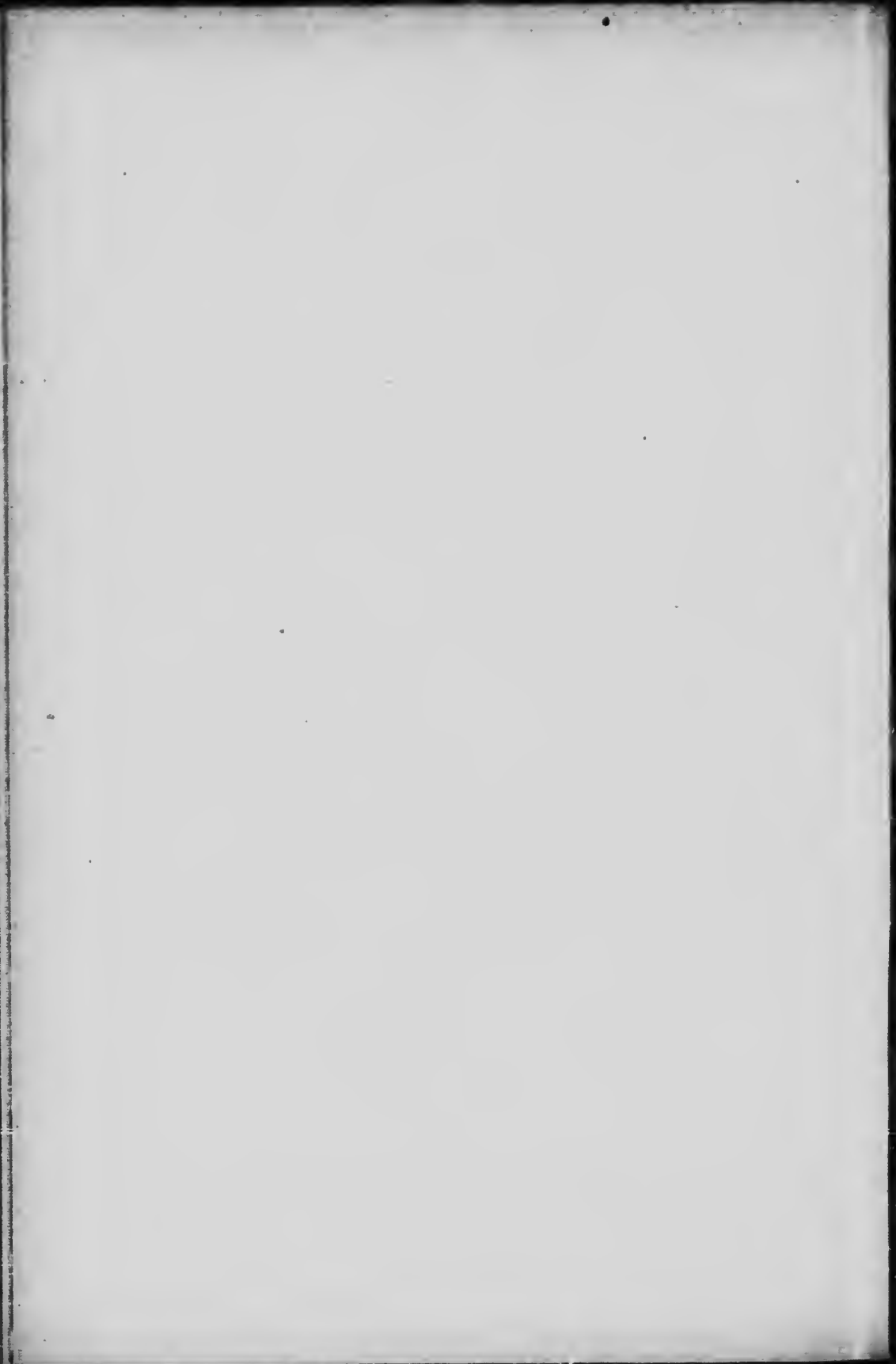
Рассказы М. Вовчка подкупили тѣмъ, что явились въ такое время, когда все были увлечены крестьянской реформой, и они удовлетворяли злобѣ дня, такъ какъ заключали изображенія страданій крѣпостныхъ подъ гнетомъ помѣщиковъ. Къ тому же, пользуясь свободой тогдашней цензуры, М. Вовчокъ не пожалѣла мрачныхъ красокъ для угнетателей и яркихъ для угнетенныхъ, и по силѣ и рѣзкости протеста превзошла все, что до того времени появлялось въ этомъ родѣ. Многіе видѣли въ ней русскую Бичеръ-Стоу, и сочиненія ея выдержали втеченіе шестидесятихъ годовъ три изданія.

Но слава М.-Вовчка закатилась съ такою же быстротою, съ какою и разгорѣлась. Въ концѣ пятидесятихъ и въ началѣ шестидесятихъ годовъ смотрѣли сквозь пальцы на слабыя стороны ея рассказовъ, благодаря ихъ политическому содержанию и тому, что народный бытъ былъ еще въ то время мало извѣстенъ; десять же лѣтъ спустя, рассказы утратили свое обаяніе, и тогда выступили наружу существенные ихъ недостатки: поверхностное знаніе народнаго быта, отсутствіе живыхъ, реальныхъ красокъ въ изображеніяхъ его, ограниченіе однѣми общими, стереотипными чертами, какія только можно заимствовать изъ чтенія народныхъ пѣсенъ и сказокъ, и сентиментальность. Нельзя отказать Марко Вовчку въ талантѣ, но этотъ талантъ субъективный, болѣе лирической, чѣмъ эпической; обнаруживая подчасъ способность къ тонкому психическому анализу, онъ находится въ то же время всецѣло на романтической почвѣ вымысла. Поэтому самими лучшими, и теперь еще не утратившими своего значенія, являются сказки

Марко-Вовчка таковы: Сказка о девяти братьяхъ разбойникахъ и о десятой сестрицѣ Галѣ, Невольница, Медвѣдь, Кармелюкъ, Маруся и т. п. Благодаря тому, что это сказки, — вы не требуете отъ нихъ живого и реального изображенія народнаго быта и миритесь съ ихъ сентиментальностью, подобно тому какъ не ставите въ вину тѣхъ же качествъ Ундинѣ Жуковскаго. Въ то же время вы не можете не признать неотъемлемаго ихъ достоинства: гуманнаго и демократическаго духа, которымъ онѣ проникнуты.

М.-Вовчокъ впрочемъ и сама повидимому со временемъ сознала, что изображеніе народнаго быта не ея дѣло. Втеченіе шестидесятыхъ и семидесятыхъ годовъ она написала нѣсколько повѣстей и романовъ изъ интеллигентныхъ слоевъ общества, но произведенія эти, нынѣ почти забытыя, ничѣмъ не выдѣляются изъ уровня посредственности. Самымъ лучшимъ изъ нихъ являются Записки причетника, поразившія публику такимъ знаніемъ быта сельскаго духовенства, какого трудно было ожидать отъ женщины дворянскаго класса, равно какъ и такую объективность, какой въ прежнихъ ея сказазахъ не замѣчалось.

**ГОЛОСИ КРИТИКИ (1857—1868)
ПРО ПИСАННЯ МАРКА ВОВЧКА.**

I.

«Русскій Вѣстникъ», 1857, томъ XII (декабрь), отд. «Современная Лѣтопись», 227—234, II. Кулишъ «Взглядъ на малороссійскую словесность, по случаю выхода въ свѣтъ книги «Народні оповідання *Марка Вовчка*».

Счастливыи случай привелъ меня быть издателемъ этихъ вполнѣ самостоятельныхъ, истинно оригинальныхъ разказовъ, которымъ ничего подобнаго не являлось ни въ малорусской, ни въ великорусской литературѣ. Авторъ взявъ какъ дѣйствительно случившееся событіе, разказываетъ его не отъ своего лица, а отъ лица дѣйствующихъ лицъ, или свидѣтелей происшествія, и разказываетъ съ такимъ совершенствомъ, съ такою естественностью, что многія мѣста я самъ принялъ за стенографію со словъ малороссійскихъ стариковъ. Эти разказы очень часто напоминаютъ по своему тону, записанныя мною и напечатанныя въ «Запискахъ о Южной Руси» преданія; но то, что записано мною, составляетъ отрывки, иногда краснорѣчивые, иногда нескладные, а интересны только въ документальномъ смыслѣ. У г. М. Вовчокъ напротивъ, каждый разказъ, отъ начала до конца, представляетъ гармоническое во всѣхъ частяхъ и въ самихъ мелочахъ художественное созданіе. Все у него живо, выразительно, просто, какъ въ дѣйствительности, и все связано между собою общею идеей, которой авторъ не высказываетъ, но которая сама собою выражается въ каждомъ фактѣ. Прелесть языка въ этихъ разказахъ дивная! Казалось, послѣ Шевченка нечего было требовать больше отъ малороссійскаго языка; но г. Марко Вовчокъ разсыпалъ въ своихъ разказахъ такія богатства

родного слова, что, я увѣренъ, самъ Шевченко придетъ въ изумленіе.

Исторія появленія Марка Вовчка въ нашей словесности очень оригинальна. Въ числѣ матеріаловъ, доставленныхъ мнѣ изъ разныхъ концовъ Малороссіи для дальнѣйшихъ томовъ «Записокъ о Южной Руси» гдѣкто, назвавшій себя Маркомъ Вовчкомъ, прислалъ одну тетрадку. Взглянувъ на нее мелькомъ, я принялъ написанное въ ней за стенографію съ народныхъ разсказовъ, по моимъ образцамъ, и отложилъ къ мѣсту до другого времени. Тетрадка лежитъ у меня на столѣ недѣлю и другую. Наконецъ я удосужился и принялся ее читать. Читаю и глазамъ своимъ не вѣрю: у меня въ рукахъ чистое, непорочное, полное свѣжести художественное произведеніе! Было прислано сперва только два небольшихъ разсказа. Я пишу къ автору, я освѣдомляюсь, что это за повѣсти, какъ онѣ написаны. Мнѣ отвѣчаютъ, что живя долго съ народомъ и любя народъ больше всякаго другого общества, авторъ насмотрѣлся на все, что бываетъ въ нашихъ селахъ, наслушался народныхъ разсказовъ, и плодами его воспоминаній явились эти небольшія повѣсти. Авторъ трудился, какъ этнографъ, но въ этнографіи оказался поэтомъ. Его глубокій человѣческій взглядъ въ самую душу изображаемыхъ лицъ, чувство красоты во всемъ Божьемъ твореніи и гармоніи въ словѣ, которымъ выражается внутренняя жизнь челоуѣка, ставятъ его далеко выше описывателей съ натуры, слывущихъ нерѣдко въ журналахъ поэтами. Въ наше время ихъ появилось множество и каждый изъ нихъ могъ бы подписать свое имя подъ повѣстью другого, потому что все смотрять на міръ Божій сквозь одни и тѣже очки. Для нихъ неосуществимъ совѣтъ великаго польскаго поэта:

*Martwe znasz prawdy, nieznane dla ludu,
Widzisz świat w proszku, w każdej gwiazd iskierce;
Nie znasz prawd żywych, nie obaczysz cudu:
Miej serce i patrzaj w serce. (Z «Dziadów»)*

пастѣдній стихъ выражаетъ вполнѣ характеръ творчества г. М. Вовчка. Онъ рассказывалъ вещи обыкновенныя: о томъ, какъ сестра оставила семейство родного брата и служила въ наймахъ, о томъ какъ крестьянская дѣвочка взята была изъ числа дворовой прислуги; о томъ какъ козачка вышла замужъ за господскаго человѣка, о томъ какъ чумакъ приволочился за поселянкою, о томъ какъ откупился на волю крѣпостной паровокъ и т. п. Откуда же происходитъ глубокий интересъ его рассказовъ? отчего этихъ рассказовъ нельзя читать безъ слезъ? Тутъ нѣтъ ни страшныхъ бѣдствій, ни великихъ несчастій, ни трагическихъ катастрофъ. Люди живутъ, старѣются и умираютъ такъ просто, какъ обыкновенно бываетъ въ селѣ и однако-жь у читателя сжимается сердце и выступаютъ слезы при многихъ самыхъ обыкновенныхъ, повседневно видимыхъ сценахъ. Это не отъ чего другого, какъ отъ того, что эти рассказы прошли сквозь сердце автора и диктованы ему сердцемъ. Такою живою, не отвлеченною, не мечтательною любовью къ народу не загорался у насъ еще ни одинъ писатель. Личность автора совершенно исчезаетъ въ рассказахъ: вы видите передъ собою народъ, слышите народъ, знаете, какъ онъ живетъ, понимаете, какъ онъ чувствуетъ. Рассказы г. М. В. по размѣрамъ невелички, но открываютъ передъ читателемъ какъ то необъятное пространство; какой то міръ, который отчасти ему уже знакомъ, но въ который еще никогда не вводили его такъ запросто. Многие бывали проводниками. . . .

II.

«Русскій Вѣстанкъ», 1858, июль, кн. I., стор. 165—177, I. Сонъ. II. Свекровь.

Отъ редакціи:

«Предлагаемые рассказы вышли недавно на мало-россійскомъ нарѣчій, особою книжкою. Читателямъ па-

шимъ извѣстно (см. «Русскій Вѣстникъ», 1857, № 2)¹⁾ о достоинствѣ этихъ рассказовъ. Они отличаются необыкновенною прелестью и свѣжестью народной малороссійской рѣчи, и удивительною художественностію въ воспроизведеніи народныхъ чувствованій и быта. Авторъ, самъ Марко Вовчокъ, взялся переложить ихъ для нашего журнала на великорусское нарѣчіе. На первый разъ мы предлагаемъ только три рассказа и будемъ продолжать въ слѣдующихъ книжкахъ. Переложеніе автора сохраняетъ прелесть подлинника. Какъ увидятъ читатели, онъ сумѣлъ въ формахъ великорусской рѣчи сохранить колоритъ малороссійскаго рассказа». *Ред.*

— Ів. іюль, кн. 2-ая, стр. 358—372, Максимъ Гримачъ, Чумаць, Отець Андрей (в оригиналі це оповід. названо: Знай Ляше!)

— Ів. августъ, кн. 1, стр. 471—506. — Выкунь, Даныло Гурчъ, Сестра.

III.

«Отечественныя Записки», 1859, мартъ, стр. 1—14 отд. «Русская Литература». Критика г. Эх. С-тъ на «Народні оповідання Марка Вовчка 1853 издав П. Куліш».

Со времени живыхъ художественныхъ очерковъ малороссійской жизни Гоголя, въ русской литературѣ мы не встрѣчали ничего подобнаго этимъ народнымъ оповіданіямъ. Въ нихъ вѣсть что-то эпическое, народное, возвышающее надъ взглядомъ отдѣльнаго человѣка. Оттого ихъ языкъ такъ поэтически живъ и бьетъ такую чистою струею, а событія и лица проходятъ передъ вами не въ полусвѣтѣ личнаго воззрѣнія, а въ широкомъ взглядѣ цѣлаго народа, живое выраженіе котораго мы встрѣчаемъ только въ народной поэзіи. Не-

¹⁾ Це помилка, а справді — № 12, стаття Культурний взглядъ на Малороссійську словесність, по случю выхода въ свѣтъ книги „Народні Оповідання“ Марка Вовчка, стр. 227—234 Современная Литература.

зависимо отъ высокаго, художественнаго впечатлѣнія, какое производятъ рассказы на душу читателя, вы встрѣчаетесь здѣсь съ тѣмъ сильнымъ груднымъ голосомъ, который невольно будитъ и возвращаетъ челоѵка къ жизни, какъ бы ни была она тяжела и непривѣтлива. Въ этомъ (если можно такъ выразиться) гражданскомъ значеніи реальнаго направленія нашей литературы, заключается вся ея живая современная сторона: здѣсь оно приходитъ въ живую связь съ нашими кровными интересами и является дружнымъ помощникомъ на пути отреченія отъ выжившей старины; подымая вопросы самые жизненные и неотразимые, оно прямо указываетъ на настоятельную необходимость положительнаго критическаго рѣшенія въ дѣлѣ общественной организаціи.

Ни въ одномъ явленіи современной литературы не рисуется такъ ярко поразительная картина послѣдней борьбы старыхъ изжитыхъ элементовъ, крѣпкихъ заднимъ умомъ и невѣжествомъ, какъ въ поэтическихъ рассказахъ автора названнаго нами выше. . . . Жизнь и явленія схвачены въ нихъ съ самой живой современной стороны¹⁾.

И вотъ въ чемъ въ нашихъ глазахъ главная заслуга книги г. М. В. а съ нимъ вмѣстѣ и всего реальнаго направленія нашей литературы. Не лукавя и не лицемеря, не вступая въ намѣренныя сдѣлки ни съ какими практическими соображеніями, художественною рукою рисуется передъ нами жизнь, ея мрачныя и свѣтлыя стороны съ давняго времени; мы такъ привыкли ходить въ обманѣ, что великая благодарность да будетъ воздана честному автору за его честное, нелестливое, благородное слово о томъ, на что въ настоящее время обращены и мысли, и дѣла всякаго живаго современнаго челоѵка.

¹⁾ Прим. «Въ небольш. книжкѣ, писаной по малороссійски, всѣхъ рассказовъ 11; изъ нихъ 8 извѣстны уже русской публикѣ, изъ переводовъ помѣщенныхъ въ «Русскомъ Вѣстникѣ» 1858 г. (опов.: Козачка, Одарка і Навська волл.)

IV.

«Современникъ», 1859, май, отд. «Русская Литература», стр. 103—113. Украинскіе народныя рассказы *Марка Вовчка*. Переводъ *И. С. Тургенева*. Спб. 1859. К.

..... Нѣсколько рассказовъ было переведено въ нашихъ журналахъ, но переводы эти не были удовлетворительны, потому что, какъ справедливо замѣчаетъ И. С. Тургеневъ въ предисловіи къ своему переводу..... «послаи на себѣ слишкомъ ясный отпечатокъ малороссійской рѣчи». Онъ говоритъ, что задача его, была — соблюсти въ переводѣ чистоту и правильность родного языка и въ то же время сохранить по возможности ту особую, главную прелесть и поэтическую грацію, которою исполнены «Народныя рассказы»..... Тургеневъ могъ приложить къ этому дѣлу свою душу, и это ручается намъ, что русская публика получаетъ теперь переводъ Украинскихъ рассказовъ *Марка Вовчка*, не уступающій оригиналу (подано цілу Одарку). Рецензія — перепечатка отзыва, написаного однимъ изъ лучшихъ знатоковъ малороссійскаго языка и письменности, К., еще при первомъ появленіи ихъ въ малороссійскомъ подлинникѣ». Вотъ что писалъ г. К. (передрук...).

Марко Вовчокъ въ Трехъ доляхъ прежде всего описываетъ уединенныя пещеры въ мѣловой горѣ, которая какая то отшельница рыла въ теченіе сорока лѣтъ. Это описаніе, сдѣланное съ особенною, усиленною выразительностью, кладетъ въ воображеніи читателя подмалевокъ повѣсти и, при большей внимательности къ предмету, имѣло бы для нея существенное значеніе. Но Марко Вовчокъ оставляетъ свою картину и оставившагося надъ нею читателя, во вредъ послѣдовательности впечатлѣній, которыя произведены имъ въ нашемъ воображеніи, и уже подъ конецъ повѣсти обращается опять къ пещерѣ въ мѣловой горѣ, которая тутъ всего лучше и могла бы быть описана. («Основа», 1861, IX, 60—61 «Обзоръ Укр. Словесности» П. Куліша).

V.

«Русскій Міръ», 1859, № 18, стр. 438. У відділі «Текущая литература» — про книгу «Украинскіе народныя разказы» Марка Вовчка, переводъ *И. С. Тургенева*.

Не богаты содержаніемъ разказы М. В., а между тѣмъ вы съ удовольствіемъ читаете и перечитываете ихъ. — и оторваться не можете. Авторъ умѣлъ вложить въ нихъ столько человѣческаго, столько теплаго чувства къ горю и несчастью ближняго, и — такъ прямо умѣлъ посмотрѣть на жизнь простого русскаго селянина, что вы невольно становитесь въ нимъ на ту же точку и яснѣе начинаете понимать эту жизнь трудовую, опутанную разными тяжелыми условіями, при которыхъ счастье сбѣжить отъ человѣка, и не дается ему въ руки, хотя онъ почти возлѣ него, — протягиваетъ руку, чтобы схватить его, но тут — то убѣждается, что онъ не хозяинъ своего счастья, что не ему гоняться за нимъ съ опутанными ногами. (Приклады з оновідань) Большая часть разказовъ М. Вовчка говоритъ намъ: не судите этихъ бѣдныхъ простыхъ людей по одной наружности, посмотрите на ихъ человѣческую сторону; у нихъ такія же сердца, какъ и у васъ, съ тѣми же правами на жизнь; не оскорбляйте чувствъ, дорогихъ для человѣка, не унижайте этимъ своей собственной человѣческой природы; дайте имъ права — жить сердцемъ и искать своего счастья.

Авторъ выставляетъ передъ нами преимущественно женскія личности и инсколько не выдумываетъ для нихъ исключительныхъ, эффектныхъ, драматическихъ положеній; нѣтъ, онъ рисуетъ жизнь такъ, какъ она сложилась въ дѣйствительности и въ ней-то выступаютъ лица, какъ несчастныя дѣти этой дѣйствительности. У него нѣтъ при этомъ никакой задней мысли, не видно даже намѣренія, какъ это дѣлають многіе; состраданіе тутъ является само собою изъ той правдивости, съ какою ведется разказъ. Изъ всего этого вытекаетъ удивитель-

ная простота, отличающаяся спокойнымъ, идиллическимъ тономъ; но въ этихъ идилліяхъ нѣтъ той искусственной идеализаціи, какую часто приходится встрѣчать въ подобныхъ разсказахъ. Передъ вами выступаютъ всѣ лица живыя, съ которыми вы невольно роднитесь, признавая законность ихъ человѣческихъ чувствъ.

При этомъ вы утѣшаетесь мыслию, что нѣкоторыя изъ этихъ лицъ скоро перейдутъ въ прошедшее, въ воспоминаніе, въ будущемъ, при измѣняющихся условіяхъ жизни, они будутъ невозможны. И слава Богу! Поблагодаримъ же Марка Вовчка за его прекрасные разсказы и пожелаемъ, чтобы онъ продолжалъ свои труды, которые, мы увѣрены, не останутся безполезными; такіе труды должны имѣть благодѣтельное вліяніе на общественныя понятія. Тотъ же г. Тергеновъ не откажется перевести ихъ; своимъ мастерскимъ переводомъ онъ оказалъ услугу нашей литературѣ. А. С.

VI.

«Русское слово», 1859, кн. X, стор. 1—15 в відділі «Критика». — Рецензія М. Де-Пуле на «Украинскіе народныя разсказы М. Вовчка. Переводъ Тургенева. Сиб. 1859».

Поэтическіе очерки М. В. набросаны необыкновенно нѣжною, хотя и твердою талантливою рукою. Очертаніе фигуръ, сценъ и картины природы, нарисованныя авторомъ, до того сдѣланы воздушно, что, при дальнѣйшей заботѣ о подобной воздушности, при желаніи подражать ей, получится нѣчто совершенно безразличное, въ которомъ не будетъ никакой возможности различать — не краски: дѣло не въ нихъ, — а свѣтъ и тѣни. Но оставляя въ покоѣ подражателя, мы отъ всей души посовѣтовали бы самому талантливому автору рѣзче ударять кистью и не увлекаться воздушностью очертаній, хотя она ему и необыкновенно удается. Эта воздушность очертаній (правда милая и граціозная) дѣлаетъ то, что

фигуры, нарисованныя нашимъ авторомъ, удивительно однообразны; но крайней мѣрѣ таково большинство молоденькихъ женскихъ фигуръ. . . .

Сверхъ того, неясность нѣкоторыхъ фигуръ увеличивается во многихъ мѣстахъ чрезмѣрною краткостію исторической основы очерковъ, происшедшаго отъ ихъ сжатости, хотя историческая основа (fabula) въ поэтическомъ сочиненіи — дѣло, далеко не первостепенное. Словомъ, по прочтеніи небольшой книжечки М. В., заключающей 213 страничекъ, на которыхъ умѣстилось 10 рассказовъ, изъ 20—30 фигуръ, набросанныхъ авторомъ, въ вашемъ воображеніи, читатель, останутся живыми, типическими образами весьма немногія; остальные пройдутъ какъ тѣни, и вы даже забудете, что о нихъ рассказывалъ вамъ авторъ. Такъ что же послѣ того, вы спросите въ этой книгѣ? Что въ ней хорошаго? А въ этой маленькой книжечкѣ есть дѣйствительно много хорошаго, много такого, что никогда не забудется: это — поэзія, всюду разлитая, и прелестныя картинки простой малороссійской жизни. . . .

Но какимъ путемъ дошелъ М. В. до того, что придалъ своей книжечкѣ тотъ поэтическій характеръ, о существованіи котораго мы сказали выше? Путемъ идилліи и драмы.

М. В. необыкновенный мастеръ на изображеніе идиллическихъ картинъ. Три его рассказа: Сестра, Чумакъ и Сонъ — особенно богаты идиллическимъ элементомъ (подае выписку з «Сестри»).

М. В. ведетъ рассказъ не отъ своего имени, но отъ имени самыхъ героевъ, или лицъ, къ нимъ близкихъ — обстоятельство, безъ котораго невозможно бы было сохранить ту добродушную наивность, то эпическое спокойствіе, которыми богаты его очерки. Языкъ автора не просто языкъ малороссійскій простолюдный: это языкъ народной поэзіи, легендарный. Превосходно послуживъ для цѣлей автора, языкъ этотъ тѣмъ не менѣе, требуетъ осторожнѣйшаго обхожденія съ собою: легко увлечься его

прелестью, легко впасть въ утрировку и ложный лиризмъ (приклады в «Козачки»).

Вообще, легендарный языкъ даже въ поэтическихъ очеркахъ, представляющихъ народную жизнь, по нашему мнѣнію должно употреблять не одинъ, а въ перемежку съ обыкновеннымъ литературнымъ языкомъ, что и сдѣлать г. Тургеневъ въ превосходномъ своемъ очеркѣ изъ простаго быта, въ «Бѣдномъ Лугѣ». Но снѣшимъ еще разъ оговориться, что мы разсматриваемъ М. В., какъ писателя русскаго: но малороссійски, можетъ быть, не нужно этой осторожности; можетъ быть легендарный языкъ есть пока единственно-возможный литературный южно-русскій языкъ.

Прелестъ идиаліи увеличивается еще у нашего автора превосходными поэтическими частностями, состоящими въ картинахъ природы и въ положеніяхъ, въ которыя онъ ставитъ своихъ героевъ.

Художественный инстинктъ и правда жизни подсказали автору, что и въ непосредственномъ, первобытномъ состояніи не возможны лишь да гладь да Божья благодать, что гдѣ жизнь, тамъ и борьба, тамъ и драма, если не воплію, до трагическихъ размѣровъ развитая, то сдержанная, подавленная. М. В. умѣлъ превосходно схватить все, что есть драматическаго въ жизни, надѣлать имъ своихъ героевъ и, что всегда бываетъ прямымъ слѣдствіемъ такого надѣла, придать ту прелестъ своимъ рассказамъ, по которымъ имя его сдѣлалось роднымъ, домашнимъ для его соотечественниковъ. Что, какъ не драма — Казачка, эта бѣдная женщина, пережившая, если можно такъ выразиться, три драмы — борьбу съ рабствомъ дѣвушки, жены, матери — дѣвушки, жены и матери, надѣленныхъ богатымъ запасомъ живой свободы? Что, какъ не глубокая, потрясающая душу, драма Одарка, въ которой васъ поражаетъ скорбный образъ бѣдной дѣвочки, погибшей отъ чудовищнаго разврата и самовластия? Какимъ могучимъ драматизмомъ кишитъ рассказъ Данило Гурчъ. Въ умѣньи схватить это драма-

тическое жизни, въ умѣнн, такъ сказать, поймать чело-
вѣка въ ту минуту, когда онъ бываетъ челоѣкомъ, т. е.
существомъ божественнымъ, а не животнo-прозябающимъ.
мы видимъ несомнѣнно поэтическое дарованіе. Но спра-
ведливость требуетъ сказать, что М. В. иногда неумеренно
пользуется собственными силами: авторъ забываетъ воз-
душность своихъ очерковъ, легкость очертаній своихъ
персонажей, а забывая упускаетъ изъ виду, что и герои
своихъ онъ долженъ былъ надѣлать чувствами и стра-
стями настолько, насколько надѣлъ этотъ гармонизуетъ
съ цѣлымъ. Выше мы замѣтили, что Козачка пред-
ставляетъ не одну драму; взвалить на плечи такого воз-
душнаго образа, какъ Олеса, такую тяжесть-будетъ и
не художественно, и не по силамъ героини.

..... Посторонняя идея носится надъ цѣлою поло-
виною рассказовъ М. В.; это идея — крѣпостное право,
которое, подобно конмару, давитъ и воздушныя созданія
нашего автора и изображаемую имъ жизнь. Въ настоящее
время странно благодарить автора за гуманныя идеи,
это значило бы — заподозрить его въ ихъ отсутствіи; не
благодаримъ и мы М. В. Мало этого, мы считаемъ своею
обязанностью указать почтенному автору, что онъ, увле-
каясь благороднымъ негодованіемъ противъ возмутитель-
ности факта, переноситъ свое увеличеніе и въ сферу
искусства. Если въ Одаркѣ посторонняя идея (крѣ-
постное право) нисколько не мѣшаетъ прелести картины,
то о Козачкѣ этого никакъ нельзя сказать; въ по-
слѣднемъ рассказѣ, несмотря на многочисленность драмы,
слѣдовательно, на несомнѣнный поэтическій интересъ,
крѣпостное право является чѣмъ то тяжелымъ прозаич-
ескимъ, отзывается поученіемъ, трактатомъ (стр. 52, 56,
63, 64). Здѣсь же кстати замѣтимъ нѣкоторыя ненуж-
ности, которыя мы нашли у автора и къ числу которыхъ
принадлежать: въ Выкупѣ — сцена съ писаремъ,
смахивающая на обличительную статью, и въ Сестрѣ
— излишнія подробности о кіевскихъ хозяевахъ героини
рассказа. — Подходя къ храму искусства, жрецъ дол-

жесть сложить у порога его все тревожное, излишне-страстное и личное: безъ этого жертва будетъ недостойна святости храма.

Мы не дѣлаемъ никакихъ выводовъ изъ нашего разбора; пусть читатель сдѣлаетъ ихъ самъ. Мы старались быть строгими къ автору Украинскихъ Народныхъ Разказовъ, чтобы не заслужить отъ нашихъ читателей укора въ пристрастїи: къ Марку Вовчку весьма трудно, быть безпристрастнымъ.

VII.

«Библіотека для чтенія» 1859, № 11, стор. 1—14.
У відд. «Литературная гѣтоння».

Нельзя не любить М. Вовчку, нельзя не признавать въ немъ чувства, теплоты на которой, по временамъ, довольно сильной поэзи, — и, вмѣстѣ съ тѣмъ, нельзя не сказать на послѣдней страницѣ: «пу, теперь можно вздохнуть свободнѣ!» Говоря безъ сравненій, книжка утомительна для русскаго читателя, не подкупленнаго національной прелестью изложенія, какого въ ней, по словамъ малороссянъ, весьма много. Отдѣльные разказы М. В., прочитанные медленно съ большими интервалами времени между каждымъ, доставляютъ наслажденіе, — въ общей сложности ими остаешься недоволенъ. Корень этого недовольства, безъ всякаго сомнѣнія, заключается въ односторонности разказовъ, которые таковы, что прочитавши одинъ изъ нихъ, точно какъ будто бы прочиталъ все остальные. Этимъ обстоятельствомъ мы объясняемъ причину огромнаго успѣха сочиненій М. В. между малороссами, въ то самое время, когда русскій читатель остается къ нимъ весьма холоденъ, не взирая на отзывы диллетантовъ и все подстреканія снисходительной критики. При чтеніи г. М. В., уроженецъ Малой Россіи, до тонкости знающій свой край, испытываетъ тоже, что на-примѣръ, испытываетъ русскій челоувѣкъ, слышавшій вдалекѣ жалобный мотивъ народной пѣсни: вѣлое море

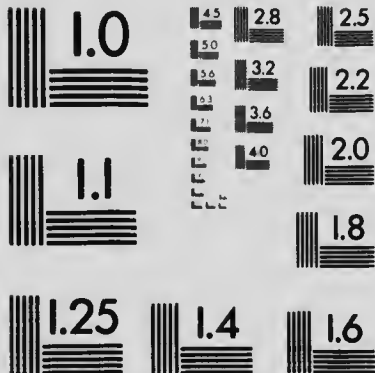
родной поэзии встаетъ передъ нимъ, совершенно непонятной для чужестранца. Малороссъ самъ дополняетъ каждый намекъ своего родного писателя, разыгрываетъ цѣлую фантазію на мотивъ или отрывокъ мотива, передъ нимъ пропѣтый. Мы этого сдѣлать не можемъ. Мы цѣнимъ и любимъ поэзію Малороссіи такъ какъ она является намъ въ истинно вдохновенныхъ разказахъ Гоголя, гдѣ повая и былая жизнь народа всецѣло разливается передъ нами, исполненная юмора, удалства, величія и пафвности. Но для оцѣнки отрывочныхъ, прерывающихся мотивовъ въ одномъ и томъ же минорномъ тонѣ, мы не годимся. Намъ хорошо лишь тамъ, гдѣ онъ касается всего пережитаго и пережитовавшаго, — и въ дѣлѣ уясненія малороссійской поэзіи, намековъ г. Марко Вовчка намъ слишкомъ мало. . . .

«Сестра» (рецензентъ визнае) «лучшимъ изъ всего собранія. . . . Тутъ, есть поэзія и прелесть помимо всѣхъ мѣстныхъ условій. Геронія разказа стоитъ передъ нами, какъ живая, во всей своей тихой преданности, во всей несокрушимой любви къ родному углу и роднымъ людямъ, съ душою, созданною для самопожертвованія, и руками, неутомимыми на трудъ. Это лицо, въ которомъ соединены свѣтлыя стороны женщины того края, не поблѣднѣетъ рядомъ съ малороссійскими женщинами Гоголя: оно создано свободно, со всею самостоятельностью, въ немъ не отыщете вы ничего напередъ заданнаго или навѣяннаго чужими образцами. Свѣтъ и прелесть, на немъ сосредоточенные, мягко разливаются на весь разказъ; отражаются во всѣхъ его подробностяхъ и дѣлаютъ изъ «Сестры» истинную идиллію, заслуживающую величайшихъ похвалъ. Вся вещь написана прекрасно, но в ней есть страницы, особенно удавшіяся, воспоминаніе о которыхъ надолго не изгладится изъ памяти читателя. (Подае уривокъ изъ «Сестры»). Кто не скажетъ, что этотъ отрывокъ прелестный? Но кто, прочитавъ его, не побойтса за дальнѣйшую дѣятельность автора? Діапазонъ голоса, пропѣвшаго намъ эту сладкую постороннюю пѣсенку,

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

свѣтлою страницей въ своей книгѣ, и чуть онъ замѣняетъ ее чѣмъ нибудь другимъ, голосъ его тотчасъ же оборвется. И дѣйствительно, женщины г. Марко Вовчка словно не женщины, а дѣвочки. Онѣ бѣгаютъ по цвѣтамъ, какъ живые цвѣтки, слабыя и ломкія, хоронятся за своихъ подругъ при взглядѣ паробка, плачутъ и ждутъ сватовъ, при свиданіи съ женихомъ только замираютъ и цѣпенѣютъ. Съ бракомъ онѣ утопаютъ въ морѣ любви, и исторія ихъ прекращается. При несчастной любви онѣ томятся и сходятъ съ ума. Какъ онѣ живутъ замужемъ и ведутъ хозяйство, этого мы не знаемъ. Не смотря на все наше малое знакомство съ малороссійской жизнью, мы смѣемъ замѣтить, что тутъ не вся жизнь, а лишь одна изъ ея частныхъ сторонъ, можетъ быть слишкомъ ужъ опозитивированная. Такъ жить и любить едва ли въ состояніи простой человѣкъ, окруженный тысячею заботъ о первѣйшихъ потребностяхъ жизни. Если бы малороссійскія дѣвушки, послѣ брака, проводили такъ много времени, глядя въ соколиныя очи своимъ супругамъ, — бѣдные ихъ мужья, лѣнливые по натурѣ и несклонные къ домашнему хозяйству, сидѣли бы зачастую безъ борща и галушекъ. Но на дѣлѣ мы видимъ совершенно противное; всякій знаетъ, что въ Малороссіи у простолюдина весь домъ держится доброй хозяйкою, несравненно способнѣйшею въ этомъ отношеніи, чѣмъ наши великорусскія женщины.

Эта хрупкость и слабость героинь г. М. В. — какъ мы уже сказали выше, ведетъ за собою ихъ полную безотвѣтность передъ враждебными событіями жизни. Ни потягаться съ лютой свекровью, ни побороться съ ревнивымъ мужемъ онѣ не въ состояніи. Свекровь ихъ гонитъ со свѣта, какъ Орлиха Галю (въ повѣсти «Свекровь»), ревнивый супругъ беретъ жену за косу и убиваетъ ее острою саблей, что и сдѣлалъ Данило Гурчъ хотя катастрофа (къ неслыханному нашему удивленію!) происходила на водѣ и самъ убійца плылъ въ челнокѣ, за неимѣніемъ весла, разсѣкая воду острою саблею.

При всякомъ столкновѣніи любящей горлицы съ злымъ человѣкомъ или лхвой бабой, возобновляется то, что мы замѣтили въ Одаркѣ. Чудовище глотаешь бѣдняжку, и дѣло копчено. При такомъ роковомъ условіи неизбѣжны два неудобства — рассказъ выходитъ коротокъ и, что страннѣе, утомителенъ въ своей краткости. Драма не завязывается по невозможности борьбы и хоть какойнибудь коллизіи, а раздѣленіе дѣйствующихъ лицъ на чудовищъ и жертвъ порождаетъ однообразіе мотивовъ. Немного нравственной стойкости какойнибудь Галѣ или Наталѣ, немного человѣческихъ чувствъ злому пану или Гурчу, все бы измѣнилось и жизнь пошла бы передъ нами совсѣмъ иначе. Для того, чтобы продолжать свою дѣятельность и написать чтонибудь обширное, г. Марко Вовчокъ долженъ, во что бы то ни стало, примириться съ многосторонностью жизни, — безъ этого мы — при всемъ уваженіи къ его таланту — не предвѣщаемъ ему замѣтной будущности.

Мы едва было не забыли маленькой повѣсти «Выкупъ», которая произвела на насъ утѣшительное впечатлѣніе. Она подала намъ надежды, которыхъ мы не имѣли до ея прочтенія, въ ней нашли мы кое-что отличное отъ предыдущихъ рассказовъ, именно искорки юмора и наивной наблюдательности, съ особенной силой высказавшіеся, на примѣръ, при описаніи панскихъ хормъ и сутяги Захаревича. Если эти задатки развернутся и принесутъ свой плодъ, то талантъ и значеніе автора измѣнятся во многомъ. Съ юморомъ, который уже самъ по себѣ предполагаетъ широту физическаго взгляда, г. М. В. не останется чисто-мѣстнымъ писателемъ въ родѣ Гогга или провансальца Мистраля, а съ трудовъ его сгладится та печать слезливаго однообразія, которую видятъ въ нихъ русскіе читатели, незнакомые съ красотою украинской рѣчи.

Переводъ Тургенева очень гладокъ и простъ, — это лучшая похвала всеобщему переводу. *Ред.*

VIII.

«Современникъ», 1860, Октябрь, стор. 27—28. Отд. «Русская Литература». «Черты для характеристики русскаго престопаородья» *Н. Бова (Добролюбоб)*.

По поводу «Разсказовъ изъ народнаго русскаго быта» М. Вовчокъ. Изданіе К. С. Солдатенкова и П. Шепкина.

«Въ малороссійскихъ разсказахъ мы видѣли злоупотребленіе помѣщичьей власти, и злоупотребленія нерѣдко довольно крутыя. Это даже подало, говорятъ, поводъ одному извѣстному русскому критику объявить произведенія М. В. «мерзостно-отвратительными картинами», и причисливши ихъ къ обличительной литературѣ, вслѣдствіе этого отвергнуть въ авторѣ ихъ всякій талантъ литературы.

Теперь дѣло литературы преслѣдовать остатки крѣпостнаго права въ общественной жизни и добывать порожденныя имъ понятія. Марко Вовчокъ въ своихъ простыхъ и правдивыхъ разсказахъ, является почти первымъ и весьма искуснымъ на этомъ поприщѣ. Въ послѣднихъ своихъ разсказахъ онъ даже не старается, какъ въ прежнихъ, выставять передъ нами преимущественно то, что называется обыкновенно «злоупотребленіемъ помѣщичьей власти».

Сознаніе значенія народа едва начинается у насъ, и рядомъ съ этимъ смутнымъ сознаніемъ появляются серьезныя, истинно и съ любовью сдѣланныя наблюденія народнаго быта и характера. Въ числѣ этихъ наблюденій едва ли не самое почетное мѣсто принадлежитъ очеркамъ Марка Вовчка. Въ нихъ много отрывочнаго, недосказаннаго, иногда фактъ берется случайный, частный, разсказывается безъ поясненія его внутреннихъ или внѣшнихъ причинъ, не связывается необходимымъ образомъ съ обычнымъ строемъ жизни. Но строгой оконченности и всесторонности, повторяемъ, невозможно еще требовать отъ нашихъ разсказовъ изъ крестьянской жизни: она еще не открываетъ намъ себя во всей пол-

ноть, да и то, что открыто намъ, мы не всегда умѣемъ или не всегда можемъ хорошо выразить. Для насъ довольно и того, что въ разказахъ М. В. мы видимъ желаніе и умѣніе прислушиваться къ народной жизни; мы чуемъ въ нихъ присутствіе русскаго духа, встрѣчаемъ знакомые образы, узнаемъ ту логику, тѣ чувства, которыя мы и сами замѣчали когда-то, но пропускали безъ вниманія. Вотъ этимъ и дороги для насъ эти разказы; вотъ почему и цѣнимъ мы такъ высоко ихъ автора (стр. 34).

IX.

«Свѣточъ», 1860, кн. 1. Відділ «Критическое Обзорѣніе», стор. 65—76. «Украинскіе народныя разказы Марка Вовчка. Переводъ И. С. Тургенева. Спб. 1859» (безъ підпису).

Починає з глузливого анекдота про камергера і Ротшильда: він грошей не дає, але пройшовся під ручку з камергером. Так і Тургенєв — під ручку з М. Вовчком.

Года два назадъ въ Малороссіи явились на народномъ языкѣ съ признаками несомнѣннаго, но чистомѣстнаго дарованія, изданные подъ псевдонимомъ М. Вовчокъ Украинская извѣстность оставалась у насъ почти неизвѣстною. Но вотъ И. С. Тургенєву приходитъ счастливая мысль сдѣлать доброе дѣло: видя въ малороссійской извѣстности несомнѣнное дарованіе, онъ беретъ ее любезно подъ руку, проходитъ съ нею по аренѣ нашей литературы, внимательно разговариваетъ съ нею, раскланивается, и уходитъ. Любопытная толпа — а нѣтъ толпы любопытнѣе литературной — въ ту же минуту окружаетъ незнакомую до тѣхъ поръ извѣстность и начинаетъ за нею ухаживать. . . .

. . . . Шевченко исчерпалъ все содержаніе малороссійской жизни. Можетъ быть, въ Малороссіи будетъ и еще поэтъ, но самобытная литература въ ней едва-ли выйдеть когда нибудь изъ своего тѣснаго круга. Вотъ почему намъ кажется, что и въ талантѣ М. В., при его исклю-

чительно малороссійской народности, не слѣдуетъ искать обширнаго содержанія.

Въ немъ поражаетъ васъ прежде всего утомительное однообразіе... Разказы отличаются утомительной монотонностью, какъ въ содержаніи, такъ и въ изложеніи, и кажутся однимъ безконечно повторяющимся мотивомъ. Лучшая повѣсть во всей книжкѣ — Козачка.

У автора есть безъ сомнѣнія истинное чувство, но краски его слишкомъ рѣзки: добрые козаки его добры до приторности, злые паны свирѣпы до чудовищности, — и всѣ какъ будто драпируются передъ вами въ свои добродѣтели и пороки....

Послѣ нѣсколькихъ разказовъ, книга М. Вовчка становится нестерпимою, и вамъ хочется бросить ее и отдохнуть на чемъ нибудь другомъ, хотя бы и не столько талантливомъ. Это зависитъ вовсе не отъ силы чувства или слишкомъ рѣзкой самобытности дарованія, а оттого, что дарованіе автора отличается однообразіемъ мотивовъ и бѣдностью содержанія. Мы понимаемъ какъ эти разказы увлекли малороссіянъ, но въ то же время ясно видимъ, какъ далеки подобныя книги отъ широкихъ общенародныхъ произведеній Гоголя. Успѣхъ М. В. зависѣлъ у насъ отчасти отъ свѣжей современности нѣкоторыхъ его разказовъ изъ крѣпостнаго быта. Но успѣхъ этотъ едва ли проченъ. Если М. В. не найдетъ какихъ новыхъ сторонъ въ жизни, не выйдетъ изъ монотоннаго мотива одной, вѣчно повторяющейся пѣсни, то онъ не пойдетъ уже ни на шагъ далѣе въ нашей литературѣ — его монотонные разказы прискучатъ самымъ горячимъ его почитателямъ и скоро будутъ забыты.

X.

«Русскій Инвалидъ» 1860, № 107. Автор-Пирятинъ.

«Марко Вовчокъ, какъ народный малороссійскій писатель» стор. 429—431.

«Рѣдкая статья журнала имѣла такой успѣхъ въ большинствѣ нашей публички, какъ статья «Библиотеки для чтенія» въ № 11 Библиотеку пересылали тогда изъ дома въ домъ, возили съ собою, и обладатель ея, раскрывая книгу предъ своимъ сосѣдомъ на статьѣ М. Вовчка, самодовольно говорилъ: «Вашъ М. В. ни менѣе, какъ посредственность и писака». Очарованіе разрушили «Отечественныя Записки».

В оборону Пирятни каже:

«Во-первыхъ этотъ писатель становится всегда на мѣстѣ изображаемаго имъ рассказчика, всегда угнетеннаго лица, и говоритъ его языкомъ, мыслить его понятіями, чувствуетъ его душою Во вторыхъ пониманіе народнаго, малороссійскаго характера и выраженіе его всѣми тонкостями народнаго языка у М. В. непо-
ражаемо вѣрно. Вслушайтесь въ одни только мотивы голоса при разговорѣ малороссіянокъ, и вы уже почувствуете особенную теплоту въ сердцѣ. Вслушайтесь въ пѣсни ихъ, — это сердечная музыка, самый нѣжный цвѣтъ чувства. Ни въ одномъ народѣ пѣтъ такого обилія пѣсень, — этихъ звуковъ души». И въ «Библиотекѣ чтенія» названо оповѣданіе «мерзостно-отвратительными эпизодами» . . .

Типы М. В. отнюдь не исключеніе Вліяніе М. В. на общество, при современномъ исходѣ вопроса объ улучшеніи быта крестьянъ очень сильно. Это одинъ изъ истинныхъ художниковъ, олицетворяющій ошибки разныхъ кастъ, и оставляющій певольно на каждомъ безъ исключенія, читателѣ, вліяніе идеи, проводимой имъ. А сколько разнообразныхъ, вѣрныхъ красокъ въ прелестныхъ рассказахъ этого писателя; сколько юмору, особенно горькаго юмору, въ которомъ до того усовершенствованъ малороссійскій языкъ, что тонкость этого юмора не вполнѣ понятна на другомъ языкѣ Да дасть намъ Богъ болѣе такихъ писателей.»

XI.

«Основа» 1864 року, число 4, стор. 33.

«Наш Марко Вовчок, як бжолка Божа, вишив найкращу росу 13 квіток нашої мови, бо покохав її, покохав той люд, котрий вилив всі свої думки та гадки, все своє серденько тією мовою. Без любові одна міць його таланту не помогла б йому; нічого б він не вдіяв і одним розумом; а то читаєш — не одірвешся од його речі, як в жива од кринички; чується, віриться, що так, а не інакো помислив, чи потужив, чи порадувався чоловік як у малюнку знято.»

Стор. 34. Намістник Шевченка, Марко Вовчок ізріс далеко од батька у чужій науці, а перелетів таки чужі гори — порвав усі пута, не стомились міцні крила у молодого орляти — і спав він на чесну і просту дорогу — дійшов до самої душі народньої. Спасибі незліченне нашому Маркові молодому да тільки його кругосвіт немаленький, його крила широкі, — нестас йому всіх пір до льоту, якого бажає. Однак, чим більш уваги буде до мови чим більш їй шаноби, щоб, гучи, де не надломить: незміренно більше буде і доброго діла нашого для Марко Вовчок — наша надія — все зможе.

Письмо ізъ Кієва¹⁾.

Стор. 376. Намъ случалось слышать здѣсь по поводу малорусскихъ писателей, пріобрѣвшихъ имя и даже знаменитость, что они пишутъ на собственномъ, ими выдуманномъ языкѣ мало понятномъ для массы населенія. Упрекъ этотъ всего охотнѣе пересылають другъ другу и сами малорусскіе писатели когда принимаются за полемику. Исключеніе составляютъ пѣсни Шевченка да нѣсколько рассказовъ Марка-Вовчка и другихъ: ихъ простой, но чрезвычайно образный языкъ огражденъ отъ упрековъ, но, конечно, не можетъ отвѣчать на всѣ потребности духовнаго и умственнаго развитія.

¹⁾ «П. В. Анненковъ и его друзья» СПб. 1892.

ХІІ.

«Отечественныя Записки», 1868, іюль, Критика, стр. 19—50. *А. Скабичевскій*. «Противоположная крайность». (Сочиненія Марка-Вовчка Томъ I. Разказы изъ украинскаго быта Изданіе И. Палина. Спб. 1867).

Существенный характеръ произведеній М. Вовчка — крайняя дедукція. Что время какъ большинство нашихъ народныхъ писателей страдаетъ конкретностью фактовъ, дагерротипностью, отсутвіемъ обобщеній, г-жа Марко-Вовчокъ, на противъ того, начинаетъ съ самыхъ широкихъ обобщеній: въ основаніи каждой повѣсти своей она ставитъ непременно какой нибудь крупный вопросъ или нашей общественной жизни, или же общечеловѣческаго значенія. Въ каждой повѣсти она старается выставить передъ нами общіе типы и изобразить не 2—3 сцены изъ жизни своихъ героевъ, а представить всю судьбу ихъ, и въ ихъ судьбѣ напомнить намъ о такой же долѣ многихъ подобныхъ имъ личностей. Но фактовъ живыхъ, осязательныхъ, которыми писательница могла бы съ несомнѣнною ясностью и полнотой подтвердить свои дедукціи, у г-жи М. Вовчокъ запасъ небогатый, и, какъ мы увидимъ ниже, крайне односторонний; этимъ объясняются всѣ недостатки произведеній Марка Вовчка. Вслѣдствіе этого происходитъ, что писательница, избирая какой нибудь широкой сюжетъ, способный послужить для большаго романа или пятиактной драмы, ограничивается небольшимъ очеркомъ, старою передачею этого сюжета, представляя такимъ образомъ вмѣсто цѣльныхъ произведеній краткія программы ихъ. Характеръ дѣйствующихъ лицъ очерчивается общими отвлеченными чертами. Бѣдность фактовъ необходимо влечетъ за собою съ одной стороны недостатокъ пластичности, подробностей, съ другой — частую повторяемость однѣхъ и тѣхъ же красокъ, чѣмъ въ особенности страдали въ произведеніяхъ г-жи М. Вовчокъ молодые козаки и козачки съ ихъ любовными похожденіями. Но что

всего важнѣе, писательница, за немѣниемъ подѣ руками живыхъ фактовъ, принуждена бываетъ иногда придумывать собственные, или вносить въ жизнь народа такіе элементы, которые присущи совершенно иной жизни и въ народной средѣ немислимы (стр. 19—20).

«Три доли». — Эти 100 страницъ любовнаго нитья, изъ котораго въ концѣ-концовъ вы выносите одно заключеніе, что мало ли какихъ дурь не бываетъ на свѣтѣ. Весь разсказъ построенъ на ложныхъ основаніяхъ: писательница внесла въ жизнь, представляемую ею, столько элементовъ совершенно иного быта, что разсказъ вышелъ вопіющею клеветою и на любовь, и на людей, представленныхъ въ разсказѣ». Писательница, вмѣсто живой городской красавицы-казачки, представила какую то плаксивую, экзальтированную, нервную барышню, одну изъ тѣхъ, которые полюбятъ обыкновенно какого нибудь негодяя и воображаютъ, что они дѣло сдѣлали, исполнили все свое назначеніе въ жизни, словно родились во второй разъ, что имъ теперь только и остается, что любить неизмѣнно по гробъ или идти въ монастырь. Заставивши вмѣстѣ съ Катрею стонать и охать всѣхъ окружающихъ ее людей, писательница придала всему разсказу плаксивый, кислый, сентиментальный колоритъ; вы видите здѣсь скорѣе какихъ-то нѣжныхъ буколическихъ пастушковъ, чѣмъ дѣйствительно простыхъ тружениковъ, которые обыкновенно не только что свои любовныя страданія сопровождаютъ разными ироническими шуточками, но идутъ на мученіе и на смерть съ прибаутками. Къ числу такихъ же пастушескихъ, кислослезныхъ идиллій можно отнести «Сон», «Чары», «Пройдывитъ». Всѣ эти очерки представляютъ одну внѣшнюю художественность, всѣ они совершенно безсодержательны или, правильнѣе сказать, все содержаніе ихъ заключается въ сентиментальныхъ, любовныхъ охахъ да вздохахъ.

Ссвершено въ иномъ родѣ представляются разсказы «Павло» и «Не подѣ пару». Здѣсь уже не рядъ без-

содержательныхъ любовныхъ сценокъ, написанныхъ въ духѣ чистаго искусства для искусства — здѣсь поведенъ одинъ изъ самыхъ важныхъ и, роковыхъ вопросовъ нашей жизни».

Тут Скабичевскій підкреслює, як фальш, слова Варвари, коли Павло сказав, що посватався через півроку, вона каже:

«Было время на обсужденіе, было время на размышленіе. Полгода знали друга! Видите, до чего тутъ доходитъ дѣло: до предварительнаго изученія характера повѣсты, прежде чѣмъ жениться на ней. Такая идея и въ средѣ образованныхъ людей рѣдко кому приходитъ въ голову по той причинѣ, что для образования этой идеи нужно, чтобы въ головѣ возникла предварительная идея о томъ, какое вліяніе можетъ имѣть на семейную жизнь сходство или несходство характеровъ, а для образования этой идеи — нуженъ рядъ другихъ идей, которыя ведутъ къ ней, — однимъ словомъ необходимо цѣлое образованіе, безъ котораго человѣку и въ голову не придетъ, что такое значитъ характеръ, изученіе характера, наблюденіе разныхъ психическихъ оттѣнковъ, которые могутъ повести за собою счастье или несчастье семейной жизни.

Но несмотря на всѣ недостатки, — повѣсть производитъ все же сильное впечатлѣніе. Главное достоинство повѣсти заключается въ томъ, что трагическое событіе, изображенное въ ней, является передъ нами въ тѣхъ его сокровенныхъ пружинахъ, которые совершенно соотвѣтствуютъ глубинѣ современнаго анализа жизни.» (Говорить, що у Греків драма — вна чоловіка, у Шекспіра — од волі чоловіка, а Вовчок — вертається до погляду давніх людей).

(Про Кармелюка:) «Не смотря на нѣкоторыя хорошія частности, въ цѣломъ онъ не удался писательницѣ». На 2 части раздѣляетъ: «Иванъ Кармелюкъ — дома и Иванъ Кармелюкъ — на разбоѣ». Въ первой половинѣ сказа писательница изобразила передъ нами такого человѣка, изъ котораго никакимъ образомъ не могъ выйти «Иванъ Кармелюкъ» второй части, т. е. удалой разбой-

никъ ... Писательница ... начала дедуктивнымъ путемъ придумывать картину дѣтства и юности Ив. Кармелюка. Удамой разбойникъ, конечно, должна быть личность необыкновенная, исключительная, титаническая. Какъ же онъ долженъ проявить себя въ дѣтствѣ? о, для этого готовы уже рутинные приемы въ литературѣ: гениальная личность должна, конечно, не походить на всѣхъ окружающихъ людей.

«Сказка о девяти братьяхъ» — Если бы писательница покончила этимъ (смертью матери) весь рассказъ, или придумала для него другой, болѣе естественный, конецъ, тогда это было бы одно изъ лучшихъ произведеній нашей литературы. Но все было испорчено тѣмъ, что писательница пришла на живую нитку къ этому глубоко обдуманому и прочувствованному рассказу самый нелѣпый и мелодраматическій конецъ. Далѣе идетъ цѣлый рядъ случайностей ни на чемъ не основанныхъ Читатель поставленъ въ рѣшительное недоумѣніе и у него невольно подымается въ головѣ вопросы въ родѣ слѣдующихъ: ну, а что было бы, если бы прохожіи козакъ не остановился бы у окошечка Гали? что если бы молодые не заблудились, а спокойно проѣхали? куда имъ было нужно? Нѣтъ, обходиться съ произведеніями подобнаго рода, какъ сказка о «девяти братьяхъ» такъ небрежно — непозволительно и тѣмъ болѣе непозволительно, что такихъ произведеній немало въ нашей литературѣ.

«Институтка» — Глухой городокъ, «Тюлевая баба» — вы увидите, какую пластичностью отличаются въ этихъ рассказахъ образы и типы, которые рисуетъ передъ нами писательница во всей ихъ глубинѣ и вѣрности жизни. Васъ поразитъ въ то же время мѣткій юморъ, направленный на такія стороны жизни, которыя достойны всеобщаго осмѣянія.

Выводъ: Знанія народной жизни у писательницы мало, для того чтобы облечь свои сюжеты въ живые,

осязательные и вѣрные дѣйствительные образы. Бѣдность матеріала особенно ясно обнаруживается, когда вы начнете сличать и сравнивать между собою различныя повѣсти; вы увидите тогда, что писательница употребляетъ одни и тѣже краски для самыхъ противоположныхъ образовъ. («Чайченко» и «Кармелюкъ», — жена, жена Кармелюка) Писательницѣ удалось подмѣтить нѣсколько свѣтлыхъ радужныхъ, мягкихъ красокъ народной жизни въ богатомъ краѣ, гдѣ легко было этимъ краскамъ развиваться, и народъ представляется въ произведеніяхъ г. Марка Вовчка исключительно въ этихъ радужныхъ краскахъ: это какая то толпа страждущихъ, непорочныхъ ангеловъ. Гдѣ она изображаетъ совершенно привольную, нормальную жизнь казаковъ, жизнь свободнаго труда, тамъ она стоитъ на твердой почвѣ, но жизнь мнѣній, напр., крѣпостныхъ дворовыхъ, тамъ вы начинаете недоумѣвать: какъ люди эти могли нравственно не испортиться и сохраниться при такихъ обстоятельствахъ.

Но недостатки писательницы зависятъ не отъ свойства ея таланта, — это недостатки вѣка нашего, она унаслѣдовала ихъ отъ своихъ отцовъ и дѣдовъ, которые обладали ими въ большей степени, чѣмъ она. Что же дѣлать, если мы до сихъ поръ жили жизнью замкнутою, исключительно жизнью, если насъ въ нашемъ дѣтствѣ старались всячески замуравывать въ этой жизни, строго запрещаая намъ вступать въ разговоры съ такъ наз. подлымъ народомъ и гоняя насъ изъ кухни, если мы тайкомъ туда забирались. Нѣтъ ничего удивительнаго, что жизнь, въ средѣ которой мы постоянно толчемся, гораздо глубже нами усвоена, чѣмъ жизнь, чуждая намъ, о которой мы знаемъ только по наслышкѣ. Это видно особенно ясно на такихъ произведеніяхъ какъ «Глухой городокъ», «Институтка», «Тюлевая баба» — въ этихъ произведеніяхъ вы увидите гораздо болѣе подробностей, истины, глубины, чѣмъ во всѣхъ прочихъ разсказахъ: они рисуютъ жизнь, въ средѣ которой

живетъ сама писательница и которая потому болѣе извѣстна ей.

Но истинное значеніе ея въ литературѣ нашей, отличающее ее отъ многихъ другихъ нашихъ писателей народнаго быта заключается въ томъ, что она остается не на какихъ нибудь ничтожныхъ, повседневныхъ, комическихъ сценкахъ, а на сюжетахъ, достойныхъ вниманія художника по серьезному драматизму и общенародному значенію ихъ. Путемъ чистой дедукціи она начертала передъ нами рядъ широкихъ плановъ, показавши, какія явленія въ жизни народа должны быть избираемы предметами художественнаго воспроизведенія.

ЗМІСТ ПЕРШОГО ТОМУ.

	Сторона
Вступ	V—XLV
Матеріали до біографії Марка Вовчка	XXVI
Розгляд фотографічних матеріалів	XXXII
Марко Вовчок. (Біографічний нарис) XLVII—CCLXXVII	
В Немироці	CXXXIV
За границею	CCXVI
Париж	CCXXX
В Римі	CCXXXV
Знову в Парижі	CCXXXVII
Маруся	CCLVII
Поворот із Парижа	CCLXIII
Листи Герцена до Марка Вовчка (I—XIII)	1
Листи Тургенєва до Марка Вовчка (I—XXXIII)	13
Листи Опанаса Марковича, Марії Вилинської (Марка Вовчка) і їх знайомих	47—205
Лист Опанаса Марковича до Марії Вилинської (I—III)	49
Лист О. Марковича до матері	58
Лист О. Марковича до Марії Вилинської	61
Лист Марії Вилинської до О. Марковича	67
Листи О. Марковича до М. Вилинської (I—V)	69
Листи Марії Марковички до О. Марковича (I—III)	80
Лист Опанасового брата, Василя, до Марії Марковички	85
Лист Марії Марковички до мужа	86
Лист Василя до Опанаса Марковича	87
Лист Марії Марковички до Ілії Петровича	87
Лист Марії Марковички до мужа (I—V)	88
Лист Н. Дорошенка до Марії Марковички	101
Лист Дорошенка до Опанаса Марковича	103
Лист Н. Макарова до Марії Марковички	104

	Сторона
Лист Білозерського до Марії Марковички	106
Лист Н. Макарова до М. Марковички	109
Записка А. Станкевича до М. Марковички	112
Лист Н. Макарова до М. Марковички	112
Лист Станкевича до М. Марковички	113
Листи П. Куліша до М. Марковички (I—II)	114
Лист Н. Макарова до М. Марковички	117
Лист Станкевича до Марії Марковички	119
Лист М. Марковички до Оп. Марковича	119
Лист Дорошенка до Оп. Марковича	120
Листи Н. Макарова до М. Марковички (I—IV)	121
Лист, мабуть Станкевича, до М. Марковички	125
Лист Н. Макарова до М. Марковички	126
Частина листу М. Марковички до О. Марковича	127
Лист Н. Макарова до М. Марковички	127
Лист М. Марковички до О. Марковича	128
Лист Дорошенка до М. Марковички	130
Лист М. Марковички до Оп. Марковича	131
Лист Дорошенка до М. Марковички	132
Лист Мокрицького до М. Марковички	134
Лист Дорошенка до М. Марковички	136
Листи М. Марковички до мужа (I—II)	137
Лист Дорошенка до М. Марковички	139
Лист Станкевича до М. Марковички	140
Листи Дорошенка до М. Марковички (I—II)	141
Листи М. Марковички до О. Марковича (I—II)	143
Лист О. Марковича до жінки	145
Лист М. Марковички до О. Марковича	146
Листи Дорошенка до М. Марковички (I—II)	148
Лист М. Марковички до О. Марковича	151
Лист П. Лашнюкова до М. Марковички	152
Вітки з листів, мабуть Лашнюкова, до М. Марковички	154
Листи М. Марковички до О. Марковича (I—II)	155
Вімок з листу, мабуть Макарова, до М. Марковички	156
Лист Богдана Марковича до М. Марковички	157
Листи М. Марковички до О. Марковича (I—V)	158
Частина листу М. Вовчка до невідомого адресата	170
Листи Ешевського до М. Марковички	171
Лист А. Станкевича до М. Вовчка	175
Лист Т. Шевченка до М. Вовчка	175
Записка невідомого	176
Лист М. Лобача до Василя Доманицького	176
Лист Б. Марковича до В. Доманицького	201
Письмо врача Сорочинскаго о болѣзни М. А. Лобачъ	204

	Сторона
А. Я. Конисскій. Жизнь украинскаго поэта	
Т. Г. Шевченка, стор. 550	206
Т. Шевченко. Сон	207
Д. Вилинскій. Марко Вовчокъ (Воспоминанія)	208
Теж по українськи	221
Д. Маркович. Замітки і спомини про О. В. Марковича («Кіевская Старина», 1893, IV)	233
К. Дещо про Опанаса Марковича («Правда.» Львів 1889)	235
М. К. Чалый. Къ біографіи А. В. Марковича	247
Ганна Барвінок. Спомини про Марка Вовчка («Рідний Край», 1908, 1)	251
Куліш про Марка Вовчка («Хата» 1860)	256
І. Франко про Марка Вовчка. («Літер.-Наук. Вістник», 1903, I., XXI)	260
О. Пчілка про Марка Вовчка (Исторія литературы рускои, ч. III)	262
М. А. Скабичевський про Марка Вовчка (Исторія новѣйшей русской литературы, 207—208)	263
Голоси критики (1857—1868) про писання Марка Вовчка	267
I. «Русскій Вѣстникъ», 1857—1868, XII: П. Куліш	269
II. «Русскій 1858, VI: Редакція	271
III. «Отечественныя Записки», 1859, III: Эк. С-т.	272
IV. «Современникъ», 1859, V: К.	274
V. «Русскій Міръ», 1859, № 18: А. С.	275
VI. «Русское Слово», 1859, X: М. Де-Пуле	276
VII. «Библиотека для чтенія», 1859, № 11: Редакція	280
VIII. «Современникъ», 1860, X: Добролюбов	285
IX. «Свѣточъ», 1860	286
X. «Русскій Инвалидъ», 1860, № 107: Пирятинъ	287
XI. «Основа», 1864	289
XII. «Отечественныя Записки», 1868, VII: А. Скабичевський	290

